

VERSÉBEN ÉL...

Mózes Huba köszöntése 70. születésnapján

VERSÉBEN ÉL...

Mózes Huba köszöntése 70. születésnapján

Szerkesztette

Gréczi-Zsoldos Enikő

Támogatók:
Miskolci Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézete
Miskolc Városi Könyvtár és Információs Központ

© Bíbor Kiadó, 2011
© A szerzők, 2011

Szerkesztette:
Gréczi-Zsoldos Enikő

Megjelent a Bíbor Kiadó gondozásában
Felelős kiadó:
Borkuti Eszter ügyvezető

Készült a Z-Press Kft.
Digitális Nyomdájában Miskolcon
www.z-print.hu
Felelős vezető: Kása Béla

ISBN 978-963-9988-22-4

TARTALOM

Tabula gratulatoria	9
Bertha Zoltán ERDÉLYIEK SZÁRSZÓN	13
Boda István Károly–Porkoláb Judit EGYMÁSRA ÉPÜLŐ SZONETTEK: „KIBOMLIK VÉGÜL MINDEN SZÖVEVÉNY”	22
Bodnár Ildikó KÖLTŐK KÉZFOGÁSA	29
Cs. Jónás Erzsébet A METAKOMMUNIKÁCIÓ LEÍRÁSÁNAK MÓDOZATAI NÉMETH LÁSZLÓ ANNA KARENINA-FORDÍTÁSÁBAN	36
Cseke Péter LÁSZLÓ DEZSŐ KISEBBSÉGVÉDELMI BÖLCSELETE	43
Di Francesco, Amedeo DSIDA JENŐ: <i>AZ UTOLSÓ MIATYÁNK</i>	60
Gaal György LIGETI ERNŐ INDULÁSA	67
Gábori Kovács József „A’ TEGNAPI NAP HISTÓRIAI NYOMOKAT HAGYOTT MAGA UTÁN” Ki írta a március 15-i beszámolót a Pesti Hirlapba?	77
Graaf, G. Henk van de NA DE NIEUWE BIJBELVERTALING 2004 NOG EEN NIEUWE VERTALING 2014 IN NEDERLAND?! – A 2004-ES ÚJ BIBLIA- FORDÍTÁS UTÁN HOLLANDIÁBAN EGY ÚJABB FORDÍTÁS 2014-BEN?!	88
Gréczi-Zsoldos Enikő GONDOLATOK NYIRŐ JÓZSEF NYELVÉRŐL	108

Gyapay László KÖLCSEY AKADÉMIAI EMLÉKBESZÉDE KAZINCZY FELETT	115
H. Tomesz Tímea KERESZTÚT A húsvéti ünnepkör motívumai Dsida Jenő verseiben	131
Imre László A SZELLEMTÖRTÉNETI KARAKTEROLÓGIA Spranger és Barta János	139
Kabán Annamária VERSEPÍTŐ INTERTEXTUALITÁS József Attila-maszkok Kovács András Ferenc-költeményekben	152
Kemény Gábor JEGYZETEK A MŰVÉSZI HANGFESTÉS ÉS A HANGSZIMBOLIKA KÉRDÉSÉHEZ	162
Keszeg Vilmos NÉP-FELFOGÁSOK ARANY JÁNOS KORÁBAN	175
Kilián István DRÁMATÖRTÉNETI KONFERENCIÁK ÉS KONFERENCIAKÖTETEK Egy Kolozsvárott megjelenő nagyobb tanulmány egy fejezete	184
Kincses Kovács Éva A SZÍV HANGJAI	190
Kovács Magdolna IGEI KÓDVÁLTÁSOK EGY MAGYAR-FINN KÉTNYELVŰ GYERMEK BESZÉDÉBEN	198
Kozma Dezső GONDOLATOK TÖRÖK GYULÁRÓL Személyes élmények és regényvilág	206
Kökényesi Nikoletta SAJTÓNYELVI SZÖVEGEK ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEI	214

Lisztóczy László ARANY ÉS KÉK SZAVAKKAL Dsida Jenő Mária-élménye	222
Lőkös István A MAGYAR PROTESTÁNS ÉNEKKÖLTÉS ZET XVI–XVII. SZÁZADI KAJ-HORVÁT ÉS GRADIŠČEI (ŐRVIDÉKI) HORVÁT RECEPCIÓJÁRÓL	237
Málnási Ferenc ÖRKÉNY ISTVÁN: EGYPERCESEK Szövegtani elemzés középiskolások számára	252
Mezősi Miklós MIRŐL MUZSIKÁLNAK MOZART ÉS MUSZORGSKIJ GYERMEKEI? Színpad, kép, zene – az operarendezés kérdéséhez	260
Murvai Olga NYELVÉSZETI RETORIKA ÉS A TÁRGYVERS	268
Nagy Csilla „MÉREM A TÉLI ÉJSZAKÁT” A tér és a táj poétikája a harmincas évek magyar lírájában	274
Pálfy Ágnes A MEGHALÁS–FELTÁMADÁS ORPHIKUS MITOLOGÉMÁJA KEATS <i>ODE ON A GRECIAN URN</i> CÍMŰ KÖLTEMÉNYÉBEN	283
Pomogáts Béla KÓBORLÓ DÉLUTÁN Dsida Jenő „kutyás” verse	292
Sájter Laura „ARCOK” DIALÓGUSA MIKES <i>LEVELESKÖNYVÉBEN</i> A műfaj története különös tekintettel a fikcionalitás és a szubjektivitás változó megítélésére	300
Sas Péter KISBÁN MIKLÓS <i>ERDÉLYI TÖRTÉNET</i> CÍMŰ TRILÓGIÁJÁNAK MEGÍRÁSRA VÁRÓ FOLYTATÁSA: BÁNFFY MIKLÓS HÉT LÁDÁJA	309

Szathmári István	
SZENCZI MOLNÁR ALBERT <i>NAPLÓJÁRÓL</i>	
ÉLNEK-E NAPJAINKBAN IS A NÉPBALLADÁK?	316
Szigeti Jenő	
AZ EGYVERSŰ CSENGEY GUSZTÁV	319
Tóth Szilvia	
MEGJEGYZÉSEK VALÓSÁG ÉS FIKCIÓ KAPCSOLATÁRÓL	
BRÓDY SÁNDOR REMBRANDT-REGÉNYÉBEN	334
Török Lajos	
„KELET NÉPE ÉS PESTI HÍRLAP”	
Politika, könyv és hírlap 1841-ben	342
Mózes Huba fontosabb publikációi	357
Fényképmelléletek	371

TABULA GRATULATORIA

- A. Molnár Ferenc, Miskolc–Debrecen, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
- Ajtay-Horváth Magda, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, Angol Nyelv és Kultúra Tanszék
- Aporné Kincses Kovács Éva, Budapest
- Békési Imre, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Mai Nyelvi Tanszék
- Berszán István, Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Tanszék
- Bertha Zoltán, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem
- Boda István Károly, Porkoláb Judit, Debrecen, Debreceni Egyetem
- Bodnár Ildikó, Miskolc, Miskolci Egyetem, Modern Filológiai Intézet
- Cs. Jónás Erzsébet, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, Orosz Nyelv és Irodalom Tanszék
- Cseke Péter, Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Újságírói Tanszék
- Di Francesco, Amedeo, Nápoly, Università degli Studi di Napoli, Dipartimento di Studi dell'Europa Orientale
- Egyed Emese, Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Tanszék
- Gaal György, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet
- Gábor Csilla, Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Tanszék
- Gábori Kovács József, Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, PhD-hallgató
- Gosker, Margriet, Venlo, Hollandia
- Graaf, G. Henk van de, Haarlem, Holland Biblia-Társaság
- Gréczy-Zsoldos Enikő, Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
- Gyapay László, Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
- H. Tomesz Tímea, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, Alkalmazott Kommunikációtudományi Tanszék
- Haaparanta, Anja, Pécs, Pécsi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Tanszék
- Heltai János, Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
- Imre László, Debrecen, Debreceni Egyetem, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet

Kabán Annamária, Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

Kecskeméti Gábor, Miskolc–Budapest, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet – MTA Irodalomtudományi Intézet

Kecskés Judit, Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

Kemény Gábor, Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

Keszeg Vilmos, Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék

Kilián István, Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

Kniivilä, Irmeli, Tampere, Finnország

Kovács Magdolna, Helsinki, Helsinki Egyetem, Finn, Finnugor és Skandinavisztika Tanszék

Kovács Mária, Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

Kozma Dezső, Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Irodalomtudományi Tanszék

Kökényesi Nikoletta, Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, PhD-hallgató

Lisztóczy László, Eger, Eszterházy Károly Főiskola, Magyar Irodalomtudományi Tanszék

Lőkös István, Eger

Makkai Ádám, Chicago, Chicagói Egyetem

Málnási Ferenc, Kolozsvár, Brassai Sámuel Gimnázium

Mezősi Miklós, Budapest

Miklós Gabriella, Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

Murvai Olga, Marosvásárhely, Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Humán Tudományok Tanszék

Nagy Csilla, Balassagyarmat–Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, PhD-hallgató

Nagy L. János, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék

Pálfi Ágnes, Budapest

Péntek János, Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Pethő József, Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

Pomogáts Béla, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet

Porkoláb Tibor, Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

Postma, Ferenc, Amszterdam, Free University
Pozsony Ferenc, Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék
Regéczi Ildikó, Miskolc–Debrecen, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet – Debreceni Egyetem, Szlavisztikai Intézet
Sájter Laura, Budapest, Csanádi Iskola és Pedagógiai Intézet
Sas Péter, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet
Szabó Zsolt, Kolozsvár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Újságírói Tanszék
Szathmári István, Budapest, ELTE, Mai Magyar Nyelvi Tanszék
Szigeti Jenő, Budapest–Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Szörényi László, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, Irodalomtudományi Intézet
Tasi Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Tóth Szilvia, Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Török Lajos, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
Várnai Aladár, Miskolc, Miskolci Egyetem, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet

BERTHA ZOLTÁN

ERDÉLYIEK SZÁRSZÓN

A magyar megmaradás számos feltételének egyike bizonyosan a nemzetegység morális és spirituális fenntartása vagy helyreállítása. A Trianonban szétszabdalt ország és általában a világban széjjelszóródott magyar nép tudati összetartozása a nemzeti létfolytonosság alapja és evidenciája. „Természetesen vallom és hirdetem s mindig hirdetni fogom, hogy az országhatárok felett van egy szellemi és erkölcsi közösség, amely a világon szétszórta élő magyarokat egybekapcsolja és egy lelki impériumban egyesíti”¹ – szögezte ezt így le Tamási Áron is 1937-ben a Bartha Miklós Társaság rendezvényén tartott előadásában. *A szétszóródás előtt* című korszakos Ady-vers lényegszimbóluma (1914-ben) már ennek a metafizikai (transzcendens-biblikus) igazoltságú szellemi közösségteremtésnek a szükségszerűségét sugallta és vetítette ki megrendítően tragikus látomásban – hogy „még a Templomot se építettük föl”, s „elveszünk, mert elvesztettük magunkat” –, és Németh László is Adyt idézve figyelmeztet a szétporladás, a megsem-

¹ TAMÁSI Áron, *Gondok és gondolatok* = T. Á., *Virrasztás*, Bp., Révai, 1943, 217. – A természetellenes szétszakítotttság és a természetes (regionális, etnográfiai) különbözőségek fölé emelkedő együvértartozás-érzet – az egyetemesen és hitelesen elterjedt lelki-erkölcsi nemzetfelfogás – további korabeli irodalmi megnyilatkozásai közül elég csak Babits Mihály *Hazám* („Oly hazáról álmodtam én hajdan,/ mely nem ismer se kardot, se vámot/ s mint maga a lélek, oszthatatlan”) vagy Reményik Sándor *Mi a magyar?* című versére utalni („Magyarok voltak Magyarország nélkül,/ Magyarok vannak Magyarország nélkül,/ Magyarok lesznek Magyarország nélkül./ Mert az országnál mélyebb a magyarság./ Mert test az ország és lélek a nép/ [...] Országokat lehet szétdarabolni:/ Nem lehet legyilkolni lelkeket!”); illetve László Dezső vagy Makkai Sándor lírai-esszéisztikus elokvenciával ható gondolataira: „A világon – ha sok országba van is szétszakítva és széjjelszórva – csak egy magyarság létezik. Van egy emberfajta, amelyiknek millió és millió egyedét valami megfoghatatlan hatalom arra kényszeríti, hogy akkor is magyarnak vallja magát, ha abból kára származik. Közös sors, közös hivatás, közös lélek tart össze milliókat ebben az igében: magyar vagyok. Akik igazán vallják ezt az igét, akik a magyar fajnak igazán tagjai, nem tudják, hogy miért, csak vallják, mert vallaniuk kell. Ez a múltjában egy gyökerű, nyelvében azonos, kultúrájában egységes belső törvényeken felépülő magyar faj egy nemzetté, lelki közösséggé épül az önmagában felismert belső és nálánál magasabb egyetemes szellemi törvények egymással kiegyensúlyozott tiszteletben tartása által.” (LÁSZLÓ Dezső, *A kisebbségi élet ajándékai*, Kolozsvár, Minerva Művelődési Egyesület, 1997, 77–78.); „Ez a lelki magyarság, melynek alapigazsága az, hogy lélek szerint örökre egyik vagyunk mindennel, ami magyar érték, a magyar igazság és a magyar szeretet életévé válik kultúrában és társadalmi megszervezettségben és így valóságos, alkotó tényezővé is lesz mindenütt, ahol az igaz és szerető magyar lelkek élnek.” (MAKKAI Sándor, *Magunk revíziója* = M. S., *Egyedül*, Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1934, 230.); „Nem nyugodhatunk abba bele soha, hogy az összetört nagy tükör üvegserepei más napot sugározzanak vissza s hogy a nemzet Génuszának arcát akármelyik is, torzképben tükrözze. Minden nehézség dacára, *innen és túl*, azon kell fáradozunk, hogy szellemi egységünk épen maradjon s ha új vonások tűnnek fel benne, az ne idegenséget és elszakadást, hanem gazdagodást jelentsen mindenik rész számára.” (UŐ., *Magyar nevelés, magyar műveltség*, Bp., Révai, 1937, 156–157.)

mistülés veszélyére 1933-as *Debreceni kátéjában*.² Óra emlékező 1981-es versében (alcíme szerint *Németh László születésének nyolcvanadik ünnepére*) pedig Illyés Gyula hasonlóképpen élezi ki a dilemmát: „Vagy fölépítjük mi is azt a Templomot,/ vagy népét Hadúr is szétszórja” (*Üdvösség vagy halál*). És az 1943-as Szárszói Találkozó bevezető előadásában Kodolányi János is ekként fogalmaz: „minket, magyarokat, az a veszély fenyeget, hogy elveszítjük magyarságunkat s ezzel fennmaradásunkat, egész életünket is, ha csak egy pillanatra is elveszítjük magunkat.”³

A magyarság identitás-megmaradásának az esélyét latolgatta az a vitafórum is 1943-ban, amely az erdélyi *Termés* lapjain bontakozott ki. A *Termés*, ez a negyedéves – 1942 őszétől összesen nyolc számot megért – kolozsvári folyóirat (amelyet Asztalos István, Bözödi György, Jékely Zoltán, Kiss Jenő és Szabédi László szerkesztett, s amelynek jelentős munkatársai közé tartozott a többiek között Gagyi László, Gellért Sándor, Gy. Szabó Béla, Horváth Imre, Horváth István, László Gyula, Mikecs László, Szenczei László, Varró Dezső, Wass Albert is – és amely 1943-as tavaszi számában már hozta Kodolányi János május 20-ával dátumozott *Zárt tárgyalását*), elsősorban nemzedéki és népi szellemiségű kiadványként a népi írómozgalomhoz kötődő reformértelmisség tág, nyitott látóhatárú orgánusaként működött 1942 és 1944 között. Szerkesztői sorsfordító nemzettörténelmi időben, 1943 nyarán (július 10-én) körkérdest intéztek a magyar szellemi-irodalmi élet vezető személyiségeihez, az időszerű elvi problémáknak a magyarság megmaradása érdekében elvégzett tisztázása – tehát értelmes, konstruktív és eszmetisztázó vita lefolytatása –, a „fejtelenség” és a nyers (párt)szenvedély és (párt)érdekharc elkerülése céljából. A jeles megszólítottak közül (Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Karácsony Sándor, Kós Károly, Kovács Imre, Kodolányi János, László Gyula, Makkai Sándor, Mályusz Elemér, Márai Sándor, Nagy István, Németh László, Szabó Dezső, Szekfű Gyula, Tamási Áron, Veres Péter, Zilahy Lajos és mások) többeknek nem vagy csak nagyon röviden volt módjuk válaszolni és így a tanácskozáson részt venni (a lap nyári és őszi számában *Elvek, gondolatok* összefoglaló főcím alatt közzétett gondolatfutamokat lezáró szerkesztőségi jegyzet az eszmecsere kétségtelen eredményessége mellett utal a teljes siker látszólagos vagy bizonyos fokig valóságos elmaradására is⁴), de a személyre szabott kérdések mégis alapvető tézisek megfogalmazására készítették az írókat a magyar történelem égető létkérdéseit illetően. Hasonlóképpen az ezt a nagyhatású sorsfaggató ankétot hamarosan követő Szárszói Találkozó kihívásaihoz. Való igaz, hogy „a mai olvasó a *Termés* 1943-as nyári ankétján ugyanazokkal a problémákkal találkozik, amelyek a Szárszói Konferenciát is foglalkoztatták. Kísérteties a hasonlóság a két talál-

² „Tetveinktől ellepetten, elgyengülve várjuk, hogy mit kezd velünk a más népek sorsa. Valamilyik nagy nép gyarmatbirtokába olvadunk be? Szomszédaink darabolnak fel, hogy egységüket védjék? Vagy egy internacionalista néptestvériségnek leszünk osztjákjai? Mindegy. »Korszakok tűzdühe nem edzett, s fölolvast a világ kohója, s elveszünk, mert elvesztettük magunkat.«” – NÉMETH László, *Debreceni káté* = N. L., *Sorskérdések*, Bp., Magvető és Szépirodalmi, 1989, 73.

³ Kodolányi János bevezető előadása = *Szárszó: Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás-és megbeszélés-sorozata*, Bp., Püski, 1993³, 9.

⁴ *Zárószó*, *Termés*, 1943, ősz, 153–154.

kozon felvetett és tárgyalt kérdések között. A *Termés* ankétja előrevetítette azokat a válaszokat, amelyek Szárszón fogalmazódtak meg⁵ – amiként azt Borbándi Gyula is megállapította. És valóban, a parasztkérdéstől, a földreform ügyétől az önkormányzatiság elvének gyökerességéig, a népet a nemzetbe emelő nép-nemzeti politikai demokrácia szükségességétől, a népi és magyar nevelés szellemi lehetőségeitől az erdélyi gondolat komplexitásáig (elsősorban Erdei, Féja, Kovács Imre, Kós Károly, László Gyula, Veres Péter fejtegetéseinek jóvoltából) számos történelmi-kulturális és aktuálpolitikai sorsprobléma vetődött föl a magyarság nemzeti jövője szempontjából aggodalmaskodó vagy reménykedő meglátások között. Németh László például megint lét és nemlét határhelyzetének alapkrízisét villantotta fel, amikor így írt: „Az életnek ez a daca csak abban van meg, akinek minden rostját átjárta a halál. A megsemmisülés kínjától, akinek teste és képzelete van: rettegnie kell [...] A halál gondolata azonban nem lehet nehéz annak, akinek bennszülöttekért kellett (értük, velük és ellenük) harcolnia.”⁶ S alig egy hónap múlva (augusztus 25-én) Szárszón ugyancsak a bennszülött-metaforával vagy -hasonlattal riaszt és figyelmeztet: „Aki a magyarság újkori történetét megírja, arra kell felelnie, hogy süllyedt »bennszülött«-té ez a nagy középkori nemzet tulajdon országában. Ha a színesekre gondolnak, tudják, mit értek bennszülöttön. Állami életét idegenek vezetik; ha vannak is véréből való nagyjai, azok csak maharadszák; gazdaságilag kizsákmányolják; idegen civilizációk selejtte ellen nincs védelme; erkölcsében és testében nyomoro-

⁵ BORBÁNDI Gyula, *Népiség és kritikai önismeret* = B. Gy., *Népiség és népiek*, Bp., Püski, 2000, 42. – Hasonlóképpen értékelt NAGY Pál is: „A *Termés* szerkesztésében kezdettől fogva érvényesült az a követelmény, hogy a folyóiratot a szabad, kötetlen véleménymondás, a tiszta beszéd fórumává kell tenni. [...] De leginkább az 1943-as, *Elvek, gondolatok* című ankét szemlélteti, hogy a legkülönbözőbb nézetek szembesítésére törekedett a szerkesztőség, amikor válaszokat kért a gonddal megfogalmazott kérdésekre. [...] az *Elvek, gondolatok* ankét 1943-ban a *Termés* nagy fegyverténye volt, s tagadhatatlan hiányosságai ellenére is jelentős megnyilatkozása a korszak magyar szellemiségének. A *Termés* 1943-as nyári számának megjelenése – ezzel az ankéttal – szinte egybeesett az emlékező szárszói konferenciával [...] a kolozsvári folyóiratban közölt ankétoknak és a szárszói tanácskozásnak sok az érintkezési pontja, ami a megnyilatkozások lényegét illeti.” NAGY Pál, *Bözödi és a Termés*, Székelyföld, 2009/2, 42–43. és = N. P., *Betűvetés mezején*, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat, 2010, 141–142. – L. mindehhez még: Szabédi napjai: *Emlékezések, tudományos előadások Kolozsvárt 1992–1997*, szerk. CSEKE Péter, Kolozsvár, Komp-Press, Korunk, 1998; KÁNTOR Lajos, *Itt valami más van...: Erdélyi krónika (1911–1959)*, Bp., Héttorony, 1992; VALLASEK Júlia, *Sajtótörténeti esszék: Négy folyóirat szerepe 1940–1944 között az észak-erdélyi kulturális életben*, Kolozsvár, Kriterion, 2003; CSEKE Péter, *Horváth István és az erdélyi népi irodalmi irányzat*, Bp., Balassi, 2000; BALOGH László, *Asztalos István*, Bp., Akadémiai, 1969; POMOGÁTS Béla, *Jékely Zoltán*, Bp., Akadémiai, 1986; MÖZES Huba, *Az egészséget akartam: Szabédi Lászlóról és életművéről*, Kolozsvár, Dacia, 1984; KÁNTOR Lajos, *Erdélyi sorskerék: Szabédi László és a történelem*, Bp., Balassi, 1999; UŐ, *Szabédi László – és a „harmadik út” = Bibó-emlékkönyv*, szerk. RÉZ Pál, Bp.–Bern, Századvég, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991, II, 322–335; POMOGÁTS Béla, *A romániai magyar irodalom*, Bp., Bereményi, 1992; UŐ, *Magyar irodalom Erdélyben (1918–1944)*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2008, I; DÁVID Gyula, *Erdélyi irodalom – világirodalom*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2000; UŐ, *Címszavak – Szárszó és az erdélyi írók*, Forrás, 2010/6, 83–85. és = *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, főszerk. UŐ, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 2010, V/1, 358–362.

⁶ Termés, 1943, nyár, 118. és *Válasz a Termés körkérdésére* címmel = NÉMETH László, *Életmű silánkokban*, Bp., Magvető és Szépirodalmi, 1989, II, 125.

dóban van.”⁷ Tamási Áron pedig – aki ugyan többekkel együtt hiányzik a *Termés* felkért válaszadói közül – máshol tisztán kifejti mindezzel igen szorosán rokonuló nézeteit ekkoriban is. „Ahogy a játékban benne bujkál a komolyság, úgy bujkál életünkben a halál”⁸ – mondja (1943. november 19-én) súlyos veszélyérzettel és várakozással ő is. Külső nagyhatalmi fenyegetésekről beszél az Erdélyi Párt 1943. szeptember 12-i nagyválasztmányi ünnepi gyűlésén elhangzott felszólalásában,⁹ és a megfelelő társadalmi-nemzeti összefogás hiánya esetén úgy véli: „könnyen megeshetik, hogy az új magyar társadalmat erőszak fogja megteremteni”. Holott „a magyar öncélúság” gondolata a kívánatos, mivelhogy „bajunkban senkire sem számíthatunk, csak a magunk erejére”; „jövendő sorsunk is erónkön dől el, nem idegen hatalmak segítségével”. Hiszen a „politikai világnézetek” eddig is mind „a két szélsőséges idegen rendszerekkel szerettek volna boldogítani minket”. Ezért, hogy „a szellemnek pedig meg kell alkotnia az egységes és igazságos nemzeti társadalom tervét, melyben a sajátos magyar szellemiség a dolgozó tömegek természetes jogaival egyesül”, s „a békés nemzeti építésben is egy szív, egy lélekkelé válik a magyarság”.¹⁰ Nem szabad hinnünk tehát „senkinek, aki bármilyen külső megértést és segítséget emleget, mert ennek a háborúnak a végén is egyedül rajtunk fog múlni további sorsunk”¹¹ – nyomatékosítja annyiszor ezidőtájt. És átlátja a gyarmati sorba süllyedés, az elmagyartalanodás végzetes veszedelmét is.

A „magyar megmaradás és az emberi élhetés” döntő feltételének szintén az önkormányzatiság elvét tekinti Féja Géza – mind a *Termés* eszmecseréjében, mind azután Szárszón; „az önkormányzat tökéletes egyensúlyba békíti az egyéni és a közösségi elvet”, s benne „az eredeti magyar szabadság gondolat megtestesülését” láthatjuk – szögezi le, s hogy „a nemzetiségi kérdés is csak önkormányzati rendszer alapján oldható meg véglegesen s közmegnyugvásra.”¹² A termékeny öntörvényűség sajátosság példája Er-

⁷ Németh László előadása = Szárszó, i. m., 39. és Második szárszói beszéd = NÉMETH László, *A minőség forradalma – Kisebbségben*, Bp., Püski, 1992, II, 1279.

⁸ TAMÁSI Áron, *Négyszemközt...* = T. Á., *Szellemi őrség*, Bp., Palatinus, 2001, 320.

⁹ TAMÁSI Áron, *Kérdés és felelet* = *Uo.*, 311–314.

¹⁰ A nemzeti „öncélúság” – azaz az önállóság – elvét egyébként maga az erdélyiség is erőteljesen táplálja: „Az erdélyiség gondolata az örök önállóság gondolata.” TAMÁSI Áron, „*Azok a baloldali erdélyi titánok*”: *Az Erdélyi Helikon, a magyar nyelv közössége és a transzilvanizmus* = T. Á., *Gondolat és árvaság*, Bp., Palatinus, 2000, 116. – Másfelől a nemzeti közösség kultúrantropológiai primátusából vezethető le az emberiség valóságos létérdeke is, nem pedig annak fordított, fiktív és álságos előfeltételezéséből: „az emberiség, mint gyakorlati közösség, csupán illúzió: egyedül a nemzeti közösség az, amelyből és amelyre építeni lehet. Az emberiség eszme csupán, mely él és mindig élni fog az emberi lélekben, de ezt az eszmét igazán szolgálni csak az tudja, aki maradandó formában fejezi ki nemzetének építő erőt.” TAMÁSI Áron, *Divatos népiség* = T. Á., *Szellemi őrség*, i. m., 291. – Vö.: „a nemzeti közösség képze az idők mélyesége mélyébe nyúló folytonosság képzetén nyugszik”. Jan ASSMANN, *A kulturális emlékezet*, Bp., Atlantisz, 1999, 132; „A nemzeti lét átélése nem gátja, hanem feltétele az emberiségről, az embervoltunkról megszerezhető egyetemes tudásnak.” – SZÖRÉNYI László, „*Multaddal valamit kezdeni*”, Bp., Magvető, 1989, 19.

¹¹ TAMÁSI Áron, *Üzenet* = T. Á., *Szellemi őrség*, i. m., 306.

¹² Termés, 1943, nyár, 91–94. – Szárszón így mondja: „Ez a hagyományos magyar demokrácia az önkormányzat elvére épül, minden nagy politikai gondolkodónk az önkormányzatot vallotta a magyar életforma alapelveinek. [...] A magyar szabadság eszme elsősorban az önkormányzat elvével azonosítható.” – Féja Géza fölszólalása = Szárszó, i. m., 223.

dély, amely geográfiai különváltsága folytán többé-kevésbé a maga külön belső életét élte: „a mohácsi vész után külsőleg is teljesen a maga életét kellett élnie, nem a maga akaratából, de a sors rendeléséből és a magyar jövő érdekében”, a fejedelmi korban független államként, 1920 után meg a megfutamodás nélküli kisebbségi sorsvállalással is a „közös magyar életet” szolgálva, s így az etnikai sokszínűség és együttélés miatt még talán tudatosabb is az erdélyi magyarban a maga magyarsága – jelenti ki Kós Károly, az ekkorra már igencsak sokfelől megkérdőjeleződött transzszilvánizmus apostolaként, aki szerint „Erdély tehát van és Erdély külön egység, természetből adott, változtathatatlan egyéniség.” Ezért – jósolja – kettévágottsága „végleges sorsa nem lehet”. Az erdélyi psziché különbözősége „adottság, valóság, eredmény”, „nem kitalálás”; „ezer év alatt Erdély magyarsága idegen vértől érintetlenebbül fejlődhetett”, kultúrája, művészete is külön stílust vagy legalábbis stílusváltozatot képvisel az összmagyarságon belül.¹³

Az erdélyi munkásíró, Nagy István a Vásárhelyi Találkozó és a Márciusi Front összefogási, szövetségkereső törekvésére hivatkozva és az alulso, munkás–paraszti néprétegek nevében sürgeti a demokratikus változásokat, a formálissá üresedett polgári demokrácia helyett valóságos gazdasági és politikai demokráciát, demokratikus szocializmust, s némi doktriner baloldalisággal „közösségi tervgazdálkodást”, „világtervgazdaságot” követelve – merthogy a cinikusan és brutálisan önérdékű nagyhatalmak a méltánytalanságokat „betetőzték az igazságtalan békeszerződések jóváhagyásával, nemkülönben a kisebbségi- és gyarmati-sorba tiport néptömegek nemzeti elnyomásával, ellenére demokratikus alkotmányaiknak és a békeszerződésekben vállalt kötelezettségeiknek”.¹⁴ „A munkásság is a nép fennmaradását akarja” – deklarálta már *Népiség – munkásság* című 1942-es balatonszárszói előadásában¹⁵ –, akkor is, ha „kisebbségi sorban az erdélyi magyar munkásságot únos-úntalan úgy emlegették a magyarság hivatalos vezető körei, mint a nemzet számára elveszett embertömeget”. „Miért nincs egység a népi táborban” sem? – kérdezi szemrehányólag, s egy olyan előítélet-mentes szellemi építmény létrehozását szorgalmazza, „ami alá az ország legjobb munkásai, legértelmesebb parasztjai s e két népréteghez leginkább húzó fiatal értelmiségi közös munkára jelentkezhetnek.” Nem szabad elzárkózni „a velünk élő népek elesett tömegeitől” sem, mondja, mint ahogy Szárszón ’43-ban is feszegeti a nemzetiségi szempontokat (miközben – mint már a találkozó előtt és után is – durva és támadó rosszindulattal utasítja el Németh László aggodalmas felvetéseit, illetve a harmadik oldal létjogosultságát; hangoztatóit zürzavarossággal, nemzeti öngyilkosságra való felhívással, sőt uralomvággal rágalmozva).¹⁶

A harmadik úthoz kötődő nézetekkel a történelmi jelentőségű nagy szárszói találkozón (1943. augusztus 23. és 29. között) azonban természetesen nemcsak az a Németh László állt ki, aki világossá tette, hogy „a szabadság, amelyet hoznak, valóban a magyarság felszabadulása legyen. Egy rendszer önmagában nem válthat meg egy népet;

¹³ Termés, 1943, nyár, 95–98.

¹⁴ *Uo.*, 112–117.

¹⁵ NAGY István, *Népiség – munkásság = Szárszó 1943: Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete*, főszerk. PINTÉR István, Bp., Kossuth, 1983, 93–98.

¹⁶ *Nagy István hozzászólása = Szárszó, i. m.*, 34–35, 55–58, 103–104.

minden attól függ: kik, milyen módon, milyen ösztönökkel alkalmazzák.”¹⁷ Hanem például Fitos Vilmos („A »harmadik oldal« nem az arany középutat keresi, nem reakciós, mikor a magyarság önálló történelmi műhelyét félti a jobb- és baloldali »idegenvezetőitől«. »Hűség a néphez« – igen, és hűség a magyarsághoz mindenképpen”¹⁸), Gombos Gyula („[...] a *harmadik oldal elsősorban és döntően politikum*. Első feleszmélői írók voltak”, s „az utolsó húsz esztendő kibontakozó magyar szellemi élete, az úgynevezett népi mozgalom, a népi írók, ha tudták, ha nem, ha akarták, ha nem, akármerre taktikáztak, politizáltak, jobbik felükkel, művük maradandó részével e harmadik oldalt szolgálták és szolgálják”¹⁹), Kiss István („Az individualista liberalizmus tévedése ott volt, hogy az egyén elsőbbségét elismerte ugyan, de ebből az egyénre semmi kötelezőt nem vont le. A nemzeti vagy a nemzetközi kollektívizmus, vagy másképpen a fasizmus vagy a bolsevizmus tévedése ott van, hogy a közösséget feltétlenül magasabbrendűnek tartja, mint az egyént. Az igazság nem a harmadik, hanem az egyetlen úté: a keresztény szolidaritizmusé.”²⁰), sőt Szemán Mihály diósgyőri vasesztergályos is („Az új társadalomnak a legteljesebb mértékig *szociálisnak és demokratikusnak* kell lennie.”; „[...] nekünk nem kell a diktatúra semmilyen formában. De nem kell a kapitalizmus sem.”²¹). Juhász Géza szintén így érvelt („A két ellentétes oldal közt, a szakadék alján, ott hömpölyög az egységes magyar életakarát. Harmadik oldal? Én is úgy hiszem és vallom: ez a magyar oldal. Lélekben mindnyájan odatartozunk. Elsősorban az írók maguk.”), s a „halálos kilátástalanság” terjesztésével megvádolt Németh Lászlót védelmezve szögezte le: „Ne felejtjük: a magyar irodalom remekei csaknem egy szálig halálszorongásból születtek. S furcsa fajta vagyunk: a pusztulás rémének földézése szokott fölrázni bennünket; Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty, Petőfi, Ady a példa rá.”²² Féja Géza a „magyar vonal” mibenlétét elemzőn boncolgatva pedig rámutatott annak progresszív egyetemességére, s benne a nemzeti és az emberi teljességigény (beszűkült egzotikumot kizáró) összefüggésrendjére: „Együtt akarunk haladni a többi európai nemzettel, főként azokkal, akiket mellénk helyeztett a sors, de a mellérendeltség viszonya alapján, nem akarunk senkinek sem szellemi rabszolgájává süllyedni, mert a szellemi rabszolgaság után a gazdasági és társadalmi rabszolgaság következik. A magyar öncélúság a magyarság sajátos emberi értékeinek szabad érvényesítését, tehát az emberiség legigazabb szolgálatát jelenti. Ez a szolgálat magas emberi rang, melyről semmiféle körülmények között nem mondhatunk le. [...] Egy kis nemzet külpolitikájának mindig a tényleges történelmi helyzethez kell alkalmazkodnia, de életformája csakis a saját belső mélységeihez, a saját szellemi magasságához alkalmazkodhatik, mert különben a kis nemzet elveszíti létjogosultságát.” A

¹⁷ Németh László előadása = *Uo.*, 46.

¹⁸ Fitos Vilmos hozzászólása = *Uo.*, 65.

¹⁹ Gombos Gyula hozzászólása = *Uo.*, 214, 216.

²⁰ Dr. Kiss István előadása = *Uo.*, 175.

²¹ Szemán Mihály hozzászólása = *Uo.*, 36.

²² Juhász Géza felszólalása = *Uo.*, 219–221. és Püski Sándor szerint is csak a várható politikai átalakulás veszedelmeire figyelmeztetett Németh László. Püski Sándor bevezető előadása az általános vitához = *Uo.*, 208–212.

magyar életformát magyaroknak kell megteremteniük, és semmiféle átalakulás nem követelheti tehát lelkünk és szellemünk kiürítését, népegyéniségünk megtagadását.²³ A harmadik út kérdése körül kiélesedő vitában Veres Péter a gyarmatosítottság sorskérdésére érzékenyen és a harmadik oldal (mint mindig jelenlévő eszme, de „sohasem történelemcsináló tényező”) iránt megértően bár, de alapjában úgy véli, hogy ennek a harmadik oldalnak most mégis szükségszerűen másodikká kell válnia, mert ez a „tömegmozgalmak belső logikája: aki nincs velünk, az ellenünk.”²⁴ Emelkedett zárszavában viszont inkább a magyar nemzeti megmaradás feltétlenségére és elsődlegességére helyezi a hangsúlyt: „Ha a mai népi értelmiség valóban az örök magyar jelleg megőrzője akar lenni, mint ahogy ezt Németh László megjelölte, akkor én úgy hiszem, *nincs más útja*”; „Szolgálják a népet minden előzetes feltétel nélkül. Ne nézzék, milyen pártú, milyen vallású, hanem adjanak át neki annyi tudást és emberséget, amennyit át tudnak venni. [...] A világtörténelem nagy erőivel szembe úgysem fordulhatunk, mert akkor megsemmisülhetnénk. Azt kell tennünk, amit minden életrevaló nép tett a történelem folyamán: *alkalmazkodni, hogy megmaradhassunk*. Ez minden más eszmei vagy világnézeti igazság előtt áll: *Megmaradni*. Ahogy lehet. S hogy lehet? Úgy, ahogy a nép nagy többsége hiszi, hogy lehet. Mert a hit nagy erő, a történelemben talán a legelső erő.”²⁵

Analóg módon vetődött fel és értelmeződött a megmaradás ügye a nemzetiségi kérdések – a visszacsatolt, illetve a továbbra is kisebbségi sorban élő magyarság – vonatkozásában. „A magyarságnak az önkormányzat mellett másik ősi politikai élménye a föderatív hajlam”, állította Féja Géza, s ezt a megoldást, a föderáció gondolatát ajánlotta az együtt élő kislebél számárá; óva intve a magyarságot attól a naivitástól, hogy ne vegye észre, amikor az „átszellemült” igazságtörekvésével szemben fegyvert szegeznek rá, amikor a „föderatív jobb” nyújtására „imperialista ököl” a válasz. „Nagyon vigyázzunk, hogy ebben az esetben ne álljunk pusztá kézzel s ne legyünk reánk fenekedő imperialista hajlamok martaléka.”²⁶ Az alaptörekvés: az etnikai létezés történelmi biztosítása a változó társadalmi körülmények között is. A „szocializmust magyar módra” elfogadó erdélyi Bözödi György is ezt feszegeti (ugyancsak későbbi korok fejleményeinek tükrében beigazolódo éleslátással), amikor a nemzetiségi egyenjogúság terén a mindenkire vonatkozó kölcsönösség és viszonyosság követelményeit hangsúlyozza, aggodalommal arra tekintve, hogy a megvalósulás előtt álló „szocializmus tana, mely nem ismer nemzeti vagy éppen nemzetiségi különbséget, általános közép-európai érvényesülése esetén nem jelentené-e a magyarság állásainak feladását, szerepének és jelentőségének csökkenését? A magyarság nemzetiségi viszonylatban *az egyenlőség révén nem fölfelé emelkednék, ha-*

²³ Féja Géza fölszólalása = *Uo.*, 222–227.

²⁴ Veres Péter hozzászólása = *Uo.*, 53–55.

²⁵ Veres Péter záróelőadása = *Uo.*, 228–234. és = VERES Péter, *Szárszó*, Bp., Magvető, 1971, 162–173. – „A magunk igazába vetett hitünk is lehet történelemformáló erő. Ezt ismerte fel 1943-ban Szárszón Veres Péter, 1989-ben pedig Temesváron Tökés László” – vonja meg a hiteles aktuális párhuzamot az erdélyi eszmetörténelem. – CSEKE Péter, *Korfordulós újesztendő* = Cs. P., *Hazatérő szavak*, Bp., Püski, 1993, 314.

²⁶ Féja Géza fölszólalása = *Szárszó*, i. m., 224–225.

nem lefelé zuhanna, talán éppen mai nemzetiségeink mögé.”²⁷ Asztalos István egyenesen (és szintén nem csekély előrelátással) megállapítja: „én s akik Erdélyben élünk, a magyar jövőre nézve a szociális kérdések mellett igen fontosnak tartjuk a *nemzetiségi kérdést* is. Mert mi a helyzet? Igen nagyszámú más-nemzetiségű népek élnek közöttünk, és akárhogy is próbáljuk mi erősítgetni az ellenkezőjét, hivatalos céljainkkal szemben teljesen idegenül éreznek, hiszen az eddigi magyar történelem folyamán is sokszor beigazolódtott, hogy nemzetiségeink, mikor csak szerét teheték, még akkor is, ha a magyar nemzet valóban a szabadság, vagyis a haladás útját választotta, például 1848-ban, soha nem velünk, hanem ellenünk cselekedtek.” Mindennek ellenére egymásra vagyunk utalva a politikájában „fiatalkorú nacionalizmustól fütött”, elfogult románssággal is, reményteliben a dolgozó néposztályokkal, vallja az író, békés együttműködésre hivatva – de „csak a teljes egyenlőség, a kulturális és gazdasági önkormányzati jog” – vagyis az autonómia – elvei alapján.²⁸ És a megvalósulás előtt álló, jövőendő szocializmussal (meg a szellemi erőket lebecsülő úgynevezett történelmi materializmussal) kapcsolatos kétségeit és fenntartásait megosztó kolozsvári református teológus Marosi Pétert is az izgatja: mi a garanciája annak, hogy a sajátos magyar együvértartozás axiómáira sokszor érzéketlennek bizonyuló (és majd hatalomra jutó) munkás-vezetőség érvényesíteni tudja „a magyarság érdekeit az elkövetkezendő szláv moszkovitizmussal szemben? Nem is beszélve arról, hogy a szláv formákba nemzetiségeink sokkal könnyebben bele tudnak illeszkedni, mint mi.” Ezért nem kíván ő részt venni „a baloldalnak most bekövetkezett helyezkedésében”, mert nincs benne biztosítva a „benszülöttek”: a magyarok sorsa és érdeke.²⁹

A találkozón jelenlévő erdélyiek közül még Szabédi László szólt fogalomtisztázó szándékkal a vitához,³⁰ a távol maradt (noha előadásra is felkért) meghívottak közül pedig Tamási Áron táviratban üdvözölte a konferenciát,³¹ illetve Balogh Edgár nyílt levélben küldte el köszöntését, amelyben a Szabó Zoltántól közismert szóhasználat szerinti „szellemi honvédelemre” biztatja a résztvevőket, valamint a nemzetiségi problematikát illetően („két kisebbségi sors: felvidéki és erdélyi tapasztalatok” birtokában) a Duna-völgyi népek megbékélését (igazságos kiegyezését és szövetkezését) szorgalmazza (az emlegetett Vásárhelyi Találkozó szellemében és tanulságaképpen is). A magyar

²⁷ *Bözödi György felszólalása = Uo., 217–219.* – Az erdélyi magyarság és a székelység sajátos problémáira („sajátságos helyzetére és ügyeire”) figyelmeztető Bözödi (és részint Szabédi) szárszói szerepléséről, részvételeéről I. NAGY Pál, *Bözödi és a Termés, i. m., 43.* és N. P., *Betűvetés mezején, i. m., 142.*

²⁸ *Asztalos István felszólalása = Szárszó, i. m., 65–67.*

²⁹ *Marosi Péter felszólalása = Uo., 58–60.*

³⁰ *Szabédi László hozzászólása = Uo., 212–213.*

³¹ Tamási „minden bizonnyal Erdély akkori bizonytalan helyzete miatt érezte úgy, hogy nem hagyhatja el szülőföldjét, s különben is ismert volt a napi politikai cselekvésektől való idegenkedése”; „ez a politikai függetlenség, a napi politikán felül való állása hozzásegíthet a hagyomány és a haladás, a nemzeti eszme és az emberies felfogás szerencsés szintéziséhez, vallotta Tamási alig fél évvel a Szárszói Találkozó előtt egyik esszéjében (*Érzelem a népiségről*), s vélhetően a balatoni táborban is e mellett foglalt volna állást, így ő feltehetően annak az összekötő hídnak a nézeteket összebékítő szerepét játszhatta volna, amely olyannyira hiányzott Szárszóról.” – PETRIK Béla, *Szárszói erővonalak = P. B., A teljes kép felé: A magyar népi mozgalom történetéből*, Miskolc, Felsőmagyarország, 2008, 190.

megmaradás, a népi felemelkedést hozó magyar demokrácia csak a környező világba való beágyazottságában realizálódhat: „szabadsághoz független ország kell, függetlenek pedig csakis akkor maradhatunk, ha az alá- és fölérendeltségi viszonyok egymást váltó riadalmaival és ábrándjaival szemben éppen úgy, mint a közös sorsunkba ütköző idegen szándékokkal szemben is felvértezzük magunkat a dunai testvériség kossuthi elgondolásával.”³²

Mindeme szellemi hozadékaival pedig az 1943-as Szárszói Konferencia kétségtelenül nemzet-történelmi és nemzetpolitikai eszmélkedésünk máig szilárd talpköveként tartható számon – természet-szerűleg az erdélyi gondolatot hordozó és képviselő írók elévülhetetlen eszmei és erkölcsi hozzájárulásával együtt.

³² BALOGH Edgár, *Levél Balatonszárszóra = Szárszó*, Püski, 235–236. – A konferenciára meghívott népi beállítottságú erdélyiek (vagy erdélyi származásúak) egyébként természetesen nagyrészt azok körébe tartoztak, akiknek a könyveit Püski Sándor azokban az években a „Magyar Élet könyvek” sorozatában meg is jelentette. Kiadta Asztalos István, Balázs Ferenc, Balogh Edgár, Böződi György, Horváth István, Kovách Aladár, László Gyula, Mikecs László, Nagy István, Szabédi László köteteit, illetve a régiak közül Bartha Miklós könyvét. A szárszói esti tábortüzek melletti irodalmi-művészi programok során pedig az erdélyi széppírók (Asztalos, Böződi, Szabédi) fel is olvastak műveikből. (Vö. BORBÁNDI Gyula, *A magyar népi mozgalom: A harmadik reformnemzedék*, New York, Püski, 1983, 341–342, 373–374.) Sőt „1944 márciusától Szabédi a Püski Sándor vezette Magyar Élet Könyvkiadó lektoraként működik.” (MÓZES Huba, *Az egészet akartam, i. m., 24.*) – És amikor Püski Sándor megszervezte az ötvenedik évfordulás emléktalálkozót 1993 augusztusában, utána (1993. október 5-én keltezve) az azon résztvevő kiváló erdélyi költő, KISS Jenő a következő verset írta: „Szárba szökött szó: Szárszó./ Ott voltam – szinte hihetetlen./ A bátorság, a szókimondás/ szájítató tanúja lehettem./ Ott jártam, ott valóban?!/ Visszagondolni rá ma: álom./ Ha nem az, majd a méltó szót rá/ zárt fogságomban megtalálom.” (*Szárszó – A Püski-házaspárnak, a találkozás megrendezőinek* = K. J., *Időverten: Az öregkor versei*, Bp., Püski, 1994, 190–191.)

BODA ISTVÁN KÁROLY – PORKOLÁB JUDIT

EGYMÁSRA ÉPÜLŐ SZONETTEK: „KIBOMLIK VÉGÜL MINDEN SZÖVEVÉNY”¹

„A szonettformának éppen a változások iránti nyitottsága és ebből fakadó sokfélesége biztosítja a szerkezet hatékonyságát s így végső soron állandóságát is.”

(Mózes Huba)²

Tanulmányunk címében kettős kötődés rejlik. A többes számú *szonettek* kifejezés József Attila *Emberek* (1935) és Orbán Ottó *Buborékszonett* (1992) című versszövegeire vonatkozik. Írásunk mottója azt a versekkel foglalkozó Tudóst idézi, akinek a köszöntésére fogalmaztuk meg gondolatainkat.

Orbán Ottó versének mottója József Attila *Emberek* c. szonettjéből való: „A dallam nem változtat szövegén.” Orbán Ottó verse, további tizenhét szonettel együtt, az Alföld 1992. áprilisi számában jelent meg. „Az Alföld 1992-ben költői játékra invitálta szerzőit a költészet napja alkalmából. Kérésük »egy szonett megírására vonatkozott, melynek egyetlen megkötése a következő József Attila-sor beépítése, önálló vagy torzított idézetként való felhasználása volt: 'A dallam nem változtat szövegén.' (Emberek).« A beérkezett tizenkilenc szonett a folyóirat 1992. áprilisi számában jelent meg.”³

Valószínűleg nem állunk messze a valóságtól, ha úgy véljük, az Alföld „költői játékát” mintha egyenesen Orbán Ottónak találták volna ki. Orbán Ottó prózai írásaiban és költeményeiben ugyanis minduntalan felbukkan József Attila neve és szellemisége. (A Digitális Irodalmi Akadémia keresőrendszere alapján Orbán Ottó tíz digitalizált kötetében kis híján ötvenszer fordul elő *közvetlen* hivatkozás József Attilára.⁴) Orbán kezdetől fogva nagy tisztelettel, elismeréssel és – megkockáztatjuk – szeretettel szól József Attiláról: „én már tizenhárom éves koromban / József Attila késői versei voltam” – írja *Már te is király?* című versében 1960-ban, majd harminc év múlva „Közről ismerlek, tudod” módon szólítja meg József Attilát a *Találkozás egy szellemmel* című versében (1991). Ez utóbbi vers egyébként azért is fontos számunkra, mert közvetlenül a *Buborékszonett* után

¹ A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

² MÓZES Huba, *Míves munka a vers: A szonett kötöttsége és kötetlensége*. Miskolc, Bíbor, 2004, 61.

³ NAGY Márta, „Hallottátok, hogy megmondatott a régieknek...” – Baka István: Egy József Attila-sorra, Szeged, Baka István Alapítvány, 2004.

http://www.baka.hu/index.php?section=modules/content/content_pages.php&content_pages_id=1139 (2011.03.29.)

⁴ ORBÁN Ottó digitalizált művei, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2011. (Digitális Irodalmi Akadémia) <http://www.pim.hu/object.9adac6a4-9aba-4b91-8e2f-95953230d784.ivy> (2011.03.29.)

következik *A keljőljancsi jegyese* című kötetben. A kapcsolat József Attilával tehát a kezdetektől végigkísérte Orbán Ottó költészetét. Az 1960-ban megjelent első kötetére emlékezve írja: „1960-ban megjelent első kötetemből az Újkori elégia »szélsőséges pesszimizmusa« okán kimaradt. [...] A kötet – az életem – fekete alapszíne elegánsan kiszürkült, a zömmel a kórház után írott versek vad színvilága, mely éppen a fekete alapszín elleni tudatos és kétségbeesett lázadás volt, egy »impreszionista« kamaszt sejtetett a háttérben, aki összeolvasott sok mindent, József Attilát és Lorcát, [...]”⁵

Orbán folytatója akar lenni elődjének. Értelmezi, elemzi József Attila életét és költészetét, és ez alkalom arra, hogy magáról a versről is „elmélkedjen”. De nem hagyományos módon, hanem „analízissel”, általános következtetéseket is levonva az alkotásról: „A szenvedés lenne a kulcs a költészethez? Kattan az ajtózár, benyitunk: a lélek, mint a szétdobált lakás, honnét sietve távozott a lakó; egymás hegyén-hátán a gyermekévek, kudarcok, szerelmek; szellem, hogyha járt is ott előttünk, kihúzott a kulcslyukon. [...] A vers az emberi elme hibátlan működése; a szikrázó fölismerés, hogy a részletek milyen jól összeillenek ott, hol a haláltábor túlterhelt parancsnoka pihenésképpen rózsát metsz; [...] a vers kikúszik a barlang száján át a napvilágra, s meghozza a hírt, hogy az emberi fajta javíthatatlan; ő maga roncs, de esze még mindig a szabadságot, e szeszélyes tigrist szelídíti; és a határtalan sötéttel megrakott tehervagon lassan mozgásba jön, csikorognak a csontok és a csillagok, s arcunk fölött egy vasutaslámpa Napja, fülünkben a fű hullámzó harsogása, az évszakok hangsúlyával tagolt beszéd.”⁶ Orbán Ottó kapcsolata az elődökkel és a hagyománnyal nemcsak szoros, hanem már a kezdetektől tudatosan vállalt költői attitűd. „Füst költészete a példa rá, hogy ódon és új a szemmel alig látható hajszálcsoveknek egész rendszerén keresztül érintkezik egymással” – írja *A háttér* című esszéjében már 1968-ban. A kilencvenes évek elejére pedig „Orbán Ottó azért lépett legjelentősebb költőink sorába, mert egészen új választ adott a hagyomány átsajátíthatóságának kérdésére.”⁷

Aligha túlzunk, ha azt mondjuk, Orbán Ottónak az írás, a költészet volt az élete, és a költészet és élet kapcsolata végig foglalkoztatta. „A költészet a tudatos önfeledtség állapota. »A költő olyan, mint a kisgyerek.« Ezt egy szikrázóan tudatos költő írta le, József Attila” – írta Dylan Thomas című tanulmányában, 1967-ben. 1994-ben kiadott kötetében (*A költészet hatalma. Versek a mindenségről és a mesterségről*) versekben kereste a választ a „mi a költészet?” örök kérdésére: „ég és föld között lebegünk / beleszivárgunk a talajba” (*A költő a költészet hatalmát dicséri*, 1980); „a vers az én szememben / egy darab élet / s tárgya a határtalannal körülhatárolt / szilárd bizonytalanság” (*A költő körülírja mesterségét*, 1982). Ezek az oximoronok – Orbán más verseihez hasonlóan – kifejezik, „hogy Orbán lírai alanya milyen komolyan veszi fontolóra a létezés bizonytalanságait, viszonylagosságait, azt, hogy mindenben nem fölé- és alárendeltségek mechanizmusai működnek, hanem sokkal inkább a mellérendelések »együtt állásai«.”⁸ Számára a

⁵ ORBÁN OTTÓ, *Honnan jön a költő?*, 1980.

⁶ Uő., *József Attila analízise*, 1980.

⁷ KULCSÁR SZABÓ ERNŐ, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Budapest, Argumentum, 1994, 155.

⁸ DÉRCZY PÉTER, „Között” – *Orbán Ottó: Ostromgyűrűben*, *Alföld* 53, 2003/4, 89–97.

létezés és a költészet, ha ellentmondásosan, bonyolult összefüggéseken keresztül, de összetartozik.

Ez tükröződik a *Buborékszonett* versszövegének képkalkotásában is. A vezérfonal a vers befogadásához részben József Attila, illetve az általa adott ihlet. „A dallam nem változtat szövegén” – írta József Attila az *Emberek* című szonettben, és a mondat, függetlenül az eredeti szöveggörnyezettől és a költői szándéktól, önálló életre kelt. „Egy költő vagy gondolkodó *popularizálódásának* nincs láthatóbb, hallhatóbb jele, mint hogy mondatai – vagy azok mutációi – bekerülnek, leszállnak, leszivárognak a köznyelvbe [...]. Gyakran olyan mértékű ez a folklorizálódás, a közbeszédbe szervesülés, hogy az *állandósult képek, bölcs mondások, szólások, közhelyek* – szakszerűbben *aforizmák, lexémák, maximák, allúziók, toposzok és trópusok*, mondhatni nyelvi rítusok – »el is veszítik« szerzőjüket.”⁹ Orbán Ottó esetében azonban a választott József Attila-i mottó nem közhely, nem egyszerű dísz, hanem egyfajta szerep, amely folytonosságot biztosít a XX. századi magyar líra történetében. Orbán Ottó új vallomást tesz a létről, az alkotásról, a *dallam* és *szöveg* különleges összefonódásáról egy különleges forma, a *Petrarca-szonett* keretében. A versszövegek összevetéséből kiderül, hogy a gondolatot előhívó *Emberek* című szonett egyetlen sora hogyan él tovább, megtartva autonóm funkcióját az adott versben, és milyen újat tud hozni egy teljesen más szöveggörnyezetben.

A két szonettnek már a címe is rendkívül információgazdag. József Attila verseiben az *Emberek* szó „holdudvarában” megjelennek azok az alapvető viszonylatok, amelyek a költő életében szerepet játszottak. Néhány példa: „ma éheztlél és nem kerestél” (*Mi emberek ...*); „Töletek féltem, kemény emberek.” (*Kirakják a fát*); „Emberek, nem vadak – / elmék vagyunk! (*Levegőt!*). Ezek után nem meglepő, hogy az *Emberek* című szonettben tükröződik a költő egész életének summája:

Családunkban a jó a jövevény.
Az érdek, mint a gazda, úgy igazgat,
ezt érti rég, de ostobán, ki gazdag
s ma már sejteni kezdi sok szegény.

Kibomlik végül minden szövevény.
Csak öntudatlan falazunk a gaznak,
kik dolyffel hisszük magunkat igaznak.
A dallam nem változtat szövegén.

De énekelünk mind teli torokkal
s edzzük magunkat borokkal, porokkal,
ha kedvünk fanyar, szánk pedig üres.

<http://epa.oszk.hu/00000/00002/00083/derczy.htm> (2011.03.29.)

⁹ AGÁRDI Péter, *József Attila, a közös ihlet: Egy irodalmi centenárium tükre és anatómiája*, Budapest, Nagyvilág, 2010, 77.

Erényes lény, ki csalódni ügyes.
Úgy teli vagyunk apró, maró okkal,
mint szúnyoggal a susogó füzes.

(1935)

Szinte kettéválk a világ: szegényekre és gazdagokra, *gazokra* vagy „érdekemberekre” és (jövevény) jókra vagy (vélt) *igazakra*. (Megjegyezzük, hogy értelmezéstől függően a „gaz” az ösgonoszt, a bűnt is jelentheti.) A sokat idézett „A dallam nem változtat szövegén.” sort nem véletlenül követi az, hogy „De énekelünk mind teli torokkal.” Ez „fanyar” iróniával közli, hogy bár mindent megpróbálunk, de előbb-utóbb: „Kibomlik végül minden szövevény”, vagyis elkerülhetetlenül eljön mindenki számára az „igazság pillanata”. Az értelmezés sarkalatos pontja a „dallam” és „szöveg” metaforikus értelmezése; erre Orbán Ottó szonettje kapcsán még visszatérünk.

József Attila és a szonett-műforma kapcsolata egész költészetén végigvonul. Témáiban az éhségtől kezdve, a kozmosz megéneklésén keresztül (például a szonettkoszorúban), hazája történelmének kor-, kór- és körképe fogalmazódik meg. Művészete is igazolja Mózes Huba megállapítását: a szonettforma úgy nyitott a változatosra, hogy közben megőrzi az állandó tartalmi és formai jegyeket. Az *Emberek* szabályosan ívelő jambusi soraiban, *abba abba bbc cbc* rímkezelésében és a versszakok 4+4+3+3 tagolásában megtartja a petrarcai szonettformát, de témáját illetően komor, filozofikus és nem könnyed, személyes – például szerelmi vagy szépségre vonatkozó – gondolatokat fejez ki.

Mindezeket a tartalmi és formai elemeket viszi tovább Orbán Ottó. Ugyanakkor egy egészen más világlátás élményét érezhetjük szonettjében. Míg az *Emberekben* a társadalmi értékek – és ezek vállalása–megtagadása – áll a középpontban, addig a *Buborékszonettben* a XX. század második felének létbizonytalansága, az elveszett misztikum (Éden?) iránti olthatatlan vágy tükröződik. Azonban a dallamra és szövegre való utalás mellett az „érdek” (József Attila) és a „szerzés tébolya” (Orbán Ottó¹⁰) tartalmi „köttöanyagként” mégis jelen van, ami úgy köti össze a két szonettet, hogy közben szóhasználatuk teljesen eltér. És ami esetünkben legalább ennyire fontos: közös a választott Petrarca-szonettforma is, szabályos – bár József Attilától eltérő – a rímkezelés (*abab cbc acb cab*) és a versszakok 4+4+3+3 tagolása. Érdekes újítás azonban, hogy a szonett ritmusa állandóan, szinte soronként változik, a jambusok többször – egy-egy sorban – szabálytalan nibelungizált alexandrinusokká válnak a szótagszámok 13/14-es váltakoztatásával. Csak a József Attila-i vendégszöveg sorai tartják meg a 11-es szótagot és az ötödféles jambusi lejtést.

¹⁰ Megjegyezzük, hogy a „szerzés” – valószínűleg szándékoltan – kettős értelmű, a költészetre is vonatkozhat.

Orbán Ottó: Buborékszonett

A dallam nem változtat szövegén
József Attila

Úgy bujkál bennem, mint a buborék a halban,
vagy ahogy fény és árny játszik a mágus fővegén,
dűnnyögve, susstorogva, dudorászva halkán,
s a dallam nem változtat szövegén,

a vakszövegen, mert tagolt szöveg nincs,
míg függünk itt a Sarkcsillag szegén,
csak a végtelen tér, a jéghideg, rideg kincs,
meg izzó tébolyunk, hogy megszerzem, meg én,

bár amit szerezhetünk, csak maga a dallam,
a fény hajából egy sugárnyi hajtincs,
a vándorlás az óceán egén,

s a rejtjelzett tudás, hogy semmi baj nincs,
mert minden porszemben egy néma dal van,
s a dallam nem változtat szövegén.

(1992)

Orbán Ottó szonettjének címe enigmatikus. Az összetett szó: *Buborékszonett* első tagjához az *Értelmező kéziszótár* (1972) szerint 1. légbuborékot, 2. szappanbuborékot, 3. az irodalmi nyelvben röpke, múló jelenséget társítunk; nem tesz a jelentéshez lényeges többletet az *Értelmező szótár* + (2007) sem.

A szövegtestből különböző megoldások kínálkoznak. Említsünk meg hármat:

- Ahogyan a halnak fontos a levegő buborék formájában, a költő úgy tartja életben és viszi tovább a *hagyományt*, a nagy előd gondolatait és költői formáit, jelen esetben a költészethez nélkülözhetetlen dallamot. A mottóban idézett sor vendégszöveggként, két helyen kerül be a *Buborékszonett* verestébe, a 4. és 14. sorba, *kapcsolatot*, „áthallást” biztosítva József Attila szonettjével. „Az eseményekre, más szövegére való jelölt utalás vagy rejtett célzás, azaz áthallás mindig is szokás volt, a XX. században pedig divattá vált. A posztmodern művészetben az intertextualitás egyenesen az irodalom létmódja.”¹¹ Orbán Ottó költészetében sokszor, sok helyen megfigyelhetjük ezt a jelenséget.

¹¹ SZIKSZAINÉ NAGY Irma, *Magyar stilisztika*, Budapest, Osiris, 2007, 170.

- A József Attila-i kulcsmondat előfordulása a vers negyedik sorában alkotás-lélektanilag feszegeti azt a kérdést, mi zajlik le a költőben („bennem”), míg a lelkében megbúvó dallamot megtalálja. A dallam megszemélyesítve, mélyen a lírai alanyban él, először még csak „dünnyögve, susorogva, dudorászva halkán”, de ellenállhatatlanul a felszínre tör, és az alkotás folyamatában megfoghatóvá válik, „testet”, szöveget kap – innentől már elválaszthatatlanok, „s a dallam nem változtat szövegén”.
- Egy másik értelmezés A MÚLÓ IDŐ BUBORÉK metaforán alapulhat. Ezt egy másik versszövegbe is beleszövi, amely tartalmában, hangulatában és szóhasználatában is közel áll a Buborékszonetthez: „Kincskeresők, egy el-süllyedt csillag fémtörzse körül lebegünk, / míg buborék-gyöngysorként sis-tereknek el a birodalmak, / s fejünk fölött fényt hullámszik az óceán idő.” (Merülő Orfeusz, 1988) AZ IDŐ ÓCEÁN metafora szintén kulcs lehet a *Buborékszonett* értelmezéséhez.

Bármelyik változatot fogadjuk is el, Orbán Ottó szonettje középpontjában vitathatatlanul a *dallam – szöveg* kettősség áll. A vers értelmezéséhez meg kell találnunk azokat a „kulcsokat”, esetünkben metaforákat, amelyek a szöveget koherenssé teszik. Bár erre nyilvánvalóan több lehetőségünk van, az alábbi metaforák különösen alkalmasnak tűnnek:

- AZ IDŐ ÓCEÁN (erre korábban utaltunk);
- AZ ÉLET (EGY MAREK) POR / PORSZEM; ez a metafora már Ovidiusnál megjelenik (vö. Sibylla), ebből kiindulva a versszöveget koherenssé tehetjük;
- A KÖLTÉSZET DALLAM és ezzel összefüggésben A VERS DAL, valami-
mint
- A SORS / „VÉGZET” SZÖVEG metaforákkal.

A költészet esetünkben szintén metafora. Korábban már utaltunk rá, hogy az írás, a költészet Orbán Ottó – és az előd József Attila – életének, „létének” értelme volt („Dalra teszi éltét minden igaz dalos”, Babits Mihály). Most érdemes ezt a vers második sorában előforduló

- A KÖLTŐ VARÁZSLÓ, „MÁGUS” metaforával is kiegészíteni. Az idő és az óceán összekapcsolása egy újabb metaforát hoz felszínre, amely szintén jól ismert, ez
- AZ ÉLET UTAZÁS.

Ez a metafora a „vándorlást”, a sors és a szöveg összekapcsolása pedig a „vakszöveg”-re való utalást teszi értelmezhetővé. Az egész szonettet záró József Attila-i allúzió pedig kifejezi, hogy a *dallam*, az, amit költészetnek nevezhetünk – metaforikusan a költői alkotás, a költői „lét” –, a része, kivételése, „megtestesülése” egy örök és változtathatatlan egésznek, egy megírt *szövegnek*, amit akár a sors „könyvének” is nevezhetünk. Talán épp ez az a „rejtjelzett tudás”, amit téren és időn keresztül Orbán Ottón keresztül József Attila el akar mondani nekünk. Természetesen más értelmezések is lehetségesek – a szöveg szinte kínálja is ezeket mint egyfajta „intellektuális játékot”. Például „a dallam az

irodalmi hagyományban élő, világról való »rejtjelzett tudás« mint szöveghalmaz lesz örökérvényű szabályok tárháza (tkp. *techné*), amely egy megkerülhetetlen és folytonosan meg-megújuló tradíciót jelent, amin minden költő-író csüng, akár a Föld a Sarkcsillag szegén”¹². Azonban ez az értelmezés nyilvánvalóan a fentiekől eltérő koherens metafo-rendszert igényelne.

Orbán Ottó egyik legszebb sora a *Buborékszonett*ben, amelyben kifejezi, hogy a költészetnek van még esélye, „mert minden porszemben egy néma dal van”. Egy Babits-allúzió, *A második ének* (1928) néhány sora sejlik fel a szavak jelentése mögött: „Mind-enik embernek a lelkében dal van / és a saját lelkét hallja minden dalban. / És akinek szép a lelkében az ének, / az hallja a mások énekét is szépnek.” Nyelvi bravúr, ahogyan elrejtí ezt a gondolatot Orbán Ottó a szonett 13. sorának költői képében. Úgy viszi tovább a babitsi ars poétikát, hogy továbbgörgeti, kiegészíti saját lírai énjének vallomásával. Tanulmányunk elején idéztük Orbán Ottótól, hogy a vers lényege „egy darab élet / s tárgya a határtalannal körülhatárolt / szilárd bizonytalanság”. Orbán Ottó úgy őrzi meg a hagyományt, hogy állandóan megújítja, és a József Attila-i sort a saját élethelyzetébe emeli. Miközben szövegének „határtalanná” tágitja jelentését, a szonett klasszikus műformájában az értékrendet, a hagyományt őrzi. Mint ahogy további tizennyolc pályatársa is erre vállalkozott az Alföld 1992-es „költői játékanak” tevékeny és aktív részeseként: „A »pályaművek« elsősorban a programszerűen tematizált (irodalmi) hagyomány miatt érdemelnek figyelmet. Ez a költői játék ugyanis mesterségesen idézte elő azt a jelenséget, ami a modern magyar (és világ-) irodalomban természetes módon (is) működik. Ezek a sajátos körülmények szükségképpen eredményezik, hogy a jelenség jellegzetes vonásai sűrítve, tömörítve vannak jelen e szövegekben. Ebből kiindulva a legterméke-nyebb megközelítés valamennyi szonett összehasonlító elemzése lenne, aminek segítségével lehetségessé válna a különböző hagyományértelmezések, dialógustípusok kimutató-ása.”¹³ Tanulmányunk középpontjában Orbán Ottó szonettje állt, de az anyag bősége szinte kínálja a többi szonett hasonló szempontú vizsgálatát. És ez a 19 szonett csak töredéknyi „porszem” a világirodalomban található szonettek számlálhatatlan gazdagságával szemben. Ezért tartjuk követendő példának Mózes Huba szonettekről írt könyvét, amelyben a szerző a szonettformák általános szempontú rendszerezésére és összehasonlító elemzésére tesz kísérletet. És ez, mint láthattuk, nemcsak a költészet „rég”i” évszázadaiban, hanem ma, a modern költészet korában is érvényes, korszerű és izgalmas vállalkozás. A szonettforma „elterjedtségének, nagyfokú megterheltségének magyarázatát” ugyanis éppen „a változások iránti rendkívüli nyitottsága kínálja”.¹⁴

¹² ZSÁK Judit, „Az árvaság balekjai”: *Orbán Ottó és a József Attila-kultusz*, *Thalassa* 16, 2005/2–3, 110. [http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(16\)2005_2-3/106-127_zsak.pdf](http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(16)2005_2-3/106-127_zsak.pdf) (2011.03.28.)

¹³ NAGY, *i. m.*

¹⁴ MÓZES, *i. m.*, 7.

BODNÁR ILDIKÓ

KÖLTŐK KÉZFOGÁSA

Mózes Huba tanár úr, kedves kollégám tiszteletére

A jelen írás címül választott *Költők kézfogása* utal egy Reményik Sándor-válogatásra: a szerző egybegyűjtött irodalmi tanulmányainak kötete *Kézszerítés* címmel jelent meg Dávid Gyula szerkesztésében 2007-ben. S jellegzetes motívumként tűnik fel a kézfogás az általam elemzésre kiválasztott Reményik-versben is.

Reményik Sándor

„És elvérezni egy fonák igén”

„A parfümjét érezni a szavaknak,
És elvérezni egy fonák igén” –
– Be mélyre szántottál Juhász Gyula,
S szavad ma másodszor szántott belém.

Az ember azt sem tudja, mi történik,
Villám vág az öntudat gyökeréig,
S mint ahogy a beforrt seb felszakad,
Úgy bukkan elő egy emlék-barázda
A jó hús esztendős ugar alatt.

Éppen ma, s ki tudja, éppen ma miért
Forgatom hát szívemben szavadat,
Jó hús esztendős régi szavadat,
S látom buggyanni szívedből a vért.

Egy verssel vívok – tán egy kettősponttal,
Egy írásjelben rejlő hatalommal:
Hova helyezzem: oda, vagy ide?
Tán tőle dobban a versem szíve.

Mert harc a költészet s csak ritka béke,
A költő igéje: Jézus igéje:
Nem békét, fegyvert hoztam e világra –
A szavaink a Lélek fegyvertára.

És ez az, ami összeköt Veled.
S fogom húszéves messzeségen át
Sohasem-fogott költő-kezedet.

Pedig szonettet én aligha írtam,
Nem követtem a ballagó Tiszát,
S nem a tündöklő tiszai iszapban
A lenge Anna arany lábnyomát.

Nem festettem a rónát alkonyatkor
S a füzest holdezüsttel szöve át.
Zeg-zugos szirtekké tördelte Erdély
Bennem bánatod magyar ritmusát.

A te tápéi Krisztusod helyett
Isteneimmé nőttek a hegyek,
És súllyal tették vállamra kezük
Külön sorsú itthoni emberek.

Parfümjét nem éreztem a szavaknak,
De vérig bántott egy fonák ige,
És vívtam én is az igaziért,
Amitől dobban a versem szíve.

És ez az, ami összeköt Veled.
S fogom húszéves messzeségen át
Sohasem-fogott költő-kezedet.¹

1. Jelképes kézfogás – az evokatív funkció révén

A bemutatandó versben a kézfogás gesztusa többféle értelemben is jelen van. Egy későbbi költőgeneráció tagja sokszor fog – legalább jelképesen – kezet valamelyik rokonának érzett elődjével, amikor annak tiszteletére verset ír. Ennek a jelképes kézfogásnak számos *evokatív funkciójú* elem megjelenése a kísérője.²

Evokatív, azaz felidézõ funkciójú elemek nagy számban fedezhetõk fel Reményik Sándor: „*És elvérezni egy fonák igén*” címû versében is, amelybe Reményik nemcsak hogy Juhász Gyula-verssorokat épít bele, hanem Juhász Gyula egyik 1910-ben keletkezett versének egy sorát is választja verse címéül. A Juhász Gyulára utaló sorok újra fel-

¹ Reményik Sándor 1997. *Összes versei*. Budapest. Evangélikus Sajtóosztály.

² Az evokatív funkcióról I. Fónagy Iván 1966. *Világirodalmi lexikon*. VI. Akadémiai Kiadó. Budapest; Szikszainé Nagy Irma 2007. *Magyar stilisztika*. Osiris Kiadó. Budapest; Bodnár Ildikó 2010. *Evokatív funkciójú művek az újabb magyar irodalomban* (Konferenciaelőadás, megjelenés alatt).

tűnnek a Reményik-vers első és második sorában: „A parfümjét érezni a szavaknak/ És elvérezni egy fonák igén...”, s kissé megváltoztatva a vers vége felé: „Parfümjét nem éreztem a szavaknak,/ De vérig bántott egy fonák ige.” E variált ismétlésnek is erős a felidéző ereje; a változtatás az alkotók közötti eltérésekre hívja fel a figyelmet.

Ezen a helyen az evokatív erejű szavak közül csupán a *tulajdonneveket* vesszük sorra. Magának *Juhász Gyulának* a harmadik sorban szereplő nevének kívül ott találjuk az *Annára* való utalást, továbbá a *Tisza* és a *Tápé* (a *tápéi Krisztus*) említését. S bár *Erdély* említésével Reményik a saját költészetére utal, e földrajzi név Juhász költészetében is igen gyakran feltűnik részben *Erdélyként*, részben *Erdélyországgként*, főleg a költő Trianon után keletkezett verseiben. Az evokatív funkció a vers további részeinek szókincsében, sőt egyes verstani megoldásaiban is felismerhető, ezért a későbbiekben még visszatérek rá.

2. Elmaradt kézfogás – életre szóló találkozás

Magának a – mindvégig elmaradt, de valószínűleg igen vágyott – kézfogásnak az említése konkrétan is megjelenik a Reményik-vers több sorában is, mégpedig szintén rendkívül hangsúlyos helyeken: egyrészt a versnek pontosan a közepén, a 11 versszakos költemény hatodik versszakaként: „És ez az, ami összeköt Veled./ S fogom húszéves messzeségen át/ Sohasem-fogott költő-kezedet”. Majd egyfajta refrénné válik a strófa, amelyet a költő változatlan formában ismét meg a vers legvégén.

Amikor Reményik Sándor 1922-ben megírta – valamilyen furcsa félreértésen alapuló – első Juhász-nekrológiáját, abban *A rohateci Máriánál* című vers kapcsán érdekes gondolatot olvashatunk.³ „És azóta nem volt ős és nem láthattam őszi kék eget úgy, hogy ne ünnepelte volna bennem folytonos feltámadását ez a vers.” A versolvasó ember gyakori érzése ez: a beköszöntő évszak nem egy jellegzetességét költőink szemével is látni tudjuk, s látjuk is újra meg újra. De az idézett Reményik-sorok még ennél is többet mondanak: az olvasott versnek a sorok olvasójában történő „folytonos feltámadását” említve.

S nem lehet szó nélkül elmenni amellett a vallomás mellett sem, amelyet nagyjából egy évtizeddel később, 1933-ban – Baróti Dezső Juhász Gyuláról írott tanulmányát értékelve – vetett papírra Reményik Sándor. „Megmutatta nekem azt a Juhász Gyulát, aki ifjúságom ihletője volt, aki azon túl is kísért, akinek távoli, szinte mennyei muzsikája belezsongott néha az én egészen más hangú énekembe, aki a trianoni határon túlról átüzent néha politikátlan és halhatatlan, szemérmes magyar fájdalommal”.⁴

1937-ben, a szegedi költő halálakor írott, s immár valóban aktuális nekrológiájában pedig ezt olvassuk: „Férfias mélabúja mellett annyi gyöngédség, sőt gyöngeség, annyi törékeny szomorúság, annyi tömjénfüst gyanánt illanó és elszálló édes-finom ábránd, céltalan merengés, aranyfüst hangulat s mindezeket túl egy nagy, gyógyíthatatlanul és

³ Idézi: Dávid Gyula (szerk.) 2007. *Kézszerítés. Írók, művek, viták 1918–1941*. Polis Könyvkiadó–Luther Kiadó. Kolozsvár–Budapest. 129.

⁴ *Uo.* 131.

hegeszthetetlenül gyötrő szerelem jellemzi”.⁵ Reményik Sándor a Juhász-líra legsajátosabb vonásait ragadta itt meg, s csak sajnálhatjuk, hogy sosem került sor a két költő találkozására.

3. Az ihlető vers nyomában

A második Juhász Gyula-kötetben, az 1914-ben megjelent *Új versekben* látott napvilágot az 1910 tavaszán született *Formát keresni...* című – és kezdetű – Juhász Gyula-vers.⁶ Az egyértelmű, hogy Reményik Sándor nemcsak hogy a kezdetektől nyomon követte Juhász Gyula munkásságát, s kiválón ismerte az *Új verseket*, de e versek hatása alól nem tudta – s nyilván nem is akarta – kivonni magát. Természetesen megismerte a későbbi köteteket, műveket is, ám a korai versek hatása lehetett számára a legmeghatározóbb.

A Reményik-vers számára címet és ihletet adó versében Juhász Gyula a forma megtalálásáért folytatott küzdelemről szól, de nem csak erről. A nehezen megtalált forma ugyan hű kifejezője lehet a versbeli tartalomnak, de a vers, vagyis a költészet és a valódi élet egymástól eltávolodhatnak: „...minden szó gonosz szirén,/ Mely holt szépségek barlangjába csábít...” A halál, a pusztulás hangsúlyosan van jelen ebben a darabban. Nem véletlenül említ a Juhász Gyula-vers a további sorokban *meddő vergődést, hervadások illatát, megölt holtakat, bús és beteg szavakat*. A költő küzdelme a szóval igazi élet-halál küzdelem.

A *Formát keresni...* című és kezdetű darab egyike a Juhász-életmű kétszáznál is több szonettjének;⁷ de már ez a korai szonett is – rímelését tekintve – szakít az úgymond klasszikus szonett-formával. A sorok váltakozó tízes-tizenegyes szótagszáma a rímképletet tükrözi vissza. A szonett formaváltozatainak nagy gazdagságáról, ideértve pl. a *csonka*, vagy az ún. *fél szonettet* is – ha nem is a Juhász Gyula-líra vonatkozásában, de pl. a mai erdélyi magyar költészet sok képviselőjét is felvonultatóan – éppen Mózes Huba tanár úr jóvoltából olvashatunk értékes sorokat.⁸

4. Hasonlóságok és eltérések a Reményik-versben

Reményik verse szintén megfogalmazza a költőnek a versformához, a nyelvi kifejezéshez kapcsolódó problémáját, s Juhász Gyulához hasonlóan tovább is mutat annál. Reményik versében a szavak nem a *csábítás szirénjei*, hanem *fegyverek*: „szavaink: a lélek fegyvertára”, s így ő is eljut a harc, majd ezen át a halál gondolatához, de nem a Juhász Gyulára jellemző belenyugvással:

⁵ *Uo.* 134–135.

⁶ Juhász Gyula 1963. *Összes művei. Versek.* I. Akadémiai Kiadó. Budapest. 496.

⁷ Borbély Sándor 1983. *Juhász Gyula.* Gondolat Kiadó. Budapest. 63.

⁸ Mózes Huba 2004. *Míves munka a vers. A szonett kötöttsége és kötetlensége.* Bíbor Kiadó. Miskolc.

„A parfümjét érezni a szavaknak,
És elvérezni egy fonák igén” –
Be mélyre szántottál Juhász Gyula,
S szavad ma másodszer szántott belém...

...Egy verssel vívok – tán egy kettősponttal,
Egy írásjelben rejlő hatalommal:
Hova helyezzem: oda, vagy ide?
Tán tőle dobban a versem szíve.

Mert harc a költészet s csak ritka béke,
A költő igéje: Jézus igéje:
Nem békét, fegyvert hoztam e világra –
A szavaink a Lélek fegyvertára.”

A hétköznapokban az eke a barázdát szántja, míg Juhász Gyula szavai – az ekéhez hasonlóan – a költőutód lelkébe „szántanak bele”, mélyen, beforrt sebeket, „emlék-barázdákat” felszaggatóan. A *szánt* igével alkotott metaforikus kép itt tragikus folytatást nyer. A régi szavakat törként forgatja saját szívében, majd egy költői látomás részeként Juhász Gyula szívéből is vér buggyan. A második és a harmadik versszak – a szántás képeiből kiindulva és a „jó húsz esztendő régi szavak” (szívet véreztető) emlegetéséig eljutva – ilyen módon valójában az „Elvérezni egy fonák igén” felsor kifejtését adja.

Ezután következnek a már idézett negyedik és ötödik versszak metaforikus sorai arról, hogy *a költészet – harc, s a szavak – a lélek fegyvertára*, majd eljutunk a már idézett költői kézfogás említéséhez. A vers sokszor ismétlődő, s nyilván hangsúlyos elemei (*szó – ige – szív – vér*) között említhetjük a megírás idejére tett többszöri célzást: „Szavad *ma* másodszer szántott belém ...”, ill. „Éppen *ma*, s ki tudja, éppen *ma* miért” [kiemelése tőlem, B. I.]. A célzás vonatkozhat arra, hogy a költemény 1934. október 5-én – az aradi tizenhárom kivégzése évfordulójának az előestéjén – született. A Reményik Sándor *Összes versei* című kötet tanúsága szerint a költő a legtöbb versét igen pontosan datálta, nem egy esetben a keletkezés helyét is feltüntette. A vers az 1935-ös *Romon virág* kötetben látott napvilágot.

Különleges a hatodik strófában, hogy az igei állítmány valóban *állítja*, nem pedig tagadja a *kézfogás tényét*: „S fogom húszéves messzeségen át (...) költő kezedet”. Csak hogy az itt szándékosan kihagyott *sosem-fogott* jelző mégiscsak ott van a sorokban, rácáfolva az előbbi értelmezésre. S ezzel a három sorral akár véget is érhetne a vers:

„És ez az, ami összeköt Veled.
S fogom húszéves messzeségen át
Sohasem-fogott költő-kezedet.”

S valóban ezzel a három sorral fog véget is érni a költemény, amikor e verssorok refszerűen még egyszer visszatérnek majd.

5. Vers a versben

A hetedik versszaktól kezdődően – az „*És elvérezni egy fonák igén*” című vers második felében – szinte egy második költemény látszik kibontakozni, melyben gazdag gyűjteménye szerepel Juhász Gyula kulcsszavainak, kulcsmotívumainak és képeinek. Az első rész tulajdonnevei kapcsán említett evokatív erő itt a vers minden szintjét – a metrikától és a hangzástól a szókincsen át a képi világig – áthatja. Egyes helyeken szinte maga a szegedi költő szólal meg, másutt viszont Reményik Sándor szándékosan hangsúlyozza a kettejük közötti különbségeket.

Azt, hogy mégsem önálló versről van szó a továbbiakban, vagyis hogy a hetedik versszaktól következő sorok igencsak szorosan kapcsolódnak az ezt megelőző részekhez, a *pedig* ellentétes kötőszó biztosítja. Önálló vers aligha indulna ezzel a kötőszóval. Az új rész először tagadások sorából áll. Reményik Sándor *nem írt* szonettek (bár a rövid formát, a 10 soros, ill. 15 soros verseket kedvelte); *nem sétált a ballagó Tiszánál, nem követte Annát, nem volt a magyar róna festője az alkonyat vagy az éjszaka óráiban*. A fent mondottak a versben olyan ún. *negatív* képeket bontakoztatnak ki, amelyekben jellegzetesen Juhász Gyulát idéző szavak (motívumok) kerülnek egymás mellé:

„Nem követtem a ballagó Tiszát
S nem a tündöklő **tiszai iszapban**
A lenge **Anna arany** lábnyomát.

Nem **festettem** a rónát alkonyatkor
S a **fűzest holdezüsttel** szöve át...”

A jelző és jelzett szava – a Juhász Gyula-szótár (JuSz.)⁹ tanúsága szerint – hiánytalanul megtalálható Juhász Gyulánál, ám ugyanabban a szókapcsolatban egyszer sem fordulnak elő. De jellegzetesen Juhász Gyulára vall a hangok sokféle összecsengése (l. a kiemeléseket), az *alliterációk* gyakori feltűnése (melyekben az első hat versszak sem szütkölködött), s különös ritmikai élményt ad az *enjambement*-ok előfordulása. Talán kevesebb itt – bár nem hiányzik egészen – az *anafora* sem. A *poliszindeton*, vagyis a *kötőszó-halmaz* – hasonlóan a Juhász-versekhez – itt is megjelenik. A négy soros strófa után feltűnő egy-egy háromsoros versszakkal a Reményik-vers egy *meg nem valósult szonett* ígéretét is hordozza valamiképpen.

Ami viszont a szókincset, egészen konkrétan a *ballagó Tisza* képét illeti: Juhász Gyula költői nyelvének szótára (JuSz.) bizonyossága szerint a *ballag* ige 44-szer fordul elő a

⁹ Benkő László (szerk.) 1972. *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

költő műveiben, a *ballagó* melléknévi igenév pedig 6-szor. Az utóbbi jelzője lehet személynek, dolognak, elvont fogalomnak (jelenségnek) is: *ballagó diák, ballagó vándor, ballagó társ; némán ballagó víz; ballagó ész, ballagó nyugalom*, de nem fordult elő a Tisza közvetlen jelzőjeként. A legközelebb a *ballagó víz* jelzős szerkezetben (*Tutajok a Tiszán*), ill. „A Tisza még a régi, ballagó társ” megszemélyesítésben (*Ocskay Kornélnak*) áll a Reményik-alkotta sorhoz: „Nem követtem a ballagó Tiszát”.

Ugyanígy Juhász Gyula jelzői a *tündöklő* (28), a *lenge* (5), az *arany* (164) és az *ezüst* (39), s fontos szava a *hold* (107) is, de egyikük sincs éppen a Reményik-versben olvasható módon összekapcsolódva. (A számok a JuSz.-nak a költő szókincsére vonatkozó adatai.) Az *Anna* névhez kapcsolódó melléknévek (jelzők, ill. állítmányok) között is számos van (*régi Anna, túnt Anna, hűtlen kedves, Anna örök*), s van *lenge fátyol* és a *Magyar táj, magyar ecsettel* vers egyik legszebb sora a „ragyog, ragyog a búbanat iszapja”-sor. Pontosán erre visszhangzik Reményik Sándor két sora arról, hogyan nem követte ő, a költőutód „a tündöklő tiszai iszapban/ a lenge Anna arany lábnyomát”.

És ugyanígy: bár nyugodtan lehetne Juhász Gyula szótárának a része, de mégsem az a *holdezüst* összetétel. Juhász Gyula legközelebbi képei talán ezek: „Emlékek holdja hűvös, holt ezüst” (*Arany napok...*), ill. „Holdunk ezüstje hűvös, mint a dér” (*Még jönni fog*). Reményik Sándor összetett szava teljes összhangot mutat Juhász Gyula képi világával, anélkül, hogy egyetlen eredeti Juhász Gyula-féle szerkezetet kölcsönvenne.

A költemény vége felé önmagáról vall Reményik Sándor, arról, hogyan lett ő – az erdélyiséget vállalva – más sorsú és főként más hangú poétává. *Erdélynek, a zezugos szirteknek, a hegyeknek* az említése a saját lírájának jellemzéséül áll, ahogy a csak csekély mértékben, de mégis csak megváltoztatott – ám a Juhász Gyula versre így is tökéletesen visszautaló – eredeti is:

„Parfümjét nem éreztem a szavaknak,
De vérig bántott egy fonák ige,
És vívtam én is az igaziért,
Amitől dobban a versem szive.”

Ezután a négy sor után a hatodik versszak teljes egészében megismétlődik, mint a refrénnek olyan esete, amely egy egész versszakra kiterjed.¹⁰ Igaz, nem az első strófa keretszerű visszatérése történik, vagyis itt a refrénnek egy további, egészen különleges esetéről beszélhetünk. A visszatérést megelőzően, az utolsó versszakok olvasása során pedig szembesülhettünk azzal a nagyfokú beleérző és azonosulási képességgel, amellyel Reményik Sándor rendelkezett, s amelyben költői tehetségének igen lényeges vonására ismerhetünk.

¹⁰ Ennek kapcsán l. Mózes Huba 2005. *Illik néki a minét. A refrén mint versszerkezeti alakzat*. Bíbor Kiadó. Miskolc. 7. és 58.

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

A METAKOMMUNIKÁCIÓ LEÍRÁSÁNAK MÓDOZATAI NÉMETH LÁSZLÓ ANNA KARENINA-FORDÍTÁSÁBAN

A verbális nyelv az ember univerzális eszköze környezetének tükröztetésére. A verbális nyelven kívül azonban legalább ekkora vagy még nagyobb szerepe van a nem verbális kommunikációnak, a testbeszédnek. A tematikus verbális nyelvi szféra világleképeződéséhez nyelvi egységek, szavak, állandó szókapcsolatok állnak rendelkezésünkre. Vannak azonban olyan nyelvi nominációk, amelyek a testbeszéd, a gesztusok, a mimika, a pózok stb. tükröztetésére szolgálnak. Ezeket a speciális nyelvi egységeket, szókapcsolatokat szomatikus nyelvi eszköztárnak nevezi a szakirodalom.¹ Ide soroljuk a paralingvizmusokat, a kinémákat megjelenítő nyelvi fordulatokat. Valamennyien a beszélő kommunikatív szándékát feltételezik, és az ember szociálpszichológiai viszonyát fejezik ki a környező valósághoz.² A szomatikus nyelvi elemek metakommunikatív funkciót töltenek be. Ezek az emberi kommunikációt kísérik vagy gyakran helyettesítik. Mindkét kommunikatív eszköztár, a verbális és a nem verbális is, a nominatív nyelvi egységek rendszerében jól körülhatárolható csoportot képez. Pragmatikai szempontból ezek az egységek főleg a gesztusokra, pózokra utalva a ki nem mondott lelkiállapot leírásában szerepelnek.

A hétköznapi kommunikatív érintkezésben jelentős szerepet játszanak a paralingvizmusok. Az irodalmi szövegekben a jellemteremtés eszközei. A verbális és nem verbális eszközök számbavétele a szépirodalmi szövegek adekvát megértését szolgálja. Ezek a leírások a kommunikatív szituációk megjelenítésében többszintűek.

A testbeszéd leírásai sajátos aspektusát adják a műfordítást vizsgáló stilisztikai szövegelemzésnek, hiszen arra világítanak rá, hogy egy adott nyelv és fordítása a nem verbális cselekvéseket milyen kognitív szemlélet alapján írja le.

Az emberi testbeszéd leírása kommunikatív szituációban jelenik meg, s olyan komponenseket tartalmaz, amelyekből kikövetkeztethető, hogy miért (cél), mi okból (ok-okozati viszony), s milyen tartalmi funkcióban (jelentés) kapcsolódik be a közleménybe. Ezek a komponensek a szituációk egész sora esetében gazdaságosabban és kifejezőbben oldhatók meg nem verbális módon, mint szavakkal kifejezve. Hogy az emberi beszéd-

¹ Vö. Верещагин Е. М. – Костомаров В. Г. 1990. *Язык и культура*. «Русский язык». Москва. 162–166.

² Vö. Дридзе, Т. М. 1984. *Текстовая деятельность в структуре социальной коммуникации*. «Наука». Москва. 136–138.; T. Kiss Tamás 1999. *A szemtől-szembeni formációk kommunikációs viszonyai*. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest. 35–71.; Городникова М. Д. – Карлин А. Л. 1986. *Проверьте свои знания и умения*. «Высшая школа». Москва. 116–130.; Bańcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE. Budapest. 112–130.

kommunikáció jellegét visszaadhassa, az író, a drámaíró, a forgatókönyvszerző gyakran gazdagítja szereplői dialógusbeli megnyilvánulásait ilyen nyelvi fordulatokkal.

A beszélő kommunikatív szándékának jelzése nemcsak megelőzi a kommunikatív akus tartalmát, hanem annak verbális eszközökkel való megjelenése előtt már láthatóvá is válik. A kommunikatív cselekvés során ezeknek az eszközöknek a kölcsönhatása, s a paralingvismusok önálló vizsgálata fontos szerepet kap a szövegértésben. A testbeszéd kiegészíti vagy helyettesíti a verbális kommunikációt mind tartalmi, mind emocionális szempontból. Ide sorolhatók a következők:

a beszéd fonációja

a kinémák:

– mimika

– gesztus

– testtartás

a térköz-felvétel a beszéd során

a beszéd dinamizmusa, hangereje

a kronémika – az időközök felhasználása a beszédben.

Az európai ember kinémáinak száma nem kevesebb, mint 700 000. Ezek leírásában elkülöníthetők sztenderd és alkalmi nyelvi fordulatokkal kifejezett csoportok. Miközben a sztenderd fordulatok a fordítás szövegében behatárolt egységként teremődnek újra, az alkalmi fordulatok a szövegkontextusba simulnak bele. Mind a sztenderd, mind az alkalmi nyelvi fordulatok lehetnek explicit vagy implicit jellegűek. Világosan megnevezik a testrészt vagy testtájékot, amely a kommunikatív jelzést végzi vagy hordozza. Más esetben pedig csak benne foglaltatva utalnak rá.³

1. *A sztenderd explicit* leírás azokhoz a kinémákhoz tartozik, amelyek állandó szókapcsolatokkal jelenítik meg a testrészt és az azzal végzett mozdulatot, cselekvést, amely felidézi a beszélők tudatában a konceptuális hátteret, a testbeszéd kommunikatív tartalmát. Egységnyi jelként sajátítjuk ezeket el az anyanyelvünkkel együtt. A nyelvet beszélők adott kultúrához tartozó köre egységes elképzelést is hordoz ezek hallatán a világ adott elemeiről. A hasonló szó szerkezetek szemantikája egy közösség világlátását tükrözi. Hogy megértsük, mit jelent az *ingatja a fejét* kifejezés (→ *kétségei vannak*), nincs arra szükség, hogy előzetesen egyeztessenek a jelentésről az európai kultúrák képviselői. Hasonló kifejezések a *vállat von, homlokát ráncolja, száját harapdálja, összevonja a szemöldökét, ököllel fenyeget, lehunyja a szemét, felveti a fejét, megvakarja a tarkóját, szívére teszi a kezét, fejéhez kap, összeszorítja a fogát* stb. kifejezések.⁴ Ezekben a fordulatokban mind a végrehajtó testrészt, mind magát a mozdulatot, a cselekvést rögzíti az állandó nyelvi fordulat.

2. *A sztenderd kondenzált (burkolt)* kifejezések olyan kinémaleírásokhoz kapcsolódnak, amilyen típusú a köszöntést hordozó *meghajlik* ige jelentése. (Ezen belül képileg felidéződik, hogy valaki *meghajtja a fejét, megemeli a fejfödőjét, derékban kissé meg-*

³ Городникова–Карлин *i. m.*, 117.

⁴ Верещагин–Костомаров *i. m.*, 163.

hajtja magát, üdvözlően felemeli a kezét, közvetlen pillantást vált). Hasonló típusúak az olyan kifejezések, ahol a kommunikatív cselekvést végrehajtó testrész nem neveződik meg, de egyértelműen értelmezhető a beszélő számára, hogy melyik testrészrel milyen típusú mozgást, cselekvést végez. Az igében tehát benne rejlik mind a testrész ráutaló jelentése, mind a cselekvés rögzítése.

3. *Sztenderd implicit* kifejezésnek nevezzük azokat a fordulatokat, amelyek leginkább kommunikatív tartalmú bővített vagy nem bővített állandó szókapcsolatok. Ilyenek például a *pillantást vet, rászögezi a tekintetét, csodálkozó arcot vág* stb. E fordulatokban a kommunikatív cselekvést végrehajtó testrészt nem nevezzük meg, de maga a mozdulat egyértelmű az adott kultúrákhoz tartozók számára. (Nehéz lenne megmondani, hogy milyen izomcsoportok mozgássora biztosítja az *arcot vág* fordulat *csodálkozó* tartalmát.)

4. *Nem sztenderd explicit* leírásnak nevezzük azokat a fordulatokat, amelyek szabad jelzős szó szerkezetek a testbeszéd leírásában. Ilyen típusúak a *szigorú homlok, kárörvendő tekintet* stb. Ezek a szerkezetek a kommunikatív cselekvést végző testrészt, testtájékot megnevezik ugyan, de magát a mozdulatot nem írják le. A beszélő számára azonban saját kultúrájában egyértelmű, hogy milyen az ezekhez tartozó cselekvés.

5. *Nem sztenderd kondenzált (burkolt)* kifejezésről akkor beszélünk, ha a kommunikatív cselekvés igei megnevezése egy minősítő határozóval bővül: *büszkén jár, vidáman meséli* stb.

6. *Nem sztenderd implicit* leírásról akkor beszélünk, ha a szabad szó szerkezet csak utalást tesz a kommunikatív tartalmú mozgásra. Az azt végrehajtó testrész vagy testtájék nincs megnevezve. A kommunikatív cselekvés jelzése ráutaló elvont nominációval történik: *kedves mosoly, gondterhelt hang* stb.

Összegezve a csoportosítás fő jellemző vonásait megállapítható, hogy sztenderd típusúnak nevezzük azokat az explicit vagy implicit fordulatokat, amelyek a kommunikatív c s e l e k v é s t adják vissza. Nem sztenderd típusúnak nevezzük azokat az explicit és implicit nyelvi formákat, amelyek a kommunikatív cselekvések, a hozzájuk kapcsolódó testrészek, testtájékok, az azok eredményeként kapott benyomások, fogalmi nominációk m i n ő s í t é s é t rögzítik.

Az irodalmi hősök cselekvésének leírásában, valamint az író minősítő kommentárjaiban fontos helyet töltenek be azok a kommunikatív tartalmú testbeszéd-leírások, amelyek a pádbeszédek alatt a szereplők lelki fejlődését, személyiségének megnyilvánulásait hivatottak érzékeltetni.

Lev Tolsztoj *Anna Karenina* című regényét (1873–1877) Németh László az 1960-as években fordította. A következőkben egy regényből egy jellemző kommunikatív szituációt bontunk apróbb beszédhelyzetekre, s azokban azokat a dialógusokat kísérő testbeszéd-leírásokat tekintjük át, amelyek a nyelvi megjelenítés módozatait példázzák.⁵

⁵ <http://public-library.narod.ru/Tolstoy.Lev/annak.html> – Версия 1.0 от 9 мая 1997 г. Сверка произведена по Собранию сочинений Л. Н. Толстого в двенадцати томах, изд-во „Правда”, Москва, 1987 г. (ч. IV, гл. XII); Tolsztoj, Lev 1964. *Anna Karenina I.* (ford. Németh László). Európa Könyvkiadó–Kárpáti Kiadó. Budapest–Uzsgorod. 475–476.

1. beszédhelyzet: Alekszej Alekszandrovics Karenyin nehéz beszélgetésbe kezd Annával kapcsolatban Darja Alekszandrovnával (Dollyval). Dolly mély meggyőződését fejezi ki Anna ártatlanságáról:

«Я не верю, не верю, не могу верить этому! – **сжимая перед собой свои костлявые руки, с энергичным жестом** проговорила Долли».

Nem hiszem el, nem tudok hinni benne! – mondta Dolly, **csontos kezeit maga előtt összeszorítva, erélyes gesztussal**.

A sztenderd explicit leírás mindkét szövegváltozatban megnevezi a kísérő gesztus részeként a végrehajtó testrészt és a mozdulatot, a cselekvést is, amely a beszédet kíséri.

2. beszédhelyzet: Mikor Anna hűtlensége mégis egyértelmű lett, Dolly a borzadály keríti hatalmába:

«Нет, нет, это не может быть. Нет, ради бога, вы ошиблись! – говорила Долли, **допрагиваясь руками до висков и закрывая глаза**».

– Nem, nem, az nem lehet. Az Isten szerelmére, maga tévedett! – **kapott Dolly a homlokához, s elfődte a szemét**.

A sztenderd kondenzált (burkolt) leírás csak utal arra, hogy a gesztust a kezével hajtja végre a szereplő. Az oroszban Dolly a *halántékához*, a magyarban a *homlokához* kap.

3. beszédhelyzet: Most már Karenyin arra a döntésre jut, hogy teljes őszinteséggel végleg elmond mindent:

«Дарья Александровна! – сказал он, теперь **прямо взглянув в доброе взволнованное лицо Долли** <...>. – Я бы дорого дал, чтобы сомнение ещё было возможно».

Darja Alekszandrovna! – mondta ő, s most már **egyenesen a Dolly jószágos, felzaklattott arcába nézett** <...> – Sokért nem adnám, ha kétségem lehetne.

Az *arcába nézett* igei szerkezet implicit módon a *szemet* s a *tekintetet* is jelenti, amely az *arcába nézés* eszköze.

4. beszédhelyzet: Dolly tökéletes pontossággal értette ennek az egyenes tekintetnek a jelentését – Karenyin a tiszta igazságot mondja:

«Дарья Александровна поняла это, как только он **взглянул ей в лицо**».

Nem kellett mondania, Darja Alekszandrovna látta; elég volt *az arcába néznie*.

Az előző példához hasonlóan sztenderd kondenzált, burkolt gesztusleírással van dolgunk mindkét nyelvben.

5. *beszédhelyzet: Dolly megértően ért egyet Alekszej Alekszandrovics döntésével, hogy a beszélgetés elkerülhetetlen Annával:*

«Я понимаю, я очень понимаю это, – сказала Долли и *опустила голову*».

– Értem, tökéletesen értem – mondta Dolly és *lehorgasztotta fejét*.

A testrész és a cselekvés megnevezése sztenderd explicit leírással adja vissza a kommunikatív tartalmat.

6. *beszédhelyzet: Dolly mégis a könyörületességre figyelmezteti Karenyint:*

«Она *умоляющим жестом сложила руки*. – Но постойте! Вы христианин. Подумайте о ней!»

[Dolly] *a kezét könyörögve tette össze*. – De várjon csak, hisz maga keresztény. Gondoljon Annára! Mi lesz belőle, ha eltaszítja?

A testrész és a cselekvés megnevezése sztenderd explicit módon a minősítéssel együtt az imádságra, könyörgésre összekulcsolt ujjakat vagy egyenes ujjakkal összesimuló tenyér képét írja le.

7. *beszédhelyzet: Karenyint erős érzelmek ragadják magukkal:*

«Я думал, Дарья Александровна, и много думал, – говорил Алексей Александрович. *Лицо его покраснело пятнами и мутные глаза глядели прямо на нее*.»

– Ezen is gondolkodtam, Darja Alekszandrovna, mégpedig sokat – mondta Alekszej Alekszandrovics. *Arcán vörös foltok ütöttek ki, zavaros szemét egyenes Dollyra szegezte*.

A szomatikus, nem akaratlagos elvörösödés és a testbeszéd (*zavaros szemét Dollyra szegezte*) nem sztenderd explicit leírása hűen adja vissza az erős felindulást.

8. *beszédhelyzet: Karenyin végleges elhatározása nyugalmával közli, nem lát más kiutat ebből a helyzetből:*

«Что же я могу делать? – *поднял плечи и брови*, сказал Алексей Александрович.»

– De mit tehetek én? – *húzta föl* Alekszej Alekszandrovics *a vállát, szemöldökét*.

A sztenderd explicit leírás komplex képet ad a testbeszédéről. A váll és a szemöldök mozgása magával hozza a kommunikatív helyzet többi külső jegyének képi megelevenítését is.

9. beszédhelyzet: Ezen a ponton ez a kínos beszélgetés be is fejeződött:

«Я очень благодарю вас за ваше участие, но мне пора, – *сказал он, вставая*.»

– Nagyon hálás vagyok a részvételért – *mondta [Karenjin] fölkelve* –, de sajnos menem kell már.

A határozói igenévvvel jelzett cselekvés a szituációból következően a befogadó képi világában kiegészül a *gondterhelt, elgyötört, lassú* mozdulatokkal, testtartással.

Összegzés

A bemutatott szövegrész példáiban a *sztenderd explicit* leírások dominálnak. A kommunikatív és pszichikai állapot tartalmi megjelenítése gyakran egyszerre történik (vö. 7. beszédhelyzet). A magyar fordítás pontosan adja vissza a kinémák jelentését, de olykor a gesztusok leírását másik szinonimikus változattal helyettesíti (vö. 2. beszédhelyzet). A magyarban a *homlokához kap* szerepel Németh Lászlónál az orosz szöveg *halántékához emelte a kezét* fordulat helyett. A többi esetekben a fordító híven követi a kinémák orosz leírását. Ezt minden nehézség nélkül meg is teheti, hiszen a magyar kultúra a legtöbb esetben a testbeszédet ugyanúgy látja, s a magyar nyelv hasonlóan írja le és minősíti, mint az orosz.⁶

Felvetődik a kérdés, hogy a kommunikatív cselekvés leírását lehet-e önálló szövegműfajnak tekinteni. A szintaktikai és textológiai tulajdonságok alapján igennel válaszolhatunk, mivel az ilyen típusú szövegegységek közös ismérveit állapíthatjuk meg. Mint ismeretes, a szöveg összetett jel, a nyelvi közlés teljességre törekvő egysége. A gondolati elemeknek olyan rendszere, amely funkcionálisan (egy adott konkrét közlési cél érdekében) egyesített hierarchikus kommunikatív és kognitív struktúrát képez. Egy közös konceptuális fogalmi képhez kapcsolódóan (ez a beszélő kommunikatív szándéka) a testbeszédet leíró, párbeszédet kísérő szöveg sajátos jellemzőkkel bír. Példáink alapján ezek a következők:

⁶ Vö. Cs. Jónás Erzsébet 1998. *Mindennapi kommunikáció*. Bessenyei György Könyvkiadó. Nyíregyháza. 52–69.

A kinémák leírása a párbeszédtek idéző mondataiban a szereplők pszichikai és kommunikatív jellemzésére szolgálnak, sajátos funkciót töltenek be.

Az író kommentárjait tartalmazó idéző mondatok általában a megnyilatkozásokat követően posztpozicionális helyzetben találhatóak. Ilyen esetekben a szórendet az aktuális tagolás irányítja. A rematikus rész megelőzi a tematikus szakaszt. Prepozicionális helyzetben ezek a fordulatok csak ritkán fordulnak elő (ilyen a 6. beszédhelyzet).

A sztenderd és nem sztenderd típusú kinémaleírások gyakran önálló mondatokban jelennek meg (vö. 4, 5, 6, 7. beszédhelyzet). Máskor határozói igeneves szerkezettel tömörített formát kapnak (vö. 1, 2, 3, 8, 9. beszédhelyzet).

Az implicit leírások a testrészt, testtájékot, az összbenyomás eredményeként létrejött fogalmi entitást vagy a cselekvést minősítik (vö. 1, 3, 6, 7, 9. beszédhelyzet).

Lev Tolsztoj nyelvének képekben való gazdagsága alkalmat kínál arra, hogy apró részletesség elemezhesük a szereplők kommunikatív viselkedését. Tolsztoj a női lélek ábrázolásának ugyanolyan kiváló mestere volt a 19. században, mint Németh László a 20. századi magyar irodalomban. Németh László ismert nőalakjainak lelki, pszichológiai gazdagsága, s azok megjelenítése vetekszik Tolsztoj hősnőinek sokszínűségével. Nem véletlen, hogy Németh László az elhallgattatás időszakában, a 60-as években Tolsztoj nagyregényei közül többek között az Anna Karenyinát ültette át magyarra. Kettejük tehetségének és a női lélek ismeretében hasonló kognitív világképének találkozása garantálja, hogy a magyar olvasó számára akkor is egyenértékű esztétikai élményt jelent Tolsztoj *Anna Karenyinájának* befogadása, ha nem az eredeti orosz szövegben, hanem Németh László magyar interpretációjában találkozik vele a közönség.

CSEKE PÉTER

LÁSZLÓ DEZSŐ KISEBBSÉGVÉDELMI BÖLCSELETE¹

*Mózes Hubának, a mikrofilológiai jártasságú
irodalom- és esztétörténésznek, baráti szeretettel*

A Romániába szakadt magyarság harmadik életkezdésének első esztendejében a sajtó hirtelen megnövekedett szerepvállalására is felfigyelhettünk. Hasonlatos volt ez ahhoz, ami 1918 után is történt Erdély-szerte: a történelmi katalizmát túlélte lapok az új helyzetben a funkcionális szemléletváltás jegyében igyekeztek újjászervezni működésüket, másrészt a helyzet igényelte életfunkciók betöltésére új lapok indultak. Nem kis feltűnést keltett 1990 tavaszán, hogy egy olyan szellemi ingerszegény környezetben is, mint amilyen Kovászna fürdőváros volt abban az időben, református folyóirat született, a Fábíán Ernő filozófiai szakíró által szerkesztett és kiadott Ige. Ennek a lapnak a 3. számában találkoztam az első olyan írással, amelyik megjövendölte „az erdélyi újreformátori teológia második nemzedéke” képviselőjének reneszánszát. Nem véletlen tehát, hogy másfél évtized múltán ez az írás – Nagy László: *László Dezső reneszánsza felé* – került a Polis kiadásában megjelent László Dezső-életrajz életré. ²

1. A kultúra áthagyományozásának kisebbségi gondjai

Közvetlenül a második világháború után született nemzedékemnek nem adatott meg, hogy az előttünk járó, az előző kisebbségi helyzetben eszmélkedő korosztályok valamennyi meghatározó egyéniségét személyesen is megismerhesse: háború, menekülés, hadifogság, hidegháború és a „román Gulág” egyaránt megtizedelte őket. Akik élve megúszták, és halálukig köztünk lehettek, azok sem tudták nyíltan áthagyományozni a tájékozódásunkat megkönnyítő kisebbségi élettapasztalataikat. Vagy azért, mert megfélemlítettek voltak, vagy azért, mert az értelmiségnevelő intézményrendszerből teljesen kiszorultak. Közéjük tartozott az első erdélyi írónemzedék (Tizenegyek, 1923) fellépését – Balázs Ferencel (1901–1937) – előkészítő, az Erdélyi Fiatalok (1930–1940) mozgalomát megszervező Jancsó Béla (1903–1967) és „ikertársa”, a második értelmiségi nemzedék lapját felelős szerkesztőként és kiadóként is jegyző László Dezső (1904–1973), akinek azért kellett kétszer is megjárnia a román Gulágot, mert tisztelői körében az Erdélyi Református Egyházkerület „rangrejtett” püspökének számított.

A kisebbségi életszemléletet 1931-ben új kontextusba helyező László Dezső azok közé az emelkedett lelkek közé tartozott, akik meg tudtak bocsátani üldözőiknek, imádkoztak értük. Zenetudós fia, László Ferenc idézte fel 1992. július 22-én: a családban ritkán

¹ Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem Erdélyi Körének „Erdélyi Fiatalok”-konferenciáján (2010. október 8.) elhangzott előadás szerkesztett és újabb kutatásokkal gazdagított változata.

² *László Dezső emlékezete 1904–2004*, szerk. CSEKE Péter, Polis, 2004.

beszélt szabadságvesztésének történetéről, a Duna–Fekete-tengeri-csatornánál végzett kényszermunkáról. Ha szóba került a téma, „inkább azt hangsúlyozta, hogy mennyiben volt áldás a rabélet mind maga, mind környezete számára. Köszönte a Gondviselésnek, hogy ott annyiféle-fajta emberrel tudott megismerkedni, testvérként együtt élni és hitsorsosként együtt imádkozni: ortodoxokkal és görög katolikusokkal, mindenféle szektásokkal, sőt muzulmánokkal s persze hitetlenekkel is. Úgy tekintette, hogy ez neki, mint gyakorló teológusnak, megfizethetetlen nyereség volt. Örült, hogy környezetének lelki gondozójaként Istennek tetsző munkát végezhetett. Mint aki bal szemére gyermekkorra óta vak volt, bizonyos nehéz és kockázatos munkák alól fölmentetett. Egy több halálos áldozattal járó, éjszakai munkabaleset után mondta: »Ha jó a szemem, nekem is ott lett volna a helyem a szerencsétlenül jártak között; Isten bizonyára azért vette el fél látásomat, hogy most az életemet megmentse.«³

Egyébként a szem, a látás (erdélyi kisebbségi életlátás, világlátás), a nézet, a tekintet, a *szemlélet* László Dezső írásainak – többszörösen megszenvedett – alapmotívuma. „Ott nőttem fel a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeumban, de a székely valóság *meglátásához a szemet* [kiemelés tőlem – Cs. P.] az erdélyi irodalomtól nyertem” – vallotta meg 1939-ben,⁴ immár kiforrott kisebbségi nemzetpedagógusként.

A Kriterion Könyvkiadó felkérésére 1983 nyarán láttam hozzá az Erdélyi Fiatalok köré tömörült értelmiségi nemzedék történetének a feltárásához, az *Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták (1930–1940)* című, kálváriás sorsú kötet összeállításához, amelynek kezdeményezője – hetvenen túli életkorában – László Dezső testvéröccse, dr. László Ferenc, az Erdélyi Fiatalok egykori szerkesztőségi titkára és kiadóhivatali vezetője volt. A nyolcvanéves Debreczeni László minden idejét restaurálásra szoruló református templomok tervrajzai és helyszíni munkálatai kötötték le akkoriban. Célirányos kérdéseim megválaszolása elől azonban sosem zárkózott el. Rendszerint László Feri bácsiék lakásán találkoztunk a Király utca 11. szám alatt, lehetőség szerint minden péntek délben. Vaskos füzet őrzi az együttléteink alatt készített feljegyzéseimet. Feri bácsi bekötötve őrizte az ifjúságára és a két világháború közötti kisebbségi küzdelmekre emlékeztető Erdélyi Fiatalok évfolyamait. Jogászember volt és – „politikai megbízhatatlansága” okán – börtönviselt egyetemi tanár. Tehát a rejtkehelyen őrzött lapévfolyamokból mindig csak egy-egy köteget adott át. Így a teljes gyűjteményt nem érthette károsodás a lakásunkon tartott házkutatások során.

Mind Debreczenire, mind László Ferencre áll az a megfigyelésem, hogy a kérdéseimre adott válaszukat csak azt követően tekintették érvényesnek, miután állításukat írásos források alapján többszörösen is ellenőrizték. „Ennek még utána kell nézmem Dezső bátyámnál” – hangzott el nemegyszer a Király utcában. Feri bácsi mindig tudta, hogy mit hol kell keresnie, hiszen ő vette lajstromba László Dezső szellemi hagyatékát. Legnagyobb sajnálatomra nem tudom visszaadni/felidézni azt a felejthetetlen hanglejtést,

³ LÁSZLÓ Ferenc, *Aki imádkozott üldözőiért*, szerk. MIKLÓS László, *Akik imádkoztak üldözőikért: Börtönvallomások, emlékezések*, Kolozsvár, kiadja az Erdélyi Református Egyházkerület, 1996, I, 134–136.

⁴ LÁSZLÓ Dezső, *Erdélyi magyar irodalom* = L. D., *Magyar önismeret*, Sepsiszentgyörgy, 1944, 183–189.

ahogy és amilyen testvéri rajongással ejtette minden alkalommal Feri bácsi a „Dezső bátyám”-at.

Mire a három előcenzúrázason átesett dokumentumkötet 1986 húsvétjára megjelenhetett volna, Debreczeni Lászlóval elkészültünk az Erdélyi Fiatalok háttértörténetét felidéző „beszélgető könyv” hat markáns fejezetével is, amelyek aztán egybeszerkesztve *Vigyázó torony* címmel láttak napvilágot 1995-ben – ugyancsak a Kriterionnál. Miután az utócenzúra a már kinyomtatott Erdélyi Fiatalok-kötet terjesztését leállította, majd bezúzásra ítélte, semmi esélyünk sem volt a László Dezső szellemképét felidéző mélyinterjú közreadására. Arra meg végképp nem, hogy az *Irodalom és közélet* című Jancsó Béla-kötet pandanjaként a Romániai Magyar Írók sorozatban napvilágot láthasson László Dezső eszmetörténeti és kisebbségpolitikai írásaiból is egy bő válogatás. A ’89-es romániai fordulatot követően joggal gondolhattam, hogy új nap virrad a László Dezső-életműre. Elvárásaimban megerősített, hogy az újrakezdekskor Vetési László került a református lap- és könyvkiadás élére, aki eltökélt híve volt László Dezső szellemi hagyatéka mielőbbi közkinccsé tételének.

A László Dezső-centenárium közeledtével nyilvánvalóvá vált, hogy nekünk a teljes László Dezsőre van szükségünk. Egész életművét kell a közfigyelem elé állítanunk. Olyan vállalkozás volt, amelyet a szellemi magas izzás állapotával jellemezhetnék a leginkább. Először is azt kellett számba venni: mit olvashattunk László Dezső reneszánszáról 2004-ig? Az életmű egészét tekintve egyre szembetűnőbbé váltak a még feltáratlan részterületek. Ezért aztán munkatársak egész sorát kértük fel László Ferencsel és Dávid Gyulával, hogy mérjék fel az Erdélyi Református Egyházkerület ifjúsági utazótitkárának, a kolozsvári Református Kollégium vallástanárának, a Református Theológiai Fakultás magántanárának, az Erdélyi Fiatalok és a Kiáltó Szó szerkesztőjének, a hitszónoknak, a kisebbségpolitikai gondolkodónak, a magyar országgyűlés 1940 őszén behívott képviselőjének, a második világháború után Erdély rangrejtett református püspökének, az elszennvedett börtönök közötti egyháztörténésznek, az egyházjogásznak, az egyházi főlevéltárosnak a munkásságát.

A közép-kelet-európai rendszerváltás után várható volt – legalábbis egy ideig ebben reménykedtünk (vagy inkább ebben az illúzióban éltünk?) –, hogy a kisebbségi létparadoxonok, amelyeket az 1937-es *Nem lehet vita* felszínre hozott, maguktól elhalnak. Nem így történt.

A kilencvenes évek elején a posztkommunista kisebbségi helyzet kihívásaival szembeesülve így töprengett Veress Károly filozófiai szakíró: „Hajlamosak vagyunk arra, hogy csak a létünket fenyegető külső támadásokra, kívülről jövő veszélyekre reagáljunk. Ez a magatartási taktika a meglévőket egy újabb illúzióval gazdagítja: azzal, hogy belül minden rendben van, s kisebbségi létünk demokratizálásának csakis külső, mások által gördített akadályai vannak. [...] Miért nem működnek zökkenőmentesen azok az intézményeink és szervezeteink, amelyekkel mi magunk rendelkezünk? [...] Miért történik az, hogy a meglévő lehetőségeinket is kiaknázatlanul hagyjuk, elnapolva, elhanyagolva a dolgokat? Hogy közös gondjainkat nem megoldani akarjuk, hanem a lehető legrövidebb úton szeretnénk szabadulni tőlük? [...] Hogy folytonosan védekező állásokba szorulunk

még akkor is, amikor kezdeményező félként léphetnénk fel, s olyankor szolgáltatjuk ki magunkat, amikor védekeznünk kellene? Vajon elégséges magyarázatot kínál-e milderre a politikai éretlenségünk, alkalmi tájékozatlanságunk vagy tapasztalatlanságunk? Vagy inkább arról van szó, hogy még a mai napig sem ismertük fel kellőképpen a kisebbségi (itt)létünk lényegét?”⁵

Pedig csak László Dezső kisebbségideológiáját és kisebbségi életstratégiáját kellett volna idejekorán megismernünk. A diktatúra persze nem adott erre lehetőséget. Túl kellett élnünk kényszerhelyzetünket. Most viszont nem kényszerközösségben élünk.

„Az 1989-es fordulat után előállt nemzetközi helyzetben – fejtette ki Salat Levente politológus 2004-ben, épp László Dezső kisebbségbölcselete kapcsán – az erdélyi magyarság újra akarati vagy vállalt közösség: bárkinek, aki nem hajlandó vállalni a kisebbségi sorsal járó megpróbáltatásokat, megannyi módja-lehetősége van új életet kezdeni az anyaországban. Azok számára, akik a maradás alternatíváját választják, ugyanazok a kihívások és dilemmák adják elő magukat, amelyek László Dezső kisebbségbölcseletét is meghatározták: egzisztenciateremtés az idegen kultúrájú többség által kormányzott országban, illetve annak eldöntése, hogy a sajátosan erdélyi magyar érdekek hogyan kell viszonyulnia az összmagyar nemzeti gondolathoz.”⁶

Márai Sándor előrelátása számunkra is megszívlelendő lehet, ha érteni akarjuk László Dezsőt. „Mindent kívülről várunk – jegyezte fel 1945-ben –; tegnap a németektől, most az oroszoktól, holnap az amerikaiaktól. Nemzetet építeni nem lehet külső segítséggel; csak belülről lehet...”⁷

2. Az Erdélyi Fiatalok szerkesztője

Akik eddig foglalkoztak az 1930 és 1940 között megjelent kolozsvári folyóirat, illetve értelmiség-formáló szellemi műhely történetével, többnyire nem mulasztják el kiemelni: az Erdélyi Fiatalok mozgalmának elindításában és irányításában a Jancsó Béláé volt a spiritusz rektori szerep. A Debreczeni Lászlóval folytatott beszélgetésekből tudom, hogy „a legnagyobb anyagi áldozatot” is ő hozta a folyóirat fenntartásáért.⁸ Azok viszont, akik most veszik először kézbe a lapot, nem kis meglepetéssel tapasztalhatják, hogy mind a negyvenhét füzetnek ez áll a Debreczeni László által tervezett címlapján: „Szerkeszti: László Dezső”. Az 1932-es novemberi számtól kezdve pedig a kolofonban ez olvasható: „Felelős szerkesztő és kiadó: László Dezső”.

Hogy az emberi kapcsolatainak kiépítésében rendkívül körültekintő, olykor a gyanakvásig elmenően aggályoskodó, csak a feltétlen bizalomra építő Jancsó Béla éppen vele osztotta meg először jövőstratégiai elképzeléseit, abban kétségtelenül közrejátszott az a

⁵ VERESS Károly, *A demokrácia paradoxonai* = V. K., *Paradox (tudat)állapotok*, Kolozsvár, Komp-Press-Korunk Baráti Társaság, 1996, 7–66.

⁶ SALAT Levente, *László Dezső kisebbségi bölcseletének időszerűsége: Szemelvények egy életműből = László Dezső emlékezete, i. m.*, 123–137.

⁷ WUTKA Tamás, *Déry vagy Márai?*, Hítel, 2010/9. 65–71.

⁸ Vö.: CSEKE Péter, *Vigyzó torony: Beszélgetések Debreczeni Lászlóval*, Buk., Kriterion, 1995, 151.

tény, hogy átlagon felüli műveltségével, hittudományi és filozófiai képzettségével, a létkérdések iránti érdeklődésével, tiszta jellemével, megnyerő, nyugalmat és derűt árasztó egyéniségével László Dezső már akkor kitűnt nemzedéktársai közül. Ő mutatkozott a legalkalmasabb személyiségnek ahhoz, hogy a Tizenegyek indulásakor meghirdetett programnak, az új erdélyi öntudat megteremtésének a harmincas évek fordulójától kezdve a kisebbségi élet különböző területein gyakorlatilag is érvényt lehessen szerezni. (Jancsó Béla választását egyébként Tamási Áron is „visszaigazolta”. Miután *A Tizenegyektől az Erdélyi Fiatalokig* címmel László Dezső megtartotta előadását az „előtte járó” nemzedék fellépésének tizenegyedik évfordulóján – 1934. február 17-én, Kolozsvárt –, Tamási így dedikálta az antológiát: „László Dezsőnek adjuk, akivel együtt már nem Tizenegyek vagyunk, hanem építő kőművesek.”) Az is tény – és ez Debreczeni László visszaemlékezéseiből tudható –, hogy László Dezső a gyakorlati ügyintézésben jóval „életrevalóbb” volt, mint Jancsó.⁹

Az Erdélyi Fiatalok dokumentumkötetének élén megjelent tanulmányomban¹⁰ volt alkalmam kifejezni: Jancsó Béla a különböző felekezeti keretekben működő ifjúsági szervezetek (a református IKE, az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség Egyetemi és Főiskolás Szakosztálya, az unitárius Dávid Ferenc Egylet Ifjúsági Köre) tagjait próbálta tömöríteni, felekezet és világnézet feletti összefogásra készíteni – a kisebbségi érdekérvényesítés és a célszerű munkamegosztás alapján. Először a Székelyek Kolozsvári Társaságának Ifjúsági Bizottságát keltette életre 1929-ben, majd az egyetemi magyar diák-egyesületért indított küzdelmet karolta fel, hogy aztán eljusson egy olyan értelmiségnevelési műhely létrehozásának gondolatáig, amely felvállalja a diák-önszerveződés kérdéseit éppúgy, mint a kisebbségi létviszonyok tanulmányozását és ennek alapján egy kisebbségi életstratégia kidolgozását. Úgy vélte, hogy a felekezeti hovatartozás, a világnézeti meggyőződés kinek-kinek a magánügye, s ez nem lehet akadály a kisebbségi létérdekek felismerésén alapuló együttműködésnek.

Dr. László Ferenc felmérése szerint – aki az Erdélyi Fiatalok repertóriumát összeállította, s az aláíratlan vagy szignóval ellátott cikkek szerzőit is azonosította¹¹ – Jancsó Bélának összesen 161 közéleti írása, kritikája, könyvismertetése, esszéje és tanulmánya jelent meg a folyóiratban. Utána mindjárt László Dezső következik, 75 közleménnyel. A mennyiségi arányoknál azonban lényegesebb az írásokban megnyilatkozó – szemléletváltást sürgető, kisebbségi életstratégiát építő – szándék és akarat. A kettőjük közötti munkamegosztás e tekintetben is érvényesült. Jancsó Béla inkább a korabeli ifjúságmozgalmi, közéleti, irodalmi-művészeti és tudományos kérdésekre figyelt. László Dezső pedig a kisebbségi élet világnézeti, ideológiai, politikai és – főként – erkölcsi vetületeit elemezte.

Az Erdélyi Fiatalok törzsgárdája által szervezett mozgalom már kezdetől úgy működött, mint egy kisebbségi „ifjúsági parlament”. Ezt még az alapító tagok kötelékéből

⁹ *A kisebbségi élet ajándékai = Uo.*, 151–181.

¹⁰ CSEKE Péter, *Szellemi műhely – közéleti iskola = EF-dok.* 5–79.

¹¹ Dr. László Ferenc (1910–1992) ügyvéd, börtönt viselt egyetemi tanár – László Dezső testvéröccse – a harmincas évek első felében az Erdélyi Fiatalok szerkesztőségi titkára és a kiadóhivatal vezetője volt.

1933 tavaszán kivált, illegális kommunista tevékenységet folytató Bányai László, a MADOSZ titkára is elismerte a Vásárhelyi Találkozó előkészítése idején.¹² Nem is tehetett mást, hiszen a különböző felekezeti egyesületek vezetőivel együtt 1931 nyarán maga is elfogadta az Erdélyi Fiatalok szervezeti szabályzatát, illetve az 1931. december 15-i főmunkatársi gyűlésen hozott Politikamentességi határozatot. Ezek kidolgozásában és érvényesítésében – miként a főmunkatársi értekezletek jegyzőkönyvei tanúsítják – jelentős szerep jutott a tiszta demokrácia érvényesítéséért síkra szálló László Dezsőnek. Aki közvetlenül tartotta a kapcsolatot a diákegységekkel, minden tanév elején háromnapos főiskolás konferenciákat szervezett, amelyeken az első évre felkerült hallgatók megismerhették egymást, a kolozsvári diákéletet, illetve „azokat a sorsdöntő kérdéseket, amelyek egzisztenciálisan érintik itteni életünket”.¹³ Az alapító-főmunkatársaktól és a különböző szemináriumok (falumunka, irodalmi, jogi, közgazdasági, népművészeti stb.) vezetőitől ő kérte be a munkabeszámolókat, a következő évre szóló terveket, ő hívta össze a főmunkatársi értekezleteket, ő „tartotta kézben” a lap anyagi ügyeit (az Erdélyi Fiatalok Falufüzeteinek és más kiadványainak költségeit is ideértve), a szerkesztőségi titkár távollétében pedig az előfizetési hátralékok „behajtásának” kellemetlen feladatát is vállalta. Szervezte az Erdélyi Fiatalok közönségtalálkozóit (falun és városon egyaránt), és ezeken maga is tartott előadásokat – többnyire a később könyvalakban is megjelent tanulmányainak témaköréből. Folyamatosan szorgalmazta a fiatal évfázatokhoz tartozó hallgatók bevonását az Erdélyi Fiatalok munkaközösségébe, nemegyszer javaslatot tett a lap szerkezetének átalakítására. Ez utóbbiak közül a legfontosabbat az alapítók 1934. március 18-án megtartott értekezletének jegyzőkönyve így rögzítette: „László Dezső javasolja a lapnak tudományos folyóirattá való átszervezését, úgy azonban, hogy az ifjúsággal való kapcsolatát ne veszítse el.”¹⁴

Jancsó Béla egyedül semmiben nem döntött. A meglepetésként ható első lapszám összeállítása idején László Dezső nem tartózkodott Kolozsvárt, Jancsónak azonban gondja volt arra, hogy a megjelentetésre szánt anyagokat postán elküldje neki Sepsiszentgyörgyre, ahová épp utazótitkári teendői szólították. 1930. január 4-én kelt sepsiszentgyörgyi levelének tanúsága szerint minden fontos anyagot véleményezett, több cikkhez hasznos szerkesztői megjegyzéseket fűzött.¹⁵ „A programcikk kielégítő, szerintem jól eltalálta a hangot” – írta például a szerkesztőségi beköszöntőről, amelyet 1929 nemzedékének kiáltványaként tart számon a szakkutatás. Az idézett mondatból nemcsak az derül ki, hogy László Dezső egyetértett az induló lap célkitűzéseivel, de az is: előzetesen többször megtárgyalhatták ezeket a kérdéseket. Az aláírás nélkül megjelent cikk szerzője ugyanis Jancsó Béla volt. Erre vall különben az írás stílusa is. Meglepően pontos helyzetismeret párosul benne a szubjektív hangú meggyőző erővel. Amiként 1921-ben a *Kiáltó szó*, ez a

¹² BANYAI László, *Erdélyi ifjúsági parlament*, Korunk, 1937, 7–8, újraközölve: TURZAI Mária, *A Vásárhelyi Találkozó*, Buk., Politikai, 1977, 134–137.

¹³ *László Dezső – a főiskolás egyesületeknek*, Kolozsvár, 1931. október 10. = *Erdélyi Fiatalok – dokumentumok, viták (1930–1940)*, szerk. CSEKE Péter, DR. LÁSZLÓ Ferenc, Buk., Kriterion, 1986/1990. 161–162.

¹⁴ Vö.: *EF-dok.* 254.

¹⁵ *Uo.*, 80–81.

manifesztum is a válsághelyzet kihívására született, de már tartalmazza az első kisebbségi évtized tapasztalatait is. A helyzet- és önazonosság-tudatra ébresztés mellett azonnali meg távlati feladatokat tűz a kisebbségi helyzetben eszmélkedő új erdélyi értelmiségi nemzedék elé abból a felismerésből kiindulva, hogy olyan lesz az erdélyi magyarság, amilyen a fiatalsága, amelynek feladata „új erdélyi gondolkozást, ideológiát teremteni a közös érdek és közös lélek” alapján.¹⁶ Később, 1932 tavaszán ezt így nyomatékosította Jancsó: „A főiskolás élet modell: az erdélyi magyarság minden problémája megtalálható itt kicsiben. És aki a kis problémákban megoldást kap, az nagyobb reménnyel láthat hozzá a nagyobb erdélyi kérdések szolgálatához.”¹⁷

3. László Dezső kisebbségvédelmi és világnézeti konfrontációi

A Korunkban megjelent 1973-as László Dezső-visszaemlékezésnek van egy olyan kitétele, hogy szerkesztőként és kiadóként nem csupán a folyóiratban megjelent írásokért vállalta a felelősséget, hanem az erdélyi ifjúsági mozgalomban történekeért is.¹⁸ Valahányszor a világnézeti támadások kereszttüzebe kerül az Erdélyi Fialatok, mindig ő az, aki elsőként válaszol a külső és belső támadásokra. Elvi szinten mozgó higgadt érveléssel.

Elsősorban László Dezső szemleceikéből és a főmunkatársi értekezleteken elhangzott állásfoglalásaiból értesülünk arról, hogy a világnézeti konfrontáció idején milyen „harcokba” sodródott – akaratan kívül – ez a folyóirat, amely eleve az anyagi és szellemi függetlenség jegyében indított mozgalmat a kisebbségi élet belső demokráciájának a megteremtése érdekében. A Romániai Szociáldemokrata Párt, az Országos Magyar Párt, majd az illegális kommunista párt irányítása alatt működő MADOSZ ugyanis rendre megpróbálta bevonni tagjai sorába az egyetemi és főiskolai hallgatókat. *A főiskolás ifjúság és a politikai pártok* című elvi jelentőségű írásában László Dezső előbb azzal a „vaddal” foglalkozik, miszerint „az ifjúság nem érdeklődik a politika iránt”. Ami igaz is, meg nem is – erre a lakonikus megállapításra építi a továbbiakban okfejtését. Igaz anynyiban – mondja –, hogy az ifjúság valóban megundorodott attól a politikától, „amely csődbe juttatta a világot [...], megveti azt a politikát, amely bizonyos embereknek vagy klikkeknek egyéni érdek-kielégítést jelent”. Ugyanakkor cáfolja is a vádat, nagyon is éles különbségtétel: „Amiként az ifjúság más a kulturális, társadalmi és gazdasági kérdések megítélésében, mint apái, más lesz a politikában is. [...] Ma az ifjúság úgy politizál, hogy életprogramot készít.” Ezt követően arra szólítja fel a politikai pártokat, hogy figyeljenek oda jobban erre – az idők jeleit mutató – új programalkotásra, s revideálják egész addigi működésüket. Mert: „Az ifjúság elkövetkező politikai kibontakozása nem pártok érdekeit és érdemeit, hanem az erdélyi magyar élet teljesebbé tételét fogja nézni. Ha a fennálló politikai pártok egyike sem hallja meg az ifjúságon át szóló intést, minde-

¹⁶ [JANCÓSÓ Béla], *Erdélyi fiatalok*, Erdélyi Fialatok, 1930/1, 1–2. L. még: *EF-dok.*, 23–28.

¹⁷ Uő., *Főiskolás kérdések egysége*, Erdélyi Fialatok, 1932/3–4, 28–29.

¹⁸ LÁSZLÓ Dezső, *Erdélyi Fialatok*, Korunk, 1973/6, 923–929.

nik párt elveszíti a maga utánpótlásait, és az erdélyi fiatal magyarok új gárdáját találja magával szemben a porondon.”¹⁹

László Dezső már 1931 tavaszán világosan látta – és későbbi vitacikkeiben is ebből az alapállásból indul ki –, hogy 1) a társadalmi tényismeretet és a nemzeti érdekelismeréseket mellőző politikának – hosszú távon – sem többségi, sem kisebbségi helyzetben nincs esélye; 2) a társadalmi modernizáció és a nemzeti felemelkedés gondolata egymástól elválaszthatatlan, még ha annak – időlegesen – gátat is szabnak a trianoni országhatárok; 3) világnézeti függetlenség és objektív valóságismeret nélkül nem képzelhető el egyetlen politikai opció kialakítása sem; 4) kisebbségi helyzetben csak annak a politikának van létjogosultsága, amelyik a megoldásra váró társadalmi és nemzeti gondokat egyaránt felvállalja.

Az Erdélyi Fiatalok törzsgárdája már csak azért is óvta munkatársait és mozgalmuk tagjait az aktív politizálástól, mert ez az adott körülmények között együtt járhatott volna az egyetemről vagy a főiskoláról történő eltávolítással. (Mint később kiderült: ennél jóval nagyobb volt a tét. Bányai Lászlót például 1933 végén letartóztatták illegális kommunista tevékenység okán.) Következésképpen: a főmunkatársi gyűlés nem adott engedélyt sem a lap szerkesztőjének, sem főmunkatársainak, sem a különböző szemináriumok vezetőségi tagjainak, hogy az OMP keretében politikai szerepet vállaljanak. Aki ezt mégis megtette (pl. Péterffy Jenő joghallgató), azt rövidesen kizárták az alapítók sorából.

Hogy a politizálástól való tartózkodásuk mennyire helyes volt, azt rövidesen igazolta Ghibu professzor könyve. Onisifor Ghibu (1883–1976) kolozsvári egyetemi tanár, akadémikus, nemzeti parasztpárti politikus *Un anacronism și o sfidare: Statul Romano-Catolic Ardelean* című – a bukaresti kultuszminisztérium kiadásában 1931-ben megjelent terjedelmes (466 p.) – könyvében az erdélyi magyar ifjúsági mozgalmak közül az Erdélyi Fiatalokat tartotta a legveszedelmesebbnek, mert szerinte ez a „titkos egyesület” 1) az Országos Magyar Párt politikájának exponense, 2) mert magyarországi pénzzel „valóságos magyar nemzeti egyetemet szervezett Kolozsvárt”, és mert 3) ádáz harcot folytat „Erdély Romániától való elszakítása érdekében”. A román államnak tehát sürgősen fel kell lépnie a „titkos egyesületekkel” és a „burkolt egyetemmel” szemben, „az imperialista Budapesttel való gyanús összeköttetéseket” kímélet nélkül szét kell szakítani.

Válaszában László Dezső kifejti: 1) az Erdélyi Fiataloknak nincs titkolnivalója, rendezvényeiket hivatalos engedéllyel és hatósági ellenőrzés mellett tartják, a „klandesztin egyetemnek” titulált szemináriumokat nemkülönben; 2) tevékenységük csupán az egyetemen folyó oktatás kiegészítését célozza; 3) pénzt semmilyen szervezettől nem fogadnak el, már csak azért sem, mert meggyőződésük, hogy anyagi függetlenségük a záloga szellemi függetlenségük megtartásának.²⁰

A Paál Árpád szerkesztette nagyváradi katolikus hetilapban, az Erdélyi Lapokban Márton Áron azt róta fel az Erdélyi Fiataloknak, hogy sokat hangoztatott függetlenség-

¹⁹ LÁSZLÓ Dezső, *A főiskolás ifjúság és a politikai pártok*, Erdélyi Fiatalok, 1931/3, 62–63.

²⁰ LÁSZLÓ Dezső, *Ghibu O. professzor könyve és az Erdélyi Fiatalok*, Erdélyi Fiatalok, 1932/1–2, 3–10. Újraközölve: L. D., *A kisebbségi élet ajándékai*, i. m., 30–37.

güket csak a katolikus világnézettel szemben érvényesítik, más világnézeteiktől azonban nem zárkoznak el. László Dezső emelkedett válaszából egyértelműen kiderül, hogy a lap törzsgárdája sosem a konfrontációt, hanem a felekezetek és világnézetek feletti egység megszilárdítását látta célravezetőnek kisebbségi helyzetben. „Márton Áront egyre kérjük – üzente 1932 tavaszán László Dezső –, higgye el, hogy őszinte emberek vagyunk. A magunk útját járjuk. Egyik oldalra sem mérünk más mértékkel. Gazdag életet keresünk. Fiatalságunk életet kereső tekintetét mindenén végighordozzuk, minden életgazdagító csírárt magunkba élünk. Az élet új szintézisét keressük. Mi a katolikumban többet látunk, mint világnézetet. Annak mélyén élő élet van, amiből világnézet is lehet. A mai ifjúságot a valóság és nem a valóság világnézeti oldala vagy világnézetben kiegyensúlyozott képe érdekli. Ez ma világlajosság. Minket a szocializmus sem mint világnézet érdekel első-sorban, hanem az az életszükség, amiből kinőtt. Élet pedig egy van. Egy tőkéből nőtt ki minden. Ezt az egyágú élet-tőkét keressük minden életforma és világnézet mögött, hogy abból új valóság sarjadjon ki rajtunk keresztül. Új világnézet is. Ezért látnak minket elv-teleneknek. A baloldal jobboldalnak, a jobboldal baloldalnak. [...] Senkit katolikus mi-voltáért meg nem bántottunk, soha a katolicizmust mint olyant le nem kisebbitettük, mint ahogy a szocializmusért sem bántottunk senkit. Ezt egyforma lélekkel tettük. A katoli-cizmus súlypontja nem esik egybe a mi súlypontunkkal. Éppen feladatkörünk sajátossá-gai miatt nem. [...] Ha mindenikünk a maga dolgát végzi, nem kerülhetünk egymással szembe.”²¹

A gazdasági világválság éveiben azonban a konfrontációt nem lehetett elkerülni. Mi-ként az 1932. évi őszi konferencián kiderült, nemcsak a neokatolicizmus szociális néze-teit valló fiatalokkal, hanem az időlegesen vagy végzetesen a marxizmus felé tájékozó-dókkal is szembekerült az Erdélyi Fiatalok törzsgárdája. „Az ifjú katolicizmus magának vindikálta az egész erdélyi magyarság megtartásának jogát – vonta le ekkor a tanulságo-kat László Dezső –, az ifjú marxisták úgy léptek fel, mint az igazi haladás egyetlen kép-viselői.” Ám még ekkor sem vont a kétségbe e mozgalmak tagjainak jóhiszeműségét, de nem is mondott le az Erdélyi Fiatalok korábbi – közösen kialakított – álláspontjának védelmezéséről. „Naiv dolog a kis erdélyi magyarságtól várni a mai világkrízis megoldá-sát – vont meg az erdélyi magyar ifjúsági mozgalmak mérlegét 1933 tavaszán. – A mi igazi problémáink magunk között vannak, s nekünk magunknak olyan kérdések megol-dásán kell fáradoznunk, amelyeket helyettünk nem old meg senki, s amelyeket ha mi meg nem oldunk, akkor is elveszünk, ha a kapitalizmus, vagy ha a kommunizmus győz. A világválság megoldása nem Erdélyben lesz. Még kevésbé fog az a mi most elfoglalt magatartásunktól döntően függeni. Nem mondom, hogy el kell zárkoznunk az egyetemes mozgalmak elől. De a sort meg kell fordítanunk. Nem az egyetemes mozgalmak beideg-ződéseivel kell Erdély felé jönnünk, hanem Erdélyből kell azokra néznünk. Ne azok mondják meg, hogy mi kell Erdélynek, hanem mi mondjuk meg, hogy mi kell belőlük nekünk.”²²

²¹ *Uo.*

²² LÁSZLÓ Dezső, *Az erdélyi magyar ifjúsági mozgalmak mérlege*, Erdélyi Fiatalok, 1933, I. negyed, 1–5, újraközlő: L. D., *A kisebbségi élet ajándékai*, i. m., 39–43.

A világnézeti konfrontáció után, 1934-ben az Erdélyi Fiatalok a romániai új magyar nemzedék negyedévi folyóiratává alakul át. A kritikai életszakaszt lezártak tekintették, és elkezdődött a mozgalom társadalom-építő korszaka. A fajsúlyosabb tanulmányok ezután jelennek meg, de nem maradnak el a kisebbségvédelmi és nemzetpedagógiai vitacikkek sem.

„Fel kell tennünk a kérdést – írta László Dezső Németh László romániai útinaplója, illetve Makkai Sándor *Nem lehetje* kapcsán 1937-ben –: igaz-e az a kép, amelyet Németh László és Makkai Sándor festettek a kisebbségi élet nyavalyáiról? Helyes-e a diagnózis?” Makkai kényszerű távozása azért tölti el döbbenettel, mert azt olvasta ki a *Nem lehetből*: Erdély építő püspöke már nem hitt abban, hogy a kisebbségi magyarság saját bűnei ellen komoly erkölcsi küzdelmet tud folytatni. „Makkai megállapításai azért olyan súlyosak – fejtette ki –, mert ő a kisebbségi magyarság erkölcsiségének megrokkadását és fokozatos sorvadását látja a kisebbségi sors legszörnyűbb bűnének.”²³ Bár nem fogadja el sem Németh László, sem Makkai Sándor látéletét, László Dezső mindkettőjüknek köszönetet mond azért, mert „olyan kérlelhetetlenül beszéltek halálos bűneinkről”. Ezek Isten előtti megvallása olyan erőforrás lehet – érvelt –, amely növeli a kisebbségi magyarság egyedeinek szellemi-lelki immunitását, serkenti erkölcsi megújulását, a kisebbségi helyzet „lehetetlenségeivel” való szembenézés közösségi bátorságát.²⁴

A *Nem lehet* zaklató kérdései foglalkoztatják a *Bomlás vagy egység?* című nagy ívű tanulmányában is, amely a nemzet ellenálló képességének a megrokkadását exponálja Féja Géza és Szekfü Gyula műveinek (*Viharsarok, Három nemzedék*), valamint Makkai „kisebbségi elégiájának” elemzése alapján. „Nagyon érdekes – állapítja meg –, hogy a kisebbségi ember mindig nagyobb rokonszenvet érez a többségi magyarság saját országában való szenvedései és nyomorúságai iránt, mint a többségi sorban élők.” Arra hívja fel többségi nemzettársai figyelmét, hogy a nemzet lelki egységét nem feltétlenül a kisebbségbe szakadt nemzetrészek kényszerű külön élete bontja meg; a többségi magyarság is megbonthatja, ha „nem tanul a környező államoktól és az azokban élő kisebbségi magyaroktól”. Hogy mi az egység szerepe és jelentősége a kisebbségi magyarság életében? Alaptétele: az egység nem uniformizálást, hanem a különböző szervek és irányzatok együttműködését jelenti. „A kisebbségi magyarság belső egysége akkor valósul meg, ha élete minden sajátos köre számára megfelelő szervezetet tud létrehozni és ezeknek együttműködését biztosítani tudja.”²⁵

Ebből a felismerésből gyakorlatilag az következik, hogy: 1) az egyházak, a politikai pártok, a gazdasági szervezetek, az irodalmi egyesületek, művelődési egyletek és más civil társadalmi szerveződések tevékenységi területét el kell határolni egymástól; még ha különböző felfogás szerint is dolgoznak, de mindenik a maga munkáját végezze; 2) a meglévő életkereteket át kell építeni a kisebbségi létforma követelményei szerint; 3) új kereteket kell létrehozni mind a gazdasági, mind pedig a társadalmi élet korszerű meg-

²³ LÁSZLÓ Dezső, *Bűneink, betegségeink* = L. D., *A kisebbségi élet ajándékai*, i. m., 104–110.

²⁴ *Uo.*

²⁵ LÁSZLÓ Dezső, *Bomlás vagy egység?*, Erdélyi Fiatalok, 1937/2, 3–5. = *A kisebbségi élet ajándékai*, i. m., 110–115.

szervezése érdekében. Okfejtésének lényege: egyetlen szervezet sem sajátíthatja ki magának azt a jogot, hogy a romániai magyarság kizárólagos irányítója/szervezője legyen. Az egység alapját csakis a meghatározott életfunkciókat betöltő szerve(zete)k együttműködése alkothatja.

Az idézetekből egyértelműen kiderül, hogy – a csoportérdekekkel, klikkharcokkal, bizalmatlanságokkal, gyanúsítgatásokkal, a kisebbségi társadalom „szétrágalmazóival” szembeszegülő – László Dezső a maga mélységében érzekelte a kisebbségi társadalom szervi bajainak a kiütközését. A Vásárhelyi Találkozó előkészítésének idején leginkább az foglalkoztatta, hogy „milyen körülmények között tarthatók fenn a kisebbségi élet ajándékairól készített leltár fontosabb megállapításai”, mindaz, amit a kisebbségi létforma európai és egyetemes küldetéséről vallott.²⁶

A világnézeti megosztottság nem kedvezett az Erdélyi Fiatalok társadalomépítő programjának, mi több: számolniuk kellett addigi munkájuk rosszhiszemű, lebecsülő megítélésével is. Elsősorban egyes hangadó, a körükből kivált és Hitel címmel új ifjúsági fórumot teremtő munkatársaik részéről. A Hitel túl szűknek érezte az erdélyiség eszmekörét, az Erdélyi Fiatalok pedig az itteni életviszonyok messzemenő figyelembevételével, a demokratikus hagyományok felerősítésével kereste a kisebbségi élet öntörvényű kiépítésének lehetőségeit, minek következtében szembefordult mindenfajta eszmei kizárólagossággal.

Az Erdélyi Fiatalokat nyilvánosan támadó Venczel Józsefnek válaszolva higgadtan írta László Dezső: „Mi dolgozunk, s ha ilyen címkék, mint kommunizmus, hitlerizmus, új katolicizmus, konzervatív reformizmus, liberalizmus nem találnak ránk, mi igazán sajnáljuk.”²⁷

Tamási Áron *Cselekvő erdélyi magyar ifjúság* című cikksorozatával ugyancsak László Dezső foglalkozik az Erdélyi Fiatalok hasábjain. Úgy véli, hogy az erdélyi ifjúsági parlament életre hívásán fáradozó Tamási végeredményben igazolta az Erdélyi Fiatalok igazi értékét: a szellemi függetlenségért vívott küzdelmet. Nem rejti véka alá azonban csalódottságát sem. Úgy véli, hogy Tamási nem mér egyforma mércével, amikor a három ifjúsági csoportosulás teljesítményét számba veszi. „Kár, hogy Tamási anélkül írt mozgalmunkról, hogy lapunk évfolyamait és kiadványait elolvasta volna. Így még inkább meglátta volna azt az igaz érdeket, amiért küzdünk: saját lábára állítani az erdélyi magyarságot, és ezért az itteni magyarság szemével nézni a világot. [...] Erdélyből nézünk kifelé, mert Erdély hivatását önmaga lényegének kifejtésében látjuk. A kisebbségi magyarságot le akarjuk akasztani a külső járszalagok pórázáról, mert csak így látjuk igazán biztosítva létét. [...] Minden erőnkkel mellette vagyunk minden olyan változásnak, ami végső gyökerében is innen Erdélyből indul, és ami minden más tekintet nélkül elsősorban kisebbségi sorban élő népünkért történik, annak alulról felfelé való gazdasági, művelődési és társadalmi megszerzéséért és erősítéséért folyik.”²⁸

²⁶ Vö. SALAT, *i. m.*

²⁷ LÁSZLÓ Dezső, *Rosszindulat vagy tudatlanság?*, Erdélyi Fiatalok, 1935, I. negyed, 20–22.

²⁸ LÁSZLÓ Dezső, *Cselekvő erdélyi ifjúság*, Erdélyi Fiatalok, 1936, I. negyed, 1–5.

Ugyanebben a lapszámban ugyancsak László Dezső ismerteti a *Hitel* 1936. évi első számát. A tanulmányok közül felhívja a figyelmet – Fazakas János, Nagy András, Vásárhelyi Z. Emil, Vita Sándor írásai mellett – Venczel József színvonalas, hiteles tudományosságot képviselő szellemi teljesítményére. Vitatkozik ugyanakkor Albrecht Dezső iránycikkével, amelyben a szerző kifejti a mások által is bírált új nemesség elméletét. Sommás következtetése: „Kár az erdélyi építés érdekében az erőket megosztani.”²⁹

A Vásárhelyi Találkozóval kapcsolatos állásfoglalásokat Jancsó Béla fogalmazta. A szövegek azonban László Dezsővel egyetértésben kerültek nyomdába. A *Vásárhelyi Találkozó* című dokumentumközlés bevezetőjéből idézzük: „Az igazi nemzeti egység nem az elvi álláspontok feladásában, hanem megvitatásában és a helyesebb elvek elfogadásában áll. Mi a találkozó után is valljuk, hogy ha azt az általunk kívánt képviselői alapon, az eddigi ifjúsági mozgalmak és erők szerves összefogásaként rendezik meg, a találkozó összemérhetetlenül nagyobb erőt tudott volna kifejteni, és elmaradtak volna azok a káros következmények, amelyek a mostani rendezési elv érvényesítése miatt sok tekintetben kétes értékűvé teszik a találkozó sikerét.” Hogy az Erdélyi Fialatok főmunkatársai közül senki nem vett részt a Vásárhelyi Találkozón, annak az alábbi elvi okai voltak: „a nemzeti alap minden kétséget kizáró előzetes leszögezésének hiánya s a túlzó marxizmus híveinek meghívása, továbbá a képviselői elv visszautasítása”. „Megjelenésünkkel – olvashatjuk a továbbiakban – az antidemokratikus rendezési formát és a túlzó marxizmus hívei időszerűtlen, sőt az ügyre nézve veszedelmekkel járó meghívásának tényét támasztottuk volna erkölcsileg alá.”³⁰

Két évvel később – immár a Vásárhelyi Találkozó tanulságait is továbbgondolva – még markánsabban nyilatkozik meg a kisebbség-ideológus László Dezső személyisége. A királyi diktatúra bevezetése új helyzetet teremt, új tájékozódást követel. Ekkor még nagyobb szükség van arra, hogy a külön-külön élő szervezetek között szerves együttműködés jöjjön létre. „Azért látszik erdélyi életünk annyira szétesőnek, ziláltnak, azért mutatja ez a részleteiben olyan szép erdélyi élet igen gyakran a dekadenciának, a felbomlásnak ijesztő jeleit – állapítja meg 1939-ban –, mert nincsen tengelye. [...] A mi nagy bűnünk mai napig az, hogy nem becsültük meg egymást és egymásnak szellemi értékeit. Egymás kisebbitésében, gyengeségeinek világ elé tárásában elérkeztünk a mélypontra: ma már senki sem tud újabb kompromittáló adatokat mondani a másikról.”³¹

Kisebbségi történelmünk firtora: a kommunista hatalomátvétel utáni periódusban csaknem egy időben kerül börtönbe a Bolyai Egyetem beindítását megalapozó Venczel József, a *Kisebbségi statútumot* kidolgozó Demeter János, Márton Áron katolikus egyházfő és az Erdélyi Református Egyházkerület rangretett püspökének tekintett László Dezső. Nem nehéz kitalálni, hogy milyen sors várt volna, ha marad, Tamási Áronra.

²⁹ L. D. [LÁSZLÓ Dezső], *Hitel*, Erdélyi Fialatok, 1936, I. negyed, 36–38.

³⁰ [JANCÓSÓ Béla], *A Vásárhelyi Találkozó*, Erdélyi Fialatok, 1937/3, 12–15.

³¹ Uő., *Magyar tengely = Magyar önismeret*, 171–177, újraközlő: L. D., *A kisebbségi élet ajándékai*, i. m., 128–132.

4. Ami ma is időszerű az 1931-es életigenlő László Dezső-tanulmányból

Kevesen tudják, hogy e mostanság gyakorta idézett tanulmány, *A kisebbségi élet ajándékai* voltaképpen a Soli Deo Gloria Református Diákmozgalomnak köszönheti a megszületését. Arról a mozgalomról van szó, amelynek országos konferenciái a negyvenes években „történelmet írtak”. Gondoljunk csak az 1943-as balatonszárszói táborozásra, amikor több száz értelmiségi pályára készülő fiatal – köztük szép számmal erdélyiek is – tanulhatott történelmi tisztánlátást a népi írók vezérkarától. Az 1931-es konferenciát Budapesten tartották, a vezetőség pedig László Dezsőt kérte fel virágvasárnapi előadásra. (Sokatmondó tény: a református ifjúsági egyesületek és mozgalmak történetét számba vevő tanulmány-, emlékező- és dokumentum-gyűjtemény Ravasz Lászlóval, Makkai Sándorral, Imre Lajossal, Karácsony Sándorral, Móriczcal, Zilahi Lajossal és Féja Gézával egy sorban említi László Dezsőt.³²) A '31-es konferencia programját meghirdető plakát sajnos nem maradt fenn az Országos Széchényi Könyvtárban sem. Hogy miért lett volna feltétlenül szükségünk rá? Egy mikrofilológiai adat tisztázásáért, amelynek szöveg-értelmezési jelentősége van.

A családtagok ugyanis úgy tudják – magam Debreczeni Lászlótól és dr. László Ferentől hallottam –: a meghirdetett cím arra készítette László Dezsőt, hogy az éjszaka folyamán átdolgozza, áthangolja előadásának szövegét. Nem volt hajlandó a kisebbségi élet nyomorúságait ecsetelni. Ezért aztán így ütötte le az alaphangot: az anyaországiak arra vannak beállítódva, hogy csak halált lássanak a kisebbségi sorban lévő magyarok életében. Ez a szemlélet – fejtette ki – merőben életellenes, zavarja a történelmi tisztánlátást. Mint aki kisebbségi helyzetben eszmélkedett, igazán tisztában van azzal – érvelt –, hogy „a kisebbségi sors tényleg jelentheti egy nép szétszóródását, szétszakadását, elpusztulását, végül halálát”, ám azt is tudja: mindez csak akkor következhet be, ha az akarat ellenére kisebbségbe került nemzetrészek nem sikerül kitermelnie az erőket, amelyek megtarthatják őt új helyzetében. Arra kereste tehát a választ, hogy miként lehet célirányosan kifejleszteni a gyökéryomás szerint felszínre törő erőket – nem csupán a kisebbségek megmaradása, hanem az anyaország magyarsága érdekében is.³³

A kisebbségi élet ajándékai 1931 végén jelent meg az *Új arcvonal* című antológiában. Az Erdélyi Fiatalokban Dsida Jenő, az Erdélyi Helikonban Reményik Sándor bírálja a hevenyészetten szerkesztett – Jancsó Béla szerint: megszerkesztetlen – kötetet. Mindhárman a László Dezső írását tartják a tizenkilenc szerzőt felvonultató antológia egyetlen valódi értékének, figyelmet érdemlő szellemi teljesítményének.³⁴ Buday György – Jancsó Bélának írt 1932. március 11-i terjedelmes szegedi levelében – a magyarországi ifjúsági mozgalmak összefüggésében tartja jelentősnek, hogy az Erdélyi Fiatalok élén Lász-

³² *Református ifjúsági egyesületek és mozgalmak Magyarországon a XX. században: Tanulmányok, emlékezések és dokumentumok, különös tekintettel a Soli Deo Gloria Református Szövetség történetére*, szerk. TENKE Sándor, Bp., Kiadja a Magyarországi Református Egyház, 1993, 186–187.

³³ Vö. LÁSZLÓ Dezső, *A kisebbségi élet ajándékai*, i. m., 77–85.

³⁴ DSIDA Jenő, *Új arcvonal: Tizenkilenc fiatal erdélyi író antológiája*, Erdélyi Fiatalok, 1932/5, 95–97. L. még: KÁNTOR Lajos, *Reményik, a Helikon és az „új arcú más”*, Jelenkor, 2004/4, 427–434.

ló Dezső „ideológiai szakemberré” fejlődött. Magyarországi viszonylatban ez az érlelődés még nem történt meg. „Itt nem tudott senki komolyan, tudományosan is eléggé specializálódni, vagy ha azt tette, akkor – sajnos – megszakította akaratlanul is a közös összekötő szálakat, és beléolvadt az öregebbek társadalmába, s ezzel megszűnt éppen az az értéke, aminek indult. Valahogy így ne járjatok Ti is. Titeket, azt hiszem, megvéd a *kisebbségi sors*.”³⁵ [Kiemelés az eredetiben – Cs. P.]

A korszakos jelentőségű tanulmány László Dezső utókorában vált igazán reveláló hatásúvá. A hetvenes évek elején Gáll Ernő a humanizmus viszontagságait vizsgálva szembesül a „kisebbségi humánium” értékgazdagító erkölcsi-etikai kérdésével is. Mindekelőtt Makkai Sándor és Tavaszy Sándor kisebbségi nemzetnevelő törekvései ragadják meg. Minthogy a *Magyar fa sorsa* és a *Magunk revíziója* szerzője közismerten László Dezső mesterének számított, akárcsak a kisebbségi jövőteremtés etikai alapelveit kidolgozó Tavaszy, Gáll Ernő óhatatlanul eljut *A kisebbségi élet ajándékainak* a felfedezéséig. Érdeklődését az kelti fel, hogy – Makkai és Tavaszy nyomvonalán – László Dezső szembeállítja az életigenlő, értékvédő és értékteremtő felfogást „a kisebbségi létben csak pusztulást érzékelő víziókkal”.³⁶ „Azokban a lázas hetvenes években”, amikor Gáll Ernőt egy új, hatékony kisebbség-ideológia, helyzet-adekvát kisebbség-stratégia kidolgozása foglalkoztatta, beszélgetéseink során többször is említette: milyen nagy hatással voltak rá találkozásai László Dezsővel. Ma már nem kétséges számomra, hogy a kisebbségi élet ajándékai vezették őt el a sajátosság méltósága elméletének a megfogalmazásához.³⁷ *Naplójának* II. kötetében az 1997. június 21-i feljegyzések között olvasható,³⁸ hogy arra kértem volt őt: jöjjön el a László Dezső válogatott írásait tartalmazó Minerva-könyv³⁹ bemutatójára, és elevenítse fel emlékeit a szerzőről. Ott elhangzott szavaiból idézem az idevágó részleteket egy szerencsésen megőrzött videofelvétel alapján:

„A hetvenes évek elején találkoztam először László Dezsővel, de az eszmék szférájában, még nem személyesen. Abban az időben a humanizmus hazai változatait, viszontagságait kerestem, kutattam, és így bukkantam rá *A kisebbségi élet ajándékai* című tanulmányára, amely számomra akkor revelációként hatott. Értékelni és értelmezni is tudtam, különösképpen két vonatkozásban: mint annak a felismerőjét, hogy a kisebbségi élet nemcsak megalázottság, megaláztatás, nemcsak a diszkrimináció elszenvedése, hanem ugyanakkor egy nagy erőfeszítés révén, egy erkölcsi kompenzáció révén új értékek alkotására is alkalmas, sőt arra ösztönöz. A másik gondolat, amelyet akkor kiemeltem – és ez nyilván máig érvényes –, a románság felé való útkeresés. Ennek az időszerűsége mit

³⁵ Buday György levele Jancsó Bélának. Szeged, 1932. március 11. = *Buday György és Kolozsvár: Álom egy Solveig-házról*, szerk. CSEKE Péter, Kolozsvár, Komp-Press, 2006, 139–146.

³⁶ GÁLL Ernő, *A „kisebbségi humánium”* = G. E., *A humanizmus viszontagságai*, Buk., Politikai, 1972, 288–301.

³⁷ L. UŐ, *A sajátosság méltósága és ami mögötte van* = G. E., *Pandora visszatérése: A reményről és a méltóságról*, Buk., Kriterion, 1979, 269–294.

³⁸ UŐ, *Napló 1990–2000*, Kolozsvár, Polis, 2003, II, 383.

³⁹ *László Dezső emlékezete, i. m.*

sem változott. Kegyelmi állapotnak vagy kegyelmi fejleménynek érzem ma is, hogy személyesen is megismerkedhettem vele.”⁴⁰

A László Dezső-centenárium évében Szilágyi Júlia – Gáll Ernő *Naplójáról* szólva – kitér a „kisebbségi lét kisebbrendűségi komplexusá”-nak a lebontására is. Értelmezése szerint a transzszilván ideológusok második nemzedékéhez tartozó László Dezső ilyen irányú munkásságát a hatvanas-hetvenes években már nem tudták megkerülni a kommunista diktatúrával fokozatosan szembekerülő marxista értelmiségiek sem. Ezek a felismerések „vezették el a marxista Gáll Ernőt a hatvanas években László Dezsőhöz, Venczel Józsefhez, akiktől saját bevallása szerint sokat tanult, éspedig már akkor, amikor a kommunista értelmiségi elit, beleértve azokat is, tudtommal, akik a sajátosság méltóságát később lelkesen üdvözölték, nem nagyon tolongtak az erdélyi szellemiség e börtönviselt kiválóságai körül.”⁴¹

Az Erdélyi Fiatalok dokumentumkötetének a szerkesztőségi előkészítése idején Domokos Gézáttal a cenzúrával folytatott előcsatározások és utóvédharcok taktikai manőverei kötötték le. Magáról a kötetnek a jelentőségéről érdemben nem beszélünk. A lehallgatott bukaresti sajtóházban ez felért volna az önfeljelentéssel. Hanem hát évekkkel azután, hogy a napi politikai küzdelmekről ő is visszavonult, és belevetette magát a memoáírásba, ugyancsak meglepett, mekkora revelációt jelentettek neki László Dezső írásai. A *Magunk revíziója* újrakiadása alkalmából egy Korunk-ankéthoz kértem volt válaszokat tőle.⁴² Levelet kaptam helyette. Az 1999. január 17-én kelt sepsiszentgyörgyi sorok megírására az készítette, hogy tíz nappal korábban jutott a kezébe a Minerva kiadásában megjelent László Dezső-kötet, amely valósággal letaglózta.

„Ebben a könyvben benne van minden – olvashattam –, amit megítélésem szerint egy mai értelmiséginek tudnia kell, hogy ne csak vegetáljon, nemzeti tartalmait ne csak a történelemmel való elkeseredett perelésben élje ki, hanem cselekvő része legyen az annyiszor emlegetett változva-megmaradásnak. [...] Valóban: hogyan lehetséges, hogy a hetven-hetvenöt évvel ezelőtt feltett kérdések ma is ismerősen csengenek, az akkor megfogalmazott ajánlatok, az abban az időben helyesnek vélt kivezető utak a tétlenségből, a Trianont követő bénultságból napjainkban is járható útnak tűnnek? Mert ne feledjük, az akkori, a húszas és a harmincas években megfogalmazott felismerések és tennivalók, az akkori nemzedékek szellemi tartása és mindennapi munkája nyomán cáfolódott meg végső soron a Nem lehet teóriája. Ők indították el az újragondolási folyamatot. Ők hozták mozgásba azokat az energiákat, amelyeket a későbbi generációk, a miénket is beleértve, tovább éltek. Ez az erő diktatúrák alatt, a román nemzetállam kitartó asszimilációs politikája ellenére, veszített háborúk emlékéitől kísérve, meg-megújuló menekülési hullámoktól gyengítve ápolta közösségünkben az életrevalóság és az összetartás erényét.

⁴⁰ CSEKE Péter, „Hálát kell adnom a kisebbségi sorsnak”: Gáll Ernő kisebbségi létértelmezéseiről, két tételeben = *Nemzetiség – felelősség: Írások Gáll Ernő emlékére*, szerk. FÖLDES György, GÁLFALVI Zsolt, Bp., Napvilág, 2005, 333–334.

⁴¹ Vö. LÁNG Zsolt, *Szemben: Két beszélgetés Gáll Ernő Naplójáról*, Látó, 2004/11, 86–100.

⁴² Újra: *Magunk revíziója*, Korunk, 1999, 2.

Az egyetemes magyar szellemiséget pedig sorsából fogant, erdélyi fundamentumán álló, szüntelenül megújulni képes értékekkel gazdagította.”⁴³

A közép-kelet-európai rendszerváltás után várható volt – legalábbis egy ideig ebben reménykedtünk (vagy inkább ebben az illúzióban éltünk?) –, hogy a kisebbségi létparadoxonok, amelyeket az 1937-es *Nem lehet vita* felszínre hozott, maguktól elhalnak. Nem így történt.

A posztkommunista kisebbségi helyzet kihívásaival szembesülve 1990 szeptemberében így töprengett Veress Károly: „Hajlamosak vagyunk arra, hogy csak a létünket fenyegető külső támadásokra, kívülről jövő veszélyekre reagáljunk. Ez a magatartási taktika a meglévőket egy újabb illúzióval gazdagítja: azzal, hogy belül minden rendben van, s kisebbségi létünk demokratizálásának csakis külső, mások által gördített akadályai vannak. [...] Miért nem működnek zökkenőmentesen azok az intézményeink és szervezeteink, amelyekkel mi magunk rendelkezünk? [...] Miért történik az, hogy a meglévő lehetőségeinket is kiaknázatlanul hagyjuk, elnapolva, elhanyagolva a dolgokat? Hogy közös gondjainkat nem megoldani akarjuk, hanem a lehető legrövidebb úton szeretnénk szabadulni tőlük? [...] Hogy folytonosan védekező állásokba szorulunk még akkor is, amikor kezdeményező félként léphetnénk fel, s olyankor szolgáltatjuk ki magunkat, amikor védekeznünk kellene? Vajon elégséges magyarázatot kínál-e minderre a politikai éretlenségünk, alkalmi tájékozatlanságunk vagy tapasztalatlanságunk? Vagy inkább arról van szó, hogy még a mai napig sem ismertük fel kellőképpen a kisebbségi (itt)létünk lényegét?”⁴⁴

E kérdéssorjáztatás mögött nem nehéz felismerni László Dezső kisebbségpolitikai nézeteinek korokon átsugárzó üzenetét. Aki mindössze huszonegy évesen írta *A kisebbségi élet ajándékait*. A szerkezetileg erre épített Minerva-kötet kapcsán emeli ki a Népszabadság hasábjain Hovanyecz László: „László Dezső műveiről nem azt kell mondanunk, hogy máig időszerűek, hanem inkább azt, hogy igazán mára váltak időszerűvé. Ugyanis annak a kisebbségpolitikának, amelyről ő gondolkodott, talán most jött el végre az ideje.”⁴⁵

László Dezső születésének századik évfordulóján, 2004-ben, arra mutatott rá Salat Levente, hogy „1931-ben, bő tíz esztendővel az erdélyi magyarság szellemi vezetőit oly készületlenül ért főhatalomváltást követően nem volt hálás feladat »a kisebbségi élet ajándékai«-ról értekezni. Aki megpróbálta, nem kevesebbet kockáztatott, mint hogy megalkuvó, rossz magyarként válik megbélyegezhetővé – olyanként, aki ott is életet és távlatos jövőt vél fölfedezni, ahol a közerkölcs szerint csak tiltakozni, a sérelmeket kitaratóan hangoztatni ildomos.” Szerencsére László Dezső nem volt az egyetlen, aki abban a korban hasonlóan gondolkodott térségünkben: „Mind a kisebbségi sor alá került nemzetrészek magyarságának sajátos minősége, mind a kisebbségi közösségek érzéke a belső

⁴³ DOMOKOS Géza, *Találkozásom László Dezső örökségével: Levél a szerkesztőhöz = László Dezső emlékezete, i. m.*, 188–189.

⁴⁴ VERESS Károly, *i. m.*, 7–66.

⁴⁵ HOVANYECZ László, *A zárójelbe tett nacionalizmus*, Népszabadság, 1997. július 25. Kötetben: *László Dezső emlékezete, i. m.*, 192–193.

demokratikus berendezkedés iránt, mind a sajátos kisebbségi tisztánlátás, akárcsak a kisebbségi sorsra jutott, elcsatolt magyar nemzetrészek európai vagy egyetemes küldetésének a gondolata olyan toposzok, amelyek sűrűn előfordulnak a kor különböző, többek között kisebbségi magyar kiadványaiban.⁴⁶

Az Erdélyi Fiatalok spiritusz rektora és szerkesztője apolitikus volt. Ez amolyan szitokszónak számított évtizedeken át a marxista baloldal részéről velük kapcsolatosan. Mára kiderült, hogy alighanem ez a legnagyobb érdemük. László Dezső kapcsán fejtette ki Tamás Gáspár Miklós 2009 elején az *Élet és Irodalom*-ban: „Apolitikusnak kellett lennie a kisebbségi közösség kisebbségi volta folytán, ami miatt az országos közhatalom kézbevétele természetesen lehetetlen volt és maradt Romániában magyarok számára; apolitikusnak kellett lennie, mert a nemzetiségi önérvényesítés és érdekharc logikája az erők egységesítését kívánta függetlenül a szereplők politikai hitétől...”⁴⁷

Salat Levente tanulmányát is továbbgondolva 2009-es Erdélyi Fiatalok-kötetében Csapody Miklós azt emeli ki: László Dezső és társai nemcsak leírták, hogy kisebbségi helyzetben hogyan lehet értelmes, értékvédő és értékgyarapító életet élni, hanem aszerint cselekedtek is.⁴⁸

2004. október 15-én, amikor a Protestáns Teológia dísztermében bemutattuk a centenáriumi László Dezső-émlékkönyvet, azzal fejeztem be rögtönzött előadásomat: meggyőződésem, hogy ez a kiadvány a következő húsz évre irányt szab a László Dezső-kutatásoknak, és egyszersmind meg is könnyíti azokat. Az eddigi – kolozsvári, szegedi, kecskeméti, budapesti, debreceni – visszajelzések máris arra utalnak: sok még a lappangó László Dezső-levél, feltáratlan dokumentum. Ezek mind beépíthetők egy majdani szintézisbe. Amelyre talán nem is kell olyan sokáig várjunk. Hiszen máris akadt vállalkozó a Babeş–Bolyai Tudományegyetem filozófia tanszékén, aki monografikus igénnyel veszi számba László Dezső kisebbségbölcseletét.

⁴⁶ SALAT, *i. m.*, 123–137.

⁴⁷ TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS, *Egészséges és erős apák: László Dezső a Farkas utcában*, *Élet és Irodalom*, 2009. január 2.

⁴⁸ CSAPODY MIKLÓS, *A toronyember: László Dezső emlékére* = Cs. M., *Egy nemzedék iskolája: Az Erdélyi Fiatalok (1929–1933)*, Bp., Korona, 2009, 235–250.

AMEDEO DI FRANCESCO

DSIDA JENŐ: AZ UTOLSÓ MIATYÁNK

Dsida muore il 7 giugno del 1938, il martedì dopo la Pentecoste, nove giorni dopo la festività dell'Ascensione, ultimo evento della vita terrena di Gesù. La Pasqua, quell'anno, cadde infatti il 17 aprile. Il poeta, ormai allo stato terminale della sua malattia¹, dovette sentire ancor più fortemente, su di sé e durante la sua lunga agonia, la Passione e Morte di Cristo riproposte in quella Settimana Santa, ma anche il dono della discesa dello Spirito Santo cui egli sicuramente ricorse per affrontare la sua *ascensio*, la salita che si fa sempre più faticosa per chi voglia rimanere fedele al Vangelo. Il *miatyánk* di Dsida è dunque una poesia che non si può leggere, comprendere e interpretare senza collocarla nel contesto più autentico della sua creazione.

Trovo del resto molto appropriata la riproposta di questo componimento nella più recente miscellanea dedicata alla memoria di Dsida.² E ciò non tanto per la riaffermazione della fortissima impronta religiosa della creatività dsidaiana che trova una sua forte eco in alcuni saggi davvero importanti,³ quanto piuttosto perché essa invita, suggerisce e stimola a studiare profondamente la centralità della cristologia all'interno della sensibilissima spiritualità del nostro poeta. Il suo *Padre nostro* è breve, quasi mozzato dallo sfinimento e dall'abbandono, ridotto – com'esso è – all'«invocazione» iniziale e alle sole prime tre «richieste».⁴ Pur dovendo rimandare ad altra sede un'analisi dettagliata di questo respiro finale della espressività poetica di Dsida, possiamo sin d'ora sollevare la questione del perché egli abbia scelto di parafrasare proprio quella preghiera nei suoi ultimi momenti di vita. Porsi questa domanda significa infatti avanzare nella direzione di una sempre migliore interpretazione della componente spirituale di una

¹ Lo testimoniano le lettere inviate ai genitori e alla moglie nei mesi di marzo, aprile e maggio 1938. Le si possono leggere in DSIDA Jenő, *Séta egy csodálatos szigeten: Cikkek, riportok, novellák, levelek*, a cura e con introduzione di MAROSI Ildikó, Bukarest, Kriterion, 1992, 472–473. Anche per questo argomento è necessario ricorrere a LÁNG Gusztáv, *Dsida Jenő költészete*, Bukarest–Koložsvár, Kriterion, 2000, 199–226. Un interessante documento di questo periodo è in DSIDA Jenő, *Tükör előtt: Utolsó korrektúra és utolsó aláírás*, ed. anastatica a cura di KABÁN Annamária e MÓZES Huba, Miskolc, Bíbor Kiadó, s. a.

² Mi riferisco a *Dsida Jenő emlékezete*, a cura di SAS Péter, Koložsvár, Kriterion, 2009, 327.

³ Cfr. POMOGÁTS Béla, *Dsida Jenő és a katolikus költészet*, in *Poeta angelicus: Írások Dsida Jenőről és költészetéről*, a cura di LISZTÓCZKY László, Eger, Dsida Jenő Baráti Kör, 2003, 91–107; poi in ID., *A szellem köztársasága: Tanulmányok*, Budapest, Akadémiai, 2004, 371–372; poi in *Dsida Jenő emlékkönyv*, a cura di POMOGÁTS Béla, Budapest, Lucidus, 2007, 311–325; in *Dsida Jenő emlékezete*, cit., 133–143. Ma si veda anche SAS Péter, *Szent Ferenc lelkeségének hatása Dsida Jenő költészetére*, in *Poeta angelicus...*, cit., 21–38, poi in *Dsida Jenő emlékezete*, cit., 119–132.

⁴ Uso qui la terminologia e l'impianto interpretativo presenti in Joseph RATZINGER–BENEDETTO XVI, *Gesù di Nazaret*, Milano, Rizzoli, ed. italiana a cura di Ingrid STAMPA e Elio GUERRIERO, 2007³, e in Enzo BIANCHI, *Il Padre nostro: Compendio di tutto il Vangelo*, Milano, San Paolo, 2010.

poetica così profonda e coinvolgente. E allora forse è lecito pensare a Dsida che coglie l'attimo più opportuno per consegnarsi definitivamente a quell'«amore di comunione»⁵ tante volte cercato e professato e trasmesso ad una umanità che senta ormai di non aver più motivo di sottrarsi a quell'abbraccio tanto benefico quanto rassicurante.

Parányi pirula.
Itt a lámpaoltás.
Miatyánk ki vagy a mennyekben!
Megint egy sikoltás.⁶

Penso che possiamo credere – anche sulle orme delle osservazioni contenute in un'analisi intertestuale non priva di fondamento⁷ – che questa sia la vera poesia che Dsida compone in memoria del Calvario. È qui, in questa corsia d'ospedale che si consuma infatti un'esperienza fatta di crudo e partecipato realismo. La medicina non è più una risorsa per battere il declino. Quasi compiaciuto, Dsida affronta e accetta il sacrificio che sa di viatico necessario. Le antitesi umanissime che da sempre il poeta ha mostrato nella sua poetica si risolvono ora nella doppia attenzione per l'infinita sofferenza della finitudine umana e la consapevolezza del vero cristiano che il pensiero gnostico non è una soluzione ma solo inganno. Il buio può aiutare, ma è pura finzione. Il vero annullamento del dolore può avvenire solo dall'unione mistica con Dio. Di qui quella prima invocazione cui fa eco l'esperienza umana del Cristo crocifisso che si materializza lì vicino, nel letto accanto. *Sikoltás* vuol significare ancora: «Eli, Eli, lemá sabachthan!» (Mt 27,40). Dsida – che quell'invocazione aveva ricordato alla lettera in *Előre való beszéd* – intercetta il momento decisivo con immagini che fioriscono dalla presa di coscienza della realtà, mai disgiunta tuttavia dall'incondizionata fiducia nell'abbraccio salvifico del Dio che si fa sempre più vicino. La vita interiore si arricchisce dell'esperienza inevitabile della crudeltà del dolore. Possiamo forse stabilire un qualche collegamento con l'*Ima* di Bartalis János?⁸ Questa è infatti intrisa di antitesi che tendono a sciogliersi e risolversi nella dimensione ultraterrena che rende eterea la materia. Ma Dsida è più conciso e più immediato, come di chi non ha più tempo e si sente ormai fuori del tempo. Del resto, tutto questo lo aveva già proclamato in *Tóparti könyörgés*.⁹

⁵ BIANCHI, *op. cit.*, 29.

⁶ Qui e in seguito cito da DSIDA Jenő, *Légy már legenda: Összes verse és műfordítása*, a cura di CSISZÉR Alajos, Budapest, Püski, 1999², 277.

⁷ Cfr. LENGYEL Balázs, *Dsida Jenő – negyven év távlatából*, in *Dsida Jenő válogatott versei*, a cura di JÉKELY Zoltán, Budapest, Kozmosz Könyvek, 1980 (A magyar irodalom gyöngyszemei), 5–14; poi in *Dsida Jenő emlékkönyv*, cit., 285–293.

⁸ In *Isten kezében: Romániai magyar költők istenes versei*, a cura di LISZTÓCZKY László, Sepsiszentgyörgy, Castrum, 1993, 195.

⁹ In DSIDA, *Légy már legenda*, cit., 62–64. I versi finali sono opportunamente evocati in MARKÓ Béla, *Költő a koponyák hegyén*, Holmi, 1990, poi in *Erdélyi csillagok: Újabb arcok Erdély szellemi múltjából*, a cura di KÁNTOR Lajos, Budapest, Héttorony, 1990; in *Tükör előtt: In memoriam Dsida Jenő*, a cura di POMOGÁTS

«Miatyánk ki vagy a mennyekben!» Qui matura e viene a compimento l'incessante sequela, la tanto ricercata *imitatio Christi* e tutta la cristologia di Dsida. «Essere figli diventa l'equivalente di seguire Cristo. La parola che qualifica Dio come Padre diviene così un appello per noi: a vivere come 'figlio' e 'figlia'.»¹⁰ Al di là della patina letteraria che adorna la narrazione di chi ha voluto tramandarci il ricordo degli ultimi giorni del poeta e delle modalità della stessa genesi di questo estremo sospiro in versi,¹¹ è facile pensare che le cose in realtà non siano andate molto diversamente intorno ad un letto di morte fattosi luogo di preghiera. Il cristianesimo può trasformare il luogo più angusto nello spazio architettonico di una cattedrale medievale.

Aludni, aludni,
csend, nyugalom, béke.
Szenteltessék meg a Te neved!
Lesz-e ennek vége?

Dsida rivela di essere fino alla fine, coerentemente, «l'uomo neotestamentario [che] pregava mosso dall'intenzione primaria di esprimere se stesso davanti a Dio così come Dio lo stava vedendo ed accogliendo in *Cristo Gesù*. E in *Cristo Gesù* l'uomo neotestamentario si comprendeva come 'una creatura nuova' a tale punto unita a Cristo da proiettare davanti a Dio il volto vivo di un *alter Christus*, di un essere nuovo ricco della ricchezza filiale di Cristo stesso».¹² Così, arricchito nello spirito, Dsida ha potuto cantare le bellezze del paesaggio transilvano in maniera certamente più profonda della dimensione dell'idillio che pur v'è¹³ e che però viene recuperata attraverso il filtro della Parola di Dio e delle parole di quanti hanno voluto manifestare la fedeltà a Lui in pagine indimenticabili e ben presenti al poeta. Penso che questa sia la chiave di lettura più giusta ed appropriata per gustare fino in fondo – anche e soprattutto spiritualmente! – l'intero *Kóborló délután kedves kutyámmal* che giustamente è stato definito un «szerelmi himnusz»¹⁴ sulla base di quel verso così gioiosamente francescano («s mondani himnikusan: Csodaszép, csodaszép ez az élet») che però è il riflesso euforico di un ideale di vita da raggiungere e da creare, non certo della vita reale.¹⁵ Forse Dsida si sarà ricordato del suo *Panasz gyengülő gyökerekről* in cui la lotta fra vita e morte si fa così accesa e vibrante, sin da quella allitterazione che già nel titolo propone quest'antitesi esistenziale apparentemente così inconciliabile. Possono indebolirsi le radici che ci

Béla, Budapest, Nap, 1998, 189–202; in *Dsida Jenő emlékkönyv*, cit., 340–352; in *Dsida Jenő emlékezete*, cit., 478–486.

¹⁰ RATZINGER, *op. cit.*, 168.

¹¹ NYIRŐ József, *A költő végnapjairól* (Részlet), Keleti Újság, 1938. jún. 16., poi in *Tükör előtt*, cit., 73–78; *Dsida Jenő emlékkönyv*, cit., 101–105.

¹² Giovanni HELEWA, Ermanno ANCILLI, *La spiritualità cristiana: Fondamenti biblici e sintesi storica*, Roma, Edizioni O.C.D., 1986, 54.

¹³ Cfr. POMOGÁTS, *Dsida Jenő és a katolikus költészet*, cit., 91–107.

¹⁴ *Ivi*, 100.

¹⁵ Cfr. MARKÓ, *op. cit.*, 196.

legano alla vita? Lo posson fare, anzi devono farlo e non tanto perché costrette, quanto piuttosto perché solo così consentono di incamminarci sul giusto sentiero dell'infinito. Il canto della vita prepara al *csend* che qui non vuol significare la semplice *pax corporis* su cui aveva discettato Pápai Páriz Ferenc nel XVII secolo e di cui pur v'era bisogno per vincere le sfide del dolore, ma il silenzio assoluto che la Chiesa osserva tutta china dinanzi alla croce del Mistero.

Szenteltessék meg a Te neved! «E questa supplica affinché Egli stesso si prenda cura della santificazione del suo nome, protegga il meraviglioso mistero della sua accessibilità da parte nostra». ¹⁶ Questa invocazione in Dsida può anche avere ascendenze agostiniane, se il suo verso forse più celebre – volutamente riproposto con una semplicissima, apparentemente impercettibile variazione, ma vistosamente greve per la santità della materia che raccoglie dalla lode francescana ¹⁷ del mondo creato:

Szép a világ, gyönyörű a világ és nincs hiba benne (p. 95)

[...]

Szép e világ, gyönyörű e világ és nincs hiba benne (p. 98)

volesse esprimere anche sul piano teologico la provenienza del tutto dalla disposizione divina di cose, uomini ed eventi. Non lo si può escludere, dal momento che «la volontà di Dio [...] si diffonde dappertutto, muovendo con ordine perfettissimo prima le creature spirituali, poi quelle materiali. Di tutte le cose si serve secondo le sue irrevocabili decisioni; [...]; così tutta la creazione è governata dal suo Creatore, dal quale, per mezzo del quale e nel quale è stata anche creata e ordinata». ¹⁸

Magas bácsi sóhajt,
aki meghal, jól jár.
Jöjjön el a Te országod!
Hat az altató már.

«Ma dobbiamo anche tener presente che il *Padre nostro* proviene [...] dal dialogo del Figlio con il Padre. Ciò vuol dire che esso raggiunge una grande profondità al di là delle parole. Comprende tutta la vastità dell'esistere umano di ogni tempo e perciò non può essere scandagliato con un'interpretazione meramente storica, per quanto importante

¹⁶ RATZINGER, *op. cit.*, 175.

¹⁷ Si vedano, allora, anche i sei versi dedicati al «Francesco Testvér» e giustamente evidenziati in GÖMÖRI György, *A romlandó dolgok költészete*, Irodalmi Újság, 1967. jún. 15., poi in *Tükör előtt*, cit., 302–306; in ID., *Erdélyi meritések: Tanulmányok, esszék*, Kolozsvár, Komp-Press – Korunk Baráti Társaság, 2004, 182–189. In altra sede occorrerà esaminare a fondo il rapporto tra il *Miatyánk* di Dsida e il *Naphimusz*, magari partendo dalle considerazioni – che appaiono indispensabili – fornite in Edoardo FUMAGALLI, *San Francesco, il Cantico, il Pater noster*, Milano, Jaca Book, 2002.

¹⁸ SANT'AGOSTINO, *La Trinità*, introduzioni di Agostino TRAPÈ e Michele Federico SCIACCA, traduzione e note di Giuseppe BESCHIN, indici di Franco MONTEVERDE, Roma, Città Nuova Editrice, 1998, 108.

essa sia».¹⁹ L'insegnamento di Dsida, grande creatore di poesia sacra, consiste nel non abbandonare la fede neppure nel momento più tragico della situazione umana, quando il naturale sentimento della paura dell'ignoto ha grandi possibilità di mettere in discussione la convinzione che il Cristianesimo non è la religione della sofferenza. Anche qui lo sguardo spazia su tre dimensioni fra loro comunicanti: l'attenzione al macrocosmo rappresentato dal prossimo ugualmente sofferente, la fiducia escatologica nel Regno di Dio, la percezione della miseria transeunte del proprio microcosmo. L'attenzione primaria per i cosiddetti ultimi della terra²⁰, cui tanto deve la creatività del nostro poeta così convinto della propria missione («Zarándok lettem és hívő keresztény»), è la fonte di una promessa di benefica salvezza: la dose di cinismo che pur si trova nel secondo verso non è lotta con Dio, ma fiducia nella speranza che è stata donata all'umanità intera. Questa strofa è un invito a immaginare gli istanti lunghissimi in cui tutte le regole dell'umana esperienza sembrano sospendersi in attesa di un qualcosa che in modo inaudito possa sostituire l'intollerabile. In quella «vastità dell'esistere umano di ogni tempo»²¹ rientra anche l'esperienza umana di Dsida che si affida e si abbandona all'abbraccio filiale e finale in modo tale da farci sentire che egli, con la sua poesia e con la sua poetica, è uno dei «grandi oranti di tutti i secoli».²² Il credente non pensa qui di poter essere iscritto in un particolare martirologio, ma di essere semplicemente testimone della «fedeltà del Dio in cui si crede. Allora crederà in Lui anche quando la risposta alle domande vere del dolore umano resterà custodita nel Suo silenzio».²³

Jöjjön el a Te országod! «Con questa parola viene stabilito un ordine di priorità per l'agire umano».²⁴ «Con la domanda: 'venga il tuo regno' (non il nostro!) il Signore vuole condurci proprio a questo modo di pregare e di stabilire le priorità del nostro agire. La prima cosa, quella essenziale, è il cuore docile...»²⁵ Da parte nostra possiamo credere che Dsida abbia in qualche modo fatto esperienza ora di quella che nel Medioevo veniva chiamata «comunione visiva», cioè di una sorta di partecipazione all'Eucaristia attraverso il solo senso della vista. Subito dopo, infatti, compiaciuta e quasi scherzosa gli si avvicina accogliente – a lui che una volta sentì di essere una «bolond csillag» – la limpida luce di una dimensione che gli consente di dire – come aveva già fatto in *A tó tavaszi éneke* – «csillagoktól csillogok»: in effetti, «la sofferenza, vissuta in solidarietà

¹⁹ RATZINGER, *op. cit.*, 162–163.

²⁰ È sufficiente ricordare la partecipata cordialità dei versi di *Az utcaseprő*. Cfr. MARKÓ, *op. cit.*, 198–199; LISZTÓCZKY László, „Nem hal meg senki szebben...”: *Dsida Jenő halála közelében*, Polisz, 2005/10; poi – con note e correzioni – in *Évfordulós tanácskozások 2007*, a cura di MUZSNAY Árpád, Szatmárnémeti, Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület Partiumi Alelnöksége–Szatmárnémeti Kölcsey Kör, 2007, 193–198; in LISZTÓCZKY László, *A költő feltámadása: Tanulmányok Dsida Jenőről*, Eger, Dsida Jenő Baráti Kör, 2008, 67–78.

²¹ *Ivi*, 162.

²² *Ivi*, 163.

²³ Bruno FORTE, *L'essenza del cristianesimo: Il Dio che è amore*, Milano, San Paolo, 2010, 149.

²⁴ RATZINGER, *op. cit.*, 176.

²⁵ *Ivi*, 177.

con gli altri e offerta per amore, è una presenza reale di Cristo nella storia degli uomini!»²⁶

Csillagok villognak.
Hunyorogva int egy.
Legyen meg a Te akaratod!
Nekem minden mindegy.

Mi si conceda di porre fine queste mie argomentazioni con una nota personale. Ho scritto questo abbozzo di analisi proprio durante i giorni di questa Settimana Santa del 2011. E ho pensato a Dsida, anch'io immerso nella memoria di quanto avvenne a suo tempo in Palestina. Ma la sola presenza fisica durante i riti e lo svolgimento della liturgia – che purtroppo è caratteristica che accomuna tanti cristiani distratti, me compreso – non consente di cogliere nessi, anticipazioni e rimandi (potremmo parlare anche di intertestualità) che non solo sono necessari ad una autentica partecipazione di fede, ma sono strumenti indispensabili della «esegesi canonica» che tiene assieme i due Testamenti. Mi conforta poter dire allora che in questa Domenica delle Palme una insolita concentrazione mi ha permesso di avvertire la connessione fra le parole che Gesù rivolge al Padre nel Getsemani e la prima richiesta, o domanda, che compare nel testo del *Padre nostro*:

«Atyám, ha lehetséges, kerüljön el ez a kehely, de ne úgy legyen, ahogy én akarom, hanem ahogyan te!» (Mt 26,39)

«Atyám, ha nem kerülhet el ez a kehely anélkül, hogy ki ne igyam, legyen, akaratod szerint!» (Mt 26,42)

E adesso, a poche ore di distanza e nella mia biblioteca, m'inorgolisce constatare che quella mia «scoperta» tale non era, se quel nesso era stato già rilevato e studiato da un illustre teologo che – lo si sente! – si è applicato con appassionato magistero alla comprensione e alla spiegazione della spiritualità e del campo semantico insiti nel concetto di volontà di Dio: «Nella domanda del *Padre nostro* avvertiamo, però, sullo sfondo soprattutto l'appassionata lotta interiore di Gesù durante il suo dialogo nell'Orto degli ulivi.»²⁷ «Csillagok villognak. / Hunyorogva int egy»: se così è davvero, si può finire di pregare con la più importante delle richieste, dal momento che l'*αγωνία* non ha più motivo di sussistere, poiché la lotta estrema diventa abbandono fiducioso soprattutto se il distico successivo vuole riproporre tutto il carattere umano di quanto Cristo disse sulla croce: «Atyám, kezedbe ajánlom lelkemet.» (Lk 23,46); «Beteljesedett!» (Jn 19,30). Dsida produce secondo me una sorta di parafrasi sincretica di quelle parole dando vita ai suoi ultimi versi («Legyen meg a Te akaratod! / Nekem minden

²⁶ Bruno FORTE, *Piccola introduzione alla vita cristiana*, Cinisello Balsamo, Edizioni San Paolo–Jesus, 1995, 70.

²⁷ *Ivi*, 180.

mindegy»). L'uomo è sofferente pur nell'adesione incondizionata al mistero del disegno divino. L'asprezza e la durezza del senso di definitiva noncuranza contenuto in quest'ultimo verso consentono indubbiamente di pensare ad un estremo, umanissimo ripensamento – che sa quasi di blasfemia – sulle vere, profonde motivazioni che sono alla base della richiesta di compimento della volontà divina. E però non credo sia lecito ipotizzarvi – tentazione, questa, che pur sorge spontanea durante la lettura – un abbandono totale al *nihil*, ad una sorta di «nulla eterno» foscoliano. Quella tentazione, infatti, viene rimossa dalle suggestioni che il poeta riesce a donarci in quel testo, recuperato di recente,²⁸ che sa tanto di felice e salda teologia della rivelazione. Non solo: forse non sono in errore se in questo sospiro finale del Dsida-pellegrino giunto all'ultima stazione del suo duro cammino sentiamo una sorta di reinterpretazione di alcuni versi di *A te akaratod...* (1920) di Sándor Reményik:

Teljesüljön a Te akaratod:
A Miatyánkból ezt tudom már csak.
[...]
Teljesüljön a Te akaratod:
Be fölösleges minden más beszéd...²⁹

E tutto ciò avviene nella convinta certezza che Dio è Padre. E la cosa non è di poco conto: «Questa consapevolezza è decisiva per la ricerca di itinerari di senso lungo la nostra vita, in essa sta il vero fondamento della vita cristiana».³⁰ In Dsida questa consapevolezza non fu cosa incerta e occasionale, ma rappresentazione della centralità dell'esperienza spirituale all'interno della sua storia di uomo e poeta. Questa unione così salda e interagente è rivelata anche dall'idea che egli si era fatto di San Francesco: «Nagy költő volt, mert gyönyörűt tudott alkotni, de több volt, mint költő, mert nemcsak páráként átszínesező álomszépséget teremtett, hanem külön konzisztens világot, melynek törvénye a boldogság.»³¹ Parole fortemente evocatrici, queste, che possono avere anche un non so che di autoritratto.

²⁸ SZÓCS Géza, *Dsida Jenő ismeretlen verse*, Irodalmi Jelen, 2007/6, poi in ID., *Beszéd a palackból*, Arad, Concord Média Jelen, 2008 (Irodalmi Jelen Könyvek), 97–101.

²⁹ Cito da REMÉNYIK Sándor, *Összes verse*, a cura di DÁVID Gyula, Kolozsvár–Budapest, Polis–Kálvin–Luther, 2005, II, 187.

³⁰ BIANCHI, *op. cit.*, 29.

³¹ DSIDA, *Cantico di Frate Sole*, in ID., *Séta egy csodálatos szigeten*, cit., 199.

GAAL GYÖRGY

LIGETI ERNŐ INDULÁSA

Az erdélyi magyar irodalom történetébe több vonatkozásban is kitörülhetetlenül beleírta nevét Ligeti Ernő. Költőként indult még az 1910-es években, de később áttért a prózára, s itt mind novellistaként, mind pedig regényíróként maradandót alkotott. Az 1921-ben megjelent *Belvedere* még a háborús élményeket tükrözi és a modern irányzatok bővítő körében született. Az 1925-ben közzétett *Föl a bakra* viszont már jellegzetesen erdélyi, kisebbségi alkotás: az esküt nem tett magyar tisztviselő romániai kálváriája. Ezzel a művel a „polgári regényt” teremtette meg az erdélyi magyar irodalomban. S e vonulatot folytatta *A két barlang* (1927) és *A két Böszörményi* (1931) is. Legsikeresebb alkotása azonban *Az idegen csillag* (1932) című életrajzi regény, melyben Ira Aldridge fekete bőrű híres Shakespeare-színész pályafutását írja le úgy, hogy abba saját életérzését, kitaláltságát is belevetíti.

Napjainkban egyre inkább a kitartó szerkesztőt, irodalomszervezőt és emlékirót értékeli Ligetiben.¹ Erre utal, hogy Marosi Ildikó 2002-ben közzétette Ligetinek az első világháborút megelőző időköt felidéző, a Pásztortűzben közreadott *Elsüllyedt világ* című visszaemlékezését², majd 2004-ben *Súly alatt a pálma* című 1941-es emlékiratát³, mely az erdélyi irodalom önállósodásának, s az itteni politikai küzdelmeknek, sajtóéletnek a személyes hangvételű felidézése. Mert Ligeti alapfoglalkozása az újságírás-szerkesztés volt. E mesterséget Nagyváradon tanulta az 1910-es években a Nagyváradai Napló munkatársaként, ahol még jelen volt Ady szelleme is. Aztán Kolozsvárt a Keleti Újság kötelékében dolgozott 17 éven át, s közben szerkesztette ennek irodalmi melléklapját, a Napkeletet. Igazán kitörülhetetlenül a Független Újsággal írta be nevét a sajtótörténetbe. Ezt a „politikai, társadalmi, gazdaság-kritikai hetilap”-ot 1934 decemberétől 1940 júliusáig egyedül szerkesztette, s a polgári liberális gondolkodás szócsövénév tette. Az erdélyi szellemi élet vezető képviselői fejtették ki nézeteiket hasábjain. Itt is közölt egy tizennégy részes emlékiratot *A kisebbségi élet bölcsője* címmel⁴ 1935-ben, mely a *Súly alatt a pálma* előzményének tekinthető.

¹ Vö. Ligeti Ernő = POMOGÁTS Béla, *Magyar irodalom Erdélyben (1918–1944)*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2008, 234–236.

² MAROSI Ildikó, *Kis/Ligeti/Könyv: A fedélzetközi utas elsüllyedt világa*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2002, 35–124. Innen az idézetek.

³ LIGETI Ernő, *Súly alatt a pálma: Egy nemzedék szellemi élete 22 esztendő kisebbségi sorsban*, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2004. A továbbiakban innen az idézetek.

⁴ *A kisebbségi élet bölcsője*, Független Újság, I. rész, 1935. jún. 16–23.–XIV. rész, 1935. nov. 2–9. (22–42. sz.). Ezt tulajdonképpen az *Elsüllyedt világ* folytatásának szánta, Marosi Ildikó ezt is felvehette volna 2002-es kötetébe.

Író-szerkesztőként ott volt Ligeti az erdélyi irodalom minden fontosabb megmozdulásában, szervezkedésében. Az Erdélyi Szépmíves Céhnek az egyik alapítója, a marosvécsi Helikon-találkozóknak a kezdetektől aktív résztvevője. Az Erdélyi Irodalmi Társaság és a Kemény Zsigmond Irodalmi Társaság is tagjai közé választja. Az Erdélyi és Bánsági Népkisebbségi Újságírók Szervezete 1932-ben alelnökei sorába iktatja. S szerepe van az 1937-es Vásárhelyi találkozó összehívásában is.

A *Súly alatt a pálmában* keserűen állapíthatta meg: „Létezésemnek értelmét egyszerűen a kisebbségi rabságban találtam fel, és ezzel eleget is tettem rendeltetésemnek. A magam igen szerény képességeivel az elszakadottak hűségét szolgáltam, és a felszabadítás tényével feleslegessé váltam”.⁵ A hatalomváltást követő itthoni kitaszítottaság azzal próbálta orvosolni, hogy 1943 őszén Budapestre költözött, s a Magyar Nemzet munkatársa lett, ott még közölték – többnyire szignóval jelölt – írásait. De ez a menekülés a vesztét is okozta: a nyilas-uralom idején 1945 januárjának egyik éjszakáján rájuk törtek anyósa pesti lakásában, feleségével és 16 éves fiával együtt az Andrássy út 60.-ba vitték őket, majd vallatás-kínzás után a közeli Jókai téren mindhármukat gépfegyverrel lelőtték. A fiú is kap négy találatot, de életben marad, egy magyar katonai járőr viszi biztos helyre, s idővel felépül.

Ligeti halálának megrázó előzményeit és részleteit csak 1929 körül született Károly fia két beszámolójából ismerjük. 1945-ben Jancsó Elemér búcsúcíkkében⁶ még csak így említette halálát: „1945 január közepén áldozatul esett a nyilas-terrornak”. Az Amerikában, Los Angelesben élő jómódú ékszergyáros Ligeti Károllyal (immár Charles Ligetivel) Réz Pálnak köszönhetően Marosi Ildikó kapcsolatba került, s egy megrázó beszámolót kapott az 1945 januárjában történetekről. Ezt kis eltérésekkel mindkét kiadványához írt elő- illetve utószóban közli. Ezek szerint január 10-én este hurcolták el őket a lakásról, s éjfél után, 11-én történt a gyilkosság. Az utóbbi időben Ligetivel több tanulmányban foglalkozó Filep Tamás Gusztáv szerencsés kézzel ráakadt egy eddig lappangó kis kötetre (Izsáky Margit: *Ország a keresztfán*, Budapest, 1945.), amelyben Ligeti Károly részletesen elmondja meghurcoltatásuk és szülei halálának történetét.⁷ Itt viszont 9-én este tartóztatják le őket, s a kivégzésre 10-én hajnalban kerül sor. Tehát a halál időpontja vagy 1945. január 10. vagy 11. Bizonyára jegyzőkönyv nem készült, úgyhogy a pontos dátum ma már tisztázhatatlan. Talán igazat adhatunk Filepnek, hogy a január 10-i dátum tűnik elfogadhatóbbnak. Hiszen ezt csak pár hónappal később, még friss emlékek alapján mondotta Ligeti Károly a riporternek.

Ligeti Ernő tragikus, mártírhálálára minden megemlékezés, életrajz utal. Származását, családi körülményeit azonban rendszerint nagyon szűkszavúan tárgyalják, legfeljebb megemlítik, hogy zsidó származású, de magyar kultúrájú és érzelmű volt. Néha még utalnak eredeti nevére, netán iskoláira és jogi tanulmányaira. De ezeket még senki sem

⁵ *Súly alatt a pálma*, i. m., 6.

⁶ *Emlékezés Ligeti Ernőre*, Világosság 2/136, 1945. jún. 10.

⁷ FILEP Tamás Gusztáv, *Noé meglélt bárkája: Ligeti Ernő utolsó pályaszakaszáról*, Szín, 2008. aug., 68–83.

tette kutatás tárgyává. Pedig két államvizsga-dolgozat⁸ is készült a kolozsvári egyetem magyar tanszékén Ligetiről, Jancsó Elemér, Sőni Pál, Kántor Lajos tanulmányt is írt róla – hogy csak a kolozsváriakat említsük. Mi mindössze eredeti nevét akartuk tisztázni. Ugyanis az 1944-es 11 300. számú miniszterelnöki rendelet a tiltott szerzőkre vonatkozóan Ligeti eredeti nevétől a Lichtensteint adja meg, Török Vilma dolgozatában ez olvasható: „Ligeti Ernő 1891. február 19-én született Kolozsváron. Eredeti neve Lichtenstein, amit a *Közös úton* című antológia kiadásakor változtatott Ligetire.”⁹ Az egyik legutóbbi méltatásban György Béla így ír: „Ligeti Ernő szülővárosa Kolozsvár, ahol ő, zsidó származású lévén, 1903-ig Sternberg. [sic!] Ez azután egész életútját és sorsát is meghatározza.”¹⁰ A lexikonokat összevetve könnyen rájövünk, hogy ezt az új nevet az *Új Magyar Életrajzi Lexikon* 2002-ben megjelent IV. kötete hozta forgalomba. A *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* III. kötetében a Ligeti-szócikket maga Balogh Edgár jegyzi, de itt elkerüli származásának említését, s persze névváltoztatása se jön szóba. Mi több, iskoláját sem nevezi meg, pedig az iskolák megjelölését minden szócikkírótól elvárta. Viszont jogi doktorátust tulajdonít neki, ami a tényeknek nem felel meg.

Ligeti családjáról maga az író nyilatkozott a *Súly alatt a pálma* oldalain, a *Föl a bakra* című regényével kapcsolatban: „A *Föl a bakra* regénynek magva egyéni élmény. Egy kicsit az apámat írtam meg benne, aki mint esküt nem tett igazságügyi tisztviselő, állását elvesztette. Különböző jómódú ember volt, de amikor eladta a házát, hogy Budapestre menekítse egy életen keresztül nagy nehezen összehordott vagyontöredékét, pénze a kommun idejében úgy elértéktelenedett, hogy emeletes házáért egy kuba-szivart se tudott venni. Egyetlen öcsémet, aki orvos és aki a háború után idegességgel érkezett haza Kolozsvárra, megverték a román rendőrök, kidobták a lakásából, ekkor tört ki szegényen az elmebaj. Valaha négy lóva volt az apámnak, és most mi is a magunk bőrén eléggé éreztük, mit jelent »kisebbségi«-nek lenni, kimenni az ócskapiacra, eladogatni a megmaradt holmikat. Édesapám megpróbálkozott ezzel is, azzal is, nem maradt volna számára más, mint egy szép napon tényleg kiállni a standra, eleget téve sokat emlegetett szavajárásának: ha lecsúszunk a földre, mint urak, hát akkor gyerünk fel a bakra! Ezt az »optimizmust« csak addig őrizte meg, amíg egészséges volt. Csakhamar elbetegesedett és követte az anyámat, akinek végzetes szívbaját a háború, az egyéni tragédia csak siettetett.”¹¹ Ennél többet egyetlen életrajzírója sem állapított meg róla, se apja, se anyja keresztnevét nem tisztázták, még apja valódi foglalkozását sem.

⁸ VIRÁGH Ibolya, *Ligeti Ernő publicisztikája a Független Újságban*, [Államvizsgai dolgozat, tudományos irányító: BALOGH Edgár egyetemi tanár], Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 1966, 68 p.

TÖRÖK Vilma, *Ligeti Ernő*, [Diplomavizsgai dolgozat, tudományos irányító: SŐNI Pál egyetemi tanár], Cluj-Kolozsvár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, 1971, 135 p.

⁹ TÖRÖK, *i. m.*, 5.

¹⁰ GYÖRGY Béla, *Sub pondere crescit palma: Ligeti Ernő felfedezéséhez*, Helikon, 2005. márc. 25., 6. sz., 16–18.

¹¹ *Súly alatt a pálma*, *i. m.*, 100.

Az eredeti név tisztázására először *A kolozsvári Unitárius Kollégium Értesítőjével*¹² tettünk kísérletet, de itt kiderült, hogy őt már első gimnazistaként 1901/2-ben Ligeti névvel vették nyilvántartásba. Így az állami levéltárban próbálkoztunk, s ott meg is találtuk a leghitelesebb forrást: *Kolozsvári neológ izr. hitközség 1866–1895. évi születési, házassági és halotti anyakönyvének másodpéldánya*.¹³ Ebben a 16. lapon, az 1891-re bejegyzettek 4. számú újszülöttje Lichtenstein Ernő. Még a következő adatok találhatóak:

- születés ideje év / hó / nap: 1891. március 19.
- neme: fiú
- minősége: törvényes
- az atya neve, állása, születési helye: Lichtenstein József bírósági végrehajtó; Monosbél, Borsod
- az anya családi és egyéni neve és születési helye: Diamant Júlia, Budapest
- a szülők lakása és a gyermek születésének helye: Kolozsvárt, Postakert u. 3. szám
- a bába neve: Hartmann Leopoldné
- fiúknál a körülmetélő neve és a körülmetélés napja: – – – 1891. márc. 27.¹⁴
- a koma neve, állása és lakása: Diamant Miksa gyárvezető, Budapest

A kötetben tovább lapozgatva megtaláltuk Ligeti öccsének az adatait is a 31. lapon: 1895. augusztus 13-án született és Lichtenstein Oszkár névre hallgatott, akkor már a Bel-Király utca 33. szám alatt laktak.

Ezek szerint megállapíthatjuk, hogy a család tényleges eredeti neve Lichtenstein volt. A szülők egyike sem helybéli eredetű. Az apa a Borsod megyei Mónosbél községből származott (újabbban Heves megyéhez tartozik), az Egertől 15 km-re fekvő településnek 1910-ben 296 lakosa volt, közülük 18-an vallották magukat izraelitának. Az édesanya viszont a fővárosban született, ahol a Diamant család igen rangos és módos famíliának számított, Diamant Miksa, a gyárvezető valószínűleg a Júlia testvére lehetett. Ebből a családból származhatott az Izrael állam alapítójaként tisztelt Herzl Tivadar is: édesanyját Diamant Jeanette-nek hívták. A pontos családi vonatkozásokat Budapesten kellene tisztázni, talán a házasságot is ott kötötték a szülők.

A *végrehajtó* címszónál a *Pallas Nagylexikona* a következő tájékoztatást adja: „A bírósági végrehajtó (1871. LI. és 1875. IX. t-cikk) a kir. járásbíróságok mellé az igazságügyminiszter által kinevezett s hivatali esküt tett állami közeg, aki a polgári végrehajtások fogantatására van hivatva, s akinek jövedelmét az egyes végrehajtási cselekményért megállapított díjak teszik. Bírósági végrehajtó lehet az a 24-ik életévét betöltött feddhetetlen jellemű magyar állampolgár, aki az előirt végrehajtói vizsgát jó sikerrel letette.” Eleinte minden bíróság mellett egy végrehajtó működött, de utóbb a végrehajtók

¹² *A kolozsvári Unitárius Kollégium Értesítője az 1901–1902. iskolai évről*, szerk. dr. GÁL Kelemen, Kolozsvár, 1902. és a további értesítők 1908–1909-ig.

¹³ Jelzete a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei részlegén: Matricole 71/12.

¹⁴ A körülmetélő neve nincs kitöltve, bizonyára azért, mert orvossal végeztették el a műveletet.

önállósultak. Az 1914-es *Kolozsvári cím- és lakásjegyzék* már öt végrehajtót tüntet fel¹⁵, közöttük Ligeti is. Kétségtelenül a gyorsan fejlődő városban a végrehajtó hamarosan jó módra tehetett szert.

Az első, 1899-re megjelent kolozsvári címjegyzékben Lichtenstein József végrehajtó már a Bel-Király utca 10. szám alatt lakik.¹⁶ Minthogy az 1901/2-es iskolai értesítőben a fiú neve Ligetiként szerepel, megállapíthatjuk, hogy 1899–1902 között történetesen a névmagyarosítás. A születési dátum eddig minden lexikonban és életrajzban hibásan szerepel. Egységesen február 19-ét írják március 19. helyett. A tévedés forrása minden valószínűség szerint az Osvát Kálmán 1928-as *Erdélyi Lexikona*, amelynek 170. lapján így kezdődik a szócikk: „**Ligeti** Ernő, író és hírlapíró * 1891. II. 19. Kolozsvárt.” Feltételezhetően sajtóhiba történt, a III-as számból elhagytak egy elemet. Maga Ligeti nem tartotta fontosnak a helyesbítést, s ezután mindenki átvette a hibás dátumot. A márciusi születést a *Kolozsvári Unitárius Kollégium Névkönyve*¹⁷ is évről évre megerősíti. Ugyancsak a névkönyvekből (ma anyakönyvnek hívjuk) kitűnnek a további címváltozások is: 1904-től a Deák Ferenc utca 34. szám alatt laknak, majd 1906-ban költöznek a saját tulajdonú Szentegyház utca 39. szám alá.

Ezek a címváltozások tükrözik az apa anyagi helyzetének a fokozatos megszilárdulását. A Postakert utcának akkor még a keleti sora volt a páratlan számozású, s itt a 3. szám Bertha Mihály közismert kolozsvári épületszobrász tulajdonát képezte, a mai teológia-épülettel szomszédos ház lehetett (netán ide kell majd emléktáblát helyezni). Ez akkoriban még külvárosnak számított. A Bel-Király, később egyszerűen csak Király utcában már központi lakásuk volt, napjainkban újabb keletű épületek találhatók a telken. A Deák Ferenc utca már kifejezetten jó módra utal, épp az itteni ún. Kis-Bánffy-házzal szomszédos épületben béreltek lakást. A Szentegyház utcai ingatlan a századfordulón épülhetett, s igen tekintélyes, ma is jó állapotban lévő öttengelyes emeletes polgárház. Kapuja felett az emeleten báborklátos erkély található, az épület egyik szárnya hátra nyúlik az udvarba. Úgyhogy az épületben nemcsak a család lakott, hanem bérlakások is voltak. A homlokzati földszintet csak újabban alakították át üzlethelyiséggé. Alighanem az idősebb Ligeti végrehajtás során jutott e ház tulajdonába.¹⁸

A városban csak az ortodox izraelita hitközségnek volt külön elemi iskolája, az ottani értesítőkből nem szerepel Lichtenstein Ernő neve. Az unitáriusok elemijének névsoraiban sem tűnik fel. Tény, hogy mind a nyolc gimnáziumi osztályt az Unitárius Kollégiumban végezte. Ez nem is különös, hiszen az unitáriusok aránylag kevesen lévén a városban szimpátiával fogadták be az izraelita vallásúakat, az osztályok diákjainak néha

¹⁵ *Kolozsvári cím- és lakásjegyzék 1914. évre*. Hivatalos adatok alapján összeállították: PÓTOR Dezső, KÁROLYI Gyula, Kolozsvár, 1914, 51.

¹⁶ *Kolozsvári cím- és lakjegyzék az 1899-ik évre*, I. évf., szerk. OLÁH László, [Kolozsvár, 1899], 229.

¹⁷ Jelzete a Román Nemzeti Levéltár Kolozs megyei részlegén: Fond 164, Registre Matricole. (Az 1901–1902-re szóló kötet hiányzik.)

¹⁸ Ez a Bethlen (ma Baba Novac) utca sarka előtti harmadik ház. Itt a házszámozások a múlt századfordulótól nem változtak. Pont a sarokházban (Szentegyház, Iuliu Maniu u. 43. sz.) bérelt lakást Ligeti a két világháború között, a Fügetlen Ujságot is ott szerkesztette.

negyede, harmada neve mellett ott találjuk az „izr.” tájékoztatást. Az Unitárius Kollégium új, pompás, Pákei Lajos tervezte kétemeletes Kossuth Lajos utcai épületét 1901 őszén avatták fel, s pont ekkor lett első gimnazista Ligeti. 1900-tól negyedszázadon át a nagy tekintélyű dr. Gál Kelemen német–latin–filozófia szakos tanár a kollégium igazgatója. A tanintézet ekkoriban virágkorát éli.¹⁹ Mind az évenként kiadott tekintélyes méretű értesítők, mind pedig a levéltárban megőrzött kéziratos névkönyvek pontos tájékoztatást adnak az intézet működéséről, diákjai előrehaladásáról. A névkönyvekbe évről évre az osztályfőnök vezeti be a tanuló nevét, születési helyét és idejét, az édesapa nevét, lakhelyét, állását, lakcímét, majd az osztályzatok következnek, s a megjegyzés: „felsőbb osztályba léphet”.

Ligeti I. gimnazista korában egy 42 tanuló osztályba járt, 12-en voltak izraeliták. Osztályfőnöke, Kiss Ernő (1868–1931) magyar–klasszika filológia szakos tanár épp ekkor kerül a kollégiumba, kilépve a kegyesrendből, felvéve az unitárius vallást. Mint az Erdélyi Lapok szerkesztője, tanulmányíró is tekintélyre tett szert. Kiss öt éven át vezeti a Ligeti osztályát, magyarra és latinra tanítja őket. A kis Ligeti elég közepes diáknak bizonyul, 2–3-as jegyei vannak, magaviselete is csak 2-es. A következő tanévekben azonban mind javul előmenetele, egyre több az 1-es jegy bizonyítványában. Az alsó négy gimnáziumi osztályban jelesebb tanárai Papp Domokos, a későbbi író-szerkesztő Gyallay Domokos, aki földrajzra tanítja, Kanyaró Ferenc és Kelemen Lajos a történelemtanára, az egyetemen is előadó Nyiredy Gézától természetrajzot tanulhat. V. osztályban – átmenetileg – dr. Barabás Ábel (1877–1915) német–magyar szakos az osztályfőnöke, s a továbbiakban hol németre, hol magyarra tanítja. Goethe- és Petőfi-rajongásával nagy hatást gyakorol rá, akárcsak a felső osztályok magyartanára, a költő Pálffy Márton (1873–1936), aki egyben a kollégiumi könyvtárőr is. Az utolsó két osztályban Hidegh Mihály (1865–1951) matematikatanár az osztályfőnöke, ami Ligeti számára nem lehetett előnyös, mert mindig számtanból volt a leggyengébb osztályzata. Meg kell említenünk, hogy mint neológ izraelitát dr. Eisler Mátyás főrabbi tanította vallásra, aki az egyetemen a sémi nyelvek magántanára, elismert hittudós volt. A diákok rendszerint a VI–VII. osztálytól tűnnek ki irodalmi, önképzőkori tevékenységükkel. Ligeti a VI. osztályban a Kovácsi Antal-alapból latintudásáért kap díjat. A VII.-ben válik a Kriza János Önképzőkör aktív tagjává. A kört ekkoriban Pálffy Márton tanár vezeti, elnöke Kiss Elek VIII. osztályos, a későbbi unitárius püspök. A nagymúltú kéziratos diákfolyóiratot, a Reményt Kopp Elemér szintén nyolcadikos (utóbb gyógyszerészprofesszor) szerkeszti. Az önképzőkör több pályázatán díjat nyer. „Az új földesúr humora” és a „Hogyan írja le Petőfi a természetet” pályatételeket ő dolgozza ki legjobban. A „Kalotaszeg vagy Torockó népe” bemutatására kiírt versenyben az egyik díjat kapja. A Bulyovszkyné Szilágyi Lilla-alapból és a Kovácsi-alapból (latinpályázat) is jutalmazták.

A VIII. osztályt 1908/1909-ben végzi. Ekkor az iskolának 352 nyilvános tanulója van, közülük 156 unitárius, 94 izraelita vallású. A 42 fős végzős osztályból is 12-en Mózes-

¹⁹ Részletesebben I. GÁL Kelemen, BENCZÉDI Gergely, GAAL György, *Fejezetek a Kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből*, Kolozsvár, kiadja az Erdélyi Unitárius Egyház, 2007, 182–274.

hitűek. Az osztálytársak közül később a színműíró Indig Ottó, a klasszika-filológus Módi Mihály, valamint az orvos Stern Vilmos váltak ismertebbé. Ligeti jegyei e tanévben így alakultak: vallás 1, magyar 1, latin 1, görög 1, német 2, történelem 1, fizika 2, matematika 3, bölcsészet 3, testnevelés 3, magaviselet 1. Két rendkívüli tárgyra iratkozott be: angol és gyorsírás. Az érettségén magyarból a következő tételt kellett kidolgozni: „Mit köszönhet a magyar irodalom »a magyarság fellegvárának« (A történelmi Erdély szerepe és különválásának jelentősége a magyar irodalomban)”. Bizonyára ezzel megbirkózott, de a többi tantárgy esetében kevésbé volt sikeres. Sem a jelesen, sem a jól érettek közé nem került, az egyszerűen „érett” minősítést kapta. A Kriza Önképzőkörben már több sikert könyvelhetett el. A tisztikarba ugyan nem választották be. Felolvasásaiért viszont jegyzőkönyvi dicséretet kapott, sikeresen vett részt a „Helyes-e a »Holnap« költői társaság iránya vagy sem” vitában. A Bulyovszkyné-díjat a Reményben megjelent legjobb verssel (*Vágy*) nyerte el, az „Arany mint műkritikus” pályatétel kidolgozásáért a Remény-alapból jutalmazták. Ezekon kívül még három alapból kapott díjat.

Ligeti Ernő maga is szépen emlékezik meg egykori tanáraitól, az önképzőkörrel az *Elsüllyedt világ*ban. Török Vilma minden adatát innen merítette. Most, hogy az emlékiratot Marosi Ildikó kötetben közölte, könnyen összevethető az író vélekedése az adatokkal. Pálffy Mártonról így ír: „A gimnázium könyvtárát Pálffy Márton igazgatta, egyik legkedvesebb tanárunk. A magyar irodalmat is ő tanította, és válogatás nélkül azt a könyvet adta ki nekem, amelyre éppen szemet vetettem”.²⁰ A legnagyobb hatással azonban Barabás Ábel volt rá, egész kis nekrológot ír róla: „Tanáraink közül talán Barabás Ábelre emlékezem vissza a legnagyobb rajongással. Németre tanított bennünket. [...] Németül persze nem tanultunk meg a gimnáziumban, de ennek nem Barabás Ábel volt az oka, hanem az akkori általános nyelvtanítási rendszer. Barabás viszont gyönyörűen beszélt nekünk Goethéről, Schillerről, ünnepnap volt számunkra, amikor félretette a leckét, kiállott a padok elé, vagy nekitámaszkodott az asztalnak, és beszélt. Barabás Ábel minden dolga személyes ügy volt a szemünkben. [...] Könyveket is írt, amelyekre büszkék voltunk. Mai szemmel nézve sok kalandos gondolatsort vetett papírra, amelyek akkor zseniálisnak tündek fel előttünk. [...] Mellesleg kimutatta, hogy Petőfi »Felhők« című rapszodikus és töredékes verssorozata tulajdonképpen egy öt felvonásos szomorújáték szilánkjai, amelyeket ő túl okosan összeillesztett felvonásról felvonásra. Meltzl-tanítvány – mondották róla –, az is olyan bogaras, az is olyan originális. Valamennyien biztosra vettük, hogy Barabás nem sokáig lesz nálunk. Elragadja őt az egyetem. Neki ott a helye. Meltzl Hugó, a sokszeszélyű professzor már öreg. Barabás kerül a helyébe. Az egyetem helyett azonban egészen fiatalon a halál ragadta el tőlünk”.²¹ Szeretettel ír még Kelemen Lajosról, s különös tisztelettel az igazgatóról, Gál Kelemenről. „Magunk között, idehaza rekedt »véndiákok« gyakran emlegetjük igazgatónkat, Gál Kelemen. Valami hűvös fal ereszkedett közte és közöttünk, de rendkívül nagyra becsültük. Filozófiai propedeutikára tanított. Józan okos fej volt, kissé gunyoros. [...] Gál Kelemen vezette a vasárnapi oráció-

²⁰ MAROSI, *i. m.*, 36.

²¹ *Uo.*, 37.

gyakorlatokat is. Azt hiszem, ez egészen sajátos unitárius kollégiumbeli intézmény volt. A vasárnap délelőtti istentisztelet után jöttünk össze a tornateremben. Minden nyolcadikosnak önálló beszédet kellett tartani szabadon választott témáról. Emlékszem, Jókairól beszéltem. Az akkor még Berde Mózes, Bölöni Farkas Sándor, Arany és Petőfi után modern téma számba ment. Ennek az oráció-gyakorlatnak az volt a célja, hogy az ékesszólás elemeivel ismertessen meg bennünket, és már az iskolában leküzdesse velünk az életben oly sok bajt okozó lelki gátlást: a lámpalázat. Gál Kelemen vállára vetett télikabátban hallgatta végig ebbeli kísérleteinket, és amikor a végén véleményt mondott, valamennyien elcsodálkoztunk, hogyan is tudott minden elképzelhető témáról a legnagyobb beavatottsággal, a legszilárdabb mondatfűzésekkel ex abrupto beszélni.”²²

Szerencsénkre a kéziratok Reménynek is fennmaradtak azok az évfolyamok, amelyeket Ligeti diákoskodása idején állítottak össze.²³ Sem az 1905/1906-os, sem pedig az 1906/1907-es tanév 199, illetve 192 lapos kötetében nem találunk Ligeti nevére. Az 1907/1908-as kötetet Kopp Elemér, majd a 13. számtól Káhána Herman szerkeszti. A munkatársak közt feltűnik Ligeti Ernő neve is. Erre az évre 24 számot állítanak össze, ezek együtt 214 lapot tesznek ki. Ligeti két írással szerepel. Az egyik egy Kiss József-cikk (működésének 40. évfordulóján). A december 18. és február 5. között részletekben bemásolt írás egy dagályos bevezető után elmeséli Kiss életrajzát. Nem véletlenül választotta e témát, hiszen valamennyire át kellett már ekkor is éreznie a zsidó-magyar sors terhet. Ilyeneket vet papírra: „Barátai nincsenek a 8–9 éves gyermeknek, a parasztgyermek nem nagyon szeretnek játszani zsidó gyerekekkel”. A református pap tanítja az elemi tudományokra, „Otthon pedig a tűz parázsa mellé ültetve mesélt az apa kis fiának Makali harcáról, Józsue diadalairól, hogy miként omlott le a magas Cion vára és mikor veszett el Izrael népe.” Utal arra is, hogy Kisst gyakran megvádolták: nem magyar, ez nem az ő hazája. Kiss verseivel mutatja be ennek cáfolatát. A március 15-i ünnepi számban verse jelenik meg *Az életből elvesve* címmel. Az érzelmes ballada egy éhező gyermekét csitító koldusasszonyról szól, aki mellett a gázlángtól megvilágított városi utcán közömbösen haladnak el az emberek.

Az 1908/1909-es Remény-évfolyam 22 számból áll és 172 lapos. December 2-ig Kelemen Miklós, azután a 7. számtól Dengyel Lajos a főszerkesztő, mindketten nyolcadikosok, akárcsak Ligeti, aki a 2. számtól szerepel a munkatársak közt. Hagyomány szerint első sorban a végzős osztály diákjai írják tele a számokat. Ligeti is szorgalmasan dolgozik. Két tárca-cikkének egy-egy leánynév a címe. A *Mártha* (2. és 3. sz.) balladaszerű történet, prózavers egy fekete lányról és két szerelméről. *Ninette* (14, 15, 16. sz.) az operaház legelragadóbb fiatal művésznője, akiért egyik rajongója öngyilkos lesz. Szintén tárcába kerül egy esszéje: *Shakespeare* [!], *Ibsen*, *Bernstein* (9, 10, 11. sz.), ebben a három színpadi szerzőt veti össze. „Bernsteint jobban szeretjük” – állapítja meg. Az október 6-i

²² *Uo.*, 39–40.

²³ Az Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókjánál a Ms.U. 1298 jelzet alatt található az 1907-ig, a Ms.U. 1326 alatt az 1907–1910 közötti kötetek. Részletesebben a Reményről: GAAL György, *Barátság láncai (1829–1982)*, Utunk, 1982. jún. 4., 23. sz. Kötetben: GAAL György, *Műsák és erények jegyében*, Kolozsvár, kiadja az Unitárius Egyház, 2001, 108–117.

díszszámban egy elképzelt őszi temetői jelenetben előtűnnek a vértanúk szellemei, s elhatározzák, hogy megnézik honuk állapotát, s persze megállapítják, hogy mindaz, amiért harcoltak, még nem valósult meg. Az ötlet nem eredeti, de mégsem a szokásos történelmi lecke-felmondás vagy hazafias ömlengés. Két hosszabb tanulmányát közölték. Az egyik *A magyar zene története* (4., 5., 6., 7. sz.), mely a XVI. századtól a XX. századig mutatja be a szerzőket, stílusokat. Ligeti nemcsak rajongója volt a zenének, később a konzervatóriumba is beiratkozott, művészi szinten zongorázott. A másik tanulmány *Heine költészetét jellemzi* (17., 18., 19., 20. sz.), s belefoglalja négy dalfordítását. Íme, egyik:

Trombitálnak, furulyáznak,
Pengetik a hárfát,
Ott lejti az én szerelmem
Menyasszonyi táncát.

Ez aztán a zenebona!
Harsonákat fújnak,
Odafenn a jó angyalok
Zokogásba fúlnak.

Nemcsak Heinet, hanem Horatiust is fordít, *A rómaiakhoz* című epodoszt (11. sz.). Mindkét „eredeti” verse vallomásszerű. A *Skepsis* öt szakaszban az élet értelmét kutatja, a *Vágy*, mely az *Értesítő* szerint kiérdemelte a Remény-évfolyamban megjelent legjobb versminősítést, szonett és ars poetica. Így indul:

Dalt szeretnék, melyben lelkemet kisírnám,
Dalt szeretnék, csodást, szüzet, hófehéret,
Mámorosat, izzót, mely miként a lótusz
Csókot dob az égnek.

Az évfolyamban ezek szerint Ligetitől 3 esszé-tanulmány, 2 elbeszélés, 2 vers, valamint Horatius- és Heine-fordítások jelentek meg. Az *Elsüllyedt világban* is pár szóban megemlékezik a Reményről: „Ösztönzés, hogy írók is legyünk, ne csak olvasók, osztályomból egyedül csak bennem motoszkált. Szerkesztettem a Remény című kézzel írt folyóiratot, ahol gyarló verseimet és még gyarlóbb Heine-fordításaimat helyeztem el.”²⁴

Összegezve, majdnem olyan szép, elismerő sorokat írt Ligeti iskolájáról, mint Ady a zilahi kollégiumról: „Késői fővel szeretnék vallomást tenni a tanoda mellett. Itt minden jó volt, mindenkire csak barátsággal tudok visszaemlékezni. Ez az iskola egyforma igazságot osztott mindenkinek és nagyban segítségemre volt, hogy az lehessenek, ami akartam lenni. Ez az iskola örök kötőerő, amely megtartott az ifjú világnézeti sodródások idején is a legőszintébb magyar közösségben. Megjelölte számunkra azt az utat, amelyről nem

²⁴ MAROSI, i. m., 36.

lehet letérni. És megjelölte – legalább az én számomra – az irodalmi törekvéseknek is azt az útját, amelyhez sok elkalandozás ellenére is hű maradtam.²⁵

Az iskolai éveket elég pontosan tükrözik az Unitárius Kollégium értesítői, diákfolyóirata. Ligeti egyetemi éveiről már nehezebb tiszta képet kialakítani. Ő maga azt írja, hogy lírai költő és mellesleg latin–görög szakos tanár akart lenni, de szülei rábeszélték, hogy egyszer szerezzon jogi diplomát. „A jogi szakra iratkoztam be, kettős előnye volt: sokat lehetett »lógni«, és így jutott szabad idő kis pénzkeresésre is.”²⁶ A jogtanárok közül csak Óvári Kelemen jogtörténeti és Farkas Lajos római jogi előadásait említi elismeréssel, ezeket I. éves korában hallgatta. Utal rá, hogy a legszorgalmasabb diákok Somló Bódog jogbölcseleti szemináriumába is eljártak.²⁷ *A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetem Almanachja*²⁸ évről évre közli az előző tanévre beiratkozott diákok karunkénti névsorát. E kötetekből kitűnik, hogy Ligeti 1909/1910-ben és a következő két tanévben is mindkét félévre be volt iratkozva, 1912/1913-ban viszont csak az I. félévnl szerepel. Tehát három és fél évig volt az egyetem polgára. Az nem derül ki, hogy letette-e az első és a második alapvizsgát, illetve az államtudományi vagy a jogtudományi államvizsgát. Az *Elsüllyedt világban* először úgy nyilatkozik, hogy „egyetemet is végeztem, doktorrá is avattak”²⁹, majd az utolsó folytatásban elmondja, hogy Nagyváradon újságíróként megkérte egy leány kezét, de az ügyvédcsaládnak nem imponált a foglalkozása, s ekkor elhatározta, hogy leteszi mind a három szigorlatot, s egy év múlva ügyvédként jelentkezik a családnál. „A diplomát azonban nem sikerült megszereznem, egy tárgyból elváltak, és az avatás is elmaradt” – vallja.³⁰ Ezt az egyetem rektori beszámolóbeszédeinek függelékében közölt doktorrá avatottak névjegyzéke is megerősíti: 1913–1916 között nem szerepel Ligeti neve a jegyzékeken.³¹ Az irodalmi tervei azonban kezdtek megvalósulni. 1909-ben megjelent a *Közös úton* című antológia³², melyet a nagyváradi Holnap-kötetek mintájára állítottak össze Kolozsvárt. Ligeti négy verssel szerepel benne. 1913-ban már saját kötettel büszkélkedhetik: *Magányosan ezer tavasz közt*.³³ Tóth Árpád és Ady Endre ír róla a Nyugatban.³⁴ S ha nem is egyöntetű a dicséret, de tehetséget látnak benne. A világháború megpróbáltatásai, élményei, majd a kisebbségi lét avatják őt igazán íróvá.

²⁵ Uo., 40.

²⁶ Uo., 42.

²⁷ Uo., 43.

²⁸ *A kolozsvári M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Almanachja és Tanrendje az MCMLIX–X. tanév I–II. felére és a következő kötetek 1913–1914-ig.*

²⁹ MAROSI, i. m., 40.

³⁰ Uo., 117.

³¹ Vö. *Acta Universitatis Litterarum Regiae Hungaricae Francisco-Iosephinae Kolozsváriensis anni MCMXII–XII.* és a következő kötetek 1915–1916-ig.

³² *Közös úton: Verseik*, összeáll. ORBÓK Attila, Kolozsvár, Fabritius Erik és Társa Könyvkereskedésének bizománya, Szövetség-Könyvnyomda, Mátyás király tér 12., 1909, 45 p.

³³ *Magányosan ezer tavasz közt: Verseik*, Nagyvárad, Sonnenfeld nyomda, 1913, 104 p.

³⁴ TÓTH Árpád, *Két verskötetről*, Nyugat 7(1914)/725; ADY Endre, *Hajh, mennyi költő* = Uo., 795–796.

GÁBORI KOVÁCS JÓZSEF

„A’ TEGNAPI NAP HISTÓRIAI NYOMOKAT HAGYOTT MAGA UTÁN” Ki írta a március 15-i beszámolót a Pesti Hirlapba?

A centralista Pesti Hirlap anonim és pszeudonim cikkeinek szerzői azonosítására vonatkozólag már tettem módszertani javaslatot.¹ Ezen ajánlat mentén most egy olyan cikk szerzőségét kívánom megállapítani, melyben a Mózes Huba által² is elemzett *Nemzeti dal* jelent meg. Az írás szerzőjének valószínűsítése után az ellenőrizhetőség kedvéért a cikk szövegét betűhű átírásban közlöm.

Az 1848. március 15-i forradalom eseményeiről szóló cikk azonosítása

Az 1848. március 15-i forradalom eseményeit leíró cikk két nappal később, március 17-én aláíratlanul jelent meg, március 16-i keltezéssel.³ Az anonim írás véleményem szerint Csengery Antal tollából származik. Első érvem emellett, hogy a cikk szerepel azon a Csengery kéziratok között található listán, melyen ő valószínűleg a saját Pesti Hirlap-beli cikkeit írta össze.⁴ Mivel azonban nem teljesen biztos, hogy ezen a listán valóban csak az ő tollából származó publicisztikai írások vannak összegyűjtve, a cikket alaposabban meg kell vizsgálni.

Érvként hozható fel az ő szerzősége mellett, hogy a lap munkatársai közül egyedül neki volt lehetősége a cikk megírására. Eötvös József az adott időpontban nem tartózkodott a fővárosban, hiszen március 6-án Pozsonyba,⁵ majd onnan az országgyűlési küldöttséggel március 15-én Bécsbe utazott.⁶ Innen csak március 17-én érkezett vissza Pozsonyba,⁷ így kizárható a lehetséges auktorok közül. A cikk az egykori *Fővárosi újdonságok* rovat helyén, rögtön a vezércikk után olvasható, így elképzelhető lenne, hogy szerzője ezen rovat vezetője, Pálffy Albert.⁸ A forradalommal azonban ez a rovat

¹ GÁBORI KOVÁCS József, „Írói dicsőséget nem kerestem”: Anonimitás és a szerzői attribúció lehetőségei a centralista Pesti Hirlapban, ItK, 2009, 539–574.

² MÓZES Huba, *Illik néki a minét: A refrén mint versszerkezeti alakzat*, Miskolc, Bíbor, 2005, 43.

³ [a. n.], [c. n.], Pesti Hirlap, 1848. márc. 17., 223–224.

⁴ OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1665., 44. A lista átíratát l. GÁBORI KOVÁCS, *i. m.*, 571–573; elemzését *uo.*, 551–555.

⁵ SÓTÉR István, *Eötvös József*, Bp., Akadémiai, 1967, 227.

⁶ SCHLETT István, *Eötvös József*, Bp., Gondolat, 1987 (Magyar História: Életrajzok), 124.

⁷ TÓTH Lőrincz, [c. n.], PH, 1848. márc. 20., 237.

⁸ Pálffy Albert mint a *Fővárosi újdonságok* rovat vezetője: FENYŐ István, *A centralisták*, Bp., Argumentum, 1997, 303–304.

megszűnt,⁹ Pálffy pedig felmondott a Pesti Hirlapnál, és már március 19-én Marcius Tizenötödike címmel új lapot alapított.¹⁰ A cikket tehát ő sem írhatta. Ennek köszönhetően máris négy főre szűkült a lehetséges szerzők köre; Csengery Antalra, Kemény Zsigmondra, Szalay Lászlóra és Trefort Ágostonra, akik az adott időpontban mind a fővárosban tartózkodtak, és továbbra is a lap szolgálatában álltak. Négyük közül azonban Csengery szerzősége a legvalószínűbb, hiszen a forradalom eseményei alatt a liberálisok annak radikalizálódását megakadályozandó a mozgalomba vegyültek.¹¹ Trefort, Kemény, Szalay és – az egyébként akkor Bécsben tartózkodó – Eötvös is mind tagjai lettek a „sajtó utján elkövethető visszaélések és kihágások megbírálása végett rendelt ideiglenes bizottságnak”,¹² melynek tagjait éppen a cikk keletkezésének napján nevezték ki.¹³ A centralista kör tehát – Csengery kivételével – olyan mértékű részt vállalt az események menetében, mely mellett nemigen maradhatott idejük publicisztikai tevékenységük egyidejű folytatására is, így úgy tűnik, hogy a szóban forgó cikket csakis Csengery írhatta.

Ezt a feltételezést a cikk részletes elemzése is megerősíti – így ez a harmadik érvem Csengery szerzősége mellett –, melyet a biztonság kedvéért úgy végeztem el, hogy Csengeryé mellett a teljes bizonyossággal ki nem zárt társai publicisztikai stílusának jellegzetességeit is figyelembe vettem. Az erre vonatkozó adatokat a lehetséges szerzők lapban megjelent írásait elemezve gyűjtöttem össze. A cikkek vizsgálatát oly módon végeztem el, hogy minden szerzőtől taláломra kiválasztottam 10-10 olyan cikket, melyekről bizonyosan tudjuk, hogy az ő tollából származnak, majd ezekből elvontam íróik stilisztikai, dialektológiai, morfológiai, szóhasználati és helyesírási sajátosságait. Természetesen az e cikkek elemzése folyamán gyűjtött adatokat csak kiindulási alpnak tekintettem, melyhez folyamatosan csatoltam a szerzők többi publicisztikai írásában felfedezett egyéb jellegzetességeket, hiszen munkám során ennél a 10-10 írásnál jóval többet vizsgáltam meg.

Csengery Antal publicisztikai jellegű írásainak elemzéséhez azokból a cikkekből választottam ki nyolcat,¹⁴ melyeket ő maga nevezett meg saját cikkeként *Írói munkásságom*¹⁵ című művében. A fennmaradó két írás nem szerepel az *Írói munkásságom*-beli

⁹ FENYŐ, *i. m.*, 304.

¹⁰ KEMÉNY Zsigmond *Levelezése*, kiad. PINTÉR Borbála, Bp., Balassi–ELTE, 2007, 143.

¹¹ MANN Miklós, *Trefort Ágoston élete és működése*, Bp., Akadémiai, 1982, 43.

¹² [a. n.], [c. n.], PH, 1848. márc. 18., 229–230.

¹³ Uo.

¹⁴ CSENGERY Antal, *Városi ügy I–III*, PH, 1845. jan. 5., 419. sz., 9; PH, 1845. jan. 26., 425. sz., 55; PH, 1845. febr. 13., 430. sz., 96–97; [Uő], *A' találmányi jog' biztosítása I–II*, PH, 1846. márc. 6., 636. sz., 153; PH, 1846. márc. 10., 638. sz., 163–164; ☉ [Uő], *Fiume miként tartozik Magyarországhoz*, PH, 1846. márc. 15., 641. sz., 177; [Uő], *Vámügy*, PH, 1846. ápr. 19., 660. sz., 263; ** [Uő], *Vámügy*, PH, 1846. aug. 7., 722. sz., 85.

¹⁵ CSENGERY Antal, *Írói munkásságom* = Cs. A. *Összegyűjtött munkái: Közgazdasági és közmívelődési dolgozatok*, Bp., Kilián Frigyes, 1884, V, 421–440.

listán, viszont Csengery Antal aláírással jelent meg.¹⁶ Trefort Ágoston cikkei közül nyolcat¹⁷ maga Trefort nevezett meg *Kisebb dolgozatok az irodalom, közgazdaság és politika köréből*¹⁸ című művében. A teljességhez szükséges két cikket¹⁹ a Gergely András által azonosítottak²⁰ közül választottam ki. Szalay László cikkeinek elemzését 10, 1847-ben Sz. L. aláírással megjelent írás segítségével végeztem el.²¹ Kemény Zsigmond vizsgált munkái 1847–1848-ban teljes névaláírással jelentek meg.²²

A március 15-ei eseményeket leíró cikk egy tudósítás, mely a lehető legkevesebb cifrasággal adja elő a forradalom eseményeit, ami a négy szóba jöhető szerző stílusa közül leginkább Csengeryére jellemző. Időnként használ ugyan a cikk szerzője költőinek nevezhető képeket, azonban ezek nem öncélúan, a szerző műveltségét és szépirodalmi tehetségét fitogtatandó kerültek a szövegbe, hanem a nap kiemelkedő jelentőségű eseményeinek szemlélése közben, az ünneppé előlépő március 15-e átélőit meglepő gondolatok és érzések tolmácsolása végett.²³

A cikk szentenciával kezdődik: „A’ tegnapi nap történelmi nyomokat hagyott maga után.” Publicisztikai írásában minden centralista szívesen alkalmazott szentenciákat, azonban ezeknek rögtön az első sorban való használata leginkább Csengerynél figyelhető meg,²⁴ neki is jobbra azokban az írásaiban, melyek valamilyen fontos vagy váratlan eseményre reagálnak.

¹⁶ CSENGERY Antal, [Az olvasóhoz], PH, 1845. júl. 1., 495. sz., 1; CSENGERY Antal, [Új program], PH, 1846. jan. 1., 599. sz., 1.

¹⁷ © [TREFORT Ágoston], *Legközelebbi feladatunk I–V*, PH, 1847. jan. 26., 820. sz., 57; PH, 1847. febr. 2., 824. sz., 73; PH, 1847. febr. 9., 828. sz., 89; PH, 1847. febr. 18., 834. sz., 109; PH, 1847. márc. 4., 842. sz., 145; © [UŐ], *Ósiség I–II*, PH, 1847. máj. 28., 888. sz., 345; PH, 1847. máj. 30., 889. sz., 349; © [UŐ], *Ósiség*, PH, 1847. jún. 22., 902. sz., 405.

¹⁸ TREFORT Ágoston, *Kisebb dolgozatok az irodalom, közgazdaság és politika köréből*, Bp., A M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, 1882, 271–289.

¹⁹ © [TREFORT Ágoston], *Gróf Széchenyi István’ javaslata a’ közlekedési ügy rendezéséről*, PH, 1848. febr. 10., 1033. sz., 109; © [UŐ], *Gróf Széchenyi István’ közlekedési rendszere ’s pénzerőnk*, PH, 1848. febr. 11., 1034. sz., 115.

²⁰ GERGELY András, *Egy gazdaságpolitikai alternatíva a reformkorban: A fiumei vasút*, Bp., Akadémiai, 1982 (Értekezések a Történelmi Tudományok Köréből, 98), 138–139.

²¹ SZ. L. [SZALAY László], *Szót kérek!*, PH, 1847. jan. 3., 806. sz., 5–6; SZ. L. [UŐ], *Tájékoztató jog’ mezején I–IV*, PH, 1847. jan. 10., 810. sz., 21; PH, 1847. jan. 15., 813. sz., 33; PH, 1847. jan. 19., 815. sz., 41–42; PH, 1847. jan. 28., 820. sz., 61; SZ. L. [UŐ], *Évenkénti országgyűlés, ’s utasítási rendszer I–III*, PH, 1847. febr. 21., 834. sz., 119; PH, 1847. febr. 28., 838. sz., 135; PH, 1847. márc. 7., 842. sz., 155; SZ. L. [UŐ], *Tájékoztató a’ választási jog’ mezején I–II*, PH, 1847. márc. 16., 847. sz., 175; PH, 1847. ápr. 16., 864. sz., 247.

²² KEMÉNY ZSIGMOND, *Időjelek III–VI*, PH, 1847. nov. 7., 980. sz., 301; PH, 1847. nov. 11., 982. sz., 311; PH, 1847. nov. 12., 983. sz., 315; PH, 1847. nov. 14., 984. sz., 319; UŐ, *Városi ügy III–VIII (Kétfoku választás)*, PH, 1847. dec. 23., 1006. sz., 423; PH, 1847. dec. 28., 1008. sz., 435; PH, 1847. dec. 30., 1009. sz., 439; PH, 1847. dec. 31., 1010. sz., 445; PH, 1848. jan. 4., 1012. sz., 7; PH, 1848. jan. 6., 1013. sz., 11.

²³ A centralisták publicisztikai stílusára I. FENYŐ István, *Magyarország és emberi egyetemesség: Eötvös József, a publicista = EÖTVÖS József, Reform és hazafiság: Publicisztikai írások*, szerk., bev. FENYŐ István, Bp., Magyar Helikon, 1978 (Eötvös József Művei), I, 5–81; FENYŐ, *A centralisták...*, i. m., 265, 271–273, 281–282, 285–288; GÁBORI KOVÁCS, i. m., 549.

²⁴ L. pl. „A’ község-rendezés fölötté nagy fontosságú.” (CSENGERY Antal, *Töredék eszmék a’ községek’ rendezése körül II*, PH, 1845. máj. 22., 472. sz., 333.) „A’ beligazgatás a’ nép’ érdekében ’s általa történjék.”

A cikk szerzője használja az elbeszélő múlt rövid magánhangzós változatát (*kezde, kelle*), melyet a centralisták közül csak Csengery Antal és Eötvös József alkalmazott publicisztikai írásaiban. A cikkben egyébként háromféle múlt idő használata figyelhető meg: az egyszerű múlt és az elbeszélő múlt idő mellett a *Ø + vala* jeles összetett múlt idő is. Ezek közül a legnagyobb gyakorisággal az egyszerű múlt idő fordul elő – aránya az összes múlt időhöz képest 67%, míg az elbeszélő múlt idő esetében ez az arány 31%, a *Ø + vala* jeles összetett múlt időnél pedig 2%. Ezek az arányok Csengery Antal és Trefort Ágoston publicisztikai írásaiban nem számítanak szokatlannak. Kemény Zsigmondéiban és Szalay Lászlóéiban viszont már igen, hiszen az ő cikkeikben az egyszerű múlt időnek az összes múlt időhöz viszonyított aránya ennél rendszerint magasabb (Keménynél 73–100%, Szalaynál 90–100%), az elbeszélő múlt időé pedig alacsonyabb (0–27%, illetve 0–6%).

A cikkben mind a három, jövő idő kifejezésére alkalmas eszközzel – jelen idő, *fog* segédigés szerkezettel kifejezett jövő idő, *-nd* jeles jövő idő – találkozhatunk, melyek közül a *fog* segédigés szerkezet négyszer, míg az *-nd* jeles mindössze egyszer fordul elő. E két változatnak az összes jövő idejű igealakhoz viszonyított aránya tehát a *fog* segédigés szerkezettel kifejezett jövő idő esetében 80%, míg a másik jövő időnél ez az arány 20%. Ez az adat egyedül Szalay szerzőségének esélyét csökkenti, hiszen az ő cikkeiben a *fog* segédigés szerkezet aránya az *-nd* jeleshez képest 91–100% között mozog.²⁵

(Uő, *Töredék eszmék a' községek' rendezése körül III Belszerkezet*, PH, 1845. máj. 23., 473. sz., 337.) „Van-nak pillanatok, midőn az író' kebele önként megnyilik a' közönség előtt”. (Uő, [*Az olvasóhoz*], PH, 1845. júl. 1., 495. sz., 1.) „A' helyes politica a' körülmények' fölfogásában fekszik.” (© [Uő], [c. n.], PH, 1848. márc. 14., 1052. sz., 213.) „Átalakulási időkhöz nagy férfiak kellene, magas czélokhoz nagy eszközök. ([Uő], [c. n.], PH, 1848. márc. 17., 1054. sz., 224.)

²⁵ A táblázat az egyes szerzők által cikkeikben használt igeidők arányának maximumát és minimumát mutatja be százalékban kifejezve. (Az alább ismertetett adatokat a leírt módon nyertem a fentebb felsorolt cikkek-ből. Tapasztalataim szerint ezek az adatok a szerzők többi cikkeire vonatkoztatva is megállják a helyüket.)

	egyszerű múlt	elbeszélő múlt	Ø + <i>vala</i> összetett múlt	-t, -tt + <i>vala</i> összetett múlt	-á, -é + <i>vala</i> összetett múlt	-t, -tt + <i>volt</i> összetett múlt	<i>fog</i> segédigés szerkeze- tes jövő idő	<i>-nd</i> jeles jövő idő
Csengery Antal	89–25	75–8	9–0	0	9–0	2–0	100– 33	67–0
Eötvös József	94–51	40–6	9–0	0	0	0	100– 43	57–0
Kemény Zsigmond	100–73	27–0	13–0	0	0	0	75–0	80–0
Szalay László	100–90	6–0	5–0	0	5–0	2–0	100–91	9–0
Trefort Ágoston	100–50	50–0	17–0	0	0	0	100–0	75–0

A *fenn-* igekötő két *n*-nel, illetve egy *n*-nel írt variánsai is előfordulnak a szövegben, ami szintén mind a négy szerző írásaiban megfigyelhető jelenség.

A *fel-* igekötőnek *e* és *ö* magánhangzós változata is szerepel a cikkben, igaz, a *fel* variánsal jóval többször találkozhatunk a szövegben, ami azért meglepő, mert Csengery és Kemény cikkeiben általában a másik változat fordul elő többször, Trefortnál pedig a két variáns aránya nagyjából megegyezik. Szalay azonban kizárólag az *e* magánhangzós változatot használja, így ez a módszertani elem szintén az *ö* szerzőségének esélyét csökkenti.

A *műveltség* szó *i* magánhangzós változatában szerepel a szövegben (*míveltség*), ami a négy szerző közül egyedül Szalaynál szokatlan.

A *miként* szó és a *-ként* rag (*folymodványkénti*) minden esetben *é* magánhangzóval olvasható a textusban, ami Szalay és Trefort szerzőségének lehetőségét csökkenti, hiszen ők a *miként* szót és a *-ként* ragot általában *i* magánhangzós változatukban (*mikint*, *kint*) használják.

Mindent egybevetve tehát egyetlen egy olyan elemet sem találtam a szövegben, mely egyértelműen cáfolná azt a feltételezést, hogy a március 15-ei eseményeket leíró cikk Csengery Antal tollából származna, viszont számos olyan jellegzetesség fedezhető fel, mely megerősíti azt.

Az 1848. március 15-i forradalom eseményeiről szóló cikk

P e s t márt. 16-án.

A' tegnapi nap históriai nyomokat hagyott maga után. Mi kezdetben csak demonstráció' színét viselé, később erkölcsi, békes forradalommá alakult. Az események' hire, mellyek Francia- 's Németországon keresztül a' szomszéd Bécsig törtek, 's mellyek ugyanazon egy eszme' láncszemeit képezik, nálunk is azon ösztönszerű sejtelmet idézték föl, miszerint a' törvényhozásnak társodalmi uton is egy lökést adni, 's e' célból egyesülni kell. Az egyesülési eszme az ifjui kebel' melegágyában fogamzott meg legelőbb. Ivek indítottak meg, egy, a' jövő vasárnap tartandó ifjusági reform-lakomára. Az ellenzéki körben kitűzettek az egyesülés' és petitió' pontjai. Ezeknek tárgyalása végett márt. 12-én ugyanott népgyűlés volt hirdetve. A' folymodvány' szerkezete Irinyi József által feltéve így hangzott: „Egész Európa mozog. Az idő félszázaddal előbbre rugott. Egy gondolat rezgi át egész Európát: hogy a' létező állapot tovább nem maradhat. Nincs többé idő hosszas tanácskozásra, avagy épen halogatásra. Az eszmék meg vannak érve, az élet' szüksége követeli azokat. Magyarország' pillanatai drágák. Mi máskor csak hosszú időszak alatt fejlődhetett ki, most rövid uton, 's haladék nélkül törvénybe foglalandó. A' monáchiát fenyegető veszély' elhárítására a' fegyver nem elégséges; e' célra nálunk az alkotmányosság' bővebb kifejtése 's a' *pragmatica sanctio* által velünk kapcsolatban levő népeknél annak behozatala az egyedüli eszköz. A' nemzet nem elégszik

meg többé egyes engedményekkel, nem várhat a' fejlődés' eddigi lassu menetelére. Egész alkotmányunkat kívánjuk ezuttal tisztábahozatni 'stb. Következnek a' 12 pontok (lásd alább.) Mi ugy vagyunk meggyőződve, – így végződik a' szerkezet – hogy ezekben az alkotmányosság', a' haza' és dynastia' minden barátinak kívánságát fejezzük ki. Mi ezekért mindent készek vagyunk áldozni. Kérjük önöket, hogy ezen pontokat hazánk' jólléte és dicsősége végett még ez országgyűlés alatt kieszközölni méltóztassanak." E' szerkezet ellen tétettek némelly kifogások. Sokan nem tarták azt még most körülményeinkhez alkalmazottnak. – Márt. 14-én pedig ugyanazon kör' közgyűlésében azon indítvány nyert többséget, miszerint: a' petitió ne mindjárt, hanem az országos ellenzéki választmány által organisálandó agitáció' útján kezdessék meg.

Azonban még azon nap esti 9¹ óratájban megérkezett a' bécsi események' hire. Ez felvillanyozta a' kedélyeket. – Az ifjuság zugolódni kezd. „Ismét a' formák' életelő korlátai közé szoritnak bennünket” mondák egyértelműleg. „Az alkalmat elszalasztandjuk ismét.” – Illyes és hasonló aggodalmak szülték a' mult napi², demonstrációra számított meneteket, melyeket mult számunkban röviden említünk. – A' tömeg mentében nőttön nőtt, mint szokott a' folyam. Ereje' nőttével érezni kezdé, miként legelső teendője, felszabadítani a' lelánczolt Tytánt – a' gondolatot. Így született márt. 15-én d. e. 11 ½ óraker a' magyar sajtónak törvényes tiszta, censura által meg nem fertőztetett ágyából az első ikerszülött. Egyik, a' kívánatoknak tegnapi mellékletünkben is közlött 12 pontja, melly így hangzik:

Mit kíván a' magyar nemzet?

Legyen béke, szabadság és egyetértés.

- 1) Kívánjuk a' sajtó' szabadságát, censura' eltörlését.
- 2) Felelős ministériumot Budapesten.
- 3) Évenkénti országgyűlést Pesten.
- 4) Törvényelőtti egyenlőséget, polgári és vallási tekintetben.
- 5) Nemzeti őrsereg.
- 6) Közös teherviselés.
- 7) Urbéri viszonyok' megszüntetése.
- 8) Esküdszék, képviselőlet, egyenlőség' alapján.
- 9) Nemzeti bank.
- 10) A' katonaság esküdjék meg az alkotmányra; magyar katonáinkat ne vigyék külföldre, a' külföldieket vigyék el tőlünk.
- 11) A' politicai státusfogyok szabadon bocsáttassanak.
- 12) Unio (Erdélylyel).

Végül: E g y e n l ő s é g , s z a b a d s á g , t e s t v é r i s é g !

Az ikertestvér mellett méltólag állott Petőfi Sándor' következő lelkes költeménye:

¹ PH: [9 [sh. emend.]

² PH: multnapi [egybeírva]

Nemzeti dal.

Talpra, magyar, hí a' haza!
Itt az idő, most vagy soha!
Rabok legyünk vagy szabadok?
Ez a' kérdés, válaszatok! –
A' magyarok' istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk.

Rabok voltunk mostanáig,
Kárhozottak ősapáink,
Kik szabadon éltek haltak,
Szolgaföldön nem nyughatnak.
A' magyarok' istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk.

Sehonnai bitang ember,
Ki most, ha kell, halni nem mer,
Kinek drágább rongyélete,
Mint a' haza' becsülete.
A' magyarok' istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk.

Fényesebb a' láncznál a' kard,
Jobban ékesíti a' kart,
És mi mégis lánczot hordtunk!
Ide veled, régi kardunk!
A' magyarok' istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk.

A' magyar név megint szép lesz,
Méltó régi nagy hiréhez,
Mít rá kentek a' századok,
Lemossuk a' gyalázatot.
A' magyarok' istenére
Esküszünk,
Esküszünk, hogy rabok tovább
Nem leszünk.

Hol sírjaink domborulnak,
Unokáink leborulnak,
És áldó imádság mellett
Mondják el szent neveinket.
A' magyarok' istenére
Esküszünk, hogy rabok tovább³
Nem leszünk.

Petőfi Sándor

Az ezernél számosabb nép fölemelt ujakkal ismétlé az esküt. – Irinyi József mutatá be szabad ég alatt az elsőszülötteket. 'S a' hulló esőben égből látszott reájok szállani a' keresztelés' vize. Az előbb említetten kívül szólottak még a' néphez: Petőfi, Jókay Mór (az ifjusági menet' vezetői) Bulyovszky Gyula és mások, kiket vagy nem ismertünk, vagy állásunk-szerinti lekötöttségünk miatt nem hallhatánk. A' beszédek, valamint az egész csoportozatot miveltség' szelleme lengé át. Még sétabotok is gyéren valának láthatók. –

Délután 3 óratájban ismét nevezetes dolgok történtek. A' városháznál, a' tanács' és választó-polgárság' jelenlétében, nyilváno s közgyűlés tartván, a' kinyomtatott pontoknak folyamodványkénti aláírása Szepessy Ferencz polgármester által megkezdett, 's egyszersmind a' rend' fentartására a' tanácsból, választott-polgárságból és lakosokból következő 14 tagu állandó bizottmány nevezetett: Rottenbiller Leopold, alpolgármester, Kacskovics Lajos, főjegyző, Staffenberger István, szószóló, Molnár György,⁴ szószóló-segéd, Nyáry Pál, Klauzál Gábor, Tóth Gáspár, Gyurkovics Máté, Irinyi József, Petőfi Sándor, Vasváry Pál, Irányi Dániel, Hengel Alajos, Egressy Sámuel. Az összes nép, melly a' beférteken kívül a' városház' terét is elfoglalá, mintegy 10–15,000-re tehető. A' 4 ½ órakor eloszlott gyűlés kinyilatkoztatván, hogy még ezen országgyűlésnek Pestre leendő áttételét szorgalmazni fogja a' királynál és nádornál, küldöttséget nevezett a' helytartó-tanács ideiglenes' 's a' központi könyvvizsgáló collégium' rendes elnökéhez: Stancsics Mihálynak, a' gondolatszabadság' martyryának kibocsáttatását, a' censurának hivatalosan is eltörlését 's az iránt ígéretet kívánni, hogy a' katonaság nem fog a' rend' fentartásába avatkozni. Az egész nap sűrűn hulló eső' daczára elláthatlan

³ Az utolsó strófában mutatkozó hiányt – a versszak hatodik sora (/ Esküszünk, /) maradt ki a szövegből – a kritikai kiadás nem jelzi. (PETŐFI Sándor *Költeményei* 3, 1848–1849, *Függelék: ifjúkori versek 1838–1842, töredékek, kétes hitelűek*, kiad. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai, 1951 (Petőfi Sándor *Összes Művei*, 3), 330–331.

⁴ PH: Molnár György [sh. emend.]

néptömeg kísérte a' küldöttséget, megbizatasának, ha szükség, nyomatékot szerzendő, 's a' helytartó-tanácsi épület' minden zugát elfoglalá. A' helytartó-tanács' ideiglenes elnöke végre, rövid tanácskozás után, Nyáry Pál bizottmányi taggal megjelenvén az ablakban, kimondatott, hogy a' censura e' pillanattól (5 ½ órakor) hivatalosan is meg van szüntetve, 's addig is, mig torló rendszer melletti sajtótörvények hozatnának, a' netaláni kihágásoknak a' fennálló törvények szerinti megtorlására ideiglenes bíróság fog felállittatni. A' katonaság csak akkor fog alkalmaztatni, ha Pestváros' hatósága kíváná. – Stancsics Mihály iránt végre oda nyilatkozott a' helytartó-tanács, hogy ő ugyan katonai őrizet alatt van, mindazáltal saját felelősségére kiküldött tagjai: gr. Almássy Móricz és gr. Török Bálint által, St. M. azonnali kiadására rendelést tön. Hat óra után a' Pestről átment 's helyben összegyülekezett temérdek nép' örömrivalgási közben megnyiltak a' börtön' ajtai, 's a' kiszabadított foglyot szabad polgártársai sok helyen kivilágított ablakoknál fáklya-sorok közt hozták vissza Pestre. – A' nép' kívánatára a' sajtószabadság' megünneplése végett a' helytartó-tanácsi épületet is ki kelle világítani. – A' 7 órától 10 ½-ig együtt volt bizottmány' további határozatait ma már következő két (censurátlan) falragasztványokról olvassa a' nép:

Az egyik ez: Pestváros' közönsége' nevében alólírottak szerencsések hivatalosan értesíteni a' magyar nemzetet, hogy a' mi más országokban polgárvérbe került, – a' reformot – Budapesten 24 óra alatt békes és törvényes uton kivivta a' törvényes egyetértés. A' városi tanács ugyan is a' választó-polgársággal értesülvén arról, mikép a' város polgárai és lakosai vele együtt akarnak értekezni az idők' komoly fejleményei felett, a' tanácskozási teremek századokon át zárva volt ajtait 1848-ik évi martius' 15-én délután 3 órakor a' népnek megnyitá, 's miután megértette annak törvényes kívánatait, azokat mint nagyobb részt már eddigelő is kebelében ápolt hazafiui ohajtásokat, egy szivvel, egy akarattal elfogadta, magaévé tevé, sőt azon tizenkét pontot, mellyeket nagy részben a' nemzet 1790-ik év óta törvényhozás' utján is annyiszor sürgetett, ezen közgyülésben az országgyüléshez intézendő kérelmezésként aláírta.

A' nemzet' ohajtásainak említett pontjai fentebb említve vannak.

Következtek a' közgyülés határozatai, miszerint Pestváros' iménti közkívánatait egy választmány haladéktalanul személyesen terjeszse elő az ország rendeinek, ő fölségét pedig hódolva szeretett koronás királyunkat kérje meg, hogy ezen országgyület minél előbb Pestre tegye át. b) A' közgyülés alólírt választmányt bizta meg, hogy a' rend fentartásaul czélszerűen intézkedve, határozatait foganatosítsa.

Mellyeknek teljesítéseül alólírt választmány, kiküldetéséhez képest.

a) Tüstént átmene Budára a' nagyméltóságú magyar királyi helyt. tanácshoz, 's ugyanott azon kormányzéki határozatot nyerte, melly szerint a' censura nyomban megszüntettetett, a' sajtó annyi⁵ százados bilincsei alól fölszabadult, 's addig is, mig sajtó törvények hozatandnak, a' sajtókihágások felett a' nemzet bizodalját bíró 's⁶ a'

⁵ PH: sajtóannyi [egybeírva]

⁶ PH: bíró's [egybeírva]

nagyméltóságú helytartó-tanács⁷ által a' hozandó törvényig ideiglenesen kinevezendő egyének fognak itélni a' fennálló törvények szerint. Ime' e' lapok is tanusítják a' határozat foganatát.

b) Kieszközöltetett, hogy a' sor-katonaság nem fog a' rend fentartásába elegendni, mellynek biztosításaul alólirt választmány intézkedett, hogy a' pesti polgári őrsereg eddigi száma jelenleg 1500-zal szaporittassék 's mint nemzeti őrsereg nemzeti színekkel ékesíttessék.

c) Kieszközlötte, hogy Stancsics Mihály hazánkfia, ki azért, mert szabadon irt, mint státusfogoly Budán le vala tartóztatva birói ítéletig nyomban szabadon bocsáttatott, 's a' nép kíséretében családjának adatott vissza.

Illy békes és törvényes uton minden vérontás és csendzavar nélkül kivivott nagyszerű reform-diadal megünnepléseül holnap Budapest ki leszen világítva, 's innentul Pestváros, mint a' haza' szive törvényházának tornyán nemzeti színű zászló lobogand.

Budapest a' törvény' és béke' korlátait nem sérté meg, 's miután a' rend' fentartása hazafiui érzelmű lakosainak kezébe tétetett, reméli: hogy az egész haza ebben is követni fogja példáját.

Költ Pesten 1848-ik évi márt. 15-én. Rottenbiller Leop. s. k. választmányi elnök, Klauzál Gábor s. k., Nyáry Pál s. k., Egressy Sámuel s. k., Irinyi József s. k., Staffenberger István s. k., Molnár György s. k., Irányi⁸ Dániel s. k., Vasváry Pál s. k., Petőfi Sándor s. k., Tóth Gáspár s. k., Gyurkovics Máté s. k., Kacskovics Lajos s. k.

A' másik így hangzik:

H a z a f i a k ! Pestváros' közönsége alólirt napon a' hozott 's más hirdetményben közzéteendő határozatok' végrehajtására 's a' rend' fentartására az alólirt bizottmányt közértelemmel választván, ez ugyancsak mai napon összeülvén következőket határozott:

- 1) A' létező polgári őrsereg jelenleg 1500 taggal fog szaporittatni. E' végett
- 2) Minden becsületes ember magát mától kezdve a' városházán a' bizottmány előtt jelentheti 's ennek bírálata után fegyvert és ismertető jelt ingyen fog kapni.
- 3) A' most létező polg. őrsereg is ugyanazon ismertető jelt veszi fel, melly lesz egy nemzeti szalag a' balkaron 's nemzeti színű rózsa a' fővegen.
- 4) Az ujonnan felveendő polgár-őr a' létező osztályok' bármelyikébe állhat be.
- 5) A' bizottmány, ha szükségét látandja, ezen nemzet-őrséget még szaporitandja.
- 6) A' bizottmány teljes bizalommal várja minden becsületes hazafitól, hogy a' személy- és vagyonbátorságot nem fogja megsérteni, sem a' közbékét és rendet megháborítani.
- 7) A' bizottmány minden becsületes hazafitól megvárja, hogy ennek és az őrsereg' minden egyes tagjai' intéseit szívesen követni és teljesíteni fogja.

Polgártársak! jelszavaink: éljen a' király! alkotmányos reform, szabadság, egyenlőség béke és rend!

⁷ PH: helytartó tanács [sh. emend.]

⁸ PH: Irinyi [sh. emend.]

Költ Pesten 1848-iki mártiushó' 15-én. A' bizottmány' elnöke és többi tagjai: Rottenbiller Leopold s. k., választmányi elnök, Klauzál Gábor s. k., Nyáry Pál s. k., Egressy Samu s. k., Irinyi József s. k., Staffenberger István s. k., Molnár György s. k., Vasvári Pál s. k., Petőfi Sándor s. k., Gyurkovits Máté s. k., Kacskovics Lajos s. k.

Esti 7 órakor színház, – jelen esetben nem csupa időtöltés többé, hanem a' nemzeti lelkesedés' szentegyháza. A' játérend megváltoztatva, teljes kivilágítás mellett „Bánk bán” – A' nemzeti intézet' tagjai úgy jelennek meg mint nemzet' polgárai, mindnyájan nemzeti színü cocordákkal. A' darab egypár jelenet után félbeszakasztatik, a' sajtó-szabadság' kivívásából és Stancsics' kiszabadításából megérkezett nép betolul, minden padok megtelnek; a' fuladásig nyomott népnek páholy-tulajdonosok nyujtanak le kezet, 's emelik fel magokhoz. Minden szem' a' szinpadra van irányozva, várva, mikor fog megjelenni a' kiszabadított fogoly. Ő azonban nem jött, mert a' tudósítás szerint, beteg, levert állapotban van. Egressy Gábor polgártársunk végre kérdést tön: kívánják-e a' darabot folytatni, vagy e' helyett Petőfi' költeményének elszavalását 's népdalok' énekeltetését 's Hunyadi László' jelesb áriáit akarják hallani. Közfelkiáltás kíséré az utóbbi indítványt. És hallottuk az „Esküt” Egressy Gábortól, ezerek' ajkiról vizshangozva, – hallottuk elénekelve, hallottuk a' Szózatot, Hymnust és Fűredy' népdalait. – Színház után a' látogatottabb étkező helyek tömve voltak. A' figyelmes szemlélő pedig, ki e' nap' eseményeit látta, meggyőződhetett, miként e' nép meg van érve a' szabadabb institutiókra, hogy e' fiatalabb nemzedék megérdemli, hogy azon szebb jövő' örököse legyen, mellynek kivívásában olly elvitázhatlan dicső részt vön.

G. HENK VAN DE GRAAF

NA DE NIEUWE BIJBELVERTALING 2004 NOG EEN NIEUWE VERTALING 2014 IN NEDERLAND?!

*„Er is geen zo volmaakte Bijbelvertaling
die niet dagelijks volmaakter gemaakt zou moeten worden.”*

(Péter Bod, 1748)

In 2014 bestaat het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) 200 jaar. Zo'n prachtig tweede eeuwfeest zal, sub conditione Jacobi, zeker met grote dankbaarheid gevierd gaan worden. Natuurlijk in de eerste plaats met een dankdienst tot eer van God, voor het vele goede dat gedurende die 200 jaar door middel van het NBG tot stand mocht komen. In de tweede plaats zien we ernaar uit dat tegen het einde van het jubileumjaar een geheel nieuwe vertaling van de Bijbel gepubliceerd zal worden.

Een geheel nieuwe vertaling van de Bijbel? Is niet juist pas in 2004 de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV), een geheel nieuwe vertaling van de Bijbel, vanwege het NBG verschenen? Ja, dat is zo. En dan toch in 2014 opnieuw een geheel nieuwe vertaling van de Bijbel? Ook dat is juist. Maar daarbij gaat het dan wel om een heel specifieke vertaling. Een vertaling voor een specifieke doelgroep. Een Bijbel in eenvoudig Nederlands. En dat is de NBV zeker niet.

Daarom in het volgende eerst iets over de NBV van 2004. Om vervolgens in te gaan op de Bijbelvertaling die in het jubileumjaar 2014 zal gaan verschijnen.

1. De Nieuwe Bijbelvertaling (NBV)

Aanleiding

De wens om tot een nieuwe Nederlandse vertaling van de Bijbel te komen kwam vooral voort uit het feit dat Bijbelvertaling van 1951, de zogenaamde *NBG-51*, die in een groot deel van de protestantse kerken in Nederland werd gebruikt, sterk verouderd was. Weliswaar is deze vertaling nog maar 60 jaar geleden uitgebracht, de vervaardiging van deze vertaling begon echter al in 1911. Door de oorlogsjaren is het uitbrengen van deze vertaling nog eens extra vertraagd. Dit had tot gevolg dat de NBG-51 bij zijn verschijnen eigenlijk reeds verouderd was, met name vanwege verouderde uitdrukkingen en een verouderde spelling. Het is velen onbekend dat toen de NBG-51 verscheen men 'binnenskamers' al aan een herziening bezig was. Deze herziening is overigens nooit verder afgemaakt. De gedateerdheid van de NBG-51 had tot gevolg dat in de laatste decennia van de 20ste eeuw bijvoorbeeld catechisanten duidelijk moeilijkheden hadden met het lezen van de Bijbeltekst. Maar niet alleen jongeren hadden het er moeilijk mee. Ook oudere deelnemers aan Bijbelstudiekringen e.d. namen vaak hun toevlucht tot

modernere vertalingen of vertolkingen zoals de Groot Nieuws Bijbel of Het Boek, resp. een vertaling in de omgangstaal en een meer parafraserende vertolking.

In 1987 verschenen van de zijde van de United Bible Societies en het Vaticaanse Secretariaat voor de Eenheid der Christenen de bijgestelde *Guidelines for Interconfessional Translation of the Bible*. Daarin werd opgeroepen om in de vertaling van de Bijbel op nieuwe wijze bezig te gaan met het rijke aanbod in de gevende zowel als in de ontvangende taal. Deze *Guidelines* hebben mede aanleiding gegeven tot nieuwe, interconfessionele, initiatieven in de vertaling van de Bijbel.

Doelstelling

Met het project van een nieuwe Bijbelvertaling stond het NBG voor ogen om een standaardvertaling te vervaardigen voor de komende decennia, voor gebruik in de kerk, in het gezin, op school en in de media. Daarbij diende deze vertaling zich te onderscheiden doordat zij - voor het eerst in het Nederlandse taalgebied - op interconfessionele basis vervaardigd zou worden, in een samenwerking van rooms-katholieke, protestantse en joodse geleerden. Ook diende zij internationaal te zijn door de medewerking van Vlaamse zijde en zo het gehele Nederlandse taalgebied te bestrijken, zowel Nederland als Vlaanderen. Een derde onderscheidend element zou zijn dat de nieuwe vertaling op grond van de nieuwste wetenschappelijke tekstuitgaven en vertaalinzichten vervaardigd zou worden.

In november 1989 gaf het bestuur van het NBG de opdracht om de haalbaarheid van een dergelijk project te onderzoeken. Tenslotte ging het werk in 1993 van start, in een samenwerkingsverband van het Nederlands Bijbelgenootschap met de rooms-katholieke Bijbelstichting (KBS) en in overleg met het protestantse Vlaamse Bijbelgenootschap (VBG) en de rooms-katholieke Belgische Bijbelstichting (VBS).

Vertaalmethode

In de kerken in Nederland werd tot 2004 vooral gebruik gemaakt van drie vertalingen: de Willibrord-vertaling van 1975 (gereviseerd in 1995) in de rooms-katholieke kerk, de NBG-51 in de protestantse kerken en in streng orthodoxe segmenten van het protestantisme de Statenvertaling van 1637.

De vertaalmethode van zowel de Statenvertaling als die van de NBG-51 is formeel-equivalent, zij het dat de laatste dit in iets mindere mate is doordat er meer rekening gehouden is met de doeltaal, het Nederlands. De Willibordvertaling volgt de dynamisch-equivalente vertaalmethode, maar ligt dicht aan tegen de zogenaamde functioneel-equivalente vertaalmethode en houdt ook rekening met nieuw verworven inzichten van bijbel- en vertaalwetenschap.

Vooraf sinds de jaren '70 van de 20ste eeuw was er een beweging onder protestantse theologen (de zgn. 'Amsterdamse school') die dringend vroeg om een concordante of

idiolecte Bijbelvertaling. Daarnaast is er in Nederland een streng orthodox protestants segment dat vasthoudt aan de oude Statenvertaling.

Voor de vervaardiging van de NBV werden vertaalregels opgesteld, die in de loop van de jaren soms ook weer bijgesteld en aangevuld werden. De kern bleef echter steeds hetzelfde. Gekozen werd voor een vertaalmethode die brontekstgetrouw én doeltaalgericht is. Een tweesporenbeleid dus, waarin steeds de eisen van de brontekst en de doeltaal tegen elkaar worden afgewogen. De bedoeling is zo dicht mogelijk bij de grondtekst blijven, terwijl tegelijk gestreefd wordt naar een tekst in goed Nederlands, zowel in syntactisch als in stilistisch opzicht. Daarbij dienen ook de voorleesbaarheid van de tekst en de kenmerken van de diverse tekstgenres speciale aandacht te krijgen. Poëzie in de brontekst dient dus in de doeltaal ook als poëzie weergegeven te worden, evenals een hoog en een laag taalniveau van bepaalde Bijbelgedeelten. Ook wordt specifiek naar het tekstgeheel gekeken, waarbij gevraagd wordt naar de structuur en functie van de taal, naar de functie van een woord binnen de zin, van een zin binnen de tekst en naar de functie van de tekst als geheel. Het begrip context is in dit alles een sleutelbegrip.

Werkmethodiek

In totaal zijn bij het vertaalproject betrokken: 30 vertalers (oud- en nieuw-testamentici, hebraïci, graeci), neerlandici en vertaalwetenschappers, ca. 170 supervisors en literatoren, uit Nederland en Vlaanderen. Behalve met de wetenschappelijke kwaliteiten van betrokkenen werd ook rekening gehouden met een brede spreiding in kerkelijke achtergrond; zij waren afkomstig uit meer dan 20 kerken en geloofsgemeenschappen. Men werkte met vertaalkoppels en de vertaling doorliep zeven opeenvolgende fasen. Daarnaast werden ook lezerspanels gevormd. Zo waren er o.a. een jongerenpanel en een Vlaams lezerspanel.

Sinds 1998 werden deeltitels gepubliceerd onder de titel *Werk in uitvoering*, waardoor het grote geïnteresseerde publiek niet alleen kennis kon nemen van deze vertaalproeven, maar er ook op kon reageren met op- en aanmerkingen.

Het is niet verwonderlijk dat de kosten van dit groots opgezette project hoog werden: ca. € 12 miljoen.

Presentatie van de Nieuwe Bijbelvertaling

Na 12 jaar noeste arbeid kon de Nieuwe Bijbelvertaling worden gepresenteerd. In een dienst op 27 oktober 2004 in een tjokvolle Rotterdamse Laurenskerk werd de Nieuwe Bijbelvertaling in een kanseluitgave binnengedragen en God gedankt dat zijn Woord nu in deze Nieuwe Bijbelvertaling voor heel Nederland en Vlaanderen beschikbaar was. Later op die dag vond er in de Rotterdamse Doelen een meer culturele presentatie plaats, die door de televisie werd uitgezonden. In deze avondmanifestatie las de

beschermvrouw van het Nederlands Bijbelgenootschap, hare majesteit koningin Beatrix, de eerste tien verzen van Genesis 1 in deze Nieuwe Bijbelvertaling. Dit was tegelijkertijd het startschot voor een bijbelleesestafette, waarbij door meer en minder bekende Nederlanders de gehele Bijbel voorgelezen werd.

Receptie van de Nieuwe Bijbelvertaling

De zondag volgend op de presentatie werd door vrijwilligers van het NBG (waarvan het Bijbelgenootschap er ca. 2500 heeft!) in meer dan 1200 kerkelijke gemeenten tijdens of rondom de kerkdienst een exemplaar van de NBV aangeboden.

In de dagen en weken daarna vond de NBV gretig aftrek en bleek de NBV een groot verkoopsucces. Zelfs kreeg de NBV, hoewel niet een oorspronkelijk Nederlands boek, de grote jaarlijkse Publieksprijs van de Nederlandse Spoorwegen.

De Nieuwe Bijbelvertaling kwam in zeer veel verschillende edities uit. In standaarduitgaven en luxe uitgaven. Met en zonder deuterocanonieke boeken, met en zonder protestants liedboek. Zelfs ook in een uitgave zonder versaanuiding, de zogenaamde literaire editie, voor hen die vooral literair en cultureel in de Bijbel geïnteresseerd zijn. Al snel verscheen ook een *Paralleleditie*, waarin synoptisch de Statenvertaling en NBV te lezen zijn. Ook synoptisch werd de uitgave van de *Tanach* (2007), met naast elkaar de Hebreeuwse en de NBV-tekst. Zeer veel vraag was er (en is er nog steeds) naar de *Jongerenbijbel* (2006), met de gewone tekst van de NBV, maar voorzien van thematische inleidingen en met over de gehele tekst verspreid doordenkertjes en bezinningsvragen. Veel en rijk studiemateriaal bevat de *NBV Studiebijbel*, die in 2008 verscheen. Vooral vanuit de hoek van de kleinere gereformeerde kerken verscheen, in samenwerking met het NBG, in 2009 nog een studiebijbel, met veel tekstverwijzingen en commentaar, afgeleid van de Franse *Bible d'étude Semeur*, onder de titel *Studiebijbel in perspectief*.

Van Bijbeluitgave naar Bijbelgebruik

Het op de markt brengen van een nieuwe Bijbelvertaling kan natuurlijk niet het uiteindelijke doel zijn van een Bijbelgenootschap, waarvan de missie luidt: 'ervoor zorgen dat de Bijbel zoveel mogelijk mensen bereikt en aanspreekt'.

Daarom werd er rond de uitgave een zogenaamde *Bijbel10daagse* georganiseerd. In veel dorpen en steden van Nederland en Vlaanderen hielden vrijwilligers acties en organiseerden manifestaties waarbij de Nieuwe Bijbelvertaling onder de aandacht van het grote publiek werd gebracht. Ook in talloze kerkelijke gemeenten ging men met de (nieuwe) Bijbel(vertaling) bezig. In sommige gemeenten werd bijvoorbeeld een project gestart als *Je moet 'm ook een keer gelezen hebben*, waarbij men volgens een bepaald rooster - persoonlijk, maar met groepsgesprek - in één jaar de hele Bijbel doorlas. Sinds 2004 wordt er jaarlijks, verzorgd door de twee protestantse omroepen, op de tv een

nationale Bijbeltest gehouden. Ook worden er sinds enkele jaren, met door het NBG verstrekt materiaal, in grote getale lokale Bijbelquizen gehouden, in 2010 op niet minder dan 200 locaties met gemiddeld 100 deelnemers!

Nederland zou Nederland en zeker kerkelijk Nederland niet zijn als het tot een algehele aanvaarding van de Nieuwe Bijbelvertaling zou zijn gekomen. De Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) aanvaardden de NBV officieel reeds in 2005. In datzelfde jaar besloot de synode van de Protestantse Kerk in Nederland tot de kerkordelijk voorgeschreven vijftienjarige periode van 'beproeving'. Aan het einde daarvan, in 2010, besloot ook deze synode de NBV officieel vrij te geven voor kerkelijk gebruik, waarmee zij de praktijk van een breed gebruik van de NBV in de protestantse gemeenten bevestigde. Ondanks de deelname van de rooms-katholieke Bijbelstichting en de medewerking van talrijke rooms-katholieke vertalers en supervisoren besloten de Nederlandse rooms-katholieke bisschoppen de Nieuwe Bijbelvertaling niet vrij te geven voor kerkelijk gebruik. Voor liturgisch gebruik streven zij op dit moment merkwaardigerwijs naar een revisie van de Willibrordvertaling-1975, hoewel van deze vertaling nog pas in 1995 een revisie uitkwam. Wel kan de Nieuwe Bijbelvertaling volgens deze bisschoppen goede diensten bewijzen in huiselijke kring en Bijbelstudiekringen.

De Nieuwe Bijbelvertaling vond en vindt goede weerklank in veel evangelicale gemeenten.

Natuurlijk kan de Nieuwe Bijbelvertaling de voorstanders van een concordante en idiolecte vertaling (een stroming vooral binnen de Protestantse Kerk in Nederland) niet bekoren. Gelukkig werden zij bediend door de zogeheten *Naardense Bijbel*, een idiolecte vertaling die eveneens in 2004 verscheen, van de hand van ds. Piet Oussoren, die deze vertaling gedurende 30 jaren vervaardigde.

Ook het kerkelijke segment dat vasthoudt aan de Statenvertaling van 1637 hield en houdt moeite met de NBV, tenminste voor kerkelijk gebruik, want in veel gezinnen van deze stroming wordt de NBV wel degelijk bij de dagelijkse lezing thuis gebruikt. Voor hen kwam in december 2010 de *Herziene Statenvertaling* gereed, een vertaling die in heel veel opzichten op de NBG-51 lijkt. Helaas stuit ook deze herziening (na de vele eerdere pogingen tot herziening) van de oude Statenvertaling op veel kritiek in de eigen kring.

Alles overziende kan gesteld worden dat de Nieuwe Bijbelvertaling een verbazingwekkend grote en brede kerkelijke aanvaarding geniet. Daarom is nu de vraag op z'n plaats waarom er door het NBG nu al weer aan een nieuwe vertaling gewerkt wordt!

Vooropgesteld: het gaat hierbij niet om een alternatief voor of een vernieuwing van de NBV. Zeker, het werk aan de NBV is nog niet af. Voor ca. 2016 is een lichte revisie voorzien. Niet echt ingrijpend, omdat aan dezelfde vertaalmethodiek zal worden

vastgehouden. Maar hier en daar zal er iets gereviseerd worden, vooral op grond van de binnengekomen op- en aanmerkingen die binnen de gekozen vertaalmethodiek vallen.

De nieuwe vertaling van de Bijbel die hopelijk in het jubileumjaar 2014 van 200 jaar-NBG zal verschijnen is echter een Bijbelvertaling voor een specifieke doelgroep. Een basisbijbel. Niet een kinderbijbel of een vereenvoudigde bijbel voor jongeren. Daar zijn er al heel veel van. Maar een echte, opnieuw uit de grondtekst in het Nederlands vertaalde Bijbel voor een heel specifieke groep.

2. De Bijbel in Gewone Taal (BGT)

Voor wie is deze vertaling bedoeld?

Al is de Nieuwe Bijbelvertaling in goed Nederlands gesteld, daarom is het nog geen eenvoudige tekst. Integendeel. Verreweg het grootste deel van de Bijbel is voor sommigen te moeilijk om te lezen.

Iedereen kent wel de moeite die de kleine lettertjes met veel technische en juridische formuleringen bij een verzekeringsspolis of bij een koopakte opleveren. Zo kunnen ook sommige Bijbelgedeelten met lange en gecompliceerde zinnen voor de lezer moeilijkheden opleveren. Er is echter ook een categorie mensen voor wie elke gewone tekst en al helemaal die van de Bijbel te moeilijk leesbaar is.

Sinds enkele jaren is er in Nederland aandacht ontstaan voor deze categorie, die we de ‘niet-geoeffende lezers’ kunnen noemen. Het is misschien even schrikken, maar uit onderzoeken van de *International Adult Literacy Survey* uit 1995 en 2000 blijkt in Nederland ongeveer 37% en in Vlaanderen ongeveer 40% van de volwassenen tot deze categorie te behoren. Preciezer omschreven: ruim 10% van de volwassen Nederlanders functioneert wat lezen betreft op het laagste niveau (A1 en A1) en 27% in het op één na laagste (B1). Ze worden meestal aangeduid als ‘laaggeletterden’. Tot hen behoren mensen die door hun achtergrond of opleidingsniveau moeite hebben met lezen. Ook immigranten, die het Nederlands als tweede taal hebben, doven die met gebarentaal communiceren, dyslectici en mensen die ernstige concentratieproblemen hebben of weinig tot lezen en schrijven gestimuleerd worden.. Met het oog op hen is er een *Basiswoordenboek Eenvoudig Nederlands* samengesteld.

Op 19 november 2004, nog geen maand na de presentatie van de NBV, besloot het bestuur van het NBG om onderzoek te gaan doen naar de wenselijkheid van en de behoefte aan een vertaling van de Bijbel in echt eenvoudig Nederlands.

Kenmerken van een vertaling in eenvoudig Nederlands

Het NBG wil graag ook de ‘niet-geoeffende lezers’ de Bijbel in een Nederlandse vertaling in handen geven, zodat ze die - hetzij in boekvorm hetzij op een digitale manier

- zelf begrijpend kunnen lezen. Daartoe is nodig dat de tekst de algemene kenmerken van 'eenvoudige teksten' heeft. Deze kenmerken zijn: korte concrete teksten, een bekende context, een duidelijke structuur, een heldere lay-out, eenvoudige zinnen en gewone woorden. Dit betekent dat een alinea maximaal uit gemiddeld ongeveer 6 zinnen bestaat en een zin uit gemiddeld 11 woorden. Daarbij moet rekening gehouden worden met een woordenschat die niet veel groter is dan 2000 woorden.

Het mag duidelijk zijn dat de Nieuwe Bijbelvertaling-2004 niet aan deze kenmerken voldoet. In deze vertaling mocht immers 'de breedte van het Nederlands' gebruikt worden en komen dus ook lange complexe zinnen, moeilijke woorden, lastige verbanden en ingewikkelde beeldspraak voor. Decennia geleden heeft het NBG een Bijbelvertaling in de 'omgangstaal' uitgegeven, de zogenaamde *Groot Nieuws Bijbel*. Deze vertaling (ook uit de grondtalen) staat in de traditie van de *Good News Bible*, de *Gute Nachricht Bibel* en de *Bonnes nouvelles aujourd'hui* en was en is met name bedoeld voor mensen die niet vertrouwd zijn met specifiek kerkelijk en bijbels taalgebruik, maar niet voor de onervaren lezer in het algemeen. Daarom voldoet ook deze vertaling bij lange na niet aan de kenmerken voor eenvoudige teksten. Datzelfde geldt voor de meer parafraserende vertaling van *Het Boek*. Het dichtst benaderd worden de kenmerken voor een vertaling in eenvoudige taal nog in de door het NBG uitgegeven *Startbijbel*. Een Bijbel voor beginnende bijbellezers, waarbij vooral aan jongeren is gedacht. Deze *Startbijbel* is echter nooit tot een volledige Bijbel uitgegroeid en zelfs deze voldoet niet aan de eisen die gesteld worden aan lectuur voor niet-geoefende lezers.

Een vertaling in eenvoudig Nederlands dwingt vertalers nog meer dan bij andere bijbelvertalingen om duidelijke keuzes te maken. Duidelijkheid in de vertaling betekent echter soms ook een verlies aan nuance. Iets van de subtiliteit en de meerduidigheid van de tekst gaat verloren. Maar zonder een dergelijke vereenvoudiging in de taal zouden de teksten voor de niet-geoefende lezers onbegrijpelijk blijven.

Moet de Bijbel dan tot een gemakkelijk boek gemaakt worden? Nee en toch ook ja! We dienen er rekening mee te houden dat veel dingen in de Bijbel die niet-geoefende lezers moeilijk te begrijpen vinden, in het geheel niet als moeilijkheden bedoeld zijn. Als de Bijbelschrijver het in Ruth 3:2 heeft over 'gerst wannen op de dorsvloer' is het zeker niet zijn bedoeling het de lezer moeilijk te maken. Voor niet-geoefende lezers zijn deze woorden te verduidelijken door van het specifieke iets generieks te maken. Zo vertaalt de eenvoudige vertaalversie deze woorden met 'op het land aan het werk zijn'.

Toch zal de Bijbel ook zo niet een gemakkelijk boek worden. De enige drempel die in een vertaling in eenvoudig Nederlands weggenomen wordt is die van de ingewikkelde taal. De inhoud van de Bijbel blijft echter hetzelfde. En die inhoud is ook in eenvoudige taal niet zonder meer gemakkelijk te noemen!

Werken aan een ‘Bijbel in gewone taal’

In Frankrijk, Engeland, Duitsland en Spanje kent men reeds basisvertalingen van de Bijbel: Parole de Vie, Contemporary English Version, Basisbibel en Biblia para todos.

Op grond van het grote belang voor veel mensen in het Nederlandse taalgebied en uitgaande van de missie van het Nederlands Bijbelgenootschap om ervoor te zorgen dat de Bijbel zoveel mogelijk mensen bereikt en aanspreekt, besloot het bestuur van het NBG in februari 2007 dat er gewerkt moest gaan worden aan de totstandkoming van een Basisbijbel, sindsdien aangeduid als *Bijbel in Gewone Taal* (BGT). Daarbij moet het gaan om een Bijbel die rechtstreeks uit het Hebreeuws, Aramees en Grieks vertaald wordt (waarbij uiteraard gebruik gemaakt wordt van onderzoeksmateriaal van de NBV-vertaling) en waarbij de principes van het eenvoudig Nederlands worden gehanteerd. De vaststelling van de tekst gebeurt in samenwerking met deskundige organisaties als de *Stichting Makkelijk Lezen*, *Bureau Taal* en de *afdeling Taalbeheersing* van de Universiteit van Utrecht.

De gebruikssituatie waarvoor een dergelijke Bijbel bedoeld is, is niet de eredienst in het algemeen, maar thuisgebruik, catechese, scholen voor voorbereidend middelbaar onderwijs (VMBO), godsdienstonderwijs op de openbare basisschool, pastoraat in gevangenis en in kerkdiensten voor bepaalde doelgroepen.

Op dit moment, voorjaar 2011, is het vertaalproces om tot een Bijbel in gewone taal te komen nog in volle gang. Het vertaalwerk ligt op schema. De werkmethode is vergelijkbaar met die waarmee ervaring is opgedaan bij de totstandkoming van de NBV. De vertaalteams zijn nu echter bovendien getraind in het gebruik van eenvoudig Nederlands.

De aspecten waarop daarbij gelet wordt zijn: woordkeus, zinslengte, verbanden en verwijzingen.

Met betrekking tot de woordkeus is het van belang om zoveel mogelijk binnen de bandbreedte van de ruim 2000 woorden te blijven die door het Basiswoordenboek Eenvoudig Nederlands worden aangegeven. Bovendien mag er geen abstracte, archaische, specialistische of figuurlijke taal gebruikt worden.

Ten aanzien van de zinslengte geldt dat een zin gemiddeld uit niet meer dan 11 woorden mag bestaan, waarbij maximaal van één nevenschikking of bijzin sprake mag zijn. De opbouw van de zin moet eenvoudig zijn en er moet bij elkaar gezet worden wat bij elkaar hoort.

Wat de tekst betreft dient deze een heldere opbouw te hebben, met gewone verbindingswoorden en duidelijke verwijswaarden. De alinea's moeten kort zijn, gemiddeld 6 zinnen, en de perikopen mogen niet meer dan een kwart A4 beslaan. Waar nodig moet extra uitleg gegeven worden om het lezen gemakkelijker te maken.

Proeven

Het stond niet bij voorbaat vast dat een Bijbel in eenvoudig Nederlands ook mogelijk zou zijn. Daarom zijn er reeds in 2006 enkele proefvertalingen gemaakt van verschillende genres Bijbelgedeelten: uit de historische boeken van het Oude Testament, uit de Psalmen en uit de brieven van Paulus. Het werd duidelijk dat een en ander niet gemakkelijk was. Problemen die vanuit de Bijbelteksten rezen waren de soms ingewikkelde redeneringen, de lastige verbanden, de abstracte begrippen (zoals liefde, redding, woede), de vaak voorkomende beeldspraak en de volgorde die in het Nederlands niet altijd direct dezelfde is. De proefvertalingen werden voorgelegd aan personen die bij de doelgroep van niet-geoeffende lezers betrokken zijn, zoals testpanels van Bureau Taal, de Stichting Makkelijk Lezen, de redacteur van het officiële Nederlandse woordenboek Van Dale, leraren uit het voorbereidend middelbaar onderwijs, dovenpastores, immigranten- en justitiepredikanten. Algemeen was men enthousiast over de geweldige en positieve uitdaging die een vertaling van de gehele Bijbel in eenvoudig Nederlands biedt. Echter, nog belangrijker waren de uitermate positieve reacties van leden van de doelgroepen zelf, in kerken, buurthuizen, op VMBO-scholen en bij het gevangenispastoraat, die zich in meelesgroepen over de proefvertalingen hadden gebogen.

Uit de proeven konden al enkele gevolgtrekkingen worden gemaakt. De elementen uit de Hebreeuwse en Griekse tekst kunnen ook in een vertaling in eenvoudig Nederlands bewaard blijven. De vertaling behoeft inderdaad geen moeilijke woorden te bevatten, zij het dat specifieke en onmisbare Bijbelse begrippen en woorden geëxpliciteerd moeten worden. Wel moet de tekst zo nu en dan verder doorvertaald worden dan bijvoorbeeld in een standaardvertaling als de Nieuwe Bijbelvertaling het geval is. Gebleken is dat verbanden door herschikking en signaalwoorden helder kunnen worden gemaakt. Bovendien kan beeldspraak gehandhaafd blijven door de betekenis ervan expliciet te maken. In sommige gevallen levert het eenvoudige Nederlands een langere tekst op dan in een standaardvertaling, maar in andere gevallen ook wel korter.

Het is wellicht interessant om hier een enkel specimen van een vertaling in eenvoudig Nederlands te geven.

Letterlijk vertaald luidt Psalm 18:3: ‘Heer, mijn rots, mijn vesting en mijn bevrijder, mijn God, mijn steenrots, bij U kan ik schuilen, mijn schild, mijn hoorn van redding, mijn burcht.’ Dit vers zit vol beeldspraak: ‘rots’, ‘vesting’, ‘schild’, ‘hoorn van redding’, ‘burcht’. Voor de oude Israëliet riepen deze metaforen een beeld op van militaire strijd, een strijd waarbij zij veilig waren voor de vijanden dankzij hun burcht op een berg. God wordt aangeduid als de ultieme schuilplaats, waar je veilig bent. In de Bijbel in Gewone Taal is deze beeldspraak doorvertaald naar de essentie: ‘U beschermt me, bij U ben ik veilig. God, bij U kan ik me verbergen. U helpt mij en U bevrijdt mij. U redt me van mijn vijanden.’

Niet alle metaforen behoeven echter zo te worden vertaald. In Psalm 18:29 vinden we een voorbeeld van een eenvoudige beeldspraak. In de BGT luidt dat vers: ‘Heer, mijn

God, U brengt licht in mijn leven. U helpt me als ik het moeilijk heb.’ Het beeld van licht is algemeen bekend en voldoende duidelijk.

Ook blijkt het mogelijk om ingewikkelde teksten als de brieven van Paulus naar het beoogde taalniveau te brengen. In 1 Tess. 5:8-9 staat letterlijk vertaald: ‘Wij echter, van de dag zijnde, laten wij nuchter zijn, gekleed met harnas van geloof en liefde en (met) als helm de hoop op redding. Want God heeft ons niet gesteld tot woede maar tot het winnen van redding door onze Heer Jezus Christus.’ In de BGT luiden deze verzen: ‘Maar wij horen bij de dag. Laten wij daarom zorgen dat we helder blijven nadenken. Laten we op alles voorbereid zijn. Net zoals soldaten met een harnas aan en een helm op. We geloven en we houden van elkaar. Dat is ons harnas. En onze helm is ons vertrouwen. Want we vertrouwen dat we gered zullen worden door onze Heer Jezus Christus. God wil ons niet straffen maar redden.’

Hieruit blijkt wel dat door middel van explicitering, implicitering en herschikking alle elementen uit de lastige Griekse tekst in een eenvoudige Nederlandse tekst kunnen worden weergegeven, zonder dat de boodschap inhoudelijk verandert.

Voornemens

De complete vertaling van de Bijbel in eenvoudig Nederlands moet in 2014 klaar zijn. Dan bestaat het NBG 200 jaar. De *Bijbel in Gewone Taal* wordt een complete Bijbel, echter zonder deuterocanonieke boeken. Naast complete uitgaven zullen er ook, in traditionele en digitale vorm, deeluutgaven verschijnen, speciaal gericht op de doelgroep(en). In inleidingen en aantekeningen zullen leesaanwijzingen en een woordenlijst het lezen bevorderen. Ook zullen er illustraties in de uitgaven opgenomen worden

Als door deze vertaling de Bijbel weer meer mensen bereikt en aanspreekt dan is dat het mooiste jubileumgeschenk dat het NBG zich kan wensen!¹

¹ **Literatuur:**

Buitenwerf, Rieuwerd. *De Basisbijbel. Plan voor het maken van een Bijbel in eenvoudig Nederlands*. Bestuursstukken NBG, 9 febr. 2007.

Buitenwerf, Rieuwerd. *De Basisbijbel. Een Bijbel in eenvoudig Nederlands*. Presentatie 2008.

De Bijbel vertaald. De kunst van het kiezen bij het vertalen van bijbelse geschriften. Onder redactie van Klaas Spronk, Clazien Verheul, Lourens de Vries en Wim Weren. Zoetermeer 2007.

Handboek voor de Nieuwe Bijbelvertaling. Haarlem 2001⁴.

Kijken in een wazige spiegel. Werkboek bij De Nieuwe Bijbelvertaling. Heerenveen 2005.

NBV-informatie, diverse deeltjes vanaf 1993, uitgegeven door het Nederlands Bijbelgenootschap als informatie over het *Project [Nieuwe Bijbelvertaling]*.

Nu kijken we nog in een wazige spiegel. Cursus over De Nieuwe Bijbelvertaling. Haarlem 2004.

Spronk, Klaas. *Het verhaal van een vertaling. De totstandkoming van De Nieuwe Bijbelvertaling*. Heerenveen 2005.

Tuinstra, E. W. *Een vertaling 2000. Waarom een nieuwe Bijbelvertaling?* Haarlem 1990.

A 2004-ES ÚJ BIBLIAFORDÍTÁS UTÁN HOLLANDIÁBAN EGY ÚJABB FORDÍTÁS 2014-BEN?!²

„Nincsen is olyan tökéletes fordítás, mely nagyobb tökéletességre naponként ne mehetne.”

(Bod Péter, 1748)

2014-ben lesz 200 éves a Holland Bibliatársulat (Nederlands Bijbelgenootschap, NBG). Ilyen kerek évfordulót, második centenáriumot, sub conditione Jacobi (a jakabi feltétellel), biztosan nagy hálaadással ünnepelnek majd meg. Elsősorban, természetesen, hálaadó istentisztelet keretében, amit Isten dicsőségére tartanak majd, hogy a sok jóért hálát adjanak, azért, ami ez alatt a 200 év alatt az NBG révén megvalósulhatott. Másrészt egy teljesen új bibliafordításnak nézhetünk elébe, amely a jubileumi év vége felé jelenik majd meg.

Teljesen új bibliafordítás? Hát nem 2004-ben jelent meg az Új Bibliafordítás (Nieuwe Bijbelvertaling, NBV), a Bibliának teljesen új fordítása, az NBG gondozásában? De igen. És mégis 2014-ben a Bibliának teljesen új fordítása várható ismét? Igen. Ebben az esetben azonban egészen specifikus fordításról van szó. Olyan fordításról, amely specifikus célcsoport számára készül. Biblia, amely egyszerű holland nyelven szól. Ugyanis az NBV biztos, hogy nem ilyen.

A továbbiakban ezért először a 2004-es NBV-ről. Hogy aztán majd rátérjünk a 2014-es jubileumi évben megjelenő bibliafordításra.

1. Az Új Bibliafordítás (NBV)

Kiváltó ok

Az igény, hogy a Bibliának új, holland fordítása készüljön, elsősorban abból a tényből fakadt, hogy az 1951-es bibliafordítás, az ún. NBG-51, amit a hollandiai protestáns egyházak nagy részében használtak, erősen elavulttá vált. Bár ez a fordítás csupán 60 évvel ezelőtt készült el, a fordítás munkálatai elkezdődtek már 1911-ben. A háborús évek azonban késleltették ennek a fordításnak a befejezését. Ennek lett a következménye, hogy az NBG-51 tulajdonképpen már megjelenésekor túlhaladott volt, nevezetesen az elavult kifejezések és az elavult ortográfia miatt. Nem sokan tudják, hogy amikor az NBG-51 megjelent, „rangrejtve” már dolgoztak a javított kiadáson. Ez a javított kiadás egyébként soha nem készült el. Az NBG-51 idejélmúlt jellegének következtében a XX. század utolsó évtizedében a Biblia szövegének olvasása a konfirmandusok számára például nyilvánvalóan nehéznek bizonyult. De nemcsak a fiatalok számára volt nehéz. Idősebb bibliaköri tagok is gyakran folyamodtak modernebb fordításokhoz, mint amilyen pl.

² A magyar szöveg Kereszturi Sándor Zsolt fordítása

a *Groot Nieuws Bijbel* (Nagy Hír Biblia) vagy a *Het Boek* (A Könyv) egy köznyelvi fordítás, ill. egy parafrázisszerű átültetés.

1987-ben jelent meg a United Bible Societies (Bibliatársulatok Világszövetsége) és a vatikáni Keresztyén Egység Titkárság indítványára a *Guidelines for Interconfessional Translation of the Bible* (Irányelvek a Biblia felekezeti fordításához) javított kiadása. Ebben arra szólítottak fel, hogy a Biblia fordításánál új módszer szerint járjanak el a forrás- és a célnyelv kínálta gazdag lehetőségekkel. Ezek az *Irányelvek* ugyanakkor új kezdeményezésként felekezeti együttműködésre is ösztönöztek a Biblia fordítása rendjén.

Célkitűzés

Az új bibliafordítás tervével az NBG szándéka az volt, hogy egységes alapfordítás készüljön a következő évtizedekre, gyülekezeti, otthoni és iskolai használatra, ill. a média számára. Emellett ennek a fordításnak – holland nyelvterületen első ízben – felekezeti zínnek kellett lennie, római katolikus, protestáns és zsidó szakemberek együttműködésében kellett elkészülnie. Nemzetközinek is kellett lennie, a flamand fél bekapcsolásával, hogy így az egész holland nyelvterület be legyen vonva, Hollandia éppúgy, mint Flandria. Harmadik megkülönböztető jegye: az új fordításnak a legújabb tudományos szövegkiadások és fordítói elvek alapján kellett elkészülnie.

1989 novemberében adta a megbízást az NBG vezetése arra, hogy vizsgálják meg a projekt megvalósíthatóságát. Végül 1993-ban elkezdődött a munka a Holland Bibliatársulat és a római katolikus Biblia Alapítvány (Katholieke Bijbelstichting, KBS) együttműködésében, a protestáns Flamand Bibliatársulattal (Vlaamse Bijbelgenootschap, VBG) és a római katolikus belga Biblia Alapítvánnyal (Vlaamse Bijbelstichting, VBS) közösen.

Fordítói módszer

2004-ig a hollandiai egyházakban főként három fordítást használtak: az 1975-ös Willibrord-fordítást (1995-ben revideálták) a római katolikus egyházban, az NBG-51-et a protestáns egyházakban, a szigorúan ortodox protestánsok pedig az 1637-es *Statenvertalingot* [az első hivatalos holland bibliafordítást – ford. megj.].

A *Statenvertaling*, akárcsak az NBG-51 fordítói módszere a formális ekvivalencia, még ha az utóbbi esetében kisebb mértékben is, ami annak tulajdonítható, hogy jobban figyelembe vették a célnyelvet, a hollandot. A Willibrord-fordítás a dinamikus ekvivalencia fordítói módszerét követi, de közelít az ún. funkcionális ekvivalencia fordítói módszeréhez, és figyelembe veszi a szentírás- és fordítástudomány újabb vívmányait is.

Főleg a XX. század 70-es éveitől kezdve sürgetett protestáns teológusok egy csoportja (az ún. Amszterdami iskola) konkordáns vagy idiolektikus bibliafordítást. Emellett él Hollandiában egy szigorúan ortodox protestáns réteg, akik ragaszkodnak a régi *Statenvertalinghoz*.

Az NBV elkészítése előtt fordítási szabályokat állítottak fel, melyeket az évek folyamán helyenként módosítottak és kiegészítettek. A fő irány azonban ugyanaz maradt. Olyan fordítói módszert választottak, amely hű a forrásnyelvhez és a célnyelvre tekint. Kétutas-politikát, amiben az eredeti szöveg és a célnyelv igényeit állandóan egyeztették. A cél: a lehető legjobban ragaszkodni az eredeti szöveghez, miközben egy mondatonként és stilisztikailag helyes holland szöveget szerettek volna. Emellett külön figyelmet kellett szentelni a szöveg felolvashatóságának és a különböző műfajok jellegzetességeinek. Így az eredeti szöveg költői részeit a célnyelven is költői nyelven kellett visszaadni, akár csak egyes bibliai részek magas, ill. alacsony szintű nyelvezetét. Különösképpen figyeltek a szöveg egészére, vizsgálták a nyelv szerkezetét és szerepét, az egyes szavak szerepét a mondaton belül, a mondat szerepét a szövegen belül és a szövegnek mint egésznek a szerepét. A szövegösszefüggés mindebben kulcsfontosságú.

Munkamódszer

A fordítói munkában részt vett 30 fordító (ó- és újszövetség-kutatók, hebraisták, hellenista tudósok), nederlandisták és fordítástudományi szakemberek, kb. 170 korrektor és író Hollandiából és Flandriából. A válogatásnál figyeltek nemcsak a tudományos színvonalra, hanem arra is, hogy minél nagyobb legyen a felekezeti szórás; a munkában résztvevők több mint 20 egyházból és vallási közösségből érkeztek. A fordítók párban dolgoztak, és a fordítás hét egymást követő szakaszon ment keresztül. Emellett olvasói fórumokat hoztak létre. Így volt pl. fiatalok fóruma és egy flamand olvasói fórum.

1998 óta jelentek meg részletek *Werk in uitvoering* (*Készülőben lévő mű*) címen, így az érdekelt, szélesebb közönség nemcsak tudomást szerezhetett a fordítási kísérletekről, hanem reagálhatott is: észrevételeket és megjegyzéseket fűzhetett hozzá.

Nem csoda, ha e nagymérvű projekt költségei magasak lettek: kb. 12 millió euró.

Az Új Bibliafordítás premierje

12 évi szorgos munka után lehetett az Új Bibliafordítást bemutatni. Istentisztelet keretében 2004. október 27-én vitték be a zsúfolásig megtelt rotterdami Lőrinc-templomba az Új Bibliafordítás egy szószéki kiadását, és köszönték meg Istennek, hogy Igéje most ebben az Új Bibliafordításban egész Hollandia és Flandria számára elérhető. Aznap, később a rotterdami Doelen kongresszusi központban tartottak bemutatót, ami elsősorban kulturális jellegű volt, és amit a televízió is közvetített. Ezen az esti rendezvényen a Holland Bibliatársulat védnöke, őfelsége Beatrix királynő olvasta fel Mózes első könyve első tíz versét az Új Bibliafordításból. Ez volt egyben a rajtja annak a bibliaolvasómaratonnak, amelynek keretében többé-kevésbé ismert hollandok olvasták fel a teljes Bibliát.

Az Új Bibliafordítás fogadtatása

A bemutatót követő vasárnap az NBG önkéntesei (a Bibliatársulatnak kb. 2500 önkéntese van!) több mint 1200 gyülekezetben, az istentiszteleten vagy utána az NBV egy-egy példányát nyújtották át.

Az ezt követő napokban és hetekben az NBV roppant kelendő volt, és nagy kasszasi-kernek bizonyult. Maga az NBV, bár nem eredeti holland könyv, megkapta a Holland Vasutak éves, nagy közönségdíját.

Az Új Bibliafordítás nagyon sokféle kiadásban jelent meg. Szokásos és díszes kiadásban. Deuterokanonikus könyvekkel és azok nélkül, protestáns énekeskönyvvel és anélkül. Még olyan kiadásban is, amelyből hiányzik a versbeosztás, ez az ún. irodalmi kiadás azok részére, akiket a Biblia elsősorban irodalmilag és kulturálisan érdekel. Gyorsan megjelent egy *Párhuzamos kiadás (Paralleleditie)*, amiben szinoptikusan olvasható a *Statenvertaling* és a NBV Szinoptikus lett a *Tanach* kiadása (2007) is, egymás mellett a héber és az NBV-szöveggel. Nagyon keresett volt (és még most is az) a *Jongerenbijbel (Fiatalok Bibliája, 2006)*, az NBV rendes szövegével, de ellátva tematikus bevezetőkkel és az egész szövegben elszórt meditációkkal és elgondolkodtató kérdésekkel. Sok és gazdag anyagot tartalmaz a *NBV Magyarázatos Biblia*, ami 2008-ban jelent meg. Elsősorban a kisebb református egyházak gondozásában jelent meg, az NBG-vel közösen, 2009-ben még egy magyarázatos Biblia, sok utalással és magyarázattal, a francia *Bible d'étude Semeur* alapján, *Studiebijbel in perspectief (Magyarázatos Biblia távlatban)* címen.

Bibliakiadástól a Biblia használatáig

Piacra dobni egy új bibliafordítást természetesen nem lehet végső célja egy olyan bibliatársulatnak, melynek küldetése: „gondoskodni arról, hogy a Biblia a lehető legtöbb embert elérje és megszólítsa”.

Ezért szerveztek a kiadásról ún. *Bibliai10napos (Bijbel10daagse)* vetélkedőt. Hollandia és Flandria sok falvában és városában önkéntesek akciókat tartottak és rendezvényeket szerveztek, amelyek az Új Bibliafordításra hívták fel a nagyközönség figyelmét. Számptalan gyülekezetben is foglalkoztak az Új Bibliafordítással. Egyes gyülekezetekben pl. olyan projektekbe kezdtek, mint a *Neked is el kellene egyszer olvasnod* projekt, amelynek segítségével egy bizonyos vezérfonal szerint – személyesen, de csoportosan is, beszélgetések keretében – egy év alatt az egész Biblia olvasható. 2004 óta évente tartanak a tv-ben országos Biblia-tesztet, amiről két protestáns műsorszóró gondoskodik. Néhány éve nagy számban rendeznek helyi Biblia-kvízeket is az NBG által biztosított anyaggal, 2010-ben nem kevesebb mint 200 helyen, átlag 100 résztvevővel.

Hollandia nem lenne Hollandia, és különösen nem egyházi Hollandia, ha az Új Bibliafordítást maradéktalanul elfogadta volna. A Református Egyházak (Gereformeerde

Kerken, vrijgemaakt) már 2005-ben hivatalosan elfogadták az NBV-t. Ugyanabban az évben döntött a Hollandiai Protestáns Egyház (Protestantse Kerk in Nederland) zsinata egyházi rendben előírt ötéves „bevizsgálásról.” A próbaidő végén, 2010-ben határozta el ugyanez a zsinat, hogy az NBV-t hivatalosan engedélyezi templomi használatra, amivel az NBV széles körű használatának a gyakorlatát szentesítette. A római katolikus Biblia-alapítvány részvétele ellenére és számos római katolikus fordító és korrektor közreműködése ellenére a holland római katolikus püspökök úgy határoztak, hogy az Új Bibliafordítást nem engedélyezik templomi használatra. Liturgiai használatra jelenleg furcsamód az 1975-ös Willibrord-fordítás revízióját sürgetik, bár ennek a fordításnak nemrég, 1995-ben jelent meg javított kiadása. A püspökök szerint az Új Bibliafordítás jó szolgálatot tehet házi körben és bibliaórákon.

Az Új Bibliafordítás jó visszhangra talált és talál sok evangéliumi keresztyén gyülekezetben.

Az Új Bibliafordítás a konkordáns és idiolektikus fordítás képviselőit (elsősorban a Holland Protestáns Egyházon belüli irányzat) természetesen nem bővítheti el. Szerencsére rendelkezésükre áll az ún. *Naarden-i Biblia* idiolektikus fordítás, amely szintén 2004-ben jelent meg, Piet Oussoren munkájaként, aki a fordításon 30 évig dolgozott.

Az 1637-es *Statenvertaling*hoz ragaszkodó rétegnek is fenntartása van az NBV-vel szemben, legalábbis ami a templomi használatot illeti, otthoni mindennapos igeolvasáskor ugyanis e réteghez sorolható sok család is szorgalmasan használja az utóbbit. Számukra készült el 2010 decemberére a *Javított Statenvertaling (Herziene Statenvertaling)*, nagyon sok tekintetben az 1951-es NBG-hez hasonlító fordítás. Sajnos, a régi *Statenvertaling*nek ez a javított kiadása is (sok korábbi javítási próbálkozás után) sok bírálatot kap a maga körében.

Mindent összevetve megállapítható, hogy az Új Bibliafordítás meglepően nagy és széles körű egyházi elfogadásnak örvend. Ezért kérdés most a maga rendjén, hogy miért dolgozik az NBG ismét egy újabb fordításon.

Előrebocsátom: itt nem az NBV-nek egy alternatívájáról vagy javításáról van szó. Persze, az NBV-vel való teendők még nem értek véget. Kb. 2016-ra egy kisebb revideálást terveznek. Nem igazán mélyreható, mivel ugyanahhoz a fordítói módszertanhoz fognak ragaszkodni. De helyenként javítanak valamit, mindenekelőtt a beérkezett észrevételek és megjegyzések alapján, amelyek a választott fordítói módszertannal meg-egyeznek.

A Biblia új fordítása ellenben, amelyik remélhetőleg 2014-ben, a 200 éves NBG jubileumán jelenik meg, specifikus célcsoport számára készülő bibliafordítás. Alapvető biblia. Nem gyermekbiblia vagy egyszerűsített Biblia fiatalok számára. Abból már nagyon sok van. Hanem az eredeti szövegből hollandra fordított, eredeti Biblia, nagyon specifikus célcsoport számára.

2. A Biblia Egyszerű Nyelven (Bijbel in Gewone Taal, BGT)

Kiknek szánják ezt a fordítást?

Bár az Új Bibliafordítás jó holland fordítás, mégsem könnyű szöveg. Ellenkezőleg! A Biblia legnagyobb része egyesek számára messzemenően túl nehéz olvasmány.

Mindenki ismeri, milyen nehezek a biztosítási kötvények vagy az adásvételi szerződések technikai és jogi fordulatokkal teli apró betűs részei. Ilyen nehéznek bizonyulhatnak egyes bibliai részek hosszú és bonyolult mondatai az olvasó számára. Van azonban egy réteg, akik számára akármilyen szokásos szöveg, a Biblia szövege pedig különösen nehezen érthető.

Pár éve Hollandiában a figyelem e réteg felé fordult, akiket „nem gyakorlott olvasók”-nak nevezhetünk. Talán ijesztő, de az *International Adult Literacy Survey* 1995 és 2000 között végzett kutatásaiból az derül ki, hogy Hollandiában a felnőttek kb. 37%-a, Flandriában pedig kb. 40%-a tartozik ebbe a kategóriába. Még pontosabban: a felnőtt holland lakosság bő 10%-a a legalacsonyabb szintet (A1 és A1) éri el szövegértés terén, 27%-a pedig csak a következő szintet (B1). Ők azok, akiket többnyire „alacsonyán képzettek”-nek minősítenek. Ide tartoznak azok, akiknek körülményeiknél vagy képzettségüknél fogva szövegértési problémái vannak. A bevándorlók is, akiknek a holland nem anyanyelvük, a siketek, akik jelbeszéddel kommunikálnak, a diszlexiások és olyanok, akiknek komoly koncentrációs problémái vannak, vagy akiket olvasásra és írásra kevésbé ösztönöznek. Rájuk való tekintettel állították össze az *Egyszerű Holland Alapszótárat* (*Basiswoordenboek Eenvoudig Nederlands*).

2004. november 19-én, egy szűk hónappal az NBV bemutatója után, az NBG vezetése elhatározta, hogy felmérést készít, milyen igény lenne rá, és mennyire lenne hasznos a Bibliának egyszerű holland nyelvre való fordítása.

Az egyszerű holland nyelvre való fordítás jellemzői

Az NBG szeretné a Bibliát a „nem gyakorlott olvasók” kezébe is adni, olyan holland fordításban, hogy – könyv alakban vagy digitális kiadásban – maguk is megérthessék. Ehhez az szükséges, hogy a szöveg „az egyszerű szövegek” általános jellemzőit viselje magán. Ezek a jellemzők a következők: rövid, nem elvont szövegek, közismert szövegösszefüggés, érthető szerkezet, világos külalak, egyszerű mondatok és megszokott szavak. Ez azt jelenti, hogy egy bekezdés legfeljebb átlag kb. 6 mondatból, egy mondat pedig átlag 11 szóból álljon. Emellett olyan szókészlettel kell számolni, amely nem sokkal haladja meg a 2000 szót.

Világos, hogy a 2004-es Új Bibliafordítás ezeknek az elvárásoknak nem tesz eleget. Ennél a fordításnál „a holland nyelv változatosságával” éltek, így aztán hosszú, összetett mondatok, nehéz szavak és szókapcsolatok, bonyolult képes beszéd is előfordul benne.

Egy évtizeddel korábban adott ki az NBG egy bibliafordítást „köznyelven”, az ún. *Groot Nieuws Bijbel*-t (*Nagy Hír Biblia*). Ez a (szintén eredetiből készült) fordítás a *Good News Bible*, a *Gute Nachricht Bibel* és a *Bonnes nouvelles aujourd'hui* tradícióját követi, és pontosan azoknak szánták, akik számára idegen a sajátos egyházi és bibliai nyelvezet, és nem a gyakorlattal nem rendelkező olvasók számára, általában. Ezért ez a fordítás messze nem felel meg az egyszerű szövegek követelményeinek. Ugyanez érvényes az inkább parafrázelt *Het Boek* fordítására is. Az NBG által kiadott *Startbijbel* (*Start-Biblia*) jellemzői közelítik meg a legjobban az egyszerű nyelvű fordítást. Ez a Biblia kezdő bibliaolvasók számára készült, mindenekelőtt a fiatalok számára. Ez a *Startbijbel* azonban soha nem nőtte ki magát teljes Bibliává, és nem is tesz eleget az elvárásoknak, amelyek a nem gyakorlott olvasók olvasmányaival szemben támaszthatók.

Az egyszerű holland nyelvű fordítás még inkább egyértelmű döntésekre kényszeríti a fordítókat, mint egyéb fordítások. A közérthető fordítás azonban néha az árnyaltság elvesztésével jár. A szöveg finomságából és jelentésbeli gazdagságából valami elvész. Azonban ilyenyszerű nyelvi egyszerűsítés nélkül a szövegek érthetetlenek maradnak a nem gyakorlott olvasók számára.

Akkor a Bibliának könnyed olvasmánynak kell lennie? Nem, és mégis! Gondoljunk arra, hogy sok minden a Bibliában, amit a nem gyakorlott olvasók nehezen értenek, egyáltalán nem azért került be, hogy nehézséget okozzon. Ha a szent író a Ruth 3,2-ben arról ír, hogy „árpát szór a szérűn”, biztosan nem az volt a szándéka, hogy az olvasó dolgát megnehezítse. Nem gyakorlott olvasók számára ezek a szavak úgy tehetők világossá, hogy a specifikus helyett általánosan fogalmazzunk. Így az egyszerű fordítás a fenti szavakat „a mezőn dolgozik”-kal fordítja.

Még így sem lesz a Biblia könnyed olvasmány. Az egyetlen akadály, amit egy egyszerű holland fordítás elhárít, az a bonyolult nyelvezet. A Biblia tartalma azonban ugyanaz marad. És a tartalom még egyszerű nyelven sem mondható minden további nélkül könnyűnek!

A „Biblia egyszerű nyelven” munkálatai

Franciaországban, Angliában, Németországban és Spanyolországban léteznek már a Bibliának alapfordításai: *Parole de Vie*, *Contemporary English Version*, *Basisbibel* és *Biblia para todos*.

A holland nyelvterületen megnyilvánuló nagy érdeklődésre való tekintettel és a Holland Bibliatársulat azon küldetéséből kiindulva, hogy gondoskodni kell arról, hogy a Biblia a lehető legtöbb embert elérje és megszólítsa, az NBG vezetése 2007 februárjában elhatározta, hogy dolgozni kell egy alapbiblia megjelentetésén, amelynek a címe már kezdettől fogva *Biblia Egyszerű Nyelven* (*Bijbel in Gewone Taal*, BGT). Olyan Bibliáról van szó, amelyet közvetlenül héberből, arámból és görögből fordítanak (magától értetődően használni fogják az NBV-fordítás előtanulmányait), és amelynek fordítása az egyszerű holland nyelv alapelveit tartja szem előtt. A szöveg megállapítása szakértő szervezetek bevonásával történik, mint amilyen a *Könnyen Olvasni Alapítvány* (*Stichting*

Makkelijk Lezen), a *Nyelv Hivatal (Bureau Taal)* és az Utrechti Egyetem Nyelvkésztség szakja (*afdeling Taalbeheersing*).

Az ilyen Bibliát általában nem istentiszteleti használatra szánják, hanem otthoni használatra, katekézishez, szakközépiskoláknak, elemi iskolai hittanoktatáshoz, börtönlelkésztség számára és réteg-istentiszteletekre.

Ez idő szerint, 2011 tavaszán, a Biblia egyszerű nyelvre való fordítása javában folyik. A fordítói munka terv szerint halad. A munkamódszer hasonlít ahhoz, amelyet a NBV fordítása során használtak. A fordítók ezenfelül az egyszerű holland nyelv használatára is felkészültek.

Szemponatok, amelyekre odafigyelnek: szóhasználat, mondatosság, szókapcsolatok és utalások.

A szóhasználat tekintetében lényeges, hogy lehetőleg annak a bő 2000 szónak a keretén belül maradjanak, amit az Egyszerű Holland Alapszótár megad. Továbbá nem használható elvont, régies, speciális és képletes nyelv.

A mondatosságat illetően az az érvényes, hogy a mondatok átlagosan ne álljanak több mint 11 szóból, és legfeljebb egy mellérendelést vagy mellékmondatot lehet alkalmazni. A mondat felépítése egyszerű kell, hogy legyen, és ami egymáshoz tartozik, egymás mellé kell, hogy kerüljön.

Ami a szöveget illeti, világos felépítésű legyen, szokásos mellérendelő és érthető alárendelő kötőszavakkal. A bekezdéseknek rövideknek kell lenniük, átlag 6 mondatból állóknak, és a perikópák nem rúghatnak többre, mint egy A4-es lap negyede. Ahol szükséges, külön magyarázatot kell adni, hogy az olvasást megkönnyítse.

Ízelítő

Nem volt eleve biztos, hogy a Biblia egyszerű holland fordítása meg is valósítható. Ezért már 2006-tól kezdve néhány próbafordítást készítettek, különböző műfajú bibliai részletekét: az Ószövetség történeti könyveiből, a Zsoltárokból és Pál leveleiből. Kiderült, hogy egyik-másik részlet fordítása nem könnyű. Problémát jelentettek a bibliai szövegben a bonyolult érvelések, a nehéz szókapcsolatok, az elvont fogalmak (mint pl. szeretet, szabadítás, harag), a gyakran előforduló képes beszéd és a szórend, ami a hollandban nem mindig pontosan ugyanaz. A próbafordításokat odaadták olyanoknak, akik a nem gyakorlott olvasók célcsoportjával foglalkoznak, mint pl. a Nyelv Hivatal teszt-fórumai, a Könnyen Olvasni Alapítvány, a Van Dale hivatalos holland szótár szerkesztője, szakközépiskolai tanárok, hallássérültek papjai, bevándorlók lelkészei és igazságügyi lelkészek. Általában örültek a nagyszerű és pozitív kihívásnak, amely a teljes Biblia fordítását eredményezi egyszerű holland nyelven. Azonban még fontosabbak voltak a rendkívül pozitív reakciói gyülekezetekben, közösségi házakban, a szakközépiskolákban és a börtön-pasztorációban az egyes célcsoportok tagjainak, akik olvasóköri körben a próbafordítások fölé hajoltak.

Az ízelítőkből néhány következtetést már le lehetett vonni. A héber és görög szöveg elemei megőrizhetők az egyszerű holland fordításban is. A fordítás valóban nem tartalmazhat nehéz szavakat, ha vannak specifikus és nélkülözhetetlen bibliai fogalmak és szavak, azokat meg kell magyarázni. A szöveget továbbá olykor-olykor újra kell fordítani, gyakrabban, mint pl. egy standardfordítást vagy az Új Bibliafordítást. Úgy tűnik, hogy a szókapcsolatok átrendezéssel és kötőszavak beiktatásával érthetőbbé tehetők. Azonfelül a képes beszéd megőrizhető a jelentés világossá tételével. Egyes esetekben az egyszerű holland fordítás hosszabb szöveget hoz, mint a standardfordítás, más esetekben azonban rövidebbet.

Talán érdemes itt egy kis ízelítőt adni az egyszerű holland fordításból.

Szó szerinti fordításban a Zsoltárok 18,3 így hangzik: „Uram, sziklám, erődöm és szabadítóm, Istenem, kösziklám, nálad elrejtőzhetem, pajzsom, szabadításom szarva, várom.” Ez a vers tele van szóképekkel: „szikla”, „erőd”, „pajzs”, „szabadítás szarva”, „vár”. Ezek a metaforák katonai harc képét idézték fel a régi izraelitákban, harcét, amelyben biztonságban voltak az ellenséggel szemben, hegyen épült várúknak köszönhetően. Istent végső menedékhelynek nevezték, ahol biztonságban van az ember. Ennek a képes beszédnek a lényegét a Biblia Egyszerű Nyelven így adja vissza: „Te oltalmazol engem, nálad vagyok biztonságban. Isten, nálad rejtőzhetem el. Te megsegítesz, és megszabadítasz engem. Te mentesz meg ellenségeimtől.”

Nem minden metaforát szükséges azonban így fordítani. A Zsoltárok 18,29-ben egyszerű képes beszédre találunk példát. A BGT-ben így szól a vers: “Uram, Istenem, te fényt hozol életembe. Te segítesz, ha nekem nehéz.” A fény mint kép általánosan ismert és eléggé érthető.

Lehetségesnek bizonyul a bonyolult szövegeknek is, mint pl. Pál leveleinek, a kitűzött nyelvi szintre való hozatala. Az 1Thessz 5,8–9-ben ez áll, szó szerinti fordításban: „Mi azonban, nappal lévők, legyünk éberek, a hit és a szeretet vértét felöltve és a szabadításban való reményt mint sisakot. Mert Isten bennünket nem haragra állított, hanem a szabadítás megnyerésére Urunk Jézus Krisztus által.” A BGT-ben így szólnak ezek a versek: „De mi a nappalhoz tartozunk. Gondoskodjunk azért arról, hogy mindig tisztán gondolkodjunk. Legyünk mindenre felkészülve. Ahogy a katonák vértben és sisakban. Mi hiszünk és szeretjük egymást. Ez a mi vértünk. És a sisakunk a bizalmunk. Mert mi bízunk abban, hogy Urunk Jézus Krisztus által megmenekülünk. Isten bennünket nem büntetni akar, hanem megmenteni.”

Ebből látszik, hogy világossá tétellel, elrejtéssel és átrendezéssel a nehéz görög szöveg minden eleme egyszerű holland szövegben visszaadható, anélkül, hogy az üzenet tartalmilag megváltozna.

Tervek

A Biblia teljes fordítása egyszerű holland nyelvre 2014-ben kész kell, hogy legyen. Akkor lesz az NBG 200 éves. A *Biblia Egyszerű Nyelven* teljes Biblia lesz, azonban deuterokanonikus könyvek nélkül. Teljes kiadások mellett megjelennek majd, hagyomá-

nyos és digitális alakban, részkiadások is, kifejezetten a célcsoport(ok) részére. A bevezetőkben és megjegyzésekben utalások és tárgymutató segíti majd az olvasást. Ábrákat is felvesznek a kiadásokba.

Ha e fordítás által a Biblia ismét több embert ér el és szólít meg, akkor az a legszebb jubileumi ajándék, amit az NBG kívánhat önmagának.

GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ

GONDOLATOK NYIRÓ JÓZSEF NYELVÉRŐL¹

„Így lesz a mi szavunk mindenki szavánál más;”
Tamási Áron²

1. A magyar irodalom policentrikus modelljében a hatágú sípnek az a sajátosan alakuló szellemi-intézményi-fogalmi tere, amely az 1920 utáni aktuális történelmi-politikai-társadalmi kontextusban körvonalazódott a Romániához csatolt területeken, olyan irodalmi virágzást indított el, amely egyedi szint hozott a magyar irodalom történetébe. A különfejlődés, az önálló intézményi rendszer, az írók, költők, gondolkodók egyedülállóan szerveződő körei egyértelműen nem utalnak arra, hogy ez az elszakíttóságban fogant literatúra ne hatott volna az összmagyarság irodalmi életére, s viszont. Pomogáts Béla feltéve a kérdést: „Hány magyar irodalom létezik?” válaszul ezt adja, mellyel magam is egyetértek: „Meggyőződésem szerint egy, mint ahogy egyetlen magyar nemzet él a történelemben.”³ A magyar irodalmat egységes entitásként látva csupán a nyelvi, etnikai, történelmi és kulturális sajátosságok különbözőségében érzékelhetjük a regionalitás jelenlétét a szellemi alkotásokban. Pomogáts Béla a magyar nyelvterületen megoszló sajátos szellemiség megjelenési formáit „regionális irodalmak”-nak, „kulturális regionalizmusok”-nak, „tájirodalom”-nak nevezi.⁴ Az egyes régiók sajátosságai a meghatározóak egy-egy, az egységben külön is fejlődő irodalmi-szellemi rendszerben. A rendszerelmélet alapfogalmát (úm. rendszer) *szerves egység*ként definiálhatjuk, melyet kapcsolódások, összefüggések, viszonylatok, csatolások, kapcsolatok, kötődések, kölcsönhatások szerveznek egységgé.

A szocioökológia, a szociálgeográfia és a szociolingvisztika képviselői egyaránt hirdetik a táj – társadalom – ember egységes rendszerbeli, egymást meghatározó megjelenését. Az ennek nyomán kialakuló kultúrtér – Berényi István meghatározásában – az a „területi egység, amely az önálló történelmi fejlődés során sajátos anyagi és szellemi kultúrát hoz létre”⁵. Kós Károly kiáltó szava azt hirdeti, hogy „mi nem az egységes magyarságból elszakasztott egyszerű lélekszám vagyunk, de külön történelmi egység [...] önálló kultúrával, önérettel.”⁶ Alabán Ferenc szerint a regionális irányzatok valamilyen hagyományos tájegység szellemiségét, történelmi és kulturális identitását kívánták tudá-

¹ Mózes Huba, egykori témavezetőm köszönetére, akitől az órákon és a konzultációkon az ihletet és a biztatást kaptam.

² TAMÁSI Áron, *Az erdélyi magyar irodalom körül* = TAMÁSI Áron, *Tiszta beszéd: Publicisztikai írások 1923–1940*, összegyűjt., utószó BERNÁTH Ernő, Buk., Kriterion, 1981, 5.

³ POMOGÁTS Béla, *A magyar irodalom egysége*, Hatodik Síp, 1990/3, 1–2.

⁴ Uő, *Magyar tájak – magyar irodalom*, Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2009.

⁵ BERÉNYI István, *Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései*, Bp., Akadémiai, 1992, 127.

⁶ KÓS Károly, *Kiáltó szó = Erdélyi csillagok*, vál. CZINE MIHÁLY, Bp., Népszava, 1988, 7.

tosan kifejezni. Erdélyt sajátos földrajzi, történelmi, kulturális egységként értelmezi, s felvázolja az itt jelenlévő népek együttéléséből eredő gazdag kapcsolati hálót, amely magába szövi egyfelől az anyanemzethez kötődést, másfelől az itt élő etnikumok élénk kulturális és művészeti kapcsolatrendszerét.⁷

2. Az erdélyi kultúrtájkának a színeit ismert és elismert, ugyanakkor az irodalomtörténet-írástól elítélt, leértékelt írók is festették. Mózes Huba az *Amit az ember álmodni tud* című tanulmánygyűjteményében az erdélyiségről és az irodalomról megfogalmazott jegyzeteinek egyikében veszi számba a két világháború közötti erdélyi magyar prózaköteteket. Itt sorolja a művek recepcióját is jelző újrakiadásokat 1944-től 1989-ig. Összegzésül utal arra, hogy – bár bizonyos írók kanonizálását ez elő is segítette – néhány szerzőt ugyanakkor mellőztek.⁸ Az utóbbi kategóriát képviselte sokáig – egyes megítélői szerint ma is – Nyirő József, akinek Madrid környéki síremlékén a *székely apostol* felirat hirdeti, hogy írói termése a székely hagyományokban, a szülőföld és a népe iránt érzett szeretetében fogant. Irodalmi alkotásaiban szinte paradigmaszerűen jelenik meg ez a vonás. Sokan tettek azért, hogy ennek a bravúros nyelvezetű stílusművésznek a neve mellől elkopjon a megbélyegző „nyilas” jelző, magam is védelmembe vettem – írásművészetének nagyszerűségét, stílusművészetét elismerve – ezt a székely lóföktől származó székely író szellemi rehabilitálását kérve.⁹ Vannak, akik úgy látják, hogy Nyirő József Isten igájából az ördög igájába hajtotta a fejét, de támadói sem tagadhatják, hogy új színnel, számos remek alkotással gazdagította a magyar irodalmat. Az indulatok talán mára elcsitultak körülötte, még ha minden megítélője nem is fogadja teljes elismeréssel munkásságát. Újra kiadták műveit, sőt modern korunk vívmánya, az internet segítségével honlapok hirdetik tehetségének ránk maradt mementóit. A Magyarok Világszövetsége 2009-et – a 120 éve született író emlékére – Nyirő-évnek nyilvánította. A működő Nyirő József Kulturális Alapítvány célja az író emlékének ápolása és kulturális kultuszának fenntartása.

Munkásságának legtöbb elemzője stílusművészként értékeli és írói nyelvéeért dicséri. Tóth Ervin 1934-ben kiadott monográfiájában így ír róla: „írásaiban mindenekelőtt a nyelv művészt értékeljük”.¹⁰ Az anyanyelv az erdélyi írók számára a kifejezés, a megszólalás egyetlen, jelképes eszközét jelentette. Mint létfenntartó erőnek és mint nemzeti szimbólumnak a védelme és dicsérete a helikonisták ideológiáját, az önismeretet és az önazonosság-tudatot szolgálta, ezért olvashatunk gyakran zengő, lelkes megfogalmazásokat Nyirő József munkáiban is az anyanyelvről. Egyik írásában¹¹ a nyelvet – metamorfózisok sorát láttatva – azonosítja a virág susogásával, a madár trillájával, a vadak be-

⁷ ALABÁN Ferenc, *Az emancipált kontextus: Irodalom – Integráció – Identitás*, Dunaszerdahely, Nap, 2010.

⁸ MÓZES Huba, *Ragyog egy csillag: A két világháború közötti erdélyi magyar prózakötetek és a második világháború utáni recepciójukat jelző újrakiadások 1989 decemberéig* = M. H., *Amit az ember álmodni tud: Jegyzetek erdélyiségről, irodalomról*, Miskolc, Bíbor, 2006, 51–53.

⁹ GRÉCZI-ZSOLDOS Enikő, *Nyirő József, a „székely apostol” avagy egy író rehabilitálása*, Palócföld, 1999/2, 77–82.

¹⁰ TÓTH Ervin, *Nyirő József*, Hajdúnánás, 1934, 7.

¹¹ NYIRŐ József, *Az anyanyelv dicsérete*, Pásztortűz, 1931. máj. 3.

szédével, a napfénnel, a bolygók zajával, a szél zúgásával. Az anyanyelvet a történelmi fejlődés és az örök változás dinamizmusát hirdető életszemléletének részévé avatja. Úgy látja, hogy fejlődés és civilizáció nem lehetséges anyanyelv nélkül. „Az anyanyelv [...] a természet örök és áthághatatlan nagy törvénye.”¹² Hirdeti, hogy mint impériumhordozó tényező megszűnhet, de „amíg az ajkukon megjelenő szó és dal kultúrát jelent, nem érheti veszedelem édes anyanyelvünket”.¹³ Nyirő József természetes módon használta föl írói alkotásaiban a székely népnyelvet, az archaikus, balladisztikus elbeszélő nyelv fordulatait. Írásainak nyelvezete szülőföldjének tájszólásában gyökerezik; témái, szereplői ebben a kultúrtájban fogannak.

A latin műveltségű pap-író a liturgiákból, prédikációkból, imádságokból származó kifejezéseket is beépítette írói nyelvébe, mintegy láttatva ezzel egyrészt azt az ellentmondást, amely az étellel teli magyar tájszólás és a holt nyelv megmerevedett volta között húzódik, ezzel is hirdelve az anyanyelv létfenntartó erejét. Másfelől a papként eltöltött esztendőik lenyomataként, idiolektusának részévé válva íróként is kedvvel használta az ünnepélyes, fenséges kifejezéseket, mintha valamilyen eszményi, felmagasztalt társadalom képét kívánná bemutatni.

3. A nyelvtudomány szociolingvisztikai nézőpontja alkalmas arra, hogy a társadalomban élő nyelvet vizsgáljuk, annak minden kontextuális és egyedi sajátosságával. Edward Sapir – William Humboldt nyomán haladva – elismerte, hogy a nyelv és a kultúra között szoros kapcsolat van. Magyar nyelven is olvasható tanulmányának¹⁴ kvintesszenciája abban áll, hogy az emberi kultúra számos elemét annak a környezetnek a befolyása hozza létre, amelyben az illető kultúra birtokosai élnek. A sapiri elmélet szerint a környezet fogalmába – még ha nyelvi hatását vizsgáljuk is – bele kell értenünk a fizikai és a társadalmi tényezőket egyaránt. „A nyelv ugyanis olyan szimbólumok bonyolult szövedéke, amely magában foglalja azt az egész fizikai világot és társadalmat, amelyben valamely emberi közösség él.”¹⁵ Benjamin Lee Whorf – Sapir követőjeként – kiterjesztette a nyelv és a kultúra szoros kapcsolatát hirdető nézetet, s e két fogalom viszonyát determinisztikusnak képzelte el.¹⁶ Ronald Wardhaugh – a szociolingvisztika alapvetéseiről írott könyvében – a kommunikáció egyik fontos velejáróját jelöli meg: „a kommunikáció jó része arra szolgál, hogy fennmaradjon egy adott társadalom. [...] A nyelvet a valóság fenntartására használják.”¹⁷ A kognitív nyelvészek szerint az ember olyan fogalmi rendszert hoz létre, amely összhangban áll a valósággal, és amelynek a képe tükröződik a nyelvben, a nyelvhasználatban. Az azonos nyelvet vagy akár a nyelv egy-egy dialektusát, szociolektusát beszélő egyéneknek a nyelvi értelemben vett egységét közös nyelvi hátte-

¹² *Uo.*

¹³ *Uo.*

¹⁴ Edward SAPIR, *Nyelv és környezet = Szociolingvisztikai szöveggyűjtemény*, szerk. A. JÁSZÓ Anna, BÓDI Zoltán, Bp., Tinta, 2002, 62–71.

¹⁵ SAPIR, *i. m.*, 62.

¹⁶ *Language, Thought and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*, ed. J. B. CARROLL, Cambridge, Mass., MIT, 1956.

¹⁷ Ronald WARDHAUGH, *Szociolingvisztika*, Bp., Osiris–Századvég, 1995, 214.

rük hozza létre. Wittgenstein nyelvfilozófiája szerint az emberi létezés valójában a nyelv által történő létezés. „A kijelentés ábrázolhatja az egész valóságot” – vallja.¹⁸ Ezek a gondolatok segítenek megérteni Nyirő József székelyábrázolását. Írásainak „díszlete”, háttere a Havasok földje, szereplői a székelyek, akik ősi hagyományaikkal, tájszólásukkal együtt jelenítik meg azt a székely mitológiát, amelynek Nyirő József az egyik újrateremtője. Ez a mitológia új értelmet kap a kényszerű politikai változás következményeként megélt elszakítotttságban. Nyirő József hiteles ábrázolója ennek a szabadságától bizonyos értelemben megfosztott népcsoportnak. A nyelv, a tájszólás szimbólum, így értelmezhető a tájnyelvi elemek írásainak szerves elemeiként. Szövegeiben a székely tájszólás a presztízs-nyelvváltozat. A nyelv – ebben rejlik szimbólumszerűsége is – egy csoport közösen választott kommunikációs eszköze. Azzal, hogy a beszélő elfogadja az adott nyelvet vagy nyelvváltozatot, sorsközösséget vállal társaival. Egy népcsoport a közösen vállalt és preferált nyelvet, nyelvváltozatot egységesen elfogadva emeli a közvetítő nyelv rangjára, hogy az ne csupán a megértést, de az identitást is szolgálja.

Egy református lelkész a *szabadság* értelmezését elgondolkodtató nézetrendszerbe helyezte prédikációjában¹⁹: a *szab* igét magában rejtő fogalom azt mutatja a Krisztusban hívő ember számára, hogy *szabad*nak lenni csak bizonyos megszabott lehetőségek, határok között lehet, így a Jézust követő ember az isteni út rá *szabott* lehetőségeinek, *szabályainak* keretein belül tudja csak megélni *szabadságát*. (Fontos megjegyezni emellett azt is, hogy a nyelvtörténészek nem a *szab-* etimonra vezetnek vissza a m. *szabad* szót, a TESz. szláv átvételnek tartja.)

A magyar nyelv, s annak székely nyelvjárása a nyirői kontextusban: a szabadság jelképe az elzártságban. A nyelv egyfajta keret, korlátok közé is zár, hisz konvencionális elemek rögzülnek rendszerében. Az egy közösséghez tartozó nyelvhasználók a csoport normájához ragaszkodva tudnak kommunikálni, de így tudják megélni teljesjogúságukat is egy adott társadalmi csoportban. Ne tűnjék profánnak, de szívesen utalok itt korunk ihletett, mély gondolatiságú dalszövegeiről elhíresült, műveltségéről is minduntalan biznyságot tévő, népszerű, költőként is ismert Kovács Ákos egyik dalának szavaira: „Minden szó börtönbe zár”. A helikonisták köréhez tartozó erdélyi református püspök, Makkai Sándor gondolatai is efféle nézetet sejtetnek a nyelvhasználóra vonatkozóan: „fogalmakat alkot az őt érő, elborító, rajta átzuhogó és őt magával ragadó valóságáradat mozzanatairól. Ezek a fogalmak a gát, a háló, a keret, az edény, melyekkel az ember megállítja, bezárja, szemléli és megérti a valóságot, s egyben a saját öntudatos részévé, életévé teszi.”²⁰ Whorf – feltehetően nem ismervén Makkai püspök szavait – kimondja, hogy „egyetlen egyénnek sem áll szabadságában abszolút részrehajlás nélkül leírni a

¹⁸ Ludwig WITTGENSTEIN, *Logikai-filozófiai értekezés*, ford., jegyz. MÁRKUS György, Bp., Akadémiai, 1963, 132.

¹⁹ Fekete Ágnes áhítata 2010. ápr. 21-én a Kossuth Rádió Református Félóra című műsorában.

²⁰ MAKKAI SÁNDOR, *Magunk revíziója* = MAKKAI SÁNDOR, *Egyedül: Tanulmányok*, Erdélyi Szépművés Céh, Kolozsvár, 1931, 210.

természetet, még akkor is korlátozzák bizonyos értelmezésmódok, amikor a legszababbnak hiszi magát.”²¹

Ezen elméletek segítenek megérteni Nyirő József írói munkásságának azt a lényegi karakterét, amely egyfelől az egyéni székely látásmódban, egy emberi közösség, az erdélyi kultúra és a hagyományok, másfelől a szabadságot elszakítottóságában sajátosan megélő székely lélek költői dokumentálásában határozható meg.

A kultúra – többnyire antropológusok értelmezésében – olyan komplex egész, amely magába foglalja a tudást, a hitet, a művészetet, az erkölcsöt, a törvényt, a szokást. Az ember létezésének sajátos módja a szimbólumalkotó képesség. Kövecses Zoltán szerint a valós metaforikus konceptualizáció kettős és egyidejű kényszer vagy nyomás hatása alatt történik, ti. a testesültség és a kontextus kettőssége van jelen egyszerre, amikor metaforát alkotunk.²² A kontextust a lokális kultúra határozza meg, amely kultúraspecifikus, s amelynek lehetnek fizikai, szociális, kulturális, textuális stb. aspektusai. Egy közelítés szerint „Az erdélyi irodalom súlyos kataklizmák hatására jött létre, »zord idők« nyomása alatt”.²³ A fizikai, szociális létet és a kultúrát egyaránt meghatározó tényező ez. Nyirő szövegeinek kulturális aspektusát a székely hagyományokban, az abból átörökített nyelvi sajátosságokban, ebben a népi közegben gyökerezethetjük. Textuális kivételése ennek egyrészt művei stílusa, lexémakészlete, a székely tájszólásból merített nyelvi eszköztár.

A kognitív nyelvészlelet a nyelvi folyamatok pszichológiai és társadalmi tényezőivel is számol.²⁴ Akkor, amikor szerzőnk Erdélyt „félelmes föld”-nek nevezi, amikor a havasi világot „házunk tája”-ként kereszteli el, akkor a sajátjának érzett, féltett ősi örökséget metaforizálja. Sajátos panteizmusának, amely nem egyszerűen a természet, hanem az erdélyi föld szeretetét jelenti nála, jó példája az, amikor A sibói bölény²⁵ című regényében a méheknek, „Erdély fullánkos hadseregé”-nek tulajdonítja Erdély védelmi szerepét. A regény Rétyi papjának szentimentális gondolatai – a méhekhez intézett szónoklatában – a magyar szónak a természeti világgal azonosított metaforizációjában értékelhetők: „Ne feledjétek, hogy csak a magyarul öntözött virág édes, a magyarul vetett búza táplál, s az édes anyaszóval, dallal szépített égbolt alatt él az élet.”²⁶ A számára nagy ismertséget hozó *Jézusfaragó ember* című novellaciklusának²⁷ egyik darabjában, az *Értelek, virág* címűben a virágot mint a természet körforgásának parányi részét avatja a világmindenség működését, erejét szimbolizáló lételemmé, melyben benne van a történelem hangja, minden ember szava: „rádhajtott fülelem át hallom a korszakok életét az első ember üvöltéséig a lét fölött való örömeiben”. Mintha csak az erdélyi emberek elnémitásának feloldódása hangoznék a fecskék csivitelésében: „a mellükben elnémitott

²¹ *Uo.*

²² KÖVECSES Zoltán, *A metafora: Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*, Bp., Typotex, 2005 (Test és lélek).

²³ POMOGÁTS Béla, *A romániai magyar irodalom*, Bp., é. n., 20.

²⁴ BAŃCZEROWSKI Janusz, *A kognitív nyelvészet alapelvei*, Magyar Nyelvőr, 1999, 78–87.

²⁵ NYIRŐ József, *A sibói bölény*, Kolozsvár, I–II, 1934.

²⁶ *Uo.*

²⁷ NYIRŐ József, *Jézusfaragó ember*, Bp., Révai, 1937.

dalukat most zengik”.²⁸ Ember és fecske, ember és virág egy nála. Az ember és a természet együttélése, együttlélegzése a magyar népelet jellemzője. Ezt a létállapotot mesterien adja vissza írásaiban Nyirő József. Jancsó Béla költőien jellemzi a nyirői világképet: „A természet symboluma az embernek s az ember symboluma a természetnek. A természetnek, amivel teste-lelke egy. Ez a székely természeti mithológia, amely a Mindenség teljes összefüggését és egységét mindenben érzi.”²⁹

Nyirő metaforái között nagy számban találhatók a papi hivatás, a vallási elkötelezettség szimbolikájára utaló szóképek. Mivel idiolektusát, egyéni nyelvhasználatát ebből a meghatározó biográfiái élményből is építette, ezért ennek lenyomatai, a szakrális metaforák szinte minden írásában jelen vannak. Természetes ennek a regiszternek a megjelenése az *Isten igájában* című regényében³⁰, hisz a történet egy része egyházi környezetben játszódik. A *sibói bölény*³¹ történetében a *fakéreg* göcsörtössége a *szentírást* idézi fel benne: „mintha szentírás volna a ránc minden fakérgen”, ugyanitt a *gyermek* – megfogalmazásában – „égi réten szakított virág”. Az egyházi regiszter elemkészlete építi a *leégett mező* képének leírását: „fekete nagy úrasztala, melyen az élet holtteste fekszik”³². Az *Uz Bence* című regényében a főhős mint a keresztet cipelő félvad erdei legény válik a Havasok pogány Krisztusává. Humorral szövi át a történetet: a keresztet vivő Uz Bence mellett a medve a „kántor úr”, az őzek és a rókák „a hívek”. A panteisztikus szemlélet itt is jellemzően Erdély helyzetének ábrázolását szolgálja: a havasi világ, a természet minden növényével és állatával – Erdély szimbólumaként, metamorfizáltan – keresztként hordozza a történelem okozta fájdalmat. Az irodalmat is csak erdélyinek tudta elképzelni. Ahogy ebben a keserű hangulatú regényében írja a főhősről: „Olyan ábrándozva nézte a tüzet, mint egy erdélyi író, akinek nincsen témája.”

Nyirő koncepciózus narrációjának lényegi elemei a népiség nyelvi kifejezési formái. Minden írásából számszámra emelhetnénk ki a tájszavakat, vernakuláris nyelvének eme meghatározó elemeit, melyek mindenütt a kultúrtáj szeretetét szolgálják. A *Jézusfaragó ember* novelláinak³³ szövege szándékoltan telis-tele van valódi és alaki tájszavakkal, hisz témája és szereplői is ebből a néprajzi-dialektológiai régióból valók. Ezt illusztrálандó álljon itt a teljesség igénye nélkül néhány tájszó: *szakás, törökbúza, istráng, súj, jeccség, kúdulás, számigáalom, heába, üdő, onoka, Bálind, legén, sáfrán*.

A *Kopjafák* című novellafüzére – nyelviségében és tematikájában – a népi életből táplálkozik, szereplői népi alakok; mindegyik darabja egy-egy balladába illő, szerencsétlen emberi sorsot örökít meg. A halál motívuma, a temető, a kopjafa előtti merengés köti össze az egyes történeteket. Érdeemes felidézni azokat az írói megfogalmazásokat, ame-

²⁸ Uo.

²⁹ Idézi: LAKATOS Mihály, *Nyirő József recepciójának története: Jelentésrtegek Nyirő József Isten igájában című regényében*, Helikon, 1996, 14. – Az író vezetéknevének kétféle írásmódja terjedt el. Autográf leveleinek aláírása és az életében megjelent köteteknek címlapján olvasható név egyértelműen *Nyirő*, én ezek nyomán a rövid *i*-s változattal jegyzem a szerző nevét.

³⁰ NYIRŐ József, *Isten igájában*, Bp., Révai, 1936.

³¹ NYIRŐ József, *A sibói bölény*, i. m.

³² NYIRŐ József, *Uz Bence*, Bp., Révai, 1941.

³³ NYIRŐ, *Jézusfaragó ember*, i. m.

lyek – az öröklött és átörökíteni kívánt kultúra és nyelvjárás elemeiként – a *halál* és az *eltemetés* népies metaforizációjának változatait szemléltetik: „*földdel takarózzék*”, „*deszka közé szegeztek*”, „*földbe [...] vethetik*”, „*húzta az anyaföld*”, „*örökre el kellett nyújtóznia*”, „*a halál [...] görbe kaszájával ott állott a búzamező közepében*”, „*utolsó fájó sóhajtással szökött be a testébe a halál*”. Ebből a novellafüzéréből is szótárszerűen sorolhatjuk a tájszavakat: *deberke, pimpós túró, cserge, vondozódott, felherkent, csirikol, urusolni, naptárfa, borona-kalyiba, megfurustokolt, főveg, mereklye, vackorfa, sejömostor, ödöngött, fészi, küssebbség, bellérkedett...*

Íróként is úgy gondolkodik, ahogy a nép, amelyből származik. Őserőként van jelen benne ez a kultúra. Papként, íróként, tanult emberfőként is ragaszkodik elsődleges szellemi környezetéhez, sőt alapvető írói célja ennek a kultúrtájnak emléket állítani.

GYAPAY LÁSZLÓ

KÖLCSEY AKADEMIAI EMLÉKBESZÉDE KAZINCZY FELETT

A Magyar Tudós Társaság királyilag megerősített alaprajza kimondja, hogy a nem nyilvános nagy gyűléseket követő, esztendőnként összehívandó, nyilvános közgyűlésen „díszesebb költemények, nevezetesebb tárgyú értekezések felolvasása foly, valamint a’ hazai nyelv, tudományosság és a’ szép művészségek előmeneteléről szóló tudósításoké. Ezután a’ megholt nevezetesebb tagok, különösen tudományos érdemeikért illendő beszéddel magasztalásaikat nyerik. Végre az igazgató tanács által már az előtt kinek kinek kirendelt jutalmak mennél fényesebben osztatnak ki; ‘s a’ Társaság ezen innepe’ annál dicsőbb lételére nézve alázatosan megkérettetik a’ Pártfogó [József nádor], hogy ezt jelenlétével tündöklőbbé tenni méltóztassék.”¹ A Társaság rendszabásai megerősítik, és annyival bővítik az alaprajzban mondottakat, hogy a közgyűlésen „az Elölülő [elnök] és minden rendbeli új tag’ választását teszik közzé”, valamint az emlékbeszédeket nem korlátozzák az akadémia „nevezetesebb” halottaira mondván: ez alkalommal „az elhunyt tagok emlékezetét meg tiszteltetését nyer”.² Kazinczy halálakor az alapszabály ezen rendelkezései szükségessé tették a gondoskodást a felette mondandó emlékbeszédről. Az 1831 nyarán kitört kolerajárvány miatt azonban az Akadémia tevékenysége szünetelt, és a június 25-én tartott heti ülés után a tagok csak november 21-én ültek újra össze.³ Az *Évkönyvek* beszámolója szerint „közbe rebbant a’ cholera, melly Kazinczyt Aug. 22d. és Tittelt Aug. 26d. el is ragadá! Ülések nem folyhattak.”⁴

Kazinczy – egyelőre még bizonytalan – halálhírért Bártfay augusztus 31-ei levelében tudatta Kölcseyvel: „De ah kedves barátom, szomorú hírt hallottam én ma. – Hogy Kazinczy is meghalt! Azonban van még egy kis reményem, hogy a’ hír talán valótlan”.⁵ A hír azonban nem bizonyult alaptalannak, és Bártfay szeptember 8-án már a részletekről tudósított: „Tittel halálát eddig tudni fogod. – És a’ Kazinczyét is, – mert fájdalom! a’ gyász hír megvalósult. – Még 19kéről nekem ‘s Vörösmartynak írt; – az nap rosziul lett, 20. 21ben folyvást feküdt – ‘s 22ben 11 órakor általesett. Igy írja az Özvegy Grófné

¹ *A’ Magyar Tudós Társaság’ Évkönyvei: Első kötet: 1831–1832*, Pest, Trattner-Károlyi nyomtatása, 1833 (a továbbiakban: MTT Évk. 1833), 110.

² 51. §; MTT Évk. 1833, 117.

³ *A’ magyar tudós társaság kis gyűléseinek Jegyzőkönyve* (a továbbiakban: KGyJk), 1831. nov. 21., 18. ülés, 128. pont, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára (a továbbiakban: MTAK), Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye (a továbbiakban: Kt), RAL K 1389.

⁴ MTT Évk. 1833, 72.

⁵ KÖLCSEY Ferenc *Levelezés: II. 1820–1831*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2007 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái) (a továbbiakban: KÖLCSEY 2007), 380.

feleségemnek.”⁶ Kölcsey válaszában nem számol be arról, hogy mikor és miként értesült a halálhírről, csak tájékoztatja barátját, hogy szeptember 19-én Nagykárolyban találkozott gróf Károlyi Györggyel, aki felkérte őt a Kazinczy emlékére mondandó beszéd elkészítésére: „Grófod Wesselényi nevében is felszólított, hogy a’ parentatiót [halotti búcsúztatót] K[azin]czyért vallalnám fel. Megígértem.”⁷ Ülések hiányában a két igazgatósági tagnak saját nevükben kellett felkérniük Kölcseyt, aki már az ekkor leírt soraiban körvonalazta azt a koncepciót, melyre később az emlékbeszédet építette: az irodalmi mozgalmak kontextusába helyezett, a nemzet által magára hagyott, nyomorúságos körülmények között élő, dicső literátor képét. Ennek megrajzolásához kér adatokat pesti barátaitól Bártfayhoz címzett levelében: „A’ szent öreg háznépét a’ súlyedéből ki nem tudom ragadni; erőm annyi, hogy dicsőségének talán szolgálhatok. ‘S bár volna lellem úgy felfoghatni a’ Herosnak literatori pályáját, mint azt egy pragmatikai lélekkel bíró történet-írónak felfognia kellene! Mert a’ K[azin]czy’ parentatorának nincs kevesebb kötelessége, mint a’ literatura’ közelebb mult 60 éveit eleven rajzolatban előterjeszteni; ‘s híven kifejezni a’ revolutiót, mellyen mind a’ nyelv, mind a’ nemzet’ ízlése, ‘s művelődése olly sebes rohanással keresztül ment. Szemerét kérésem tanácsért; most kérlek Téged is. [...] Minden esetre Te az Özvegy Grófnéval levelezésbe tehetnéd magadat, ‘s ezen úton hagyományairol [hagyatékáról] nekem kielégítő tudósítást adhatnál. E’ nélkül a’ parentatio el nem készülhet; ‘s ha Te akarod, hogy valami türethetőt írjak: bizonyosan fáradtsággal is öszvekeresz mindent a’ mi célomhoz segít. Vagy magad tehát vagy Josephinéddele ‘s Szemerémmele egyet értve gyűjtsetek öszve holmit [egyet és mást] a’ mi életére, ‘s dolgozásaira világot vethet. Küldjétek a’ jegyzékeket, mellyeket a’ Tudományos Gyűjteményben maga felöl kiadott; a’ miket még hagyományai között találhatnátok; ‘s kivont datumokat a’ fogsági naplóbol (mert az évek’ számát minden környülményeire nézve tudnom kell). Irjátok öszve kiadott munkájainak, ‘s kézíratainak laistromát; számláljátok elő azokat, a’ kikkel levelezett stb. ‘S mindezeket a’ lehető gyorsasággal biztos kezektől küldjétek el.”⁸

Ugyanebben a levélben áll, hogy Kölcsey ezen a napon Döbrenteinek és Szemerének is írt.⁹ Ezek a levelek jelenleg nem ismeretesek, de valószínűsíthető, hogy Szemerének a Kazinczy-emlékbeszédet illetően hasonló értelmű tervet és kérést fogalmazott meg. Döbrenteinek, az Akadémia titoknokának azonban minden bizonnyal hallgatott a felkérésről, hisz az komolyan, de nem hivatalosnak volt tekinthető. Ezt a hallgatást látszik igazolni, hogy Döbrentei hivatalosnak és barátnak egyaránt nevezett, terjedelmes válaszában nem ejtett szót az emlékbeszédről.¹⁰

Ebből az időből rendelkezésünkre áll Kölcseynek egy Wesselényihez küldött levele is, melyre a báró jegyzett rá egy csonka keltezését: „NKárol, September 1831.”¹¹ Bizton-

⁶ KÖLCSEY 2007, 384.

⁷ 1831. szept. 20. KÖLCSEY 2007, 386.

⁸ 1831. szept. 20. KÖLCSEY 2007, 386–387.

⁹ KÖLCSEY 2007, 387.

¹⁰ 1831. szept. 29. KÖLCSEY 2007, 398–399.

¹¹ KÖLCSEY 2007, 401, 799.

sággal feltehető azonban, hogy a feladó ezt is szeptember 20-án vagy ahhoz közeli napon írta, hiszen a kolera miatt elrendelt zárlat után ekkor pótolta elmaradt levelezését. Wesselényinek is említi a megbízást, tehát a levél szeptember 19. előtt nem keletkezhetett. Minthogy a szövegből az is kiderül, hogy Károlyi György vállalta a levél továbbítását a címzetnek, és Kölcsey fontos iratokat kért vissza Wesselényitől, nem valószínű, hogy sokáig halogatta volna e sorok papírra vetését. Mivel az emlékbeszédre szóló felkérés Wesselényitől is származott, természetesen itt is kitér az ügyre: „Prof. Kézi, és Tittel, és Kazinczy nincsenek. Ez utolsónak parentatiójára Gróf György, a’ M[é]l[tósá]god’ nevében is felszollított. Illy felszollításnak engedni szent kötelesség; de nehéz kötelesség. A’ sokat szenvedett férjfiú’ élete ‘s literatori pályája a’ közelebb mult hatvan év’ litteraria historiájával, ‘s a’ nyelv’ nagy revolútiójával elválhatatlan öszveköttetésben áll; ‘s annak ki e’ hérosrol méltóképen akar szollani, pragmatikai lélekkel szükség a’ magyar literatura’ egészét keresztül ölelni; ‘s e’ pragmatikai lélek az, a’ mi a’ világ’ legnagyobb ritkaságai közé tartozik.”¹²

Wesselényi válaszárol nem tudunk. Szemere október 10-ei levelében reflektál barátja kérésére: „Bártfaynál ma tettem le számodra egy pakkot, [...] küldvén magamtól is holmit a’ mi a’ Kazinczy biographiája körül emlekeztetőül szolgálhat.”¹³ A küldemény tartalmára nézve nincs semmi információnk.¹⁴ Szemere november 7-ei levelében felajánlja további segítségét, és homályosan, mintha nem fejezte volna be a mondatot, újra utal a küldeményre: „Kazinczy biographiájával mint vagy? azaz hivatalos munkáid mellett mint lehetsz? Szolgálhatok e valamely részben? Talán a’ mit küldöttem.”¹⁵ Kölcsey november 22-én köszöni meg a segítséget: „Kazinczy felől, miket küldél, megbecsülhetetlenek.”¹⁶

Bártfay postafordultával felelt, és tájékoztatta barátját az elhunyt írói munkáinak publikálását célzó különböző tervekről. Ezek szerint Guzmics Izidor szándékozott kiadni Kazinczy levelezését, Sallustius-fordítását és az *Erdélyi leveleket* egy általa írandó életrajz kíséretében. Toldy és Bajza azt tervezte, hogy minden kiadható művet – kéziratban maradtat vagy már publikáltat – sajtó alá rendeznek, és a kiadó által fizetett honoráriummal a magára maradt családot támogatják. E vállalkozásuknak megnyerték Bártfayt, aki ragaszkodott Szemere részvételéhez. Eközben Dessewffy József azzal fordult az özvegyhez, hogy az ő megkérdezése nélkül ne döntsön a hagyaték sorsáról. Az emlékbeszédhez szükséges adatokkal kapcsolatban pedig így írt Bártfay: „Hogy dolgozásodban fel ne akadj Kedves Barátom, vedd elő a’ Tud.[ományos] Gyűjteménynek – talán 1825-826-827d évi Köteteiben folytatva kijött életírást,¹⁷ – és a’ Toldy’ Handbuchját,¹⁸ hol a’

¹² 1831. szept. 19. után [20.?,] KÖLCSEY 2007, 402.

¹³ KÖLCSEY 2007, 403.

¹⁴ Vö. KÖLCSEY 2007, 800.

¹⁵ KÖLCSEY 2007, 419.

¹⁶ KÖLCSEY 2007, 426.

¹⁷ KAZINCZY, *Pályám’ Emlékezete* (1805-ig), Tudományos Gyűjtemény, 1828, I, 32–59; II, 3–24; XI, 43–79; XII, 74–103, közli: SZEMERE Pál.

¹⁸ *Handbuch der ungrischen Poesie, [...]*, I–II, In Verbindung mit Julius FENYÉRY herausgegeben von Franz TOLDY, Pesth und Wien, G. Kilian und K. Gerold, 1828, II, 1–8.

biographiai datumok K[azin]czy' saját előadása szerint vannak írva. – Ha mit bővebben fogok tudni azoknál, közlöm veled. – Csak hogy a' többiek is segítsenek, mert az én kezemnél nincs más kútfő, mint a' mondott Napló, [Kazinczy, *Fogságom naplója.*] m[ellyet a'] mult Februariusban olvasál."¹⁹ Válaszában Kölcsey udvariasan tudatja, hogy további adatokat vár akadémiai szónoklatához, és Kazinczy munkáinak kiadása körüli tervekre reflektálva olyan gondolatokat fejt ki, mely a később elkészült emlékbeszédben sugalmazott magatartás lényege: a nemzetnek gyakorlati segítségben megnyilvánuló felelősséget kell vállalnia a közösségért munkálkodó, kiemelkedő személyiségekért. „Kazinczy felől várva várom bővebb tudósításaidat. Munkájának kiadása felől a' mit irsz, gondba ejt. Mert hogy hagyományait többen kívánják vagy kézre keríteni, vagy kiadni, az legegyszerűsebb út zavart okozni. Egynek kellene lenni a' kiadónak, 's a' kiadásnak célul tenni: a' közönségre hatást. Kabalák,²⁰ és az isten tudja még mik, elhidegíték a' közönséget a' sokat szenvedett öreg eránt, végéveiben. Pedig, ha maradékának használni akarunk, épen ezen hidegségen kell győzedelmeskedni, e' hidegséget kell felmelegíteni. Mít ér ha az elhunyt felett dicsőséget trombitálunk? mit, ha most vagy évek 's százak után nevének, 's literatúrának dicsőségére emlegettetik? Legszebb dicsőség lenne, ha azt lehetne véghez vinni, hogy a' mit életében érette senki nem tett, maradékáért tegye a' haza. Vagy úgy járjon e' ő is mint Camoens és Milton? Eltemetett legyen szegénységben és szenvedésben; 's félszázad mulva vagy később ébredjen fel a' nemzet, 's nyisson szemet érdemeire? Akkor már nem lesz, kin tegye jóvá az igazságtalanságot, a' keménységet, a' szűkkeblűséget, mikkel magát a' nyelvhős eránt bűnössé tévé."²¹ November 9-én kelt válaszában Bárfay visszatér az életmű kiadása körüli ügyekre, majd adatokat küld Kazinczy peréről és fogságáról: „Tudnod kell édes Barátom, hogy én az egész Naplót lemásolám, 's így az nálam is meglesz. – Ide rekesztek abból számodra egy-két datumot, ha talán használhatod. Minden dolgozásai' számát kijegyezgetnem sem az idő, sem az alkalom nem engedik, mert minden munkára nem is tudok egy könnyen szert tenni, 's kivált a' Kassai Muzeum', Orpheus' etc. etc. híjával vagyok. – Felszólítgatám barátimat is, hanem eddig nem segítének még. Olvasd el kérlek édes Barátom K[azin]czy'nak a' Handbuchban álló biographiáját; jól van az írva, és nagyon eligazít az téged."²² A csatolt melléklet – mint ezt Szabó G. Zoltán meggyőzően állítja – nem más, mint a Szemere-tárban őrzött, Bárfay kezétől származó, Kazinczy perére, börtönéveire és halálára vonatkozó adatokat tartalmazó feljegyzés.²³ Bárfay tehát a

¹⁹ 1831. szept. 29., KÖLCSEY 2007, 396.

²⁰ Cselszövés, intrika. Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, I–IV, főszerk. BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1984.

²¹ 1831. okt. 21., Kölcsey 2007, 406–407.

²² KÖLCSEY 2007, 422.

23

„Kazinczy Ferencz

1794. Decemb. 14d. estve elfogattatott Regmeczen, Abaújban, anyja' házánál;

– Decemb. 19d. éjjeli 12 óra után hozatott a' Budai várba;

1795. Május 8d. a' Királyi Tábla halálos ítéletet monda rá;

– Május 16d. a' Septemviralis Tábla [Hétszemélyes Tábla, feljebbviteli bíróság, az ország legfőbb ítélőszéke] helyben hagyá azt;

kéznel lévő adatait továbbította Kölcseynek, és a barátok is késznek mutatkoztak a segítségre. Bajza ismerte Kölcsey Bártfayhoz írott levelét, és az abban foglaltakra utalva fordult hozzá már október 26-án: „A’ milly igen fájlalhatni [Kazinczy] halálát, olly igen örvendetes, Kedves Barátom Uramnak, a’ minap Bártfayhoz írt kinyilatkoztatása,²⁴ hogy az elhunyt felett parentálni fog ‘s nekem annál örvendetesebb, minthogy első valék körünkben, ki ez óhajtást kinyilatkoztattam.²⁵ Felette terhes dolog ugyan illetén munka, annak ki falun lakik, ‘s távol Pesttől, hol nincsenek források és segédek kéznél: de a’ Barátom Uram szorgalma ‘s béléltása meg fogja győzni ez akadályokat ‘s a’ mit várunk szerencsés sikerrel fog teljesedni. A’ mi a’ datumokat illeti, mellyek felől a’ Bártfayhoz írt levél szól, azok iránt legjobbnak vélném, ha tisztelt Barátom Uram specificice kijegyezné néhány pontokban, a’ mik iránt felvilágosítást kívánnak; mi majd itt öszvehánynók könyveinket ‘s közlenők a’ kívántakat. Kazinczy minden munkáinak öszveírását, mellyek az Orpheusban, Kassai ‘s Erdélyi Museumban, Helikoni virágokban, Kulcsár’ újság leveleiben – mert itt 1806-tól mintegy 1810-ig értekezések is vannak tőle – Tud.[ományos] Gy[űjtemény]ben stb. találatnak, Stettnerre bíztuk ‘s nem sokára kész lesz.”²⁶ Sem Kölcsey és barátai levelezésében, sem másutt nem találtunk adatot arra, hogy Kazinczy nyomtatásban megjelent munkáinak bibliográfiája eljutott volna Kölcseyhez, vagy egyáltalán elkészült volna. Minden valószínűség szerint ilyen jegyzék nem állt a szerző rendelkezésére az emlékezés megírásakor.

Úgy tűnik, a beérkezett adatok – Bártfay idézett, és Szemere számunkra ismeretlen küldeménye – elegendőnek bizonyultak a beszéd megírásához, mert Kölcsey nem újította meg kérését pesti barátaikhoz. November vége és december első fele neki hivatalos ügyek intézésével telt. 1831. december 19-én már Csekéből Bártfaynak arról ír, hogy az Akadémiától új feladatokat kapott: „Ma vettem a’ Társaság’ hivatalos küldeményét is.

– Június 1^{sőjén} aggrationalatik [kegyelmet kap], azaz: ekkor olvastaték fel a’ grationalis [kegyelem];

– Septemb. 24kén Budáról katonai őrizet alatt indított Szlávy Györggyel egy hintóban Brünn felé;

– Octób. 7d. Brünnbe érkezett;

1796. a’ Brünni erősségből Obroviczba vitett, közel Brünn mellett;

1799. Június 22d. útnak indított Kufstein felé. Oda ért Júl. 6d;

1800. Junius 30káig ott;

– Július 19d. Prágába hozattatott;

– Július 30d. Margit szigeten, Buda Pest között;

– August. 25d. éjféltájban érkezett Munkácsra;

1801. Június 18d. Ő Felsége eleresztetését subscribalta [aláírta]; ez Június 28d. adatott tudtára, ‘s Munkácsról szabadon bocsáttaték.

Julius Isőjén jött meg az anyjához Regmeczre.

Ezek saját keze’ jegyzései után.

1831. August. 19d. megbetegedék; Aug. 22kén délelőtti 11 1/2 óraker elhunyt. Utolsó pillanatiban hitvese vala körül. Haldoklásáig Zseni leánya is. Fekszik Széphalmon; Leendő nyughelyét talán 7–8 év előtt maga jelelé ki egy Bignomia catalpa ‘s még nem tudom melly nevű más fának oda ültetésével, mint azt egy akkori levelében írja feleségemnek. Mind a’ két fát feleségemtől kérte ‘s kapta. –” (RGy, SzT, XI, 90. Közölve: KÖLCSEY 2007, 815–816.)

²⁴ 1831. szept. 20. Idézve feljebb.

²⁵ Nem tudunk olyan adatról, mely e szándék kinyilatkoztatásának körülményeire fényt vetnének.

²⁶ KÖLCSEY 2007, 412–413.

Dolgot csapnak fejemhez; nem nagyot; de olly körülmények közt, mellyek miatt alig lesz érkezésem reájok. Minden esetre keresztyéni resignatióval és bizodalommal beléjek kezdek. Lesz a' mi lesz.”²⁷ A dolog, amit éppen ekkor fejéhez csaptak, minden bizonynal a Csáky Theodor által írott és Kassán kiadott *Nemzeti Játékszíni Tudósítás* kivonatolása volt,²⁸ hiszen a kisgyűlés az előző héten osztotta rá ezt a munkát.²⁹ Akadémiai feladatai közül ekkortájt fejezte be a Horvát Endre *Árpádjáról* szóló kivonatát,³⁰ de a Kazinczy- emlékbeszéden kívül még a nagyszótár számára ki kellett írnia a Döbrentei által megnevezett szövegekből a törvény- és nyelvtudományi szakszavakat.³¹ Levele tanúsága szerint Kölcsey tehát az akadémiai munkáknak szentelte az év végét és a következő esztendő elejét. Időbeosztását csak az tette bizonytalanná, hogy bár a következő megyei közgyűlés 1832. február 27-ére volt meghirdetve, nem lehetett kizárni annak korábbi kezdetét.³² Ennek ellenére január egésze és február első fele nyugodtan telhetett Csekén, mert Kölcseynek csak február 13-ára kellett bemennie Nagykárolyba.³³ Sem levelezésében, sem Szatmár megye közgyűlési jegyzőkönyveiben nincs nyoma annak, hogy ekkortájt huzamosabb időre elhagyta volna Csekét. Feltételezésünk szerint ebben az időszakban, 1832. január közepén – egyéb akadémiai munkáin is dolgozva – írta meg a Kazinczy- emlékbeszédet. Hipotézisünk igazolására kitérőt kell tennünk, és át kell tekintenünk a korai Kölcsey-kötetek szöveggondozói gyakorlatát, hogy értelmezni tudjuk az első gyűjteményes kiadásban a cím mellett álló keltezt: „KAZINCZY. Cseke. jan. 17. 1832.”³⁴

Életében egyetlen önálló kötete jelent meg Kölcseynek: a *Versek*.³⁵ Ebben Szemere, a könyv kiadója létrejöttük sorrendjében rendezte el a költeményeket, melyeknek címe alatt megtalálható a keletkezés helye és ideje. Ezek a dátumok a kéziratokról kerültek a

²⁷ KÖLCSEY 2007, 432.

²⁸ L. KÖLCSEY Ferenc, *Nemzeti játékszíni tudósítás* = K. F. *Összes művei*, I–III, s. a. r. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József, Bp., Szépirodalmi, 1960 (a továbbiakban: KÖM2), I, 692–693.

²⁹ KGyJk, 1831. dec. 12., 22. ülés, 190. pont, MTAK, Kt, RAL K 1389.

³⁰ Kölcsey Ferenc, [*Könyvkivonat Pázmándi Horvát Endre Árpádjáról*] = KÖM2, I, 694–712. Az írás Akadémiára való megérkezéséről I. Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1831. dec. 28. KÖLCSEY 2007, 436; KGyJk, 1832. jan. 2. 1. ülés, 4. pont, MTAK, Kt, RAL K 1389.

³¹ Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1831. szept. 29. KÖLCSEY 2007, 398–399; Kölcsey Ferenc Döbrentei Gáborhoz, 1831. okt. 21. KÖLCSEY 2007, 409–411; Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1831. nov. 24. KÖLCSEY 2007, 427–428; Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1831. dec. 28. KÖLCSEY 2007, 436–437; Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1832. jan. 25. RGy, SzT, XII, 3; Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1832. febr. 20. RGy, SzT, XII, 6; Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1832. márc. 14. KÖM2, III, 420; Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1832. máj. 15. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteménye, Szemere-tár (a továbbiakban: RGy, SzT), XII, 17. A törvénytudományi szavak listáját I. KÖM2, I, 926–946, 1316.

³² Vö. Kölcsey Ferenc Wesselényi Miklóshoz, 1831. dec. 3. KÖLCSEY 2007, 429; Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlóhoz, 1831. dec. 19. KÖLCSEY 2007, 433.

³³ Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1832. jan. 26. KÖM2, III, 414; Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlóhoz, márc. 7. KÖM2, III, 415.

³⁴ KÖLCSEY Ferencz' *Minden munkái*, I–VI, szerk. B. EÖTVÖS József, SZALAY László és SZEMERE Pál, Pest, Heckenast Gusztáv, 1840–1848, (a továbbiakban: MM1) II, 170.

³⁵ KÖLCSEY Ferencz' *Versek*, kiad. SZEMERE Pál, Pest, Hartleben Konrád Adolf, 1832 (Kölcsey Ferencz' Munkái, I [A tervezett sorozat többi kötete nem jelent meg.]).

nyomtatott változatba. Ez egyrészt azt mutatja, hogy Kölcseynek szokása volt kéziratait datálni, másrészt, hogy műveit kronológiai sorrendben elrendezve adja ki. A kéziratok datálásának szokása nemcsak a versek, hanem a prózai művek esetében is jellemző.³⁶ Érthető tehát, hogy mikor az MM1 kiadói tematikus és műfaji szempontok alapján csoportosították Kölcsey műveit, az egyes csoportokon belül kronológiai rendet érvényesítettek. A költemények esetében csupán annyi eltéréssel követték a *Versek* gyakorlatát, hogy a keletkezés helyét és idejét a versek szövege alatt adták meg,³⁷ jól elkülönítve egymástól a címet és a dátumot. Az MM1 további kötetei azonban meglehetősen kusza képet mutatnak. A prózai munkákat tartalmazó kötetek közül a III-ban, IV-ben és az V-ben néhány kivételtől eltekintve nem találhatók meg a keletkezési dátumok. A kivételeket a levelek, egy levél formájú recenzió, néhány tanulmány és Daniel Jenisch értekezésének kivonata alkotják. Az 1848-ban megjelent VI. kötetben, mely az országgyűlési és megyei beszédeket tartalmazza, az esetek jelentős részében találunk dátumot: a cím után, attól tipográfiaileg elkülönítve. A hiányzó időpontok ellenére a sorozat azt sugallja, hogy a beszédek elhangzásuk időpontja szerint követik egymást.³⁸

Hasonló, de bonyolultabb a helyzet az elbeszéléseket és vegyes beszédeket tartalmazó II. kötetnél. A novellák nincsenek datálva, a 10 beszédből 7 azonban igen. (A kötet végén elhelyezett tartalomjegyzékben egyetlen cím mellett sem áll dátum.) Ezek a dátumok több különböző kategóriába sorolhatók, de három eltérő, feltehetően kiadói szándék határozottan kirajzolódik: vagy az elhangzás, vagy a keletkezés, vagy – fiktív szónoklat esetén – a beszédben megteremtett szituáció időpontjának jelölése. A tipográfiaileg következetlenül szerkesztett kötetben néhány alkalommal a cím és a dátum nem különül el egymástól: „1812-ben, P. J. számára.”,³⁹ „Mohács. Aug. 29. 1826.”⁴⁰ *A' férj-ölről* (azaz *1812-ben, P. J. számára*) és a *Mohácsról* Szilágyi Márton meggyőző érvek, illetve elgondolkodtató szempontok alapján, különböző fokon valószínűsíti, hogy a két mű nem a címben megjelölt időpontban keletkezett. Az előbbit 1833 elejére,⁴¹ az utóbbit 1831. és 1834. közé teszi.⁴² Ebből arra kell következtetni, hogy ebben a két esetben, mint erre a

³⁶ L. pl. *A' Poésis és Kritika, Készületek a' Kazinczy' munkájának Recenziójokra, Ízlés* = KÖLCSEY 2003, 19, 22, 105; *A' kritikáról* = Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 2832. 64. számú fölió.

³⁷ L. MM1, I.

³⁸ Nem tartozik ide, hogy a szövegek között 1833-ban keletkezett fiktív beszéd is található, mely 1830-hoz, az elhangzás fikcionált időpontjához van besorolva: *Sorsvonás*, MM1, VI, 29. Vö. Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlóhoz, 1833. márc. 2. KÖM2, III, 493; Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1833. márc. 2. KÖM2, III, 493–494; Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1833. márc. 27. KÖM2, III, 521–522; BARTA István, *Kölcsey politikai pályakezdetek*, Századok, 1959, 252–302 [a továbbiakban: BARTA 1959], 278–279. Barta meggyőzően teszi a szövegben megidézett szituációt 1831-re.

³⁹ MM1, II, 111.

⁴⁰ MM1, II, 137.

⁴¹ KÖLCSEY Ferenc, *Szépprózai művek*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Bp., Universitas Kiadó, 1988 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái) (a továbbiakban: KÖLCSEY 1988), 180–189.

⁴² SZILÁGYI Márton, *Mikor keletkezett Kölcsey Mohácsa? = Mezei Márta 75. születésnapjára*, szerk. [SZABÓ G. Zoltán], Bp., Balassi Kiadó, Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 2004., 65. Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya: Pozitívista kötődéseink egy szakmai vita fényében*, ItK, 2004, 47–49.

tipográfiai megoldás is utal, az időpont megjelölése nem tájékoztató adat a keletkezést illetően, hanem a cím szerves eleme – függetlenül attól, hogy ez a megoldás Kölcseytől származik-e. A dátum mindkét esetben azt az irodalmilag teremtett időpontot van hivatva jelölni, amikor a szövegben megkonstruált beszélő a maga szónoklatát (a *Mohács* esetében: belső monológját) elmondja. Más tipográfiai eljárás révén ugyanerről van szó a Ferenc császár és király ünneplése alkalmából született beszédnél:

„I. FERENCZ.

N. Károly. Mart. 1. 1832.”⁴³

A megyei jegyzőkönyv, a korabeli sajtó és a szerző levelezése alapján biztonsággal állítható, hogy Szatmár megye székhelyén az uralkodó trónra léptének 40. évfordulóján nem hangzott el Kölcsey tollából származó magasztaló beszéd.⁴⁴ A helyszín és az időpont cím alatt történő jelölésével pedig ezzel ellentétes hatást kelt a szerkesztő (szerző?). Ez az eljárás a megadott időpontnál feltehetően később keletkezett szöveg irodalmilag teremtett világának hitelességét van hivatva emelni. Más a helyzet az ittenihez hasonló tipográfiai elrendezést mutató Berzsényi-emlékbeszéd esetében:

„Emlékbeszéd Berzsényi Dániel felett.

Sept. 11-én 1836.”⁴⁵

A címtől elkülönülő, kisebb betűtípus alkalmazása, és főleg annak tudása, hogy ez a szónoklat valóban elhangzott a nevezett napon,⁴⁶ kiegészítő adattá teszi a dátumot. Az 1810-et megidéző *Játékszín* címében („Játékszín 1827”⁴⁷) az 1827-es évszám a mű elkészültének időpontját⁴⁸ jelzi. A tipográfiai egységes megoldás következtében azonban egy tájékoztató jellegű, filológiai adat válik a cím szerves részévé ott, ahol maga a szöveg sok olyan mozzanatot tartalmaz, melyek a szerző által megteremtett történelmi visszahelyezkedés révén az 1810-es beszédhelyzetet egyértelművé teszik. A keletkezési időpont kiemelését cenzurális okokkal lehet magyarázni: a kötet megjelenésének idején (1840), a 40-es évek elején ugyanis a törvényhatóságok tanácskozásain elhangzottak kinyomtatása elé a hatóságok nehézséget gördítettek,⁴⁹ ezért a szöveg fiktív jellegét a valós keletkezési dátum és a beszédben irodalmilag megteremtett időpont közötti különbség jelzésével lehetett hangsúlyozni. A másik megyei beszéd, az *I. Ferencz* esetében azért lehetett más kiadási eljárást alkalmazni, mert az uralkodót magasztaló szónoklat esetén cenzurális veszéllyel nyilván nem kellett számolni. A „VILMA

⁴³ MM1, II, 180.

⁴⁴ BARTA 1959, 279–280; Jelenkor, 1832. márc. 24., 24. sz., 184–187.

⁴⁵ MM1, II, 249.

⁴⁶ L. Jelenkor, 1836. szept. 14., 74. sz.

⁴⁷ MM1, II, 151.

⁴⁸ L. Szemere Pál Kölcsey Ferenchez, 1827. jún. 13., KÖLCSEY 2007, 201.

⁴⁹ Vö. KOVÁCS Magda, *Kölcsey politikai beszédeinek cenzúrázása*, Magyar Könyvszemle, 1968, 71–73; *Megbíráltak és bírálók: A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1867)*, vál., s. a. r., ford., bev., jegyz., MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, Bp., Gondolat, 1985 (Nemzeti Könyvtár), 412; RATZKY Rita, *Kézirattárak mélyén = „A mag kikel”*: *Előadások Kölcsey Ferenc születésének 200. évfordulóján*, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, Bp.–Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1990, 147.

1829”.⁵⁰ című fiktív beszéd az 1828. március 26-án elhunyt Szemere Pálné (írói nevén Képlaki Vilma) emlékére született 1830 végén.⁵¹ Mivel a szöveg beszélője utal arra, hogy „[é]vek multak el” Vilma halála óta,⁵² az 1829-es dátum sem a beszéd fikció szerinti elhangzására, sem keletkezésének idejére pontosan nem vonatkozhat, és így – jobb megoldás híján – tévedésnek kell azt minősíteni. Az időpontot nem tartalmazó címek esetében a szerkesztők különböző elveket alkalmaztak. *A’ gyilkos anya* (azaz „Gyermekgyilkos R. d. M’. ügyében”.⁵³) című fiktív törvényszéki beszédet, melynek keletkezését Szilágyi Márton 1836 közepére valószínűsíti,⁵⁴ a műfaji társa, az *1812-ben, P. J’. számára* (más címen: *A’ férj-ölő*) után helyezték el, azt sugallva, hogy a két szöveg kronológiailag is összetartozik. A *Parainesist* és a *Czelesztinát* két időelemet tartalmazó című tétel közé szerkesztették be. Az 1832. március 1. (*I. Ferencz*) és 1836. szeptember 11. (*Emlékbeszéd Berzsényi Dániel felett*) éppen azt az időszakaszt metszi ki, melyben minden bizonnyal a *Parainesis* és a *Czelesztina* létrejött.⁵⁵

A kötet korabeli olvasója, kinek a gyűjteményt szánták, a háttér ismeretének hiányában nem lehetett tisztában a beszédek valós keletkezési idejével. Az eljárás, miszerint a 7 dátummal ellátott beszéd úgy követi egymást és fogja közre a dátum nélküli szövegeket, hogy a címhez kapcsolt időpontok előrehaladó sort adnak, azt az érzést kelti az olvasóban, hogy az egyes művek a keletkezésük sorrendje szerint kerültek be a kiadásba. Az MM1 recenzense, Balogh Sámuel így is értelmezi az összeállítást: „Az itt közölt beszédek eléggé kiténtetik Kölcseynek szónoki talentomát, a nélkül azonban, hogy diétai beszédeinek elmaradását kipótolhatnák. Legelső fellépte a szónoki pályán törvényszéki védőbeszéd volt, ‘s e nemben kettő van előttünk, egy férj- és gyermek-gyilkos mellett mondatott.”⁵⁶ A szerkesztők ezt a hatást az időrendi sorrenden túl azzal érik el, hogy a közölt dátumok közé a beszédek elhangzására illetve keletkezésére vonatkozó hitelesnek tekinthető adatokat iktatnak be. A tárgyalt beszédek közül ilyen a *Játékszín*, a Berzsényi-emlékbeszéd és bizonyos hibahatárral a *Vilma*. Az így összeállított gyűjtemény 6. eleme a számunkra most legfontosabb Kazinczy-emlékbeszéd: „KAZINCZY. Cseke. jan. 17. 1832.”⁵⁷ A címtől tipográfiaiul elkülönülő dátum nemcsak a korabeli olvasónak tűnhet

⁵⁰ MM1, II, 164.

⁵¹ A beszéd autográf kéziratán az 1830. nov. 18. dátum áll. Petőfi Irodalmi Múzeum, Kézirattár, V. 1990. Vö. Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1830. aug. 5. KÖLCSEY 2007, 293; Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1830. nov. 15. KÖLCSEY 2007, 304; Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1830. dec. 14. KÖLCSEY 2007, 309.

⁵² MM1, II, 165.

⁵³ MM1, II, 124.

⁵⁴ KÖLCSEY 1988, 198–205.

⁵⁵ Az előbbi keletkezéséről I. LUKÁCSY Sándor, *Mikor írta Kölcsey a Parainesist?*, ItK, 1993, 256–260. A *Czelesztina* először *Rózsakor és szerelem* címen Szemere által szerkesztve töredékesen jelent meg: *Aurora: hazai almanach 1835*, tizenkettedik év, folytatják többben, Pesten, Trattner és Károlyi, 167–198. Országos Széchényi Könyvtár jelzete: P 27025/1835a. Vö. Kölcsey Ferenc Vörösmarty Mihályhoz, 1837. jan. 24. KÖM2, III, 768–769.

⁵⁶ BALOGH Sámuel, [Recenzió cím nélkül KÖLCSEY Ferencz’ *Minden Munkái* (MM1) című gyűjteményes kiadás első öt kötetéről], BpHíradó, 1846. dec. 10. (505. sz.), dec. 11. (506. sz.), dec. 13. (507. sz.), dec. 18. (510. sz.), dec. 22. (512. sz.), dec. 24. (513. sz.). Az idézet lelőhelye: dec. 13., 507. sz., 387.

⁵⁷ MM1, II, 170.

autentikusnak, hanem számunkra is, hiszen, mint láttuk, ez az időpont éppen Kölcseynek abba a korszakába esik, amelyről levelezéséből is az derül ki, hogy az akadémiai munkáknak szentelte. Továbbá a tény, hogy az első gyűjteményes kiadás szerkesztői más beszédek esetén is csatoltak a címhez valós keletkezési időpontot, megengedi a hipotézist, hogy ezt a dátumot is hitelesnek tekintjük. Annál is inkább, mert jó okunk van feltételezni, hogy a kiadvány szerkesztői azt a kéziratot használták forrásul, mely Kölcsey hagyatékából került Pestre az első gyűjteményes kiadás számára.⁵⁸ Ez a kézirat pedig, mely jelenleg nem ismeretes, tartalmazhatta a dátumot, melynek formája nincs ellentétben a szerző szokásával, és a keletkezés helye meg ideje is megfelel Kölcsey valószínűsíthető tartózkodási helyének és idejének. Azt persze nem tudjuk, hogy 1832. január 17-e a mű megírásának kezdetére, vagy befejezésére utal, de azt határozottan valószínűsíthetjük, hogy a beszéd ez idő tájt született. E mellett szól az is, hogy – mint látni fogjuk – Kölcsey maga nem beszélt az emlékbeszédről, mint megírandó műről, mikor a tavasszal Bajza elküldte neki a Kazinczy-hagyatékban talált kéziratok jegyzékét.

Az elmondottak szerint tehát Kölcsey már akkor megírta az emlékbeszédet, amikor még nem kapott az Akadémiától hivatalos felkérést. Ennek egyik oka az lehet, hogy a két igazgatósági tag, Károlyi György és Wesselényi Miklós olyan befolyással, és Kölcsey olyan tekintéllyel bírt, hogy ellenük mást megbízni nehezen lehetett. Emellett Kölcsey tudta, hogy az év folyamán kiszámíthatatlanul sok feladat vár majd rá a megyében, ami miatt nagyon kellett gazdálkodnia a pillanatnyi nyugalommal. Félelme be is igazolódott, mert július 4-én arra kényszerült, hogy az akadémiai munkákban való elmaradása miatt, a jegyzőkönyv szavai szerint, „hazafíui nemes fájdalomát” fejezze ki „azon, hogy sok hivatalos dolgai miatt még eddig a társaság számára nem dolgozhatott sokat”.⁵⁹

Ezzel szemben január 17-én még nem tudhatta biztosan, hogy az Akadémia tavaszra tervezett nagygyűlését⁶⁰ a rendszabással ellentétben⁶¹ nem követi közgyűlés, melyen az

⁵⁸ Az emlékbeszéd kézírata jelenleg nem ismeretes. Az 1839-ben Heckenast Gusztávhoz felküldött Kölcsey-művekről készült jegyzék a küldemény 7. csomójában számon tartja a Kazinczy-emlékbeszéd kéziratát: „Kazinczy (emlékbeszéd) másolatával” (SOLT Andor, *Kölcsey halála és hagyatéka*, ItK, 1938, 392.)

Bárfay László egyik leveléből az derül ki, hogy a beszéd elhangzása után, Kölcsey tudta nélkül másolat készült a szerző kéziratáról. Ezek számát nem tudjuk, csak az biztos, hogy Bárfay maga is hozzájutott egy példányhoz, melyről az éppen Londonban tartózkodó Károlyi György számára másolatot készítettett. (L. Bárfay László Kölcsey Ferenchez, 1832. okt. 11. RGy, SzT, XII, 35a, b. Idézve alább.) Kölcsey maga is készítettett kéziratáról másolatot. (Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1832. okt. 17. KÖM2, III, 452–453. Idézve alább.) Így legalább az eredeti kézirattal és három másolatával kell számolnunk. Azt is tudjuk továbbá, hogy amikor Kölcsey 1837-ben a kiadás reményében felküldte Pestre beszédeinek gyűjteményét, magánál tartotta a szövegek egy másolatát (Kölcsey Ferenc Vörösmarty Mihályhoz, 1837. jan. 24. KÖM2, III, 768–769; Kölcsey Ferenc Vörösmarty Mihályhoz, 1837. máj. 23. KÖM2, III, 787.), az azonban nem tudható, hogy a Kazinczy-emlékbeszéd esetében egy új másolatról van-e szó, vagy arról, amit korábban készítettett. Minden esetre az nagyon valószínű, hogy hagyatékában azt a két példányt találták meg, amelyek 1837-ben voltak a birtokában.

⁵⁹ KGyJk, 1832. júl. 19., 27. ülés, 358. pont, MTAK, Kt, RAL K 1389. L. még Kölcsey Ferenc Döbrentei Gáborhoz, 1832. jún. 4. KÖM2, III, 435.

⁶⁰ Vö. Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1831. dec. 28. KÖLCSEY 2007, 436–437.

⁶¹ L. 50. pont, MTT Évk. 1833, 117.

emlékbeszéd a szabályok értelmében elhangzanak. A közgyűlés szeptemberre halasztásáról először Döbrentei január 25-én kelt levele tudósította.⁶² Március 5-től 12-ig lezajlott a Társaság második nagygyűlése.⁶³ Ezen Kölcsey nem tudott részt venni, mert egy február 13-án történt baleset miatt nem utazhatott el,⁶⁴ de távollétében és Wesselényi jelenlétében a nagygyűlés felkérte őt a Kazinczy-emlékbeszéd megtartására. A jegyzőkönyv szerint: „Kimúlván többen a’ társaság tagjai közül, a’ Mélt.[óságos] Előülő Úr [Teleki József] azon rendszabásnál fogva, melly szerint a’ köz ülésekben a’ meghalt társaknak emlékbeszéd rendeltetik; ezen tárgyat tanácskozás alá véteti, ‘s az határoztatik hogy Kazinczy Ferencz megtiszteltetése Kölcsey Ferenczre [...] bízatik; azon megjegyzés mellett, hogy a’ nevezett tagok dolgozásaikkal az őszi nagy gyűlésig készüljenek-el”.⁶⁵ Guzmics Izidor Kazinczy özvegyéhez intézett leveléből az derül ki, hogy közakarral esett a választás Kölcseyre: „Igen örvendek, hogy Költsei, ez a Kazinczynk után egyetlen classzikusunk, volt a Nagy Gyűlésben felkiáltva, ki a mi dicső barátunkat a jövő köz Gyűlésben beszéddel magasztalja. Millyen beszéd leszen az. Költsei tolla után a Költsei nyelvén! Valóban, a nagy férfiak még holtok után is szép örömekeket hagynak közöttünk.”⁶⁶

Nem sejtve, hogy az emlékbeszéd feltehetően már elkészült, és a korábbi kérést nem felejtve Bártfay segít vidéki barátjának adatokat szerezni Kazinczy írói munkásságáról: „Boldogult Kazinczynk Özvegye lajstromot küldbe a’ Társaságnak férje’ kéziratairól, ‘s e’ lajstrom Schedelre ‘s Bajzára bízott általnézés ‘s véleményadás végett. Megkértem ez utóbbit, hogy azt minél előbb a’ Te számodra is irassa le, így dolgozásairól közelebbi tudományod lesz hosszas keresgélés nélkül, ‘s a’ parentatiót dolgozhatod.”⁶⁷ A levélben írottak értelmében Bajza hamarosan jelentkezett, és „segédeszközül a’ parentatiohoz” elküldte a kéziratok jegyzékét.⁶⁸ Kölcsey nagyon szűkszavúan reflektált a két barát segítségére. Bártfaynak csak ennyit ír: „Bajzát köszönts; várom tőle a Kazinczy katalógját.”⁶⁹ Bajza esetében is csak köszönetre szorítkozik, és az egyébként nem rövid levélben a jegyzékről érdemben semmit nem szól: „tegnapelőtt adák kezembe leveledet, Kazinczy Ferenc kéziratainak katalógjával együtt. Fogadd el köszönetemet; s egyszersmind engedj meg némaságomért, mellyel az elmúlt év végén írt leveledre

⁶² RGy, SzT, XII, 3; l. még Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1832. febr. 20. RGy, SzT, XII, 6.

⁶³ L. MTT Évk. 1833, 77.

⁶⁴ L. Kölcsey Ferenc [Nagy Ignác] Bártfay Lászlóhoz, 1832. márc. 7. KÖM2, III, 415–416; Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlóhoz, 1832. márc. 14. KÖM2, III, 416; Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1832. márc. 14. KÖM2, III, 419–420.

⁶⁵ NGyJk, 2. gyűlés, 1832. márc. 10., 6. ülés, 35. pont, MTAK, Kt, RAL K 1353.

⁶⁶ Guzmics Izidor Kazinczy Ferencnéhez, 1832. márc. 18. KAZINCZY Ferencné TÖRÖK Sophie *Levelezése*, kiad. V. BUSA Margit, Z. SZABÓ László, Győr, Kazinczy Ferenc Gimnázium, 1986, 41.

⁶⁷ Bártfay László Kölcsey Ferenchez, 1832. ápr. 11. BARTFAY László *Naplójából: I. 1838–1841*, BARTFAY László *Naplója: II. 1849–1851 és válogatott levelei Kölcsey Ferenchez*, I–II, kiad. JENEI Ferenc, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, Népművelési Propaganda Iroda, 1969 (Irodalmi Múzeum, 4–5), II, 170–171.

⁶⁸ Bajza József Kölcsey Ferenchez, 1832. ápr. 20. R. [CSÁSZÁR Elemér], *A Szemere-tár Bajza-levelei*, ItK, 1910, 242.

⁶⁹ Cseke, 1832. máj. 3. KÖM2, III, 424.

hallgaték.”⁷⁰ Mindez azt sejteti, hogy a korábban szinte már követelődzően kért segítség időn túl, tehát az emlékbeszéd elkészülte után jött meg.

Időközben – bő egy hónappal a nagygyűlés döntése után – Döbrentei is jelentkezik, és a késelem miatt némileg mentegetődzve tudatja Kölcseyvel a felkérést: „Téged a’ nagy gyűlés, (a’ minap) [Kazinczy] magasztalójának nevezte ki, a’ jövő Szeptemberi köz ülésre, ‘s elfelejté nekem meghagyni, hogy erre hivatalosan is felkérjelek.”⁷¹ Válasz hiányában május 15-én megint előhossa az emlékbeszéd ügyét: „Kaptad lesz azon hivatalos levelemet, mellyben tudtadra adtam hogy a’ mult nagy gyűlés, Neked adta a’ Kazinczyra irandó magasztaló beszédet, melly a’ jövő Szeptemberi Köz ülésben lesz elmondandó.”⁷² Kölcsey további hallgatása arra bírja, hogy két hét múlva csupán ennek a kérdésnek szenteljen egy rövid levelet: „Kaptad é barátom Feri azon hivatalos felszólításodat a’ társaság részéről, melly a’ Kazinczyra irandó magasztaló írást Reád bizatta. A’ nagy gyűlés egy fertály év mulva itt van, ‘s kötelességem vala, a’ tudósítást jókor megtennem.”⁷³ Kölcsey két nap múlva, június 1-jén, tehát még e legutolsó levél vétele előtt válaszol és nyugtázza a felkérést: „Azon tudósítást, hogy Kazinczy parentatiója reám bizott, [május] 15-diki leveledből olvasom legelőbb; és így az ott érdeklét előbbi tudósítás hozzám nem érkezett. Ez, édes barátom azt teszi, hogy némely nekem szolló levelek valahol elvesznek. Elfogadom az utóbbi megbízást.”⁷⁴ Az a tény, hogy Döbrentei április 14-ei levele a Szemere-tárban megőrződött, azt valószínűsíti, hogy Kölcsey megkapta az Akadémia titkárának magánlevelét. Ez azonban kevés újdonsággal szolgált számára, hiszen ő már régen tudta, hogy őt készül a Társaság Kazinczy búcsúztatására felkérni. Hivatalos értesítésnek nincs nyoma a hagyatékban. Ezért írhatja június elsején, hogy hivatalos levelet nem kapott még, ugyanakkor megfelejtkezni látszik Döbrentei április 14-ei baráti értesítéséről. Ez összhangban van azzal, amit május 12-én Szemereinek ír: „A Tudós Társaság [nagygyűlésének] végzeteiről hivatalosan még semmit, s hivatalon kívül igen keveset tudok. S bár azt a keveset se tudnám.”⁷⁵

Döbrentei többet nem tért vissza az emlékbeszéd ügyére, csupán megköszönte Kölcsey baráti levelét, és a nagygyűlés meg a közgyűlés időpontjáról küldött (nem hivatalos) tájékoztatást.⁷⁶ Hivatalos értesítés nem maradt fenn Kölcsey hagyatékában. A sajtó július 25-én tette közzé, hogy a nagygyűlés augusztus 28-án kezdődik, és egyben jelentette, hogy a hivatalos meghívók postázása is megtörtént.⁷⁷ Kölcsey augusztus 3-án még

⁷⁰ 1832. máj. 12. KölcLev, 126.

⁷¹ 1832. április 14. RGy, SzT, XII, 13.

⁷² RGy, SzT, XII, 17.

⁷³ 1832. máj. 30. RGy, SzT, XII, 20.

⁷⁴ 1832. jún. 1. KölcLev, 128.

⁷⁵ KÖM2, III, 433. A keserű megjegyzés minden bizonnyal arra utal, hogy a nagygyűlés március 7-i ülése elfogadta, hogy az Akadémia tervezett folyóiratában, a Tudománytárban recenziók jelenjenek meg. A részletekről l. GYAPAY László, *Az akadémiai kritika és Kölcsey = Retrospectio: Tanulmányok a 60 éves Heltai János tiszteletére*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2010, 117–140.

⁷⁶ 1832. júl. 13. RGy, SzT, XII, 26.

⁷⁷ Jelenkor, 1832. júl. 25., 59. sz.; Hazai ‘s Külföldi Tudósítások, 1832. júl. 25., 7. sz.

nem tudta, megyei feladatai lehetővé teszik-e, hogy augusztus 27. és szeptember 8. között Pesten tartózkodjon.⁷⁸ Augusztus 20-ára, úgy tűnik, eldőlt, hogy el tud utazni, mert a megyei ügyekben jártas és jól tájékozott Kende Zsigmond Pesten elintézendő szívességet kért tőle.⁷⁹ Kölcsey részt vett a nagygyűlésen, mely emlékbeszédének az *Évkönyvek*be való felvételéről már szeptember 5-én döntött.⁸⁰ Nem tudni mikor, mégis valami kellemtelenség érte, melyre Szemere évekkal később, akkor utal, amikor Kölcsey az akadémiai titkárságra való pályázást⁸¹ fontolgatja: „Neked egész életed önmegtagadásból, önáldozatokból vala szöve; lehetetlen hinnem, hogy erőd nem volna postodon [anyagiilag] fentarthatni magadat. Irigység és áskálódás! Mint a Kazinczy felett mondott beszéd előtt s egyebek!”⁸² Szeptember 8-án a közgyűlésen, a pesti vármegyeház nagyobb termében Kölcsey az ünnepi alkalmon résztvevő nádor jelenlétében 6. napirendi pontként felolvasta emlékbeszédét.⁸³

A közgyűlés után Kölcsey nem maradt sokáig a fővárosban. 1832. szeptember 11-én már Pécelről írt Döbrentének, és levelében azt sajnálta, hogy a Hartleben Konrád Adolf pesti könyvkiadóval folytatott tárgyalásai miatt barátjától búcsút sem tudott venni.⁸⁴ Valóban 1832. szeptember 10-én megegyezett Hartlebennel arról, hogy „öt kötetre menő” kéziratai „öt fertály év alatt meg fognak jelenni”. A szerződés szerint az egyenként 15 íves kötetek közül az első a verseket, a második a beszédeket, a harmadik a görög filozófia történetét, a negyedik kritikai műveit, az ötödik pedig „egyveleg prózai” írásait tartalmazza.⁸⁵ Az Akadémia közgyűlésén aratott siker nyilván javította Kölcsey tárgyalási pozícióját, és abban, hogy a beszédek második kötetbeli, közeli megjelenését tervezték, minden bizonnyal üzleti megfontolások is szerepet játszottak, hiszen a Kazinczy-búcsúztató iránti érdeklődés növelhette a sorozat kelendőségét.⁸⁶

Kölcsey feltehetően szeptember 12-én Pécelről indult Debrecenen⁸⁷ és Nagykárolyon⁸⁸ keresztül Csekébe, így a lapok 12-én megjelent akadémiai beszámolóit csak ké-

⁷⁸ Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1832. aug. 3. KÖM2, III, 439.

⁷⁹ Kende Zsigmond Kölcsey Ferenchez, 1832. aug. 20. KENDE 1983, 51–52.

⁸⁰ NGyJk, 3. gyűlés, 8. ülés, 91. pont, 1832. szept. 5. MTAK, Kt, RAL K 1353.

⁸¹ Vö. MEZEI 1990, 89–93.

⁸² Szemere Pál Kölcsey Ferenchez, 1834. aug. 25. Szemerei SZEMERE Pál *Munkái*, I–III, szerk. SZVORÉNYI József, Bp., Franklin, 1890 (a továbbiakban: SZEMERE P. 1890), III, 263.

⁸³ A közgyűlés jegyzőkönyvét I. MTT Évk. 1833, 124–126.

⁸⁴ KÖM2, III, 441.

⁸⁵ Kölcsey Ferenc Wesselényi Miklóshoz, 1832. szept. 26. KÖM2, III, 477. Kölcsey és Hartleben szerződése RGy, SzT, XII, 29. Kivonatolva magyar fordítása: SZABÓ G. Zoltán, *A kézirattól a kiadásig: Kölcsey Ferenc verseinek szöveggyűjteménye*, Bp., Argumentum, 1999 (Irodalomtörténeti Füzetek, 144), 136–137; KÖLCSEY Ferenc, *Versek és versfordítások*, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas Kiadó, 2001 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 308–309. Vö. TAXNER-TÓTH Ernő, *Kölcsey és a magyar világ*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1992 (a továbbiakban: TAXNER 1992), 239–240.

⁸⁶ L. Kölcsey Ferenc Széchenyi Istvánhoz, 1833. május. 24. KÖM2, III, 555.

⁸⁷ Debrecenbe 14-én, pénteken érkezett; vö. Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1832. szept. 16. KÖM2, III, 443.

⁸⁸ Nagykárolyba 15-én érkezett; vö. Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlóhoz, Nagykároly, 1832. szept. 16. KÖM2, III, 442.

sőbb olvashatta. A szeptember 8-ai ünnepi eseményről lelkesen számolt be a sajtó. Magas pátozzsal indítja mondandóját a Hazai 's Külföldi Tudósítások: „Ha képes volna emberi tehetség leírt szavakba önteni által az öröm érzéseket, úgy ezen rendek bájos erővel fognának bírni, mindenüvé magokkal vive azt a' nemzeti fellelkedést melly eltelte Buda-Pest nagy lelkü Magyarjait f.[olyó] h.[ó] 8-dikán Századok óta óhajtott ünnepe viradva. A' Magyar tudós társaság közülésének ünnepe ez, Ő ts.[ászári] k.[irályi] Örökös Fő h[erce]gsége, mélyen tisztelt nádorunk, mint Pártfogó előlülése alatt”. A tudósító szerint Döbrentei, a társaság titoknoka, „forró hazafíui kebellet dolgozott beszédjében” terjesztette elő „a' Társaságnak eddigi történetét.⁸⁹ [...] Utánna T.[ekintetes] Költsey Ferentz úr, [...] rendes Tagja a' Társaságnak, Emlék beszédet tartott Kazinczy Ferencz elhunyt Tagról. Kemend, T.[ekintetes] Kisfaludy Sándor rendes tag regéjét T.[ekintetes] Helmezy Mihály úr olvasta fel”.⁹⁰ A Jelenkor némileg eltérő hangsúllyal tudósít az eseményekről: gróf Teleki József, az Akadémia elnökének „lélekkel és hazafi tüzelt elmondott lelkes” beszédét követte „a' nyomtatott jelentés szerint, a' titoknok által készült 's felolvasott előadása a' m.[agyar] t.[udós] társaság eddigi történetei 's tetteinek; [...] ezt Kölcsey Ferenc szívrazó emlékbeszéde az elhunyt, halhatatlan Kazinczy Ferencre, nem csak mint virulhatlan koszorúkat érdemlett literátorra, hanem özveolvadólag mint emberre 's mint szenvedetre, melly alatt az érzés könyvekben, utána a' lelkesedés szünni alig tudó éljenekekben fakadozott; ismét ezt Kisfaludy Sándor Kemend című még nyomtatlan regéje, mellyet folyvást a' legelénkebb részvét kísért 's rekeszte”.⁹¹ Az elismerésbe disszonáns hangok is vegyültek. Szeptember 18-án Döbrentei arról számolt be Kölcseynek, hogy volt, aki az ő, az Akadémia történetét és tevékenységét ismertető beszédét valamint a Kazinczy búcsúztatását, nehezteléssel fogadta: „Téged és engem jó formán szidtak némelly nagy Urak Septemb.[er] 8^d volt beszédeinkért. Engem fő Directorom [Telki József] szépen lepirongatott. Aber die Geschichte muß wahr seyn [De a történetnek igaznak kell lennie] mondám. De, de – 's túrnöm kellett, mint Helmezy hallgatását Jelenkorában, a' mint felölünk szóll, mert ő haragszik, hogy a' társaság tudósításai a' Hazai tudósításokba is mennek (az Elölülő [Teleki József] rendeléséből). Szememben pedig Mihály Ur nagyon dicsérte historiámat. [...] Egyik ujság irónk se úgy itélt, mint igazán kellett volna.” Miután az emlékbeszéd fogadtatását háttérbe szorítva elmondja saját sérelmét, visszatér Kölcsey ügyére: „Kinek adad Te által Emlékbeszédedet? Ki fogja el végezni a' dolgot a' Censzorral? Tudósíts, Januarius elején akarom nyomtatását megkezdeni az Évkönyveknek.”⁹²

Döbrenteivel ellentétben Szemere országos sikerről beszél úgy, hogy a *szívrazó* szóval finoman utal a Jelenkor tudósítására: „A' Gróf és Grófné [Ráday IV. Gedeon és felesége, Telki Borbála] három nappal az előtt jöttek meg Erdélyből. Sajnálják, hogy a' szívrazó ünnepen jelen nem lehettek. Már NagyVárad környéke tele van Veled,

⁸⁹ L. MTT Évk. 1833, 124.

⁹⁰ Hazai 's Külföldi Tudósítások, 1832. szept. 12., 21. sz.

⁹¹ Jelenkor, 1832. szept. 12., 73. sz. Vö. JANCsó Benedek, *Kölcsey Ferenc élete és művei*, Bp., Aigner Lajos [1885], 273; TAXNER 1992, 239.

⁹² Szemere Pál és Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1832. szept. 17–18. R.Gy, Szt, XII, 31a, b.

ugymondák ők. Bánom, hogy a' beszédet le nem írtam. Bár valahogy megküldhetnéd. No, de ezzel nem terhellek. Most a' Munkák [azaz a verseskötet elkészítése] az első.”⁹³ A fogadtatás körülményein túl mind Döbrentei, mind Szemere levele arról tájékoztat, hogy Kölcsey egyiküknek sem adta oda beszéde kéziratát. Mint a későbbiekből világosan ki fog derülni, Kölcsey magával vitte azt Pestről. Ennek ellenére Bártfay mentegődve kalóz-kéziratok létéről számol be: „A' Te parentatiód számos leiratban forog itt kezek közt: már én is lemásoltatám, 's küldém Grófomnak Londonba. – Ki lopta le? – én, bizonyossá teszek, nem!”⁹⁴ Válaszában Kölcsey gyakorlati szempontból értékeli a helyzetet, és nyugalmból mintha elégedettséggel vegyes büszkeség sugározna: „Hogy a parentáció írva van? meg sem álmodám; de képzelem, kinél irhatták le. Kérlek, tudassd e történetet Szemerével; mert ő nem bírja a beszédet; s most nem küldhetem fel. Annyi haszon lesz a' véletlenségből, hogy legalább ő elébb megkapja. Magad nem kell mentened; mert nálatok kétszer olvasám fel; de egyszer sem hagyám; és így leírnod lehetetlenség lett volna. Csak baj ne történjen a cenzúrán miatta; egyébként nem veszem nehezen.”⁹⁵ Ugyanezen a napon, október 17-én Szemerének is ír, de neki nem tesz említést arról, hogy beszéde másolatokban terjed: „a K(azin)czy feletti emlékbeszédet nem küldhetem. Egyszer már tisztáztatám; de a testvéröcsém Péter erővel ragadá el tegnap előtt. De venni fogod nem soká; s úgy lehet a többekkel együtt.”⁹⁶ A rendelkezésre álló forrásokban nincs nyoma annak, hogy a Kazinczy-emlékbeszédet (más beszédekkel együtt) ekkoriban elküldte volna Szemerének. Az viszont biztos, hogy Döbrenteinek írt, mert az Akadémia titkára november 13-án nyugtázott egy jelenleg ismeretlen levelet: „E' hónap 7^d érkeztem vissza ide [Budára]. Leveled itt várt.” Az akadémiai beszéd kéziratának ügyében Kölcsey feltehetően Szemeréhez utasította Döbrenteit, hiszen az így folytatja sorait: „Izentem neki [Szemerének] hogy 16^{dikán} legyen itt [az Akadémia kisgyűlésén] midőn Gr Teleki Szabolcsból Bécsbe tértében előlülni fog [...]. Palival akkor [...] emlékbeszéded [...] felől végezek.”⁹⁷ Kölcsey nyilván abban bízott, hogy vagy ő maga el tudja küldeni Szemerének az emlékbeszédet, vagy Bártfay révén kapja meg barátja a szöveget.

Ebben az ügyben az hozott változást, hogy 1832. november 6-án Kölcseyt Szatmár megye országgyűlési követévé választották,⁹⁸ és így Pozsonyba menet december elején kb. egy hetet töltött Pesten.⁹⁹ Ekkor, mint ezt később már Pozsonyból írja, Szemerénél

⁹³ Szemere Pál Kölcsey Ferenchez, szept. 18. SZEMERE P. 1890, III, 237.

⁹⁴ 1832. okt. 11. RGY, SzT, XII, 35a, b.

⁹⁵ Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlóhoz, 1832. okt. 17. KÖM2, III, 450–451.

⁹⁶ Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, 1832. okt. 17. KÖM2, III, 452–453.

⁹⁷ Döbrentei Gábor Kölcsey Ferenchez, 1832. nov. 13. RGY, SzT, XII, 43.

⁹⁸ Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlóhoz, 1832. nov. 7. KÖM2, III, 453.

⁹⁹ Vö. Kölcsey Ferenc Kende Zsigmondhoz, Debrecen, 1832. nov. 30. KÖM2, III, 455; Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlóhoz, Pozsony, 1832. dec. 13. KÖM2, III, 457; Kölcsey Ferenc Kende Zsigmondhoz, Pozsony, 1832. dec. 13. KÖM2, III, 457–458; Kölcsey Ferenc Szemere Pálhoz, Pozsony, 1832. dec. 13. KÖM2, III, 459; KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési íráskönyv: I. Országgyűlési napló*, s. a. r. VÖLGYESI Orsolya, Bp., Universitas, 2000 (Kölcsey Ferenc Minden Munkái), 9.

hagyott „egy csomó beszédet, hogy Cenzúra alá mehessenek”.¹⁰⁰ Ezek között volt a Kazinczy-émlékbeszéd is. Ezt bizonyítja, hogy Szemere néhány nappal később egy péceli társaságnak olvasta fel azt: „Leveledet tegnap vevém, édes jó Ferim; ‘s közel egy óráig marada töretlenül a’ pecsét. Ráday Gedeonné vala nálunk, ‘s olvasnom **kelle** beszédedet Kazinczyra; ‘s olvasnom kelle végtülden végig. Mindnyájan meg voltunk rázva.”¹⁰¹

Kölcsey akadémiai szereplése révén jelentős ismertségre tett szert. December 16-án Pozsonyban, a nádori audiencián, mint az *Országgyűlési napló*ban írja, nem volt szüksége bemutatkozni: „Beszédem elején nevezém magam; de [a nádor] fejintéssel és szóval jelenté, hogy ismer. Hiszen september 8-kán két lépésnyire tőle mondtam el a keserü emlékbeszédet Kazinczyról. De akkor hidegen komoly volt ez az arcz, melly most előttem mosolygó vonással derült fel.”¹⁰²

¹⁰⁰ Kölcsey Ferenc Szemere Pálnéhoz, Pozsony, 1833. febr. 8. KÖM2, III, 482.

¹⁰¹ Szemere Pál Kölcsey Ferenchez, 1832. dec. 19. SZEMERE P. 1890, III, 239.

¹⁰² KÖLCSEY 2000, 13.

H. TOMESZ TÍMEA

KERESZTÚT

A húsvéti ünnepkör motívumai Dsida Jenő verseiben

„...írók és művek egymásnak felelnek, kezét nyújtanak egymásnak korokon át, idő és tér távolságain át”¹

„...az átlényegülésnek a jegyében válnak átjárhatóvá az időbeliség és a Dsida Jenő költészetében oly gyakran megidézett időtlenség, a transzcendencia határai”²

Mossa kezeit; Júdáspénzen vesz valamit; Kő kövön nem marad; Leveszi a keresztet a válláról; Mindnyájan Isten kezében vagyunk – csak néhány bibliai eredetű kifejezés azok közül, amelyekkel hétköznapijainkban is élünk. A Biblia kultúránk meghatározója, alakítója, így nem véletlen, hogy a mindennapok nyelvhasználata tele van olyan utalásokkal, melyeknek forrása a könyvek könyve.³ Történetei számos képzőművészeti alkotás, irodalmi mű jelentését is gazdagítják. Az igazi műélvező persze nem magyaráz bele semmit a versbe, egyszerűen kitalálja, amit a költő mondani akart. „A költő célja, hogy megértesse magát, az olvasó célja, hogy megértse a költőt. [...] Akkor mire való az értelem jelképi elburkolása? Mert éppen ennek a buroknak a lehámozásában, a szavak mélyén és a mondatok mögött csillogó értelem megtalálásában rejlik a műélvezet. A szavaknak a hétköznapi értelemtől való felelőtlen elkalandozása ad – a lüktetés és rímek zenéjével együtt – különös varázst, feszítő izgalmat, bűvös élményjelleget a versolvasásnak.”⁴ Ugyanakkor a műértelmezéskor fontos vonatkozás az is, hogy a vers csodálatossága éppen abban rejlik, hogy ezernyi értelmezési lehetőséget kínál, ezernyi út vezet tehát a költő megértéséig.

Az utalások felismerése mindig az olvasó tapasztalatától, alkotóiételetétől függ. Az intertextualitásnak többféle szerepe lehet: szituációteremtés, szolgálhat forrásként, illetve kiindulópontként, gazdagítja az egyes művek jelentését. A felidézés minden esetben valóság is, annak megvallása, hogy az alkotó kötődik az általa idézett műhöz.

¹ Babits Mihály 1979. *Az európai irodalom története*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 11.

² Mózes Huba 2009. Buzdítás könnyűségre. A jelhiánytól a hiánytalan teljességig. In: Kabán Annamária–Mózes Huba: *Textus és intertextus. Szövegek világa a Dsida Jenő-i szövegvilágban*. Bíbor Kiadó. Miskolc, 72.

³ Tanulmányomhoz az alábbi forrásokat használtam: *Biblia*. Magyar Református Egyház Kálvin János Kiadója. Budapest; *Biblia*. Szent István Társulat Könyvkiadója. Budapest; Dr. Herbert HAAG, *Bibliai lexikon*, Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest, 1989.

⁴ Dsida Jenő 1992. Hogyan kell verset olvasni? In: Marosi Ildikó (szerk.): *Séta egy csodálatos szigeten*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest. 161.

Dsida mindennapi életét és költői világvégét a keresztény értékrend alakította, így nem véletlen, hogy nagyon sok költeményében találkozunk bibliai utalással.⁵ Versei közül az újszövetségi motívumokat tartalmazók száma a tetemesebb. Ezek egész pályáját végigkísérik. Szembeötlő bennük a kálváriajárás, kereszthalál, feltámadás motívumának időről-időre való visszatérése. Nem véletlen, hiszen Dsida ifjúkorától készült a halálra, aminek oka: veleszületett szívbaja.

A tanulmányozott versek körét most csupán egy csoportra szűkítve a húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódókról szólnék, amelyeknek a Dsida-életmű egészében kiemelt szerepe van. A szenvedéstörténet motívumai végigkísérik poézisét, azonban ahogy súlyosbodott betegsége, és lett egyre fenyegetőbb a halál közelsége, úgy erősödött, lett egyre gyakoribb a kereszthalál, a megváltás motívuma a versekben, és az utalások többsége nem csupán egy-egy képben, metaforában jelenik meg, hanem egész kompozíciók épülnek rá.

A szenvedéstörténet első eseményét, Krisztus elárultatását, az oltáriszentség alapítását jeleníti meg Dsida az *Utolsó vacsora* (1928) című versében:

Kezében megtörik az ostya.
Az arca ólomszürke már.
[...] Júdás éjsötét szemébe
kapzsi vágyak karvalya ül ki.⁶

A vers az Oltáriszentség alapításának felidézésével indul. Az utolsó vacsorának ez a mozzanata a szentmiséknek is a központi helyén szerepel, hiszen Jézus ezzel a tettel hagya a keresztdozat örök emlékezetét az egyházra.

A költemény E/3 személyben mondja el az eseményeket, tehát Dsida (korai verséről lévén szó) itt még nem azonosul a Megváltóval. Az események közlésére szorítkozik. Az egyes versszakok a passió egy-egy állomásáról adnak tudósítást. A vers feszültségét növeli, hogy minden versszak második felében az aggódó édesanya, Mária szavai visszhangoznak.

A harmadik versszakban a Szentlélek eljövételéről szól. János evangéliumában olvashatjuk, hogy Jézus Vigasztalónak nevezi a Szentlelket az utolsó vacsora búcsúbeszédében (Jn 14,16; 14,26; 15,16; 16,7–11; 16,12–15).

– Bizony mondom, az Atyához megyek,
mielőtt a Vigasztalót hoznám –

A költemény végén látomásszerűen tárul fel Júdás árulásának következménye:

⁵ Mózes Huba 2007. A könyörgés csodáért előzménye. In: Kabán Annamária–Mózes Huba: *Vers és lélek. Dsida Jenő és költészete*. Bíbor Kiadó. Miskolc. 49–52.

⁶ Forrás: Dsida Jenő 2003. *Légy már legenda*. Püski Kiadó. Budapest.

Fáklyások lopóznak a hegyre,
az olajfák furcsán összesuhognak...

A gyötrelmében, halálküszdelmében magára maradó Krisztus motívuma már Dsida korai verseiben is megjelenik. Először a *Nocturno* című, 1928-as versében található meg Jézus halálra készülődésének színhelye. A költő átéli az Olajfák hegyén virrasztó Krisztus lelkiállapotát, aki reményvesztetten, könnytelenül várja az írás beteljesedését:

Leülök egy köre az Olajfák hegyén,
könnytelenül, nyugalmasan.

A Getszemáni kertben Jézus háromszor fohászodik az Úrhoz (Mt 26,36–46; Mk 14, 32–42; Lk 22, 39–46). Háromszor ismételt kérés elevenedik meg az *Imádság* című költeményben:

Semmit se bánok, csak e félhomály
Múlják el tőlem, Uram, ha lehet!

A kereszthalál a passió csúcspontja, ez a mozzanat Dsida költészetében is centrális szerepet kap. Saját gyötrelmét állítja párhuzamba Krisztus kálváriájával az *Út a Kálváriára* című költeményben. A versben egy múlt szerelem siratása idézi elő a kínhalált. „S ha a vers tapintatosan nem is nevezi meg, hogy ki a történet alanya (»valaki ballag«), mégsem lehet kétség afelől, hogy a költő személye az, aki itt Krisztus mellé kerül” – állapítja meg Lengyel Balázs.⁷

Valaki lépked, felfelé tart.
Bozót közt víg madársereg.
Valaki lassan felfelé tart.
Tövisről vérharmat csepeg.
Valaki fel, a csúcs felé tart,
hogy önmagát feszítse meg.

Mély, rejtett szomorúság jelenik meg ebben a lágy hangzású versben. „A kompozíció azt mutatja, hogy az Út a Kálváriára nemcsak költemény, hanem festmény és zenei alkotás is egyben, gondosan megszerkesztett, teljes kompozíció, még a sorok rímképlete is a lassú haladást, lépkedést asszociálja.”⁸

⁷ Lengyel Balázs 2001. Dsida Jenő – negyven év távlatából. In: Pomogáts Béla (szerk.): *Tükör előtt. In memoriam Dsida Jenő*. Nap Kiadó. Budapest. 326.

⁸ Szigeti Lajos Sándor 1996. Evangéliumi esztétika és modern bukolika. *Tiszatáj*. 1996. január. 56.

A gyötrő halálvárás „fulltag sötétje” jelenik meg Dsida legtöbb helyen emlegetett és elemzett versében, a *Nagycsütörtök*ben is.⁹ „Az erdélyi magyar irodalom játékos angyala ezzel a verssel lépte át a férfikor küszöbét s érkezett el maga is a hitvalló költők közé” – mondja Pomogáts.¹⁰

Nem volt csatlakozás. Hat óra késést
jeleztek és a fulltag sötétben
hat órát üldögéltem a kocsárdi
váróteremben, nagycsütörtökön.
Testem törött volt és nehéz a lelkem,
mint ki sötétben titkos útnak indult,
végzetes földön csillagok szavára,
sors elől szökve, mégis szembe sorssal
s finom ideggel érzi messziről
nyomán lopódzó ellenségeit.
Az ablakon túl mozdonyok zörögtek,
a sűrű füst, mint roppant denevérszárny,
legyintett arcul. Tompa borzalom
fogott el, mély állati félelem.
Körülnéztem: szerettem volna néhány
szót váltani jó, meghitt emberekkel,
de nyirkos éj volt és hideg sötét volt,
Péter aludt, János aludt, Jakab
aludt, Máté aludt és mind aludtak...
Kövér csöppek indultak homlokomról
s végigcsurogtak gyűrött arcomon.

(*Nagycsütörtök*, 1933)

A vers indítása tárgyilagosan mutat be egy hétköznapi helyzetet: a Kolozsvár felé tartó költő hat órát kénytelen várni a székelykocsárdi váróteremben a vonatcsatlakozásra. Kabán Annamária megállapítja,¹¹ hogy ezek a sorok a mondatrendezésnek köszönhetően nem higgadtságot, hanem nagyon feszült idegállapotot tükröznek.

A következő sortól a költő vallomását olvashatjuk, érzéseiről, személyes fájdalomról ad számot, majd fokozatosan tűnnek föl a sorokban a Biblia képei, a magányos Krisztussal történő azonosulás. A fáradt költő a rideg, sötét váróteremben társaságra, emberi szóra vágyik, de körülötte mindenki alszik.

⁹ Mózes Huba 2007. A nagycsütörtök két szövegváltozata. In: Kabán Annamária–Mózes Huba: *Vers és lélek. Dsida Jenő és költészete*. Bibo Kiadó. Miskolc. 53–57.

¹⁰ Pomogáts Béla 2003. Dsida Jenő és a katolikus költészet. In: Lisztóczy László (szerk.): *Poeta angelicus. Írások Dsida Jenőről és költészetéről*. Dsida Jenő Baráti Kör, Eger, 103.

¹¹ Kabán Annamária 2003. Egy versszöveg színeváltozása. In: Lisztóczy i. m., 83.

A sötét az emberi szemmel már nem látható, végtelen arányokat is képes érzékeltetni: az éj kitágítja a teret, melyben az ember magánya csak fokozódik. A vers indításában a *fullatag* jelzővel a költő előre sugallja a költemény további részének alaphangulatát: a szorongató félelmet, a kiszolgáltatottságot. A későbbiekben még kétszer említi a sötét szót:

mint ki sötétben titkos útnak indult,
végzetes földön csillagok szavára [...]

Majd a költemény végén:

Körülnéztem: szerettem volna néhány
szót váltani jó, meghitt emberekkel,
de nyirkos éj volt és hideg sötét volt [...]

Ezzel a sorral utal a két előző megfogalmazásra, így válik a szó a vers szövegszervezőjévé, és egyúttal megfesti az evangéliumok magára maradt Krisztusának képét is.

A versnek tehát két, egymástól elválaszthatatlan, szorosan összefonódó szála van. Az egyiknek a székelykocsárdi váróterem a helyszíne, szereplője a költő, a másik a Getszemáni kertben gyötrelmeivel egyedül maradt Krisztust mutatja be. A vers egybe-mossa a személyes társtalanságot, üldözöttséget (Jézus magányán, a messianizmuson keresztül) az egész erdélyi kisebbség kiszolgáltatottságával.

Lisztóczy László mutat rá,¹² hogy a helyszínen és szereplőkön túl a hatos szám is a Szentírásra utal, és ez a motívum is több versében visszatér (*A sötétség verse, Február, esti hat óra, Vendéglő havas hegyek közt*).

A versalakzat rendkívül egyszerű, nélkülöz minden díszítőelemet. A verssorok tagolatlanok, rímtelenek, ezzel is igazodva a hétköznapi élményhez csupán belső rímek, alliterációk adnak zeneiséget a versnek.

„Vannak versek, amelyeknek titka épp egyszerűségükben rejlik – írja Kabán Annamária. – A szórend, az aktuális tagolás valósítja meg itt a szavak sajátos színeváltozását.”¹³

Lengyel Balázst a költemény El Greco egyik festményére emlékezteti, amelyen Krisztus törekeny alakja az alvó tanítványok körében jelenik meg az Olajfák hegyén. „A festmény és a vers szinte akusztikus víziókkal egyet vullanak: a létezés – amíg tart – megkövesült Nagycsütörtök este.”¹⁴

¹² Lisztóczy *i. m.*, 87.

¹³ Kabán *i. m.*, 89.

¹⁴ Lengyel Balázs 1979. Angyalok citeráján. Dsida Jenő költői arcképe. In: *Közelképek*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 168.

1. El Greco: Krisztus az Olajfák hegyén

A Biblia történetei, így Jézus gyötrődése, félelmei nemcsak az irodalomnak volt gyakori témája, hanem más képzőművészeti alkotásoknak, így a festészetnek is. El Greco festményén, amelyhez Lengyel Balázs a verset hasonlította, a virrasztó Jézust látjuk a fáradtsággal küszködő tanítványai mellett. „A természeti és az emberi világ e képen nyugtalan álmvilággá lényegül. Az alakok megnyúlnak, mint a gyertya lángja, körvonaik elmosódnak, s valami különös fény világítja meg a jelenetet.”¹⁵ Krisztus mellett egy angyal látható, aki „megjelent neki az égből és megerősítette”. (Lk 22,43)

Az 1933-as *Nagycsütörtök* című kötetben Gy. Szabó Béla az El Greco-festményhez hasonló illusztrációt készített a címadó vershez.

¹⁵ Csákvári József 1997. A keresztfeszítés előzményei. In: *Bibliai témák az európai művészetben II. Újszövetség*. Könyvesház Kiadó. h. n. 59.

A küldetésstudat, a világot bűneitől megváltani vágyó önfeláldozás szólal meg a *Golgotán* című költeményben.

Szépen szerettem ezt a világot,
azért teszek most ilyen nagyot:
mindent adva és semmit se kérve,
fájdalmas szépen meghalok érte, –
de harmadnapra – feltámadok!

A sötétség versének szintén az elmúlás a központi témája, de az előbbiektől eltérően teljesen hétköznapi szituációt festve idézi a halált. A költeményben a halál utáni lét bizonytalansága sejlik föl, amely úgy telepszik az emberre, úgy ivódik rostjaiba, mint a rozsdalevű éjszaka a kertekre, és mint ahogyan a feketekávé leve a kristálytisza kockacukor testébe:

Ó, virrasztások évszaka!
Vastagon fog a tinta, zordul.
A rozsdalevű éjszaka
Már hatkor a kertekre csordul.
Reves fák nyirka folydogál
S te arra gondolsz: mennyi éved
Van hátra még? Jaj meg-megáll
a láb, mert fél, hogy sírba téved.
...Mondd, kissé mártottál-e már

hófehér cukrot barna lébe,
egy feketekávés pohár
keserű, nyirkos éjjelébe?
S figyelted-e: a sűrű lé
mily biztosan, mily sunyi-resten
szivárog, kúszik fölfelé
a kristálytisza kockatestben?
Így szivódik az éjszaka
beléd is, fölfelé eredve,
az éjszaka a sír szaga
minden rostodba és eredbe,
mígnem egy lucskos, barna esten
az olvadásig itat át,
hogy édesítsd valamely isten
sötét keserű italát.

(*A sötétség verse*, 1938)

Lisztóczy László a verset a halálról rajzolt hátborzongató allegóriának nevezi.¹⁶

A költemény nincs ugyan strófákra osztva, de tagolható a mondatathárok alapján négy soros részekre, illetve tartalom alapján három szimmetrikus nyolcsoros szakaszra. Motívumai szerint az első és a harmadik egység összecseng: mindkettőben az éjszaka képeit festi meg a költő.

Az első szakasz a téli esték virrasztását idézi. Ebben az évszakban a rövid nappalokat hűvös, esetleg nyirkos éjjelek követik. A rész zárásában a keresztény ember halálfelelme rajzolódik ki, hiszen a túlvilág fényes üdvössége ezer titkot rejt.

A második szakaszban lefestett élethelyzet látszólag ellentétes az első rész komor hangulatával, mert bár a kávé fekete és keserű, tehát jellemzésében negatív értékű mellékneveket is használunk, fogyasztása mégis az emberek kedvelt szertartása. A világosság és sötétség szembeállítását jeleníti meg az éjszaka, illetve a képi megfeleltetések jelzőiben: rozsdalevű, barna, fekete, sűrű ↔ hófehér, kristálytisza (tisztaság ↔ tisztatlanság, bűnösség ↔ büntelenség).

A harmadik részben egy hasonlattal tér vissza az éjszaka képeihez, s azt a halál látomásává tágítja. Több költő életművében játszanak fontos szerepet bizonyos motívumok, melyek legtöbbször végigvonulnak az egész költői pályán, gazdagodnak, kibővülnek: a domináns motívumok azonban egész idő alatt megmaradnak és tükrözik a költői világkép szerkezetét. Dsida életében a keresztény értékrend játszott szerepet, és ezáltal költészetében gazdag bibliai motívumrendszerrel találkozhatunk. Most csupán azokat az utalásokat vizsgáltam, amelyek a Biblia négy evangéliumában Krisztus szenvedéstörténetét idézik. A halál már legelső verseskötetének is meghatározó témája, ám fontos jellemzője ezeknek a költeményeknek, hogy megszelídítik, elfogadhatóvá teszik az elmúlást.

¹⁶ Lisztóczy *i. m.*, 90.

IMRE LÁSZLÓ

A SZELLEMTÖRTÉNETI KARAKTEROLÓGIA

Spranger és Barta János

Hogy Barta Jánosnak nyomatékosan van köze a szellemtörténethez (bár Thienemann köréhez sem helyileg – az Eötvös kollégiumi tanulmányok után két évet töltött Németországban a berlini Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként, majd Budapesten középiskolában tanított –, sem személyes kapcsolatok dolgában nem kötődött), az igen korán „írásba foglaltatott”. Pintér Jenő ugyanis az Irodalomtörténetben „szellemtörténeti dolgozat”-nak nevezte a pályakezdő kismonográfiáját, *Az ismeretlen Madáchot*.¹ Az alig néhány mondatból álló rövid könyvismertetés azonban nem tér ki arra, hogy a szellemtörténet mely korszakának, mely irányzatának, mely módszerének követése ismerhető fel benne.

Aki azután kezébe vette a könyvet, elég hamar meggyőződhetett arról, hogy a szellemtörténet általános filozófiai kiindulásán (Dilthey) túl lélektani, karakterológiai irányzatának, mindenekelőtt (a berlini egyetemen egyébként hallgatott) Sprangernek a hatása érezhető nála. A kismonográfia szövege azonban kerüli a közvetlen hivatkozásokat, tehát inkább egy általánosabb indíttatás félreismerhetetlen nyomai fedezhetők fel benne. Az mindenesetre szembeűnő, hogy a mű nem eszmetörténeti, komparatisztikai, nyelvi-stilisztikai stb. megközelítésben tárgyalja Madáchot, hanem pszichológiai magyarázatot keres: „Egy vitális sérelem külső, tárgyi rögzítéséről van tehát szó a *Tragédiánál*.”²

Barta János kései visszaemlékezéseiben is rámutat, hogy bár nagy hatással volt rá Horváth János, sokáig nem tudta eldönteni, hogy filozófiai, lélektani vagy irodalomtörténeti témát válasszon. Éppen ezért nagyon is adekvát módon esett választása Madáchra, hiszen nemcsak *Az ember tragédiája* van zsúfolva gondolati dilemmákkal, hanem Madách személyisége is alkotáslélektani talány. (Főképpen „egyművű” volta mutathatta megfejtendő titoknak, amire a könyv címe is utal, az „ismeretlen” Madách értelmezését ígérve.)

Sprangernek Bartára gyakorolt intenzív befolyására történt már utalás, méghozzá abban a szellemben, hogy ez az inspiráció nemcsak az 1920-as években volt korszerűnek mondható, de az irodalom antropológiai jellegének értelmezése révén az ezredforduló felől nézve sem veszítette el aktualitását. A szellemtörténeten belül Spranger specifikuma abban állott, hogy nyomatékosan fordult szembe a későpozitivistá lélektannal, úgy azon-

¹ It, 1931, 267.

² BARTA János, *Az ismeretlen Madách*, Bp., 1931, 77.

ban, hogy elutasította a Dilthey követők kritikai impresszionizmusát, beleélő, beleérező módszerét is.³

Amikor Barta János Madách ifjúkori lelki válságát igyekezett megvilágítani, módszertani és szemléleti segítséget attól a Sprangertől kapott, aki – egyébként – Humboldt karakterológiájától örökölte azt a koncepciót, mely szerint a személyiségnek egyetlen meghatározó jegyéből kell kiindulni, s ennek segítségével kell magyarázatot találni jellemre és életsorsra vonatkozóan.⁴ Ezt a kutatói kiindulást egyébként Spranger egész Európában elsöprő sikerű főműve, a *Lebensformen* is sugallta, mely azzal, hogy karakterológiai típusokat különített el (teoretikus, ökonomikus, esztétikus, szociális, hatalmi, valóságos), tulajdonképpen egy központi tényezőnek rendeli alá a személyiséget, egyetlen domináns törekvésekből próbál magyarázathoz jutni.

Barta Madáchban ezt a domináns jegyet költői törekvéseinek szerveslenségében, tételeshelyében, illetve életszomjában, vitalizmusában mutatja fel. A visszahúzó, könyvek világában élő kamasz számára a gondolati és a költői ambíció kínálta az önmegtalálás útját, az életet ez jelentette számára. Tehát bölcséleti, tudományos és írói tervei nem adekvát, nem professzionális tevékenységek, hanem életmegnyilvánulások, sőt életpótlékok. Nem az igazságkeresés hajtja, hanem az életösztön, nem a műösztön, hanem a vitalitás. Lelki szükséglet ösztönzi, nem az alkotófolyamat eredményeképpen megszülető mű. (Mindig az élet az elsődleges, a mű a másodlagos.) Ez az életszomj az, ami emberek, társaság keresésében is megnyilatkozik. Ugyanakkor annyira belső élményekre termett, hogy vitalizmusának gátoltsága esetén minden változásra nagyon hirtelen reagál. Élménykeresése azonban annyiban irracionális, hogy mindennemű tudatos életterv hiányzik nála.

Ezt a domináló vitalizmust bizonyítja, hogy mind a költést, mind a „gondolkodás”-t gyermekkorában kezdi, tehát mindkettő majdnem a gyerekjáték szerepét is betölti nála. Életszomja ölt testet baráti, majd szerelmi érzelmeiben, de élményre természetességéből hiányzik az aktivitás, miközben egyfajta hedonizmus sem idegen tőle. Fiatalkori drámáiban, például a *Férfi és nőben* ez a vitalitás szinte fékezhetetlen szerelemvágyban fejeződik ki, életvágy és művészi megformálás azonban zavarja egymást: „mihelyt sikerült volna neki életvágyát objektív formában megörökítenie, már nem beszélhetnénk ennek az életváagnak a primátusáról lelkében. A tökéletes elképzelésnek akadályja az is, hogy a vitalitás saját maga előtt sem volt tudatos, s ilyenén elfojtott állapotában legfeljebb álutakon törhetett ki, amilyen nála e korban az irodalmi alkotás és a közéleti tevékenység. Ezek fátyolozzák el személyisége igazi képét előlünk, s viszont magát a vágyat sem tudják teljesen kimeríteni, nem adnak számára teljes kielégülést.”⁵

Barta János gondolatmenete, mely Madách (ekkoriban a közvélemény számára ismeretlen) levelezésének átbúvárlásán és fiatalkori művein alapult, hihető és invenciózus is. Eszerint a házasságkötés utáni boldog években Madáchnak mind közéleti, mind irodalmi

³ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Az egyéniség – az olvasás horizontváltásában: Vonások Barta János szellemi arcaképeiről* = K. SZ. E., *A megértés alakzatai*, Debrecen, 1998, 134.

⁴ Elza CRONER, *Spranger Ede: Személyisége és munkássága*, ford. KEMÉNY Ferenc, Bp., 1935, 11.

⁵ BARTA, *i. m.*, 44.

tevékenysége háttérbe szorult, s csak majd a válással omlik össze életének otthonossága, harmóniája: „egymást támogató hajlamai elvesztették a közös alapot, az összefűző célt, s nemcsak irány és értelem nélkül maradtak, hanem legnagyobb részük elvesztette a kiélés, kielégülés harmonikus útját is. Nemcsak az életvágyról van itten szó, hanem főleg arról az eroszról, amely már az ifjú Madáchnál valami letörölhetetlen erkölcsi színnel vonta be még a legtestebb vágyát is.”⁶

Mindezekben a helyeken Barta nem irodalomtudósként, hanem karakterológusként szólal meg, alig találni az egész könyvben irodalmi szakkifejezést. Az egyik helyen tudatosan és egyértelműen vallja magát pszichológusnak: „A személyiség elemzőjének azonban mégis észre kell vennie néhány nyugtalanító jelenséget.”⁷ Bizonyos aforizmaszerű megfogalmazásai is a profi karakterológus szerepében láttatják: „Az emocionális ember ritkán ütközik össze a világgal, s ha igen, valóban csak múló összeütközés lesz az, éppen azért, mert nem vár az élettől bonyolult eredményeket, csak egyszerű élményekre alkalmat.”⁸ Barta jellemteni érdeklődése a házasság elemzése során éli bele magát igazán a körülmények tisztázásába, mondván: az asszony nem volt Madáchhoz való. Fráter Erzi (bizonyos tekintetben) hasonlított Madáchhoz (alig hozott a házasságba mást, mint életvagyat), ahelyett, hogy kiegészítette volna férjét, aki éppen nem volt sem gondos apa, sem gondos férj, s a legkevesbé gondos gazda. (Elhanyagolta a pénzügyeket, a birtokot.)

Barta módszerét a kortársi megítélés méltán hozta összefüggésbe a karakterológiával: „a lélektani vizsgálódásoknak ahhoz a fajtájához tartozik, mely újabban characterológia néven, életadatok, egykorúak nyilatkozatai, naplók, levelek, s a művek részletes elemzése alapján egy-egy típus vagy kiváló egyén, különösen írónak személyiségét építi föl; a temperamentum hippokratesi statikus képe, a character mellé és helyébe a dinamikus formát állítja.”⁹ Tolnai Vilmos, az idézett recenzens, a méltán nagy tekintélyű irodalomtudós elismerően, egy árnyalatnyi tartózkodással, de pontosan határozza meg a Barta-féle karakterológia újszerűségét, merészségét, dinamikáját.

Amikor majd – évekkel később – Barta János személyes kapcsolatba kerül Babitscal (aki Baumgarten-díjjal jutalmazza), a költő érzékenysége, zárkózottsága visszariad ettől a módszertől. „Ha jól emlékszem, Babits az én *Az ismeretlen Madáchomra* is célzott, amelyben a magam módján próbáltam emberközelbe hozni Madáchot. Babits ez ellen tiltakozott, az ilyesmit fenyegetőnek érezte.” A kései visszaemlékező még arra is kísérletet tesz, hogy szó szerint rekonstruálja (esetleg egykorú feljegyzéseinek felhasználásával) Babits szavait: „Vagy megismerünk egy műből egy teljes személyiséget, s akkor nincs szükségünk a magánélet kutatására, vagy nem ismerünk meg ilyen valamit, akkor az író nem nagy író, s nem kell, hogy érdekeljen bennünket. Különben is új keletű, romantikus

⁶ *Uo.*, 61.

⁷ *Uo.*, 58.

⁸ *Uo.*, 27.

⁹ TOLNAI Vilmos, *Barta János: Az ismeretlen Madách*, ItK, 1931, 237.

teória az, hogy az írónak önmagát, illetve az életét kell kifejezni. Nem ez az egyetlen lehetőség.”¹⁰

Barta koncepciója szerint – mindenesetre – Madách személyisége töredékes, kifejejetlen marad végig. Az értékek megítélésében is bizonytalan, illetve változékony. Van, amikor az élet élvezését hangsúlyozza, van, hogy álláspontja szerint az elvekért akár az életről is le kell mondani. Tudományos érdeklődése is iránytalan, ingadozó, sok mindenbe belekap. De költői teljesítménye sem képes egész élete igazolására. Jellemző rá a rettegés a kritikától, meghódolás mások véleménye előtt. Ugyanakkor szomjúhozza a sikert. Ezért vesz részt annyi pályázaton, mindannyiszor sikertelenül. Nőkkel kapcsolatban hamar gyulladt forró érzelmekre, de ugyanilyen hamar ki is ábrándult.

Barta valóságos karakterológiai térképet készít hőséről, akiből hiányzik az olyasfajta morális idealizmus, melynek jegyében javulni akarna, hiányoznak belőle a határozott célok. „Bizonyos, hogy családi katasztrófájának legfőbb indoka az a hihetetlen elhanyagoltság és pénztelenség volt, amelyben váratlan elfogatásakor gazdaságát hátrahagyta: az asszony otthon a gyerekek és a gazdaság számára a legszükségesebbeket is csak kölcsönökből tudta előteremteni, a költő utolsó éveinek egész levelezése szaladgálás pénz után. Folyton lejáró váltók fenyegetik [...] külsejét is meglehetősen elhanyagolja.”¹¹ Sem egy időben vállalt hivatalai, de még az irodalom sem érdeklí igazán. Nem kerül ismeretségbe sem írókkal, sem írói csoportokkal. (Halála előtt egy-két évvel Arannyal jut barátság-számba menő személyes kapcsolatba.) Élete végéig nem dönti el, hogy tudós vagy költő akar lenni.

Barta János különös gonddal taglalja házassági katasztrófáját, s annak jellemzői következményeit: „Legelőbb is felbomlik a katasztrófa következtében az erős kapocs, amely idealitást és élményvágyat, közelebb megnevezve erost és érzékiséget összefűzött. Ez az egység óvta meg ifjú korát a még súlyosabb csalódásoktól; bizonyos ösztönszerű korlátokat vont eléje s az idealitás emelő ereje mindig megóvta attól, hogy üres élvezetekbe merüljön el [...] Nem azt jelenti ez, mintha lemondott volna az ideálról, most is vallja és keresi még, de ez a keresés nem képes többé élvezetvágyát befolyásolni vagy fékezni, nem olvad többé össze; így egyrészt élvezetei válnak üreseké, másrészt pedig idealizmusa veszít el minden összeköttetést a valósággal.”¹²

Az egyik leginkább bonyolult terület, melyre a karakterológus Barta eljut, Madách világnézete, vallásossága. Madách katolikus neveltetése és alapvető felfogása egyértelmű: nem istentagadó, de lázad az Isten ellen, amiért gyenge, amiért nem tudja a jóságot segíteni, pláne megvédeni. Ez a dac és elkeseredés vezet el a „rokonszenves” ördög, Lucifer olykor pozitív beállításához a Tragédiában. Barta analízise mély és sokszempontú: „lelkében nyoma sincs katolikus értelemben vett vallásosságnak. Legfőbb bizonyítékunk itt is a hallgatás – önmagával és a világgal vívott küzdelmeiben soha nem merül fel egyetlen katolikus erő, egyetlen katolikus motívum. Láttuk, hogy nem tud lemondani; azt

¹⁰ BARTA János, *Visszapillantó tükör* = B. J., *Ma, tegnap, tegnapelőtt*, vál., szerk. IMRE László, Debrecen, 1990, 27.

¹¹ BARTA, *i. m.*, 1931, 25–26.

¹² *Uo.*, 65.

is, hogy kívülről jött parancsok alapján nem tudja magát nevelni, jellemét alakítani. Nem ismeri a bűntudatot, pedig néhanapján lett volna rá oka, s nem ismeri az erényességet sem, nem sejtí a jócselekedetek érdemének megmaradását, s a kegyelmet, mely a lelket az Egyház közösségébe fűzi.¹³ A tetejébe: az egyház és a papság szerepét inkább kártékonynak tartja.

Barta szerint Madách költői teljesítménye sem igazolja életét. Hiányzik nála a formai princípium. Az igazán nagy költőnél ugyanis élet és költői forma párhuzamosan alakul. A költői alkotás „végeredményben olyan közvetlen élményekből származik, amelyek átéltségében már megvan a művészi elvnek, a megformáltságnak legalább a csirája. Madáchnál hiányzik a formának ez az öntudatlan koordináltsága az étellel. Jele ennek az, hogy az igazi élmény elhallgattatja és nem felhangolja.”¹⁴ Madách különben is gondatlan alkotó, írás közben az „indulatszerű hév” viszi előre, a nyelvi oldalra nem ügyel. Az alkotási folyamat érdeklí, nem maga az alkotás, az eredménye. „Maga az írás mint írás élmény számára: a tartalomnak más szerepe nincs, csak az, hogy a pillanatot kitöltse, a költő csak egyebütt gátolt emócióinak szabad, gáttalan ömlését érzi – s ennek tüzeben igazán mellékes, sőt megközelíthetetlen számára az, amit műve objektíve ér vagy jelent.”¹⁵

Ez egyébként – tehetjük hozzá a magunk részéről – a romantikus alkotásmód sajátja, s nem Arannyal, hanem Petőfível rokonítja. De összefüggésben lehet ez a *Tragedia* egyik alapélményével (és gyakran idézett „Ember, küzdj” alapgondolatával) is: nem az elért eredményben látni értéket, hanem a feléje vezető folyamatban. A folyton megújuló erőfeszítés ihletében, a cél helyett a küzdelemben találni meg a boldogságot, s nem valamiféle beteljesülésben. „Amikor élete és személyisége széthullásába már beletörődött, s látva még mindig maga előtt a célt, lemondott róla, minthogy ezt a lemondást nyíltan elviseelni nem tudta, vigaszul támadt fel benne a gondolat, hogy az ember igazi értékességét éppen a cél el nem érése teszi lehetővé.”¹⁶ (Barta János talán a frissen megtalált és élményszerűen alkalmazott karakterológiai módszer miatt feledkezik meg arról, hogy az „és mégis, mégis fáradozni kell” Vörösmarty-féle jelszavának is szerepe lehet ebben.)

Kár lenne tagadni, hogy Barta János okfejtései egyébként is vitathatók némely esetben, hiszen levelekben, magánjellegű feljegyzésekben, ifjúkori drámatörédekben elszórt mondatok összerakása korántsem bizonyítja a képlet igazságát, amit Schöpfung Aladár szóvá is tesz: „Bizonyító anyaga – nagyobbbrészt Madách leveleiből és verseiből vett idézetek – gyakran támaszt kétségeket: nem akar-e pillanatnyi hangulatból származó ötletszerű nyilatkozatokat állandó tulajdonságok bizonyítására használni.”¹⁷ Kétségtelenül nem mindennapi erőfeszítést igényelt Madách karakterológiai „behatórolása”, hisz csakugyan egymásnak ellentmondó nyilatkozatok és tünetek világában kellett valamiféleképpen eligazodni. Például: Madách óriási olvasottsága mellett is sok műkedvelő elemet

¹³ *Uo.*, 47.

¹⁴ *Uo.*, 14.

¹⁵ *Uo.*, 18.

¹⁶ *Uo.*, 72.

¹⁷ SCHÖPFLIN Aladár, *Az ismeretlen Madách (Barta János tanulmánya)*, Nyugat, 1931/2, 48–49.

hordoz tájékozottsága. Gondolkodói ambíciója, amely igazán mély nyomot *Az ember tragédiáján* hagyott, egész életét végigkíséri, rendszert alkotni, rendszerré összeállni vagy akár rendszert elfogadni nem tudott. (Ugyanakkor a legnagyobbra törés, a világ-mindenséggel korreláló távlat megvan nála.)

Barta könyvének legelején megpróbál elhatárolások révén tisztázni alapkérdéseket. Szerinte vérbeli gondolkodóról akkor beszélhetünk, ha 1. az egyén hordozó elemét a gondolat adja, a személyiség fejlődése az eszmék kibontakozásával azonos, 2. ha az igazság felismerése során gondolatai egységbe rendeződnek, aminek központi magja kell, hogy legyen, 3. további kritérium a gondolatok egyetemessége: „az eszmék egésze valamilyen, ha mindjárt távoli vonatkozásban legyen a dolgok egészével, azaz a világ-mindenséggel.”¹⁸ Bonyolítja a dolgot, hogy Madách gyakran lebecsülően nyilatkozik az intellektuális megközelítésről, a „hideg értelem”-ről, s ebből is műképző koncepció lesz a *Tragédiában*: Éva anyasága, Ádám életvállalása nem a filozófia, a tudomány a ráció világában, hanem az érzelmek, a szépség, a költészet szférájában találja meg a nagy kérdések spontán megoldását.

Talán az eddig mondottak is illusztrálni tudták, hogy Barta személyiség-megközelítése Spranger „megértő pszichológiájá”-tól nyerhetett ihletet. Részben beleélő, részben analízáló módon keresi Madách „titká”-nak magyarázatát. Ifjúkori társasági, baráti körének lélektani tényezői is „beférnek” ebbe, például Szontágh cinizmusáról szólva: „Sokat voltak együtt és sokat látogattak családokat, lányos házakat [...] nagyon sok gyöngédség szövődő finom szalát téphette el egy-egy gyöngének, rejtett hibának csúfolódó kipellengérezésével.”¹⁹ Az egykori modor- és szokásváltozatoktól egészen a legelvontabb szféráig, a metafizikai élményig terjed az elemző érdeklődése. Mivel Madách istenélménye nehezen kibogozható szövevény, az egész kérdést az elvonatkoztatás magasába emeli: „E metafizikai vonás révén olvad fel nála az értékek minden teljessége, minden magasabb ideál az élményben. S ugyanezért, mihelyt az élményt nem találja meg, mihelyt személyisége válságba jut, a válság nagyon könnyen csap át az értékek tagadásába, s nagyon könnyen válik metafizikai lázadásá, az élő Isten elleni daccá.”²⁰

Barta többször is a hiányból tud következtetni, például arra, hogy Madách házasságának első éve boldogok voltak: „Idevonatkozó adatunk kevés, de nála, aki minden baját azonnal kibeszéli, talán szabad éppen ebből a hallgatásból nyugalomra és békére következtetni.”²¹ Még ilyesfajta bizonyítéka sincs, mégis (alighanem) helyesen interpretálja az asszony hűtlenségének következményeit, hogy ti. ez önmaga lebecsüléséhez, becsvágya megcsúfolásának belátásához juttatta el. Madách viselkedése ezt követően is tovább értelmezhető: nem válik el feleségétől, s új házasodásra az akkor is megadott lehetőséget nem használja fel. Visszaköltözik Sztregovára anyjához, s próbál valamiféle baráti környezetet teremteni. Ezutáni lelkiállapotát és tevékenységi körét (megint csak levelekből,

¹⁸ *Uo.*, 6.

¹⁹ *Uo.*, 38.

²⁰ *Uo.*, 48.

²¹ *Uo.*, 37.

feljegyzésekből következtetve) nagy olvasási láz határozza meg, majd megélnékülő politikai érdeklődés.

A karakterológus igazi bravúrja aztán az lesz, amikor mindeme válságtünetekből valóban invenciózusan a költői kreativitás lehetőségét építi fel: „Az emberi egyéniségnek is van egy bizonyos teherbíró képessége s ösztönszerűen azon van, hogy az önmagukban legértelmetlenebb sorscsapásokat is legalább utólagos munkával, magyarázattal vagy alkalmazkodással értelmessé tegye, fejlődésmenetébe beillessze, önmaga számára igazolja [...] Ennek a teherbírásnak azonban határa van; van a céltalan fájdalomnak egy bizonyos mértéke, amelyet az egyén önmaga már nem bír el. Madáchnál nem is kellett, hogy ez a mérték túl nagy legyen; annál, aki annyira az életörömről élt, s annyira került az életben minden kellemetlen benyomást, kisebb csapás is könnyen idézhetett elő súlyos megrendüléseket. Ilyen teljes katasztrófával szemben pedig csak két reakciója lehetett; egyik a baj teljes, tudatos átélése s folyományaként teljes lelki összeroppanás; másik, éppen a harmóniára berendezkedett lélek egészséges intézkedéseként, a bajt nem engedni önmagában teljesen tudatossá lenni, hanem – lassan vagy egyetlen akussal – egyéniségénél tágabb kört jelölni meg számára, nemcsak magára, hanem mindenkire vonatkoztatni, azaz kivetíteni a világba, tárgyi, tehát theoretikus problémává alakítani.”²² (Ez tulajdonképpen a *Tragédia* megszületésének, az egyművű géniusz rejtélyének kulcsa.)

Az alkotáslélektani talány mellett Bartát leginkább Madách ifjúkori lelki válsága izgatja. Ez is lehet Spranger hatása, aki egyik legjelentősebb művét az ifjúkor pszichológiai problémáiról írta²³, de kicsit kordivat is és a magyar szellemtörténetben több példa akad rá. Szerb Antal például az ifjú Kölcsey szentimentalizmusát valami idők fölötti élményként tárgyalja, valamiféle vágyódásként az érzelmek után (s ezt egészen Szent Ágostonig vezet vissza).²⁴ Szerb már-már kismonográfia méretű esszéje éppúgy a lelki történésekre koncentrál (irodalmi szempontokat háttérbe hagyva), mint Barta, bár mindez Szerbnél is irodalmi jelenség magyarázatául szolgál.

Spranger hatása mellett azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Barta János maga is fiatalember ekkor (26-27 évesen írta ezt a művét), tehát önnön identitáskereső dilemmáinak is szerepe lehet fokozott érdeklődésében: „Az ifjú nem tud másoknak, főleg idegen rendszereknek élni, mert még önmagával sincsen készen; még arra sem képes, hogy rájuk tudna támaszkodni, mert már ehhez is az erőnek, a tisztázottságnak bizonyos foka kellene. Idáig azonban még nem juthatott el, mert személyiségének legerősebb hajlamát eddig egész nevelése és egész környezete elfojtotta benne.”²⁵ (Arra céloz itt, hogy anyja erőlteti Madách hivatalba lépését, zsarnokoskodik fölötte, mindent megtesz, hogy házasságát megakadályozza.)

²² *Uo.*, 75.

²³ Eduard SPRANGER, *Az ifjúkor lélektana*, ford. NAGY Miklós, PÉTER Zoltán, Mezőtúr, 1929. (A mű eredeti címe és megjelenési ideje: *Psychologie des Jugendalters*, 1924.)

²⁴ SZERB Antal, *Kölcsey*, Minerva, 1926.

²⁵ BARTA, *i. m.*, 1931, 35.

A kamaszkori elfojtás, gátoltság hangsúlyozásához a 20-as években roppant népszerű Freud olvasása is hozzájárulhatott, aki a személyiség kialakulásában meghatározónak az első tizennyolc évet tekintette. (Tény, hogy a kamasz Madáchra sokféle teher nehezedik özvegy édesanyja segítségével, kisebb testvérei mellett a családfő szerepe is rá vár.) De az elfojtások és kitörések rajzában (Madách válás utáni korszakában) is érvényesül valamiféle mélylélektan Barta előadásában. Válás utáni „kilengései”-t jellemzi úgy, hogy a kielégülést fáradt, kesernyés hangulat váltja fel, némi undorral önmaga és a világ iránt, s a kiolthatatlan, újból fellobbanó vágygal az örök nő után. „Minden kéjből csupán a kék salakja / S a jóllakásnak undora marad. – mondja maga, s az undornak méltó társa lehetett nála e szerelmekben a szégyen és bujkálás anyja és növekvő gyermekei előtt.”²⁶ (Schöpflin Aladár is céloz arra, hogy Barta módszerén a német tudományosság, talán Freud hatása is nyomot hagyott: „Barta János gondolkodása, ingerlő és bátor tanulmánya az első módszeres characterológiai kísérlet irodalmunkban s már ezért is figyelmet érdemel.”²⁷)

Schöpflin Aladár (egyébként okos és előremutató) recenziója annyiban egyoldalú, hogy a kismonográfia alkotáslélektani eredményeit nem méltányolja. Pedig ebben is a korban újszerű szellemtörténeti megközelítésre ismerünk, amely nem a földbirtokos-lét, nem a Goethe-hatás, nem a műfaj stb. domináns jegyeivel foglalkozik, hanem steril szellemi jelenségekkel: „A költői formalítás úgy működik az életben, mint többé-kevésbé erős válogató elv, amely a külső benyomásokból és eseményekből azokat húzza alá, amelyek éppen ennek a formának megfelelnek, vele egybehangzó, sőt arra is képes, hogy a lélekben belülről teremtsen ilyen élményeket s lélek és külső sors tartalmát így bizonyos határokig a maga uralmának jegyében töltsse ki.”²⁸ A definíció – egyébként – Barta János későbbi mély és megbízható formalítását előlegezi.

Bár Spranger elsősorban történetfilozófusként, pszichológusként, sőt pedagógusként vált ismertté, az esztétikai alapviszonyra vonatkozóan is maradandó felismerései vannak, amennyiben benyomás és kifejezés szimmetriáját hangoztatta. Amikor pedig az esztétikai tapasztalatot megértés és beleézés egybeolvadásával jellemezte, akkor a Dilthey-féle élményhez képest az individuális életen túlmutató szellemi-kulturális értékeket von be a perspektívába.²⁹ Ezúttal azonban Bartánál a Dilthey inspirációja is meghatározó, aki fő feladatának azt tekinti, hogy végigkövesse: miképpen lesz az élményből műalkotás. Kiindulása életrajzi (mint Bartáé), a költőt (Novalist, Hölderlint) érő benyomásoktól, ismeretektől, személyes eseményektől jut el egy lélektani képletig, a művet életre hívó élményig.

Barta (nagyon is logikusan) Madách specifikumait keresi, például a már elkészült műhöz fűződő viszonyában: „A nagy író gyönyörködése művében valami kvalitatíve új: feloldódás az alkotás feszültségével szemben. Madáchnál még mindig az alkotás mámora rezg tovább, s mikor a mámornak vége, lelke elveszít minden támpontot saját alkotásával

²⁶ *Uo.*, 64.

²⁷ SCHÖPFLIN, *i. m.*, 18.

²⁸ BARTA, *i. m.*, 1931, 14.

²⁹ KULCSÁR SZABÓ, *i. m.*, 135.

szemben. A rajongást csakhamar idegesség, űr váltja fel benne s amit a mű önmaga nem képes betölteni, pótolni kívánja most már a mű sorsával, közlésével és sikerével.”³⁰ Mintha Madách általános öndefiníciós, önértékelési instabilitása volna az, amire alkotáslélektani zavarai ráépülnek. S az a bizonyos „fejlődés” is ezért várat magára. (Más Madách-szakértőkkel szemben Barta véleménye az, hogy a *Mózes* alig különb a pályakezdő műveknél.)

A legértékesebbek, s nyilvánvalóan a leglényegesebbek Madách személyiségének azon vonásai, melyek a *Tragédia* magyarázatához vezetnek el: „Itt bukkanunk személyiségében reálisan olyan összetevőre, amely nem a pillanat, s nem közvetlenül a kiélt élet szolgálatában áll, hanem vele ellentétben habituális, szenvedélyszerű állandó állásfoglalást jelent a világgal szemben, hajlamot a jelenségek örökérvényű megformálására. Ez a formalítás a moralizáló gúny mögött húzódik meg, s annak igazi alapját teszi; jellege szerint erkölcsi ráismerésnek lehetne nevezni. Valami ösztönös erővel kíséri ez a látás Madáchot. Nem tud hinni a világ fejlődésében, az emberiség haladásában, bármi jónak megvalósulásában; látszatnak érzi mindezt, ami mögött minden korban és minden helyen ugyanaz a merev, javulni, mozdulni nem képes rossz emberi lényeg áll.”³¹ Értékezőnk itt látszólag Madách személyiségét boncolgatja, voltaképpen azonban *Az ember tragédiája* alap gondolata rejlik ebben a karaktervonásban. A történelmi színek szüntelen kudarcai tehát valamilyen mértékben összefüggésben állnak egyéniségével is. Sokat idézett megnyilatkozása szerint: az ember „ugyanazon gyarló Ádám marad, a még gyarlóbb Évával oldalán.”

Ugyanide kapcsolódik a mókuserék-hasonlat, Madách vallomása, amit aztán jó száz éven át Madách történelmi pesszimizmusaként kommentáltak, de amelynek másik oldala a *Tragédiában* megnyilatkozó „formalítás”: „innen van az, hogy epizódokra bontja az életet, amely epizódok tartalmát egy rajtuk kívül eső jelentés, erkölcsi eszme feltüntetése teszi ki.”³² A látszólag sprangeriánus lélekbúvárkodás tehát *Az ember tragédiája* genezisének kérdéseire vezet el: „Előbb csak arról volt szó, hogy ösztönös természete a sok rákényszerített idegen forma közt, sivár és magányos felvidéki környezetében nem tud kitörni és kellő kiéléshez jutni, most azonban teljes mértékben kibontakozik előttünk a katasztrófa romboló hatása: ösztönös természetének ugyan szabad folyást enged, amire féktelen szerelmi életéből és most már nyílt civilizáció-ellenességéből föltétlen következtetni tudunk – ugyanakkor azonban, amikor az előbb félénk, visszahúzódó Madáchot szilaj és korlátlan emberré változtatja át, amikor tehát belső gátlásait többé-kevésbé megszünteti, egyúttal elveszi tőle az egyetlen alapot, amelyen még személyisége újjáépülhet: a hitét a külső világban, a küzdelem célszerűségében.”³³ Kissé közhelyesen szólva: a teljes reménytelenség és kiüresedés állapota kellett ahhoz, hogy a nagy mű mintegy védekezés, illetve önmegmentés formájában megszülessék.

³⁰ BARTA, *i. m.*, 1931, 16.

³¹ *Uo.*, 51–52.

³² *Uo.*, 52.

³³ *Uo.*, 69.

A csalódás, a házassági válsága nem dührohamokhoz, hanem a nagy mű megszületéséhez vezetett: „Nem tudunk róla, hogy nagyon kitörtek volna érzelmei, nála az egyszer kitört érzélem külső szimptomáinak elfojtása valószínűtlen, s úgy látszik, hogy legfájdóbb idejében is tudott csendes és visszavonuló lenni.”³⁴ Barta tehát oda konkludál, hogy Madách „kiírta magából a megbántás fullánkját.” Sőt: Voinovich szerint: bár azért fogott tollat, hogy szörnyű csalódása után minden keserűségét kiöntse, ehelyett azonban a küzdelemnek és a bizalomnak az életkedvét sugalmazza a *Tragédia* befejezése. Mint ahogy csalódva a nőben is, szemrehányások és keserű tapasztalatok megfogalmazásának szándékával kezdett a mű megírásába, hogy aztán az utolsó színben Éva megváltó érzelmi-szerelmi megdicsőülése tartsa vissza Ádámot az öngyilkosságtól.³⁵

A továbbiakban Barta azt a feladatot már nem vállalja, hogy a *Tragédia* minden részletéből kimutassa Madách szubjektív indíttatását, tehát Palágyihoz hasonlóan végigvige: Athénhez a nógrádi korteskedés, Párishoz a 48-as élmények, Prágához az elvonuló tudományos ambíció és a magánéleti boldogtalanág stb. adta a lírai többletet. Nyilvánvaló, hogy ehhez képest áttételesebb vallomáselemeket, s ezek szintetikus hatását keresi: „Csalódás csalódást ér nála – mint Ádámnál – s így társul a *Tragédiában* az elfojtott szenvedély lírájához egy mélyebb, borúsabb hang, a vágy ellenére meglelt élettapasztalások rezignált étosza.”³⁶

Magyarázat szükségeltetik aztán arra is, hogy miért nem folytatódik a *Tragédia* megszületéséhez vezető termékenység költői diadalútja: „A fájdalom, illetve a fájdalomtól való menekülés felszínre hozta tehetségét, – mikor azonban ezt az impulzust kiírta magából, egyéniségének burkoltan is tovább tartó válsága újból eltemette ezt a tehetséget. Ha nem érzi is, az élettel küzd megint ezekben az években; belső befejezetlensége még most sem engedi megnyugodni az irodalomnál, hanem a tudomány és politika mezeire üzi. Élete a tervezetések, próbálgatások sorával zárul, csonkán, befejezetlenül, anélkül, hogy megtalálta volna önmagát.”³⁷

Tehát a töredékesség, a meg nem valósulás jellemző marad rá a nagy mű sikere után is, mint ahogy a *Tragédiában* sem pontosan az és úgy valósul meg, amit és ahogy tervbe vett. (Szokás idézni Erdélyi Jánosnak írt levelét, amelyben az emberiség haladásáról, a fejlődésről beszél, holott a műből ez egyáltalán nem vehető ki: az *Eszkimó színben*, sőt már a *Falanszterben* nem tart előrébb az emberiség, inkább hátrább, mint *Athénben*, vagy *Párisban*.) Egyfajta következetlenség tehát a nagy remekműben is marad, s pláne megvan a műhöz vezető út állomásain: „az elég gazdagon ránk maradt kiadott és kéziratot anyag egyetlen oldala sem mutatja azt, hogy a költő ezeket az ellentéteket valaha is nyíltan szembeállította volna egymással... Azt kell gondolnunk, hogy ezek az ellentétek benne nem is voltak tudatosak; egy-egy oldálnak, egy bizonyos egyirányú meggyőző-

³⁴ *Uo.*, 72.

³⁵ VOINOVICH Géza könyve (*Madách Imre és Az ember tragédiája*, 1914) tehát hasonló lélektani folyamatot tételez fel. Barta érdeme, hogy ezt mintegy a szellemtörténet pszichológiai módszerével, következetes pontossággal bizonyítja.

³⁶ BARTA, *i. m.*, 1931, 80.

³⁷ *Uo.*, 82–83.

désnek adottsága nem jelentett lelkében semminemű nagyobb távlatot, nem jelentette a közvetlen adottal szükségképpi szomszédságban levő igazságok bármilyen sejtelemszerű ismeretét; lelkében gondolati világosság csupán egyetlen ponton ragyogott fel, de az ezt környező homályban már másféle szellemi erők küzdelme folyt s a csöppnyi gondolat nem önálló valami, csupán függvénye ennek a küzdelemnek. Nem az igazságok láncán halad tehát lelke egyik gondolattól a másikig; az összekötő kapocs mindig homályban marad s a haladás minden újabb állomásán eltűnt az előbbinek emléke, annak tartalmára való eszmélés. Következik ebből, hogy Madách gondolkodásának története nem jár a kérdések mélyülésével, a gondolatok körének fokozatos kibontakozásával. Bizonyos eszmék egész életében foglalkoztatják, de élete alkonyán nem látja őket világosabban, mint zsenge ifjúkorában – s felfogásukon sorsának és korának megannyi eseménye szinte alig hagy nyomot. Két problémára utalok itt: egyik a nőkérdés, másik a nép hitványságának kérdése.”³⁸

Barta felfogása szerint tehát – s ezzel kicsit provokálta is a Madáchot felfedező Arany–Gyulai-kör álláspontját követő irodalomtörténeti közvélekedést – *Az ember tragédiája* egy kiforratlan, „befejezetlen” személyiség munkája egy önmaga számára feldolgozhatatlan, megoldhatatlan élethelyzetben, következésképp gondolati-etikai tartományában is jócskán van kiérleletlenség és küszködés: „Nem született gondolkodó és egyetlen emelkedést kivéve, nem is költő, de azért szüntelenül gondolkodni, költeni akar s tevékenysége mindkét téren sokszor ölt lázas méreteket. Minden gondolkodása és költészete elsősorban nem formai, hanem életjelenség, bennük nem a műösztön, hanem az életösztön, a vitalitás nyilatkozik.”³⁹ Azzal egyelőre nem foglalkozik, hogy a *Tragédia* örökérvényűnek ekkor már régen elfogadott értékei mintegy csodaszerűen, a szerzői alkalmatlanság és fogyatékoságok ellenére születtek meg, vagy – ahogy egy hermeneutikai megközelítés tételeznék – olyan kérdésekre válaszolt, pontosabban olyan eszmei és erkölcsi válaszokhoz segítette hozzá (már Aranyt, Erdélyit is) korát, ami a következetlenségek sorát szoríthatta háttérbe.

Érdekes módon Barta nem hoz fel példákat a műből a végiggondolatlanságra, holott ezek eléggé szembetűnőek. Például Lucifer a III. színben azt mondja, hogy „bűbáját szállítok reátok”, ami szerint Ádám mellett Éva is álmodik. Ugyanakkor a XV. színben, a felébredés után semmi nyoma rajta az álomlátásoknak, nem mutatkozik olyan megviseltnek, deprimáltnak, mint Ádám. Kétségtelen, hogy a mű egyes részleteinek ilyesfajta „összedolgozatlansága” igen szerencsés módon biztosított lehetőséget az interpretátoroknak. Ebben az esetben például lehetett mindezt úgy értelmezni, hogy a nő nem a világtörténelmi tapasztalatok elvi, filozófiai összegzésére mutat hajlandóságot, hanem a gyermek megfogánása révén az összes gondolati dilemmát egy csapásra megoldva az élet, a küzdelem, a szolidaritás érzelmi, sőt metafizikai bizonyosságával (a XV. színben az Úr is Éva intuíciójára utalja Ádámot) kerekedik felül. A mű ellentmondásai (ezt mi mondjuk, nem Barta János) ily módon – végül is nem számítva létrehozott, hanem romantikus mű-

³⁸ *Uo.*, 11.

³⁹ *Uo.*, 15.

alkotásról van szó, amelynek nincs minden részleteleme összeillesztve – nem hibáknak számítanak az utókor (sőt általában a befogadó) szempontjából, hanem tág továbbértelmezési terepek.

Barta mindenesetre műve alap gondolatának tartja, s többször visszatér ahhoz a megállapításhoz, hogy Madách „kettős diszharmonikus természetű született s már eleve ellentétben állt benne a (nagyobb) életszomj és a (gyöngébb) költői formalitás, – s ezzel növelve az akadályok számát, melyek személyisége szabad kibontakozása elé kívülről is gördültek.”⁴⁰ Szerzőnk módszere híven tükrözi a szellemtörténet felfedezését (vagy legalábbis újdonságát), amely szerint nem a művel közvetlenül kell foglalkozni, tehát nem szöveg-, hanem alkotócentrikus módszer ez, ami oda vezet, hogy csakugyan a *Tragédiától* majdnem függetlenül keresi a lélektani működés, az érzelemvilág titkait: „A kibékíthetetlen ellentétek elől két menekvése van Madáchnak, mindkettő az életben, és nem a gondolatban. Az egyik a nyers élvezet. A másik bensőbb dolog, s rokonságban van a kor uralkodó jegyével: a lemondó rezignációval. Amikor az ellentétes élmények már a végletekig kínozták, – egyszerre erőt vesz lelkén egy olyan hangulat, amely nem törődik többé a problémákkal, kifárad bennük, elejti, elfelejti őket. Ebben a hangulatban minden kicsisége mellett is megvan az óhajtott békének, harmóniának valami csekély visszfénye, valami távoli boldogság és élvezet – úgy, hogy a költő lelke megnyugszik benne; nem oldódik itt meg semmi, hanem feloldódik a feledésben, az áhított boldogságnak egy fáradt lelket betölteni képes múltó képmásában.”⁴¹ Az érzékeny, beleélő fogalmazás Dilthey Hölderlinről, Novalisról írt esszéit juttatja eszünkbe. Kétségtelen azonban az is, hogy ilyen élményrekonstrukcióra csak az képes, aki azonos vagy hasonló konfliktusok, szenvedések és megenyhülések átélője vagy legalábbis ismerője volt.

Segítségére lehetnek Barta Jánosnak pedagógiai és filozófiai tanulmányai (visszaemlékezéseiben nagy elismeréssel emlegeti Pauler Ákost, Kornis Gyulát), s nem utolsósorban gyermek- és kamaszkori élményei. „A nevelésnek lényegéhez tartozik az, hogy ne álljon a pillanat szolgálatában s több alapot adjon az egyéniségnek, mint amit az élmények jelentenek. A nevelés azonban alkalmazkodás is: a gyermek pedig akkor is, ha nem olyanak születik, mint Madách, még teljesen a pillanatban él – s hagynunk kell őt a pillanatban élni, mert ez lelke természetes növekvésének talaja.”⁴² A Spranger-tanítvány speciális érdeklődése ez a kamasz Madáchban lejátszódó folyamatokat kommentálva.

A fiatalkori lelki válság (Spranger nagy témája) ezúttal valóban releváns téma. Madáchnál ugyanis valóban végig megmarad a személyiség töredékessége, kiteljesületlensége. (Barta kérdésirányaihoz hasonló tájékozódással keresnek majd a XX. század második felében francia pszichológus-irodalomtörténészek megoldást Arthur Rimbaud rejtélyére, korai elhallgatására, nála is az igazán felnőtté és éretté válás elmaradásában találva magyarázatot.) Ez az „elhúzódó kamaszkor” mintha Madáchnál is megfigyelhető lenne: „Szó sem lehet nála tudatos önnevelésről, szándékos személyiség mintázásról [...]

⁴⁰ *Uo.*, 53.

⁴¹ *Uo.*, 81.

⁴² *Uo.*, 27.

önmagával ugyan sokat foglalkozik, de addig nem jut el, hogy saját személyiségét tárgyiasítsa, s így sohasem nyúl hozzá a javítás, a tervszerű változtatás célzatával.”⁴³

Még ennél is általánosabb törvényszerűségeket érint Barta János az ifjú Madách lázadásának leírása során. A kamasz élményéhsége és élvezetvágya mindig összekapcsolódik magasabb értékek iránti fogékonysággal. Ennek felel meg Lucifer lázadása és tagadása, ám bármiféle értékfogékonyság nélkül. Barta leleménye itt az, hogy a kamaszkori lázadások elhúzóadásából vezeti le a költő különös lelki alkatát. „Személyében tehát ezidőtől fogva állandósul a kettős inkongruencia. Az, ami valójában alkatában benne van, amivé lennie kellene, már nem fér el tudatában, nem talál helyet emlékezetében és tudatos céljaiban; de amit tudatosan akarna és szeretne, azt sem tudja a külső valóságban elérni: e korban még nem lesz belőle se nagy író, se nagy államférfi, se igazi boldog szerelmes.”⁴⁴

Spranger is nagy figyelmet szentel a lelki érés folyamatának, amely az én önfelfedezésétől (individualizáció) indul, vágyódás és magánykeresés végletei közt hanyódik, hogy aztán az önalakítás, az életterv-alakítás menetébe torkolljon. Barta ehhez a képlethez képest érzi Madách fejlődését deviánsnak. A lelki üresség, elégedetlenség, embergyűlölet, a sorsnak címzett szemrehányás vezet el a becsvágy elég tétova körvonalaihoz, amelyek a fiatalkori drámákban tükröződnek. „Válságának, fájó életének okát próbálja bennük megadni, olyan teóriákkal, amelyek persze távol álnak attól, hogy az igazi tényállást adják meg. Nagyon természetes azonban, hogy az okot mindig önmagán kívül látja. Ilyen lírai önigazolás gyanánt születik meg felfogása az emberek rosszságáról.”⁴⁵

Az ismeretlen Madáchon meglátszik, hogy huszonéves szerző pályakezdő műve, de annak is megvannak a cáfolhatatlan jelei, hogy egy nem mindennapi tudományos pálya kezdeténél állunk. Erre az életműre tartósan hat majd jótékonyan Spranger karakterológiája éppúgy, mint Dilthey élményesztétikája. Módszert és fogalmakat a szellemtörténetől vesz át, igazságkereső és új, esetleg provokatívan új véleményt habozás nélkül kimondó természete viszont úgy mutatkozik meg már most, hogy mindvégig jellemző lesz rá.

⁴³ *Uo.*, 37.

⁴⁴ *Uo.*, 40.

⁴⁵ *Uo.*, 53.

KABÁN ANNAMÁRIA

VERSÉPÍTŐ INTERTEXTUALITÁS

József Attila-maszkok Kovács András Ferenc-költeményekben

„A vers egyetemes, nyelvhez kötött emberi megnyilatkozás, és mint ilyen, a nyelvi közösségek életében kitüntetett szerepet játszik. Éppen ezért állandó és változó sajátságainak a vizsgálata nem tekinthet el sem nyelvi meghatározottságtól, sem pedig az adott nyelvhasználói közösségekben betöltött szerepétől. [...] A magyar nyelv lehetőségeit érvényesítő versformák folyamatként felfogható állandóságát [...] a változások kétirányúsága biztosítja. Az állandóság és változás egyidejűségében pedig az egység sokféleségét érzékelhetjük. Ha tehát érvényes »Nyelvében él...« kezdetű szólásunk, nem vitatható el a szólás »Versében él...« kezdetű változatának igazságtartalma sem.»

(Mózes Huba)¹

1. Az intertextualitás – különösen a modern és posztmodern alkotásokban – fontos szövegalkotó szerepet tölt be. Azáltal, hogy a művek egy vagy akár több szövegre játszanak rá, azokból vesznek át rövidebb-hosszabb szövegrészeket, akár egész versszerkezetet meghatározó szövegépítő formát, nyitottá válnak az irodalmi hagyomány beszédmódjára, lehetőséget teremtve különböző szövegek és formák együttolvasására. Az intertextualitás így módon a dinamikus jelentésképzés meghatározójává válik.

Az alábbiakban Kovács András Ferenc-költemények intertextualitását fogom vallatóra.²

2. Kovács András Ferenc több verse József Attila-költeményre/ költeményekre játszik rá, azokból vesz át, hasonít magáévá hosszabb-rövidebb szövegrészeket. Egyik legismertebb ilyen költeménye a *Bírálóimhoz. Születésnapomra. Plágium!* című, amelynek hármas címe jelzi, hogy nem egyszerű születésnapi köszöntőnek szánja, hanem bírálóihoz intézi védőbeszédül, mellest saját születésnapja alkalmával, és ő maga nevezi művét plágiumnak, mintegy átvállalva a róla szóló ítélet megfogalmazását. A vers második címeleme – *Születésnapomra* – József Attila jól ismert költeményének nemcsak a címét idézi, de átveszi a versformát is, amelyet József Attila maga is talán egy francia költő-

¹ Mózes Huba 2006. *A kötöttség körei. Állandóság és változás egyidejűsége a versben.* Koinónia Kiadó. Kolozsvár.

² Kulcsár Szabó Ernő szerint „kortárs költőink közül egyetlen egyet sem tudnánk megnevezni, aki a [...] magyar (és európai) versformák olyan gazdagságát állította volna a közlés szolgálatába, mint éppen Kovács András Ferenc”. – Kulcsár Szabó Ernő 1994. *Az új kritika dilemmái. Az irodalomértés helyzete az ezredvégen.* Balassi Kiadó. Budapest. 170–71.

elődtől kölcsönöz.³ A vers pikantériája tehát az, hogy támadóinak, akik épp azzal vádolják, hogy mások álarca mögé bújik, Kovács András Ferenc egy József Attila-versformát utánzó költeménnyel válaszol.⁴ Védőügyvéd módjára behelyezkedik bírálói gondolatvilágába, és belülről bomlasztja azt.

A művet plágiumnak minősítő cím maga is provokatív. Van benne egyfajta kihívás: ide figyeljete, plágium a vers, vagyis hát ti ezt nevezitek plágiumnak, holott másról van szó! A mű iskolapéldája annak, ahogyan az intertextuális átvételek valami egészen másra alakulnak egy újabb alkotásban. Kovács András Ferenc úgy ölti magára József Attila maszkját, hogy közben ez a maszk teljesen Kovács András Ferencé alakul. A művészet épp abban rejlik, hogy nem a költő bújik a maszk mögé, hanem a fokozatosan átalakuló maszk kerül a költő arca mögé.

Az első sor szinte szóról szóra azonos a József Attila-vers első sorával: *Harminckét éves lettem én* – hangzik József Attila versében, *Harmincnégy éves lettem én* – olvassuk Kovács András Ferencnél. Az idő múlását regisztráló, tényszerű megállapítással rögzített születésnap mindkét költeményben alkalom a számvetésre. József Attila saját magának szánja nem túl jelentős anyagi értéket képviselő születésnap meglepetésnek, csecsebecsének a verset, amelyben játékos formában ugyan, mégis komoly elégtételt vesz egykori egyetemi sérelméért, hiszen bár középiskolai oktató nem lehetett, ő ennél sokkal többet ért el, versei nagy lélekszámú közösség eszméltetőivé lehettek.

Kovács András Ferenc József Attila versére játszik rá, azzal felel:

Harmincnégy éves lettem én:
nem bódít versen vett remény,
se bű,
se báj.

A tagadó-, illetőleg tiltószavak sorjázása, a *bűbáj* összetett szónak rímhívóra és rím-válaszra történő, sajátos rímfajta, konzonáncszerűséget létrehozó, játékos szétválasztása tanúsítja, hogy ő nem hisz a vers sérelmeket enyhítő, kábulatba „mentő” erejében, nem csecsebecsét akar látni a versben, amely elbűvöli, elbájolja olvasóját. A gondolatot

³ Tverdota György József Attila *Születésnapomra* című versének elemzésében hivatkozik Szabolcsi Miklós azon megállapítására, miszerint a vers közvetlen előzménye Jean Richepin *Koldusének* című kötetének *Chanson des Cloches de Baptême* című verse lenne. Emellett Tverdota a József Attila-vers egész sor más intertextuális utalására is kitér. – Tverdota György 2005. *Határolt végtelenség. József Attila-versek elemzése*. Osiris Kiadó. Budapest. 314.

⁴ A *Születésnapomra* című József Attila-vers formája máig több költőt is megihletett. Csak néhányat sorolnék itt fel közülük: Balla Zsófia: *Az élő forma*, Székely Dezső: *[Születésnapomra]*. (J. A. *Születésnapomra c. versének ikerdarabja*), Szöcs Géza: *Születésnapomra*, Tóth Krisztina: *Porhó*. Fenyő D. György tanulmányában felfedi azokat az intertextuális kötődéseket, amelyek ezeket a verseket a József Attila-vershez kapcsolják, és megállapítja, hogy „az egyszerű forma, amit József Attila itt megalkotott, mára a magyar költészet egyik lehetséges versformájává vált”. – Fenyő D. György 2005. Egy különleges versforma mint költői hagyomány. (József Attila *Születésnapomra* című versének utótörténete.) *Új Forrás* 37: 68.

tovább szöve a verset keretező záró szakaszban nem kevesebbet állít majd, mint hogy nem bízunk a vers megváltó erejében sem.

Kovács András Ferenc magasabb hatalmat idéz, amikor verseket gerjesztő, azok alapjául szolgáló életéről ad számot. Egyfajta életvallomás, lelki önvizsgálat következik:

A mennybolt menten rámborul:
nem éltem jól, sem jámborul,
csupán
bután.

A költő tudja, hogy az élet, a lét értékmérője az áldozatvállalás, az élet nehézségeinek felvállalása, ezek versbeli felmutatása, megjelenítése az alkotómunka kínjai közepette is. Ez adhat csak fényt az ember életének. Erről a lelki fényről, lelki fényűzésről nem szabad lemondania. Büszke öntudattal vállalja is ennek tulajdonlását:

Mint kínon égő ékezet,
lobog világom: létezek!
Enyém
e fény!

Az ékezet itt természetesen ékességet *is* jelent, amely utal a József Attila-versben szereplő csecsebecsére, csakhogy míg a csecsebecse csekély értékű, talmi, emennek aranyfedezete a szenvedés, amelynek szülötte. A lélek lobogása a költő létmódja. A két rövid sorba tördelt felkiáltó mondat erős nyomatékú fókusszal indít, s hangsúlyos voltát a tiszta rím erősíti. Ez a tömondat a vers kulcsmondata, fókuszmondata, amely bevilágítja az egész költeményt. Olyan, mint Munkácsy festményein a fehér folt, amely fölragyogtatja az egész művet. Ez a fény az élet teljességét, ékességét jelenti, ha tetszik, az alkotóművész életének teljességét, amelyet nem lehet tőle elvenni, és amelyhez nincs mit hozzátenni. És jelenti azt a gazdag örökséget is, amely műveiben intertextuálisan jelen van, és műveiből tovább sugárzik az olvasók felé. E felkiáltó mondatba zárt közlés után szinte eltölpül, jelentőségét veszti mindaz, amit a bírálók a költő ellenében megfogalmaznak, és aminek ő maga is hangot ad a következő versszakokban:

Hallom: vagyok, mert nem vagyok,
hisz bennem nem rág, nem ragyog
serény
erény...

Azt mondják, arcom régi maszk:
miért is vágok én grimaszt,
ha kell,
ha nem?

A bíráló szavakat idéző mondat vezeti be: *hallom, illetőleg azt mondják*. A költő idézi bírálói logikátlan megjegyzéseit, akik tagadják létét, mert eltűnik, úgymond, a maszkok mögött. Pedig ha nem volna, nem is lehetne róla beszélni. Azt mondják, arca *régi maszk*, azaz a költő a magyar és a világirodalom nagyjait imitálja. Holott ez nem jelent szolgai utánzást, hiszen párbeszédet folytat, vitázik is velük, és így hasonítja őket magához.

Bírálói csak a maszkot vélik érzékelni, a mögötte fölcsillanó fényt felfogni nem képesek. Finom iróniával jegyzi meg a költő: ezért kell neki helyettük is vidámnak lennie, bár viszolygásuk egymástól talán kölcsönös.

Divatbölcsek egy sem érti tán:
helyettök lettem én vidám
iszony.
Bizony.

A versszakot záró, az előző rövid sorral rímet alkotó, erősen hangsúlyos helyzetű, egyetlen szónyi mondat a magabiztos öntudat kifejezője.

Ha a költő az első versszakban a vers bűvölő szerepét utasította el, a záró szakaszban egyenesen kétségbe vonja a vers és mindenféle bűbáj szerepét gondjai könnyítésében, megoldásában – a megváltásban:

Magamnak túl nehéz terű
vagyok – nem vált meg vers, se bű,
se báj.
Sebaj!

A verszáró *Sebaj!* variációs hangismétlése nemcsak az első versszakból átvett, játékos rímre, hanem a kétkedés/ tagadás lakonikus megfogalmazására is rádupláz, egyetlen szóba összevonva egy másik ismert József Attila-vers *No de hát ne búsuljatok* sorát. A *Sebaj!* exklamációhoz a hetykeségen túlmutató, fölüeny legyintés gesztusát társíthatnók, ha a lényegre illetően nem a magasabb hatalom második strófabeli megidézésére utalna vissza.

3. Néhány Kovács András Ferenc-vers címében is szerepelteti József Attila nevét. Ilyen például a *József Attila haja lángol!* A cím természetfeletti mozzanatra utal, hiszen a lángoló haj a költőt égi tüneményhez teszi hasonlatossá. A vers alcíme – *Mellékes dal* – pedig az *Óda Mellékdalát* idézi módosult formában.

A vers első két szava szó szerinti idézet a *Mellékdalból*: *Visz a vonat* – hangzik mindkét verskezdet. De a *Mellékdal*beli folytatás, a jól ismert *megyek utánad*, Kovács András Ferencnél átalakul:

Visz a vonat: gyorsvonatélet.
Átszállóhely: sorsom, a lélek...
Átszáll rajtam: elmegy halálnak.
Talán ma még meg is találunk.

A *visz a vonat* itt metaforikus jelentésűvé tágul. A *gyorsvonatélet* és az *átszállóhely* mozzanatai révén immár a költő végső utazásaként értelmezhető. A *Mellékadalban* a József Attilával azonosítható lírai én indulna/ sietne kedvese után, a Kovács András Ferenc-versben viszont a vonat ragadja el/ taszítja halálba József Attilát. Akár olybá is vehetnénk, mintha a verset, immár megváltozott létkörülmények között, maga József Attila, s nem a József Attila álarcát magára öltő Kovács András Ferenc írná újra.

A szakasz záró sora is szinte szóról szóra ismétli a *Mellékadal* második sorát: *Talán ma még meg is talállok* – hangzik a *Mellékadalban*, *Talán ma még meg is talállok* – hangzik a Kovács András Ferenc-versben. Csak az igei személyrag módosul tehát; József Attilánál egyes szám második személyre, míg Kovács András Ferencnél egyes szám első személyre utal a ragozás. A *Mellékadalban* József Attila reméli, hogy megtalálja kedvesét⁵, az újraírt műben pedig a József Attilával azonosuló lírai én azt, hogy versei révén József Attilával együtt őt magát is megtalálják.

A második szakasz a *Mellékadal* harmadik sorát parafrázeálja:

Talán kihül a mozdony könnye,
De mintha hozzád könyörögne...
Jól jönne most: bocsánat, pár szó...
Mí csattog ott: Kocsárd vagy Szárszó?

Azt a lelkiállapotot érzékelteti, amely ehhez a helyzethez vezetett. Néhány jó szó, minthogy elmaradt, nem késleltethette a tragédiát, amelyre a szakasz záró sor hangutánzó szava utal. A *Kocsárd vagy Szárszó?* kérdésben rejlő bizonytalanság két fiatalon elhunyt költő, Dsida Jenő és József Attila életének fontos helyszínét emeli be a vers világába, mintegy jelezve, hogy akár kölcsönösen behelyettesíthetők egymással. Valójában mindkét költő ugyanazt a nagycsütörtöki élményt élte/ élhette át: a meg nem értettséget, amelyet szűkebb és tágabb környezetétől megtapasztalt. Nem véletlen tehát, hogy Kovács András Ferenc épp Kocsárdot említi, azt a Kocsárdot, amelynek vasúti váróterméről Dsida *Nagycsütörtök* című versében írja: szeretett volna ott *néhány/ szót váltani jó, meghitt emberekkel,/ de nyirkos éj volt és hideg sötét volt./ Péter aludt, János aludt, Jakab/ aludt, Máté aludt és mind aludtak...*

A Kovács András Ferenc-vers harmadik szakasza egyfajta számvetéssel indul:

Hüségese önzést árván türtem:
Hajam loboghat márvány űrben...
Lángol szemembe hulló tincsem:
Visz a vonat. Hozzád visz, kincsem.

⁵ Tverdota György jegyzi meg az *Ódáról* szóló elemzésében a *Mellékadalról* „[...] egy mozgó vonat utasfülkéje képezi az alany beszédhelyzetét. Térben és időben távolodunk az élmény helyszínétől, de közeledünk az időközben elutazott kedveshez [...] A mellékadal helye mozgásban van, a hőst a vitetés helyzetében mutatja be, de a külvilág látványa, a vonatablakból szemlélhető futó táj egy pillanatra sem tűnik föl.” – Tverdota *i. m.*, 140.

A szakasz végén más jelentés-összefüggésben visszatérő versnyitó mondat: *visz a vonat*, keretbe zárja az első három versszakot jelezve, hogy ezek szorosabban összetartoznak. Jelzi ezt a sor alapú aranymetszés is, amely a tizenkét sornyi első három versszakot választja el a következő nyolcsoros szakasztól.

A vers negyedik strófájában megbomlik a kiegyenlített terjedelmű négysoros szakaszok rendje, a szakasz ez alkalommal nyolc, váltakozó hosszúságú sorból épül. Két-két kilenc szótagos sort két-két rövidebb, együttesen nyolc-nyolc szótagos sor követ. Ez a formai váltás jelzi, hogy a vers első három szakaszához képest a negyedik olyanszerű szerepet tölt be, mint az *Óda* esetében a *Mellékdal*. Ebben a strófában Kovács András Ferenc másik két József Attila-versre játszik rá, azokkal teremt intertextuális kapcsolatot. Az *Eszmélet* szavait építi szójátékszerűen a szakasz nyitó sorába:

Sebed a világ – ég, hevül
s te lelkedet érzed, a lázat.

– hangzik az *Eszmélet*ben.

Sebhed a világ: égess, perzselj!

– nyitja a negyedik szakaszt Kovács András Ferenc. Az *Eszmélet* soraiban József Attila a szenvedésnek és okának a tudatosításával annak mintegy messianisztikus magára vételéről is vall. Kovács András Ferenc szótorzítással viszi tovább a gondolatot. A *sebhed* szó, amely a *heged* ellentétéként a világ élő sebként lüktető voltát emeli ki, a szenvedés messianisztikus vállalására immár József Attila sorsának idézésével is sarkall. Hiszen aligha volna jó, ha az értékörzés/ értékteremtés a közönynek esne áldozatul.

A vers befogad, mint a persely –
Mert nem kell.
Mily sajnálatos...

E három sor egy másik József Attila-versnek, az *Íme, hát megeltem hazámat...* kezdetűnek a sorait idézi változott formában és szövegösszefüggésben:

E föld befogad, mint a persely.
Mert nem kell (mily sajnálatos!)

A két sorba tördelt és két önálló mondattá formált József Attila-szövegrészlet: *Mert nem kell./ Mily sajnálatos...*, hangsúlyozza, hogy a tényleges értékekre, legalábbis pillanatnyilag, nincs kereslet. A vers mégis egyfajta biztatással/ bizakodással zárul:

Mint kétség megfeszült reményben:
Én állok minden fülke-fényben...
És égten
Élek... hallgatok.

Az *Eszmélet* záró soraira játszik rá.⁶

s én állok minden fülke-fényben,
én könyöklök és hallgatok.

Az *én állok minden fülke-fényben* sor szó szerinti megismétlése az *Eszmélet*beli szövegkörnyezet – *Így iramlanak örök éjben/ kivilágított nappalok* – konnotációit is megidézi⁷, de a Kovács András Ferenc-vers nem ennek, hanem elsősorban belső kontextuális összefüggéseinek köszönhetően válik gazdagabb jelentésvonzatúvá. A változás az *én könyöklök* és az *égten élek* szavakban érhető tetten. A költő passzív jelenlétét megfogalmazó *én könyöklök*-kel szemben Kovács András Ferenc versében az *égten élek*, paradox módon, a jelen nem lévő költő élénk aktivitását, a műveiben továbbélő szellemiséget idézi. A mind a verscímre, mind a szövegelőzményre visszautaló szókapcsolat nemcsak a versszöveg belső kohézióját teremti meg, hanem azt az intertextuális kapcsolódást is erősíti, amely a verset az *Eszmélet* fentebb már citált soraihoz köti: *Sebed a világ – ég, hevül.*

4. A *J. A. szonettje* című vers monogramja József Attila nevét rejti magában. A cím-ben szereplő szonett szó pedig József Attila *Emberek* című szonettjével teremt intertextuális kapcsolatot. A vers, akárcsak előzménye, 10–11 szótagos sorokból épülő petrarcai szonett. József Attila szonettjének Kovács András Ferenc csupán *A dallam nem változtat szövegén* sorát emeli be szó szerint a második kvartett utolsó sorába⁸, és a *jövevény*, illetőleg *szövevény* két rímhívó szavát az első kvartett negyedik, illetőleg a máso-

⁶ Nem véletlen az *Eszmélet* 12. részének intertextuális beidézése, hiszen a mozgó vonat konnotációját hozza magával: *Vasútnál lakom. Erre sok/ vonat jön-megy és el-elnézem./ hogy' szállnak fényes ablakok/ a lengedező szosz-sötétben./ Így iramlanak örök éjben/ kivilágított nappalok/ s én állok minden fülke-fényben./ én könyöklök és hallgatok.*

⁷ Tverdota jegyzi meg az *Eszmélet*től szóló kötetnyi elemzésében, hogy „a tiszta időbeliség a lényeges, ahogy a kivilágított nappalok sora, köztük és körülöttük az éjszakák sötétjével követi egymást, gyors iramban”. – Tverdota György 2004. *Tizenkét vers. József Attila Eszmélet ciklusának elemzése*. Gondolat Kiadó. Budapest. 259.

⁸ A verset Kovács András Ferenc az *Alföld* 1992-es felhívására írta. A felhívás olyan szonett megírására invitált, amelybe József Attila *Emberek* című szonettjének egyetlen sorát – *A dallam nem változtat szövegén* – idézetként vagy torzított formában építik be. A felhívásra beérkezett tizenkilenc szonettet a folyóirat 1992. áprilisi számában jelentették meg. Ilyen értelemben tehát Kovács András Ferenc a verset egy költői játék résztvevőjeként írta. „A »pályaművek« – jegyzi meg Nagy Márta – elsősorban a programszerűen tematizált (irodalmi) hagyomány miatt érdemelnek figyelmet. Ez a költői játék ugyanis mesterségesen idézte elő azt a jelenséget, ami a modern magyar (és világ-) irodalomban természetes módon (is) működik.” – Nagy Márta 2003. „Hallottatok, hogy megmondatott a régieknek...” (Baka István: Egy József Attila-sorra). *Irodalomtörténet* 84: 290.

dik kvartett első sorába. Mindösszesen tehát egy sort és két szót vesz át a József Attila-szonettből, és ez a néhány szó kínál lehetőséget a szerzőnek arra, hogy egészen más szövegösszefüggésbe ágyazva a posztmodern líra poétikai sajátosságainak összefoglalását és egyben bírálatát is megfogalmazza.

A verskezdet egy másik József Attila-verssel, a *Favágó*val teremt kapcsolatot, annak soraira játszik rá:

Gallyát töröm csak, mert a töve vén:
nem dönthető a korhadt líra fája –
vak föld alá nő visszasz koronája,
s a szó a szájban senki: jövevény.

A jól ismert *tövit töröm s a gallya jut* József Attila-sorral felel Kovács András Ferenc. Átvitt értelemben a líra fájáról szól a vers, a növénymetafora a lírának, a líra történetének messzi hagyományokba nyúló voltát emeli ki, egyben élő organikus fejlődését is szemléltetve. Oly messzi múltban gyökerezik a líra fája, hogy a tövéhez talán el sem érhet a mai költő, csupán a gallyából szedegethet. Utal ez a modern és a posztmodern versszövegek intertextuális kapcsolataira, arra, hogy a líra fájának gallyaiból építi a költő saját szövegét. A *nem dönthető a korhadt líra fája* a József Attila-i *döntsd a tőkét, ne siránkozz* – adott összefüggésben értelmetlen – nekibuzdulását hártja el. A *vak föld alá nő visszasz koronája* pedig a továbbélés lehetőségét hiteti a visszaszorítottság, a semmibe vétel körülményei között is. Mégpedig annak ellenére, hogy a József Attila-i *Családunkban a jó a jövevény*-hez képest *a szó a szájban senki: jövevény* mintha befejezettebb történetet jelölne.

A második kvartett a *jövevény*, illetve a *szövevény* rímhívóra válaszolva szó szerint idézi József Attila második kvartettjének utolsó sorát:

Megköt, felold a vándor szövevény –
hű mindenségben szétfutó gyökérzet
göröngyeként ha pörgök, hörgök, érzek:
a dallam nem változtat szövegén.

A kvartett első sora József Attila második kvartettje első sorával felel: *Kibomlik végül minden szövevény* – olvassuk József Attilánál, *Megköt, felold a vándor szövevény* – írja Kovács András Ferenc. A vándorszövegek, amelyek intertextuálisan kapcsolódnak egyik szövegből a másikba, egyrészt megkötik/ megköthetik, másrészt viszont feloldják az illető művet a lírai alkotások sorában, a világméretű lírai szövegben. A *mindenségben szétfutó gyökérzet* annak a klasszikus lírai hagyománynak az egyetemességét idézi, amely későbbi alkotások eredője lehet. De a közös gyökérből kihajtó új művek, természetesen, egyéni érzések közvetítőivé válnak.

Az első tercett váltással indít:

De van szöveg, mely falsít dallamán –
őszintébb volna ölni vagy rabolni...
S a lélek dúdol: kába, gyatra holmi.

A *dallam nem változtat szövegén*, de a szöveg torzíthatja a dallamot – fogalmaz Kovács András Ferenc, ugyanis az új alkotásokban a szöveg ilyen vagy amolyan természetű hiteltelensége a dallam megbomlását idézheti elő. Ezt a művészet ellen elkövetett olyan merényletnek tartja, amelynél a legsúlyosabb büntetés is elfogadhatóbb. A lélek, természetesen, a méltatlanságon, a méltánytalanságon is képes felülemelkedni.

Váltással indul a szonett második tercettje is:

De mindezt mintha másról hallanám:
nem a valót, csak annak én-imázsát,
mint földöntúli lombok roppanását.

Arany János *Vojtina Ars poeticájának* két sorát – *Nem a való hát: annak égi mása/ Lesz, amitől függ az ének varázsa* – fordítja ellentétébe Kovács András Ferenc. Az Arany János-i *égi más* helyett az arra rímelő *én-imázs* a transzcendensre érzéketlen, azzal mit sem törődő, csupán az *én*-kép alakításában érdekelt jelenről szól ironikusan. Arról a jelenről, amelynek „*én-imázs*”-építése akár az Arany János-i hagyomány felszámolását is jelentheti. A *mint földöntúli lombok roppanását* sor viszont a transzcendens egocentrikus felszámolásának mozzanatokban megragadható folyamatát érzékelteti, ezáltal mintegy visszavonva a *vak föld alá nő visszasz koronája* sorból korábban kiolvashatóan sejtett biztatást is.

Lehetetlen figyelmen kívül hagyni azonban, hogy a *nem a valót, csak annak én-imázsát* sor impliciten József Attila *Ars poeticájára* (a vers fogantatásának körülményeiről l. Mózes 1994)⁹ is alludál. Mégpedig úgy, hogy a költő, miközben a *Nem volna szép, ha égre kelne* állítás „*költői realizmus*”-ával vitázik, aközben a *Még nem nagy az ember./ De képzelet, hát szertelen* szentenciába foglalt minősítéssel vélhetően egyetértene – ha a *szertelenség* pragmatikája az eltelt évtizedek során gyökeresen meg nem változott volna.

5. Összegzésként megállapítható tehát, hogy az elemzett versekben az intertextualitás olyan szövegalakzatként működik, amely nem egyazon szövegen belül, hanem egyszerre több szöveg között teremt sokrétű összefüggést, és ez oszcillálást idéz elő a Kovács András Ferenc-versszövegek és azon József Attila-, valamint más versszövegek között, amelyekhez a Kovács András Ferenc-versek szövegvilága kapcsolódik. Miközben a költő továbbéltet műveket, át is alakítja őket valami egészen mássá, és ez a *valami az is, meg más is* játék kölcsönöz sajátos feszültséget verseinek. Kulcsár Szabó Ernő szavait

⁹ A szerző a József Attila-művek 1955. évi kritikai kiadása II. kötetének jegyzeteit egészíti ki fontos adatokkal. – Mózes Huba 1994. Az *Ars poetica* előzményeihez. In: Mózes Huba: *A fejedelemasszony portréjához*. Balassi Kiadó. Budapest. 38–43.

idézve: „Kovács versei nem úgy juttatják szóhoz a magyar líra nagyon is gazdag, nagyon is sokrétű történeti hagyományát, mint azt a posztmodern költők többsége teszi. Nem, mert nála ez a hagyomány – Janus Pannoniustól Petriig – *nem készletként* viselkedik, hanem az időbeli létmódból következő dialogikus változások, jelentésmódosulások és horizontmozgások kulturális világaként.”¹⁰

¹⁰ Kulcsár Szabó *i. m.*, 184.

KEMÉNY GÁBOR

JEGYZETEK A MŰVÉSZI HANGFESTÉS ÉS A HANGSZIMBOLIKA KÉRDÉSÉHEZ

1. *A magyar stilsztika útja* első kiadásában többek között ezt írja Szathmári István a hangszimbolikáról: „*A hangszimbolika téves elmélet. [...] Az egyes hangoknak ti. nincs jelentésük, csupán a képzésmódjuktól, az illető szó jelentésétől és a szövegkörnyezettől függő egyszeri és nem általános érvényű hanghatásról lehet szó, amellyel meghatározott hangulatot kelthetnek, vagy erősíthetik a szó jelentése által már sugallt érzelmi velejárót. Ilyenformán érthető, hogy a hangszimbolika az öncélú formalizmushoz vezetett*”¹ [a dőlt betűs részeket én emeltem ki, K. G.].

A fenti kézikönyvnek *A stilsztikai fogalmak lexikona* című részén alapuló *Stilsztikai lexikon*ban ettől lényegesen eltérő, sokkal árnyaltabb értékelést kapunk a hangszimbolikáról: „A hangoknak nincs jelentésük. De bizonyos hangok képzésmódjuktól függően, és ha a szövegben egymástól nem messze többször fordulnak elő, meghatározott hangulatot kelthetnek, vagy felerősíthetik a szövegrész jelentése által sugallt érzelmi velejárót”². A határozottan elmarasztaló, a fentiekben dőlt betűs szedéssel kiemelt mondatok pedig kimaradtak az új lexikon szövegéből. Talán nem tévedek, ha ezt Zolnai és Fónagy időközben publikált kutatási eredményeinek és a korszellem megváltozásának tulajdonítom. Sőt, egy helyütt szinte az ellenkező végletbe esik a lexikon szerzője, amikor a *Szeptember végén* híres sorának *l* és *r* likvidáiról azt állapítja meg, hogy „maguk is jelzik, sugallják az élet múlását”³. (Ezt a *jelzik* állítmányra értem: jelzésről itt bizonyára nincs szó, csupán utalásról, sugallásról.)

2. A hangszimbolika megítélésének kérdése egy még alapvetőbb nyelvfilozófiai kérdésre vezethető vissza, amellyel már Platón is foglalkozott *Kratülosz* című dialógusában, nevezetesen arra, hogy van-e természetes kapcsolat a szavak hangalakja és jelentése között. Az egyik fő nézet szerint van ilyen összefüggés, hiszen az emberi nyelv szavai a természet hangjainak utánzásával jöttek létre. (Ezt nevezik *physis*-elméletnek.)

A másik, ezzel ellentétes felfogás szerint a hangalak és a szójelentés kapcsolata önkényes, mivel pusztán konvención, megállapodáson alapul. Ezt látszik igazolni az a triviális tény, hogy ugyanazok a dolgok különböző nyelvekben merőben különböző „nevet”, hangjelet kapnak. (Ez az ún. *thesis*-elmélet.)

¹ Szathmári István 1961. *A magyar stilsztika útja*. Gondolat. Budapest. 443.

² Szathmári István 2004. *Stilsztikai lexikon*. Stilsztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemléltetve. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 63.

³ *Uo.*

Az utóbbi felfogás helyzetét erősítette Saussure nyelvelméletének elterjedése és egy időben szinte általános elfogadottsága. E szerint az elmélet szerint ugyanis a jel és a vele jelölt fogalom, illetve jeltárgy (denotátum) közötti kapcsolat a beszélők közötti megállapodáson alapul, a nyelvi jel önkényes, a nyelvi rendszer intézményszerű.⁴ Persze a „megállapodás” nem szó szerint értendő: „Nem szabad azt gondolni, hogy a jelölő a beszélő szabad választásától függ [...]; mi csak azt mondjuk, hogy *motiválatlan* [a szerző kiemelése, K. G.], vagyis a jelölthöz képest, amellyel a valóságban semmiféle természetes kapcsolata nincs, önkényes”⁵.

Ha tehát a nyelvi jelölés nem utánzás, hanem egyezményen alapul, akkor hangszimbolika sincs, illetve a hangutánzó szavakra és az indulatszavakra korlátozódik, amelyeknek egyébként Saussure nem túl nagy jelentőséget tulajdonított: „az onomatopoeitikus szavak és a felkiáltások másodlagos jelentőségűek, és szimbolikus eredetük részben kétségbevonható”⁶.

Néhány évvel Saussure általános nyelvészeti előadásainak publikálása után – valószínűleg azoktól függetlenül – úgy foglalt állást a Nyugatban Földessy Gyula, az Ady-versek „poéta-adminisztrátora”, hogy nem a hang fejez ki valamit, hanem „a mondat zárt egységében a hangokba is beleáramlik valami a jelentés energiájából”⁷. Erre a mondatra Fónagy Iván későbbi kritikája kapcsán még visszatérünk.

3. A hangszimbolika kérdését Gáldi László vetette fel újból a Magyar Filozófiai Társaság 1940. május 14-i vitaülésén tartott előadásában, amelyhez hozzászólt többek között Tamás Lajos és Zolnai Béla is.⁸

Gáldi szerint először is különbséget kell tennünk kétféle szó, a *mot expressif* (kifejező szó, Maurice Grammont nyomán) és a konvencionális vagy intellektuális szó között. Az előbbiben van affektív-szimbolikus kapcsolat a jelölő és a jelölt között, az utóbbiban nincs. A két szótípus aránya jellemző lehet egy nyelvre: a francia irodalmi nyelv szegényebb a kifejező szavakban, mint a magyar, de mind a kettőnél gazdagabb bennük a népnyelv (akár a francia, akár a magyar).

Az expresszív szó vagy hangmetafora (*Lautmetapher*, Wundt, Schuchardt) fogalmát Gáldi az északolasz *poccia* ’sár, víztócsa’ és a magyar *pocsolya* példáján szemlélteti. Ezek között semminő etimológiai kapcsolat nem áll fenn, viszont hasonló hangzásuk jól kifejezi a fogalom jellegét a csobogás, csobbanás fonetikai érzékeltetésével. Az ilyen hangszimbólumok időförlöttisége „azt a gondolatot sugallja, hogy bár a szimbolikus érték mindig szótetekben, tehát hangkapcsolatokban aktualizálódik, mégis *maguknak a han-*

⁴ Vö. Saussure, Ferdinand de 1916/1967. *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat. Budapest. (Eredetije: *Cours de linguistique générale*. Payot. Paris.) 93–5.

⁵ *Uo.* 94.

⁶ *Uo.* 95.

⁷ Idézi Zolnai Béla 1964. *Nyelv és hangulat*. A nyelv akusztikája. Gondolat Könyvkiadó. Budapest. 13.

⁸ Gáldi László 1940. *Nyelvkaraktológia és hangszimbolika*. A Magyar Filozófiai Társaság vitaülése 1940. május 14-én. *Athenaeum* 368–76. (Tamás Lajos, Bóka László, Lehner Ferenc, Zolnai Béla hozzászólása: 376–89.)

goknak van bizonyos szuggesztív erejük [a szerző kiemelése, K. G.] s ennek következtében bizonyos szimbolikus értékük”⁹.

Ha azonban „maga a szó hordozza a szimbólumot, akkor hogyan lehetséges, hogy mégsem *minden* [a szerző kiemelése, K. G.] szó kifejező, vagyis nem hangutánzó jellegű?” – teszi fel a kérdést ezek után az előadó.¹⁰ A választ Grammont-nak egy régebbi tanulmánya alapján adja meg: „[A] hangokban *mindig* [a szerző kiemelése, K. G.] benne rejlik a virtuális szimbolikus erő, de mihelyt a szó olyan értelemmel bír, mely ellentétes a hang szimbolikus értékével, az utóbbi közömbösül, elszíntelenedik, *nem tudatosul* [a szerző kiemelése, K. G.]”¹¹. Lábjegyzetben eredetiben is idézi Grammont cikkét: „La valeur expressive des sons ne vient en lumière que poussée en avant par la signification des mots”¹², azaz „A hangok kifejező értéke csak a szójelentések által domborodik ki” [saját fordításom, K. G.]. Hiába van például az angol *big* szóban a kicsinységet, fürgeséget konnotáló *i* magánhangzó, ennek szimbolikus értékét elnyomja, elfojtja a hangképhez fűződő konvencionális jelentéstartalom, a ’nagy’.¹³

4. A hozzászólók közül Tamás Lajos kétségbe vonta, hogy „maguknak a hangoknak van bizonyos szuggesztív erejük”, mivel „hang és szimbolikus jelentés között a priori kapcsolat *szükségképpen* [a hozzászóló kiemelése, K. G.] nem áll fenn”¹⁴.

Hasonló álláspontra helyezkedik a kérdés ismert kutatója, Zolnai Béla is, aki *Szóhangulat és kifejező hangváltozás* (Szeged, 1939) című munkájában elismeri ugyan, hogy a hangmetaforáknak van valamilyen lélektani alapjuk, és később a könyvet kiegészítő új fejezetek egyikében, *A költői nyelv hangalakja* címűben is kimondja, hogy „van hangszimbolika”¹⁵, öszerinte azonban nem maguk a hangok kifejezőek önmagukban, „hanem a jelentés sugárzik át rajtuk”¹⁶. A sajátos szóhangulat, a művészi hangfestés, illetve a hangszimbolika érzete a jelentés és a hangzás konvergenciájának következménye.¹⁷ „[A] nyelv akusztikai kifejezőeszköze csupán *lehet* expresszív [a szerző kiemelése, K. G.], és ilyenné csupán akkor lesz, ha a jelentés megengedi és nyilvánvalóvá teszi.”¹⁸ A hangalak kifejezősége nem magában a hangsorban rejlik, hanem csupán a kedvező szövegösszefüggés, a hangkombináció és a jelentés szerencsés találkozása duzzasztja expresszívvé.¹⁹ „A hangok csak akkor mondanak valamit, ha a jelentés megadja hozzá az impulzust”²⁰. Mindebben Grammont-nak már idézett felfogása tükröződik. A példa viszont szellemes és eredeti; hiába ismétlődik ugyanaz a mássalhangzó, a *cs*, ebben a mondatban: *csacska*

⁹ Uo. 372.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo. 373.

¹² Grammont, Maurice 1901. Onomatopées et mots expressifs. *Revue des Langues Romanes* 44: 125.

¹³ Gáldi *i. m.*, 373.

¹⁴ Uo. 379.

¹⁵ Zolnai *i. m.*, 15.

¹⁶ Uo. 17.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo. 18.

¹⁹ Uo. 19–20.

²⁰ Uo. 20.

fecske csivitel és ebben a szóösszetételben: *önköltéségcsoökkentés*, a kiváltott hatás egészen eltérő, pontosabban csak az előbbiben jön létre.²¹

Zolnai minden bizonnyal egyetértett Földessy Gyulával abban, hogy nem a hang fejez ki valamit, hanem „a mondat zárt egységében a hangokba is beleáramlik valami a jelentés energiájából”, s ezért is idézi.²² De miért éppen abba a bizonyos hangba „áramlik bele” a jelentés energiája, nem pedig egy másikba? – teszi fel a kérdést Fónagy Iván a *Világirodalmi lexikon* hangfestés szócikkében.²³ Például Csokonai *A Magánosság*hoz című versének ezekben a jellegzetes, sokat idézett soraiban:

A lenge ho/d ha/ka/ka/ világo/sítja
A szöke bikkfák o/da/lát,
Estvé/li hús á/ommal e/borítja
A csendes éjnek angyalát.

miért éppen az *l* hangokba „áramlik bele” a légység képze, nem pedig például a *k* vagy a *t* hangokba?²⁴

Ennek okát Fónagy abban véli felfedezni, hogy az *l* hang képzésekor a nyelv ide-oda sikló mozgást végez, éppen úgy, mint szopáskor, ami tudat alatt a szopáshoz, illetve az anyához fűződő képzetek (légység, szelídség, jóság) aktivizálódásához vezet. Ehhez hasonló folyamat zajlik az *m* képzésekor, melynek során az ajkak a szopásra emlékeztető szívó mozgást végeznek. Ennek tulajdonítható, hogy az ’anya’ jelentésű szavakban gyakori az *m* mint szókezdő hang (*mater, mother, mère, Mutter, mamь, mama* stb., olykor az etimológiai összefüggéstől függetlenül is). Ezzel szemben a *t* és *k* felpattanó zárhangok képzésmódjukkal a keménység, vadság, harag, bosszúság, rosszasság képzetét keltik, míg az *r*, amelyet nyelvünk hegyének pergetésével képezünk, a harciasság kifejezésére válhat alkalmassá.²⁵

5. A művészi hangfestésnek ezekre a lehetőségeire a stilisztikai kézikönyvek, tan-könyvek számos (jórészt ismétlődő) példát nyújtanak. Különösen gazdag ilyenekben Zlinszky Aladár terjedelmes tanulmánya (*Művészi hangfestés és hangutánzás*, 1937), amelyet *A magyar stilisztika útja* is újraközöl. Az alább következő idézetek jobbára ebből származnak.

Kezdjük mindjárt a legismertebbel, Arany János *A walesi bárdok* című balladájának a részletével, amelyben az ifjú bárd lágyan kezdi az éneket, hogy azután annál szenvedélyesebben, vádlóbban folytassa:

²¹ Uo.

²² Zolnai *i. m.*, 13.

²³ Fónagy Iván 1975/1994. [H]angfestés. In: *Világirodalmi lexikon* 4. Akadémiai Kiadó. Budapest. 201. (Harmadik, változatlan kiadása: Akadémiai Kiadó. Budapest.)

²⁴ Az egész verset elemzi, többek között a hangfestés szempontjából is: Nemes Nagy Ágnes 1988. *Szöke bikkfák*. Verselemzések. Móra Könyvkiadó. Budapest. 10–17.

²⁵ Fónagy *i. m.*, 201.

Ah! lágyan kél az esti szél
Miford-öböl felé;²⁶

Az *l* likvida mint a lágyság, gyöngédség kifejezője a német költészetben is megvan. Richard Wagner, aki, mint ismeretes, saját maga írta zenedrámáinak szövegekönyvét, *A walkür* I. felvonásának 4. jelenetében Siegmund áriájában, az ún. Tavasz dalban így aknázza ki az *l* hang sorozatos ismétlésében rejlő lehetőségeket:

Winterstürme wichen dem Wonnemond,
In mi/dem Lichte leuchtet der Lenz;
Auf lauen Lüften lind und lieblich,
Wunder webend er sich wiegt;
Über Wa/d und Auen weht sein Atem,
Weit geöffnet lacht sein Aug'.²⁷

Zlinszky a *w*-vel jelölt hangokat is kiemeli mint a lágyság érzékeltetőit. Magyar fordítása Blum Tamástól²⁸ az *l*-ek keltette hanghatást csak a 2. sorban tudja visszaadni, másutt nem, és a németben éppily fontos szókezdő *v*-ket természetesen egyáltalán nem:

Tél haragján kacag az új tavasz,
most lágyan leng a balzsamos szél,
a szende hold a csöndes éjben
sápadt fényt sugároz szét,
a rét világa, bércek tája
újra zsendül, újra él.

A *p*, *t*, *k* zárhangok és az *r* ismétlődése a lódobogás kifejezőjeként jelenik meg Vergilius Aeneisének VIII. énekében:

Quadrupedante putrem sonitu quatit ungula campum.²⁹

A *k* és az *l* hangok keltette képzetek kontrasztjára nagyszerű példa József Attila „*Költők és Kora*” című versének 1. és 6. (utolsó) versszaka:

²⁶ Idézi Zlinszky in Szathmári 1961: 316.

²⁷ Idézi Zlinszky in Szathmári 1961: 312.

²⁸ Richard Wagner: *A Nibelung gyűrűje*. Színpadi ünnepi játék. Zeneműkiadó. Budapest. 1973. 86.

²⁹ Idézi Zlinszky in Szathmári 1961: 224.

Íme, itt a költeményem.
Ez a második sora.
K betűkkel szól keményen
Címe: „Költőnk és Kora”.
Úgy szállong a semmi benne,
Mintha valaminek lenne
A pora...

Piros vérben áll a tarló
s ameddig a lanka nyúl,
kéken a/vad. Sír az apró
gyenge gyep és lekonyúl.
Lágyan ü/nek ki a bo/dog
ha/mokon a hu//afo/tok.
A/konyúl.

Ezt is elemzi Nemes Nagy Ágnes³⁰: „Mikor szól a legédesebben ez a nagy vers, *l* és *h* hangokkal, mikor a leglágyabban? Amikor az elháríthatatlan véget éneklí”. Az utolsó versszakot a hangzás lágysága, szépsége és a jelentés undorító volta közötti ellentét teszi emlékezetessé. Fónagy ezt írja az utolsó sorokról: „gúnyosan olvadozó záró sorok”³¹.

Az *r* hang gyakorisága a harci zaj festésére szolgál Vörösmartynál:

Két részről riad a kürt és csendülnek az érccek,
Vad recsegésök után örvény szakad a levegőben
S összeveszett hangok zavarékít hordja visítva.³²

Az eddigi példákban a művészi hangfestés csupán egy-egy verssorban, illetve versszakban nyilvánult meg. Ismerünk azonban olyan műalkotásokat is, amelyeknek egészét áthatja a hangszimbolika. Például Arany Jánosnak *Az ünneprontók* című kései balladája egészében az *r* „ördögi” hangzásán alapul. 1877. július 21-én, a nagy „versrobbanás” idején írta, abban a két nyári hónapban, „a tölgyek alatt”, amikor egy híján harminc verset írt, míg előtte, éveken át, szinte semmit.

A ballada a pünkösdi ünnep meghittségének festésével indul. A harangzúgásra utaló szavak (*zendül, kondul, csengve, búgva*) a „szentség” világából valók:

³⁰ Nemes Nagy *i. m.*, 65.

³¹ Fónagy *i. m.*, 202.

³² Cserhalom; idézi: Zlinszky in Szathmári 1961: 314; Zolnai *i. m.*, 259.

Zendül, kondul szent harangszó,
Csengve, búgva messze hangzó:
„Imára, imára!”
Jámbor népe a kis helynek
Halkan lépve gyűlnek, mennek
Imára, imára.

Ennek tagadásaként tűnik fel a 3. versszakban a templommal szemközt mulatozó falusiak hangoskodó csoportja:

De mi réjja riad? de mi ördögi zaj,
Rekegő szitok és otromba kacaj,
Hogy reszket az egyház tornya?...
Szembe' Isten hajlokával,
Nem törődve a szent mával,
Foly tegnapi dőre tivornya.

A *rěj(j)a*: népdal vagy mondóka jelentés nélküli (refrénszerű) felkiáltó szava(i) (ÉKsz.²). A profánnak, a „szent-telenek” (> *szemtelen*) a megjelenése az áhítat kontasztként hat. Olyan, mint amikor egy zeneműben két ellentétes jellegű és jelentésű zenei anyag kel harcra egymással. A szentségtörés vétke ezekben a sorokban az *r* hangra van hangszerelve.

Az „ünneprontóknak” táncolni támad kedvük. Fel is bukkan „Egy sanda, szikár, csúf szőrös öreg”, akinek dudaszavára táncra is perdül mindenki. Csakhogy amilyen könnyű volt elkezdeni, olyan nehéz, sőt lehetetlen abbahagyni:

A táncosok ajkán vérkönyű hull:
De a láb még egyre bokázza vadul,
Viszi a tánc ördögi kedve.

Éjfélt hogy üt a torony-óra közel,
Kénkő fojtó szaga terjedez el,
S mint szél, ha forogva ragad port:
Úgy táncol el, egy bőszi harci-zenére,
(Mondják, a pokol tüzes fenekére)
Az egész örvjögő csoport.

Ez a ballada a hammelni patkányfogó történetének egyik változata. Itt a dudás alakjában felbukkanó Sátánnak hirtelen nyoma vész, de a megbabonázott táncosok járnak tovább, végül testületileg eltáncolnak „a pokol tüzes fenekére”.

Az alvilági erők fokozatos elhatalmasodását az *r* hangok növekvő gyakorisága kíséri, illetve jelképezi. Ezt azonban, Zolnai Béla nyomán, úgy is mondhatjuk, hogy a feszült-

ség növekedése, a cselekmény fordulatai egyre ördögibb hangzást kölcsönöznek ennek a hangnak, amely, mint láttuk, Vörösmartynál még a harci erények kifejezője volt.

Jegyezzük meg, hogy aránylag ritka az olyan vers, amelynek minden sorát áthatja egy-egy beszédhangnak a dominanciája (pl. Kosztolányi: *Ilona*). Ezek legtöbbször nem is számít igazi „komoly” versnek, hanem csupán a játékoság megnyilvánulásának, verse-lői bravúrnak.

6. Van-e összefüggés bizonyos hangzók relatív gyakorisága és egész versek, sőt versciklusok jellege között? Ennek kiderítésére Fónagy Iván ellentétes hangulatú ciklusokban mérte meg a művészi hangfestés szempontjából kritikus mássalhangzók gyakoriságát. Elsőként Petőfi szelíd hangvételi verseinek hangspektrumát hasonlította össze a támadó jellegűekével:

1. táblázat: „kemény” és „lágymássalhangzók előfordulásának gyakorisága Petőfi szelíd és támadó hangulatú verseiben (n = hangok száma; c = mássalhangzók száma; zárójelben a %-os értékek)³³

	<i>k</i>	<i>t</i>	<i>r</i>	<i>sz</i>	<i>l</i>	<i>m</i>
Szelíd n = 16 423 c = 9 742	503 (5,03)	704 (7,04)	372 (3,72)	218 (2,18)	625 (6,25)	572 (5,72)
Támadó n = 16 897 c = 9 995	653 (7,01)	878 (9,01)	478 (4,91)	215 (2,21)	594 (6,10)	468 (4,80)

Ebben a táblázatban az a feltűnő, hogy az *sz* hangok aránya igen csekély, mindössze 0,03%-os mértékben különbözik egymástól a szelíd és a támadó versekben, s az *l* hang gyakoriságában is jóval kisebb az eltérés, mint amelyet a szakirodalom és spontán várakozásunk alapján megkívánnánk: a szelídekben csupán 0,15%-kal nagyobb ennek a hangnak a gyakorisága, mint a támadókban. Az *l*-et olyan erősen kötjük a gyengédséghez, szelídséghez, hogy ennél jóval nagyobb különbségre számítottunk.

Következő táblázatában Victor Hugo és Paul Verlaine ugyanilyen hangulatú (szelíd és támadó) költeményeiben vetette egybe Fónagy a *k*, *t*, *sz*, *r*, *l*, *m* mássalhangzók gyakoriságát.

³³ Forrás: Fónagy Iván 1959/1989. *A költői nyelv hangtanából*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 40. (2., javított kiadása: Akadémiai Kiadó. Budapest.)

2. táblázat: „kemény” és „lágý” mássalhangzók előfordulásának gyakorisága Victor Hugo és Verlaine szelíd és támadó hangulatú verseiben (az egyes mássalhangzók előfordulásának gyakorisága %-ban van kifejezve)³⁴

	Hugo: L'art d'être grand- père	Verlaine: Bonne chanson	Közép- arány (szelídek)	Hugo: Châtiments	Verlaine: Investives	Közép- arány (táma- dók)
<i>k</i>	2,85	3,03	2,94	3,22	3,88	3,55
<i>t</i>	3,97	4,14	4,05	5,19	5,22	5,20
<i>sz</i>	5,27	5,00	5,13	5,13	5,35	5,24
<i>r</i>	9,38	8,30	8,84	9,10	8,60	8,85
<i>l</i>	7,91	6,61	7,26	6,81	6,35	6,56
<i>m</i>	3,16	3,29	3,22	2,18	3,56	2,87

Vegyük észre, hogy az *sz* hang középaránya a francia költők szelíd és támadó ciklusában is csupán 0,11%-kal tér el egymástól, vagyis ez a hang, úgy látszik, nem „érzékeny” erre a különbségre. Az *r* hang gyakorlatilag azonos arányban fordul elő a szelídekben és a támadókban. Ennek oka a francia *r* eltérő (nem kakuminális, hanem uvuláris) jellegében keresendő.³⁵ Egyik későbbi művében a fenti táblázatokat Fónagy összevonta és kiegészítette Rückert német költő megfelelő adataival:

3. táblázat: öt mássalhangzó relatív gyakorisága (%-ban kifejezve) négy költő gyengéd hangú, illetve agresszív hangú költeményeiben³⁶

	Gyengéd hangú költemények					Agresszív hangú költemények				
	Hugo	Verlaine	Pe- tőfi	Rückert	Át- lag	Hugo	Verlaine	Pe- tőfi	Rückert	Át- lag
<i>k</i>	2,85	3,03	5,03	1,80	3,18	3,22	3,88	7,01	1,93	4,01
<i>t</i>	3,97	4,14	7,04	5,15	5,07	5,19	5,22	9,01	7,26	6,67
<i>r</i>	9,38	8,30	3,72	6,52	6,98	9,10	8,60	4,91	7,75	7,59
<i>l</i>	7,91	6,61	6,25	5,29	6,50	6,81	6,35	6,10	3,73	5,75
<i>m</i>	3,16	3,29	5,72	4,48	3,91	2,18	3,56	4,80	2,95	3,37

³⁴ Forrás: Fónagy 1959/1989: 41.

³⁵ Uo. 40.

³⁶ Forrás: Fónagy Iván 1965/1972. A kifejezés mint tartalom. Egy funkcionális poétika szempontjai. In: Telegdi Zsigmond (szerk.): *Hagyományos nyelvtan – modern nyelvészet*. Tankönyvkiadó. Budapest. 107. (Eredetije: Der Ausdruck als Inhalt. In: Kreuzer, Helmut–Gunzenhäuser, Rul (szerk.): *Mathematik und Dichtung*. Nymphenburger Verlagshandlung. München. 243–74.)

Ebben a táblázatban, mint láthatjuk, Fónagy már nem vette figyelembe az *sz* hangot. Feltűnő, hogy Verlaine *m*-jei mennyire nem illenek bele az összképbe, hiszen az agreszív hangú versekben magasabb értéket érnek el, mint a gyengéd hangúakban. Fónagy ezt nem kommentálja, de jegyezzük meg, hogy az *m*-mel itt valami „baj” volt.

Ezt leszámítva azonban az 1–3. táblázat adatai igazolni látszanak a szerzőnek azt az állítását, hogy „bizonyos hangok [...] a ciklus hangulatának megfelelően előtérbe lépnek vagy háttérbe szorulnak”³⁷. Ebből Fónagy azt a jogosnak látszó következtetést vonja le, hogy „A művészi hangfestés [...] nem illúzió”³⁸.

7. Fónagy a hangfestésről szóló, többször említett lexikoncikkében megemlíti, hogy „A reneszánsz óta kevés olyan poétika akad, mely ne fogadta volna el a *versre vonatkoztatva* [ezt én emeltem ki, K. G.] a phüsziszelvet”, vagyis a hangzás, a hangalak motivált-ságát.³⁹

De valóban csak a *versre*, a költészetre érvényes ez az elv? Nem lehetséges-e, hogy a széppróza is mutathat ilyen összefüggést a beszédhangok relatív gyakorisága és a szöveg hangulata között?

Ennek felderítésére kontrollként nézzük meg egy prózáiró – igaz, hogy az egyik leg-költőibb magyar prózáiró: Krúdy Gyula – három regényében és tíz novellájában bizonyos beszédhangok gyakoriságának és az egyes művek jellegének az összefüggését!

A négy, egyenként kb. 15 000 szónyi minta együttesen 325 148 karaktert, illetve 296 836 hangot tartalmaz. A korpusz adatait táblázatba foglaltam:

4. táblázat: korpuszunk, ahol Me = mondategység, M = mondat(egész)

	Karakter	Hang	Szótag	Szó	Me	M	Bekezdés
PE	85 524	77 923	32 058	15 100	3 008	1 704	685
MK	75 401	68 760	28 424	12 290	2 138	995	477
VP	92 457	84 266	34 685	15 032	2 650	1 254	498
Nov.	71 766	65 887	27 208	11 698	1 843	700	233
Σ	325 148	296 836	122 375	54 120	9 639	4 653	1 893

A rövidítések feloldása: PE = *A pajzsos ember*; MK = *Mákvirágok kertje*; VP = *A vörös postakocsi*; Nov. = Novellák (a *Mákvirágok kertje* 1914. évi első kötetkiadásának függelékeként közölt tíz novella). Mindezek a szövegek 1913-ban keletkeztek, a három regény az év első felében, lényegében egy időben, a novellák az év második felében.

³⁷ Fónagy 1975/1994: 201.

³⁸ *Uo.* 202.

³⁹ Fónagy 1975/1994: 200.

Vagyis időben homogén (szinkronikus), műfajilag viszont inhomogén (regény – novella) korpuszal dolgoztunk.⁴⁰

A vizsgálat relevanciája szempontjából lényeges körülménynek számított, hogy az összehasonlított minták jellegükben eltérőek legyenek. Ez a feltétel itt adva volt, mint-hogy a három regény hangvétele, stílusa meglehetősen különbözik egymástól: a PE egy hatéves árva kolduslányka naturalizmusba hajló modorban előadott története; az MK realizisztikusan és szatirikusan ábrázolja néhány ingyenélő arisztokrata – vagy magát annak kiadó – férfiú megjavulását; a VP sztoriját minden Krúdy-kedvelő ismeri: két állástalan vidéki színésznő a fővárosban különféle bonyodalmakba keveredik, de szereplési lehetőséghez csak a magánélet színpadán jut. A regények közül ez a leginkább lírai hangvételű. A tíz novella ehhez áll legközelebb, de stílusa még zsúfoltabb, gazdagabb. Ezek a jellegbeli különbségek elég nagyoknak látszanak ahhoz, hogy a hangspektrumban való tükröződésüket érdemes legyen megnézni.

Lássuk tehát a Fónagy-féle öt mássalhangzó abszolút és relatív gyakoriságát az öt mintában és a korpusz egészében. A felső számok az előfordulás mennyiségét, az alsó, félkövérrel szedett számok a százalékos arányt mutatják:

5. táblázat: „kemény” és „lány” mássalhangzók száma és százalékos aránya az egyes mintákban

	<i>t</i>	<i>k</i>	<i>r</i>	<i>m</i>	<i>l</i>
PE	7 118 9,13	4 236 5,44	3 742 4,80	3 105 3,98	4 682 6,01
MK	6 026 8,76	3 453 5,02	3 425 4,98	2 707 3,94	4 274 6,22
VP	7 002 8,31	4 183 4,96	3 843 4,56	3 051 3,62	5 279 6,26
Nov.	5 641 8,56	3 244 4,92	3 002 4,56	2 390 3,63	4 325 6,56
Σ	25 787 8,69	15 116 5,09	14 012 4,72	11 253 3,79	18 560 6,25

A táblázatot vizsgálva az a benyomásunk alakulhat ki, hogy a „kemény”-nek ítélt *t*, *k*, *r* és a „lány”-nak tekintett *l* százalékos aránya elég jól megfelel az egyes minták jellegeről kialakított képünknek: a keményebb, érdesebb világú PE-ben és MK-ban nagyobb arányban fordulnak elő, mint a líraibb VP-ben és Nov.-ban. Ennek ellenpróbájaként az *l* épp ez utóbbiakban ér el nagyobb arányt, bár az MK és a VP közötti különbség nem jelentős (ahogyan ez a *k* hang esetében is megfigyelhető volt). A nehézségek ismét az *m*

⁴⁰ Mondatszerkesztéséről, szófaji arányairól és nyelvi képeiről I. Kemény Gábor 2009. Prózástílus-jellemzés kvantitatív módszerrel (Krúdy Gyula három regénye és tíz novellája 1913-ból). *Magyar Nyelvőr* 133: 155–96.

kapcsán mutatkoznak, éppen úgy, mint Fónagy költői nyelvi hangstatisztikájában. Az *m* gyakorisága nem felel meg a tőle elvárhatónak, mivel a „keményebb” hangvételű művekben (PE, MK) feltűnően gyakrabban fordul elő, mint a „lágyabbakban”, „szelídebbekben” (VP, Nov.). Először arra gondoltam, hogy a PE, illetve az MK főszereplőjének neve (Mari, 202-szer, illetve Milfay, 101-szer) növelte meg ennyire az *m* hang arányát, ezért kivettem őket a mintából, de az *m* relatív gyakorisága ezután is nagyobb maradt (3,73, illetve 3,79%), mint a másik két, határozottan líraibb hangulatú műben. Elképzelhető, hogy az *m* hang karaktere valójában nem is áll olyan közel az *l*-éhez, mint intuitíve gondoljuk. (Gáldi például az *m* „tompaságáról” is beszél említett előadásában.)⁴¹ Felvetődik végül az a lehetőség is, hogy a PE-ben a hiányzó anya iránti rejtett vágyakozás fejeződik ki az *m*-ek nagyobb számában, magasabb használati arányában. Ez azonban az MK-ra csak jóval bizonytalanabban vonatkoztatható: igaz, hogy a kallódó fiatal emberek talán vágnak valami családi melegségre, egyben azonban függetlenségüket is féltik és védik.

A Krúdy-szövegek statisztikai adataiból csupán azt az óvatos következtetést merném levonni, hogy Fónagy Iván hipotézise és hangstatisztikai módszere alkalmazható szépprózai szövegek vizsgálatára is, különösen ha azok nyelvi világa nem áll távol a költészetétől.

Azt azonban ez a szépprózai anyagon végzett vizsgálódás is igazolhatja, hogy a nyelvi jelek önkényesek ugyan az egyes szavak vonatkozásában (pontosabban: a szavak többségének vonatkozásában, minthogy az ún. kifejező szavakat, a hangutánzó, a hangulatfestő és az indulatszavakat nem szabad figyelmen kívül hagyni), „de a szókinccs egészében ettől még lehet statisztikus összefüggés bizonyos képzetek és bizonyos hangok között”⁴².

8. A hangfestés és a hangszimbolika realitásának kérdésében azzal a megfogalmazással tudok a leginkább egyetérteni, amelyet Szerdahelyi István nyújt *Irodalomelméleti enciklopédiájában*: „Amikor a szó jelentéstartalmához kapcsolódó esztétikai minőség egybevág hangalakjának esztétikai minőségével, [...] akkor világosan érzékelhetővé válik”, például *fülemüle*; amikor viszont a hangalak és a jelentés ellentétesek egymással, ez a hatás eltűnik, illetőleg létre sem jön, például *füلولaj*, *hullalé*.⁴³ Ha tudjuk egy szóról, hogy mit jelent, ez az ismeretünk határt szab a hangzás keltette asszociációknak. „Egy szó nem élhet külön a takaró fogalma nélkül. Ha valaki nem tud magyarul, esetleg gyönyörűnek és légiességnek érezheti ezt a szót is: *disznó*, s holmi tündéri hullámlázzást képzelhet bele, mindaddig, míg nem értesül arról, hogy a *disznó* csak *disznó*”⁴⁴.

Amit a szavakról mond Szerdahelyi, azt mutatis mutandis alkalmazza a szövegekre is: „Ha egy szövegben bizonyos hangok aránya feltűnően meghaladja a szokványos gyakorisági eloszlás arányait, s a szöveg jelentése is alapot nyújt ehhez, a hangspektrum kife-

⁴¹ Gáldi *i. m.*, 374.

⁴² Fónagy 1959/1989: 42–3.

⁴³ Szerdahelyi István 1995. *Irodalomelméleti enciklopédia*. Eötvös József Könyvkiadó. Budapest. 314.

⁴⁴ Kosztolányi Dezső 1933/1971. A tíz legszebb szó. In: Kosztolányi Dezső: *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 242. (Először: *Pesti Hírlap*, 1933. november 19.)

jezővé válhat, a szóban forgó hanghoz tapadó képzettársításokkal gazdagíthatja a jelentést⁴⁵. Úgy gondolom, hogy ennek a kettős kritériumnak a helytálló voltát igazolják saját megfigyeléseim, az Arany-ballada és a Krúdy-szövegek vizsgálatának eredményei is.

⁴⁵ Szerdahelyi *i. m.*, 315.

KESZEG VILMOS

NÉP-FELFOGÁSOK ARANY JÁNOS KORÁBAN¹

Bizonyára minden olvasó számára emlékezetes az a leírás, amelyet Arany János készített a nagyobbik fia érkezését váró Toldi Lőrincné portájáról. Az anya utasításai szerint a portán a vendégfogadás előkészítése zajlik:

Egy cseléd vizet tesz félakós bögrében,
Mely ha forr a tűzön s nem fér a bőrében,
Akkor a baromfit gyorsan belemártja,
Tollait letörli, bocskorát lerántja.
Van, ki a kis bárányt félti izzadástul;
S bundáját lerántja, még pedig irhástul;
Más a vékonypéNZü nyúlat szalonnázza,
Hogy csöpögjön zsirtól ösztövéér csontváza.

Másik a malacot láng felett hintálja,
Szörít kés fokával bőrig borotválja;
Bort ez csobolyóban, az kecsketömlőben,
Kenyeret hoz amaz bükkfa tekenőbe...

S hasonlóképpen emlékezetes mindenki számára a *Családi kör* vershelyzete, egy szegény család esti foglalatosságainak leírása. A műfajelmélet életképnek nevezi a leírásnak azt a formáját, amely egy társadalmi miliőt örökít meg, érzékletesen, plasztikusan, a karakterisztikus részletek felsorakoztatásával. A leírás előzménye a német és németalföldi festészethez vezet vissza. A 19. században ez az eljárás általánosan elterjedt Európában, s a festészet mellett a szépirodalomban is divatossá, majd dominánssá vált. A magyar festészetből Barabás Miklós (*Arab férfi*, 1843; *Vásárra menő román család*, 1843/44; *A meny megérkezése*, 1856), Jankó János (*Csokonai a lakodalomban*, 1869; *A népdal születése*, 1860), Munkácsy Mihály (*Szénásszekér*, 1867; *Köpülő nő*, 1972/72; *Rőzsehordó*, 1873), Hollósy Simon (*Tengerihántás*, 1885; *Ivóban*, 1887; *Kocsmában mulatozók*, 1888; *Szénaboglyák*, 1912) nevét említsük meg itt. Az irodalomtörténet szintén korán azonosította Petőfi Sándor és Arany János költészetében ezt a poétikai eljárást (*Szegény jobbágy*, *Családi kör*, *Egy estém otthon*, *Befordultam a konyhára*). A 19. szá-

¹ A szöveg előadás formájában 2009. augusztus 29-én hangzott el Nagyszalontán, a *Csonka torony nyílik a felhőbe* című, az Arany János Emlékmúzeum alapításának 110. évfordulójára szervezett emlékünnepegen.

zadi magyar művészetben a figyelem még egyszer erősen ráirányult az arisztokrata-nemesi, majd a polgári életvitelre, s emellett új orientációként jelent meg a betyárok, a parasztok, a falu és a tanya – a „másik Magyarország” –, a mezővárosok, majd a nagyvárosok, ezen belül a hajléktalanok, az ipari munkások iránti érdeklődés. A szemlélet háttérben a 19. század nemzeti érdeklődése, „adat-éhsége”, a pozitívizmus (Comte 1830–1842 között megjelent hatkötetes munkája, a *Cours de Philosophie positive*), valamint a Taine által meghonosított, a faj (race), a környezet és az apró tények hármasságára épített miliő-elmélet húzódtott meg.

1. A társadalomra vonatkozó tudás archiválása és demokratizálása. Induljunk ki abból a meggondolkoztató kijelentésből, amit a francia Pierre Nora kutatócsoportjának nagyhatalmú munkája fogalmazott meg. 1986-ban jelent az emlékezhelyekről írott tanulmánygyűjtemény, amely a francia állami és intézményi emlékezet szerveződését tekintette át.² Hervé Le Bras azt a folyamatot követte végig, amely gyűjteni és szisztematizálni kezdte a társadalomra vonatkozó adatokat. Itt fogalmazódik meg az a számunkra ma elgondolkoztató kijelentés, miszerint a 18. század első felében a társadalomra vonatkozó információ kincstári tulajdon, az uralkodó, a miniszterek személyes archívumába tartozott, az egyénre, életvitelére és életmódjára irányuló figyelem részben a kémkedés, a rendőri érdeklődés területén helyezkedett el, titkos, bizalmas és bizalmatlanságot keltő volt. A „politikai aritmetika” birodalmi és hatalmi érdekeket képviselt, ami mind a reális adatok titkosítását, mind a reális szociális mutatók erőszakos, durva megváltoztatását preferálta. Ebből a helyzetből az elmozdulás a 18. század végére következett be.³ A társadalom iránti érdeklődésben ekkor tűnt fel és állandósult a statisztikai kutatás és a közvéleménykutatás. Ennek a folyamatnak több fontos területét nevezhetjük meg.

a. Megszületik az állampolgárok nyilvántartásának intézménye, az anyakönyv. Gyökerei messzire nyúlnak vissza (az elhunytakért végzett egyházi szertartás, az elhunytak utáni örökösödés rendezése, bírósági, gyámsági tárgyalások, privilégiumok). A tridenti zsinat 1563-ban rendelte el a házasságok és kereszteltek bejegyzését. V. Pál pápa 1614-ben rendelkezett a béráltak és az elhunytak bejegyzéséről. Az anyakönyvvezetés szórványos, majd a 18. század végétől kötelező gyakorlata a felekezeti társadalom demográfiai változásait dokumentálta.⁴

b. A statisztika. Népszámlálásra Európában először 1749-ben került sor. Magyarországon II. József 1784-ben, majd 1787-ben rendelt el népszámlálást. Mára már tudjuk (legutóbb Czoch Gábor Kassára vonatkozó elemzéseiből), hogy a lakosság összeírása, majd az adatsorok értelmezése és nyilvánosságra hozása a kezdetekkor nem minden elfogultság nélkül történt. A folyamat mögött birodalompolitikai érdekek húzódtak,

² *Les Lieux de mémoire*, dir. Pierre NORA, Paris, Gallimard, 1986, I–III.

³ Hervé LE BRAS, *La Statistique générale de la France = Les lieux de mémoire*, dir. Pierre NORA, I, Paris, Gallimard, 1986, 320–323.

⁴ ANDORKA Rudolf, *A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben*, Ethnographia, 92(1981), I, 94–110; VARGA Gyula, *Az anyakönyvek mint a társadalomnéprajz forrásai*, szerk. SZILÁGYI Miklós, SZÜCS Judit, *A társadalom néprajzi vizsgálatának eredményei és lehetőségei az Alföldön*, Csongrád, Csongrád Város Önkormányzata, 1996, 51–70.

amelyek egy fennálló demográfiai helyzetet, vagy a helyzet megváltoztatásának szükségességét igyekeztek alátámasztani. Tény azonban, hogy a 19. századra megjelenik a statisztika tudománya. Az először 1749-ben használt fogalom még szoros kapcsolatban volt a latin szó szemantikai jelentésével (állam, állapot), majd a 19. századtól már kialakul a mai jelentése. Tudjuk, hogy Franciaországban az első statisztikai munka 1825-ben látott napvilágot. Kolozsvárt Kőváry László 1847-ben jelentette meg Erdélyország statisztikáját. S ennek előszavában olvassuk a kiadó megjegyzését, miszerint ezekre az adatokra „szinte oly szükségünk van reájok, mint a mindennapi kenyérré”. Könyvének harmadik szakasza második cikkelyében először foglalja össze Erdély társadalmának kemény adatait (a lakosság etnikai, lakhely, foglalkozás, birtok szerinti összetétele).⁵

c. Továbbá, de nem utolsósorban a 19. századra a magyar társadalom is elkezd olvasó nemzetté válni. (A terminus Samuel Johsontól származik, aki a 18. századi Britanniát az „olvasók” nemzetének” nevezte). A média egyidőben kezd ismereteket terjeszteni a társadalom tagjairól, és kezdi el a közvélemény alakítását, a társadalomra való tudás forgalmazását. Az újkortól kezdődően Európában a mentalitás egy másik forradalmának is szemtanúi lehetünk, az emlékiratok megjelenésének, számuk növekedésének, olvasottságuknak. Ezúttal az irodalomtörténész segítségére alapozunk. Jacques Voisine mutatja ki azt, hogy a 18. században megjelenő autobiográfia mögött nagyobb változás körvonalazódik. Az autobiografikus beszédmód, az egyéni életpálya eseményeinek a nyilvánosság előtti megjelenítése az emberek közötti szimpátia, szolidaritás és kommunikációs nyitottság kialakulását és állandósulását jelzi. „Ez a műfaj egyfelől gögöt tételez fel – a nagy ember csak azért írja meg életét, mert magát különlegesnek, a többiektől alapvetően különbözőnek tartja, másfelől azonban magában foglalja az emberi nemmel való szolidaritás érzését is, a szimpátiát, hiszen egyedül ez teszi közölhetővé egy kiváltságos egyén gondolatainak és érzéseinek történetét”.⁶ Ennek a több mint egy évszázadot átfogó folyamatnak az eredményeként tárult fel Magyarország társadalmának tagoltsága, sokszínűsége. A folyamat egyenértékű volt Magyarország újrafelfedezésével. A szociális sokszínűség metaforájává az „Európa kicsiben” lett. (A korabeli Magyarország lakosságának mintegy 50%-a tartozott a magyar etnikumhoz, a másik 50% néhány nagyobb és tucatnyi kisebb lélekszámú etnikum között oszlott meg.) Ugyanakkor az ország felfedezése együtt járt a patriotizmus érzésének kialakulásával. A patriotizmus gyakorlásának egyik konkrét formájává vált az utazás.

2. Magyarország társadalmának felfedezésének jelentős hozadéka volt a „nép”, azaz a „mi primitívjeink”, a parasztság felfedezése. A folyamat ilyenszerű értelmezését a francia antropológus, François Laplantine kezdeményezte. A nagy földrajzi felfedezések idején decentralizálódott az európai gondolkodás. A természeti népek megismerésével egyidőben született meg a jó vadember mítosza, az elrontott európai civilizáció ellenpólusaként. A földrajzi felfedezések lezárulta után ez a társadalomértelmező paradigma került válságba. A válságból a kiutat az európai parasztság iránti érdeklődés, a nemzeti szelle-

⁵ KŐVÁRY László, *Erdélyország statisztikája*, Kolozsvár, 1847, I.

⁶ Jacques VOISINE, *Az „autobiographie” irodalmi terminusának kialakulása*, Világirodalmi Figyelő, 9/2, 138.

mű nem-elit kultúra felfedezése kínálta.⁷ Az új mozgalomnak különböző, szerteágazó és egymásra rétegződő okai voltak (a nép civilizálásának és felemelésének felvilágosodás-korabeli szándéka, a reformkor népet rehabilitáló törekvése, a művészet egzotikum-keresése).⁸ Kik fedezték fel a népet? A témának immár gazdag eligazító irodalma van. Jól tudjuk tehát, ebben a törekvésben találkoztak a demokratikus érzelmű arisztokraták, a politikusok, a művészek (Trutovszkij) és a tudósok (Herder, Goethe, a Grimm-testvérek, Erik Gustav Geijer, Frantisek Palacky), a néppel kapcsolatban lévő klerikusok, orvosok, tanítók (Thomas Percy, Kriza János, Alberto Fortis), a falutól nemrég elszakadt város-lakó polgárok, az alulról frissen kiemelkedett értelmiségiek (Lönnrot, Vuk Stefanovic Karadzic).⁹ Ha beleolvasunk Arany János és kortársai írásaiba, meglepve tapasztaljuk, hogy a zászlóra tűzött jelszó mögött mennyire bizonytalan, sokszor naiv szociális képzetek, előítéletek és sztereotípiák húzódnak meg. A helyzet azért érdemel fokozott figyelmet, mert a nép és a népköltészet felfedezése egyenértékű volt a nép megalkotásával.¹⁰ A nép felfedezésével egyidőben született meg a nép és a nem-nép közötti távolság. A vele való foglalkozásnak valamilyen szándéka, programja, ideológiája, (politikai, tudományos) értéke van.

A 19. század magyar esztétái, szépírói, szerkesztői, kiadói lelkesen és argumentáltan beszéltek a népről és annak költészetéről. A 19. század közepi, a tudományos beszédmód előtti diskurzusban három kérdés van jelen permanens módon.

a. Ki a nép, milyen a nép? A kérdéssel az etnológia (s ezen belül a folklorisztika) mindmáig nehezen birkózik meg.

Olvassunk bele a korabeli szövegekbe! Egy fikció lengi be őket, amely szerint a nép a szerénységnek nevezett szegénységet derűsen viseli, a sok munka ellenére gondtalanul él (harsányan dalol, önfeledten táncol, díszesen öltözik), életét erkölcsi szabályoknak veti alá. A fikció Rousseau-nak a természeti állapottal, morális viszonyokkal konnotált vadember-képe, és Herder Ossziánról írott tanulmányának gondolataira megy vissza.

Gyulai Pál szerint „a szegény-legények életmódjukban egyszerűek és szabadok voltak. Ha megéheztek, szalonnát, ha megszomjaztak, bort kértek a közelfekvő községek lakosságától. Ha nem kaptak, kiszakítottak a ménesből egy csikót, eladták, s a rajta szerzett pénzen vettek élelmiszert, avagy kifogtak a nyájból egy birkát és elkészítették maguknak. A lelkiismeret nem furdalta őket az eljárásukért, mert szerintök a mi a földből jó

⁷ Francois LAPLANTINE, *L'antropologie*, Paris, Payot, 1995; Uő., *La description ethnographique*, Paris, Nathan, 1996. Korábban hasonló gondolatmenetet követett: Giuseppe COCCHIARA, *Az európai folklór története*, Bp., Gondolat, 1962.

⁸ Köztudott, hogy a néprajzi múzeumok előzményét az idegen népek egzotikum tárgyainak gyűjtése képezte. A 19. századi magyarországi szellemi áramlatokról l. *Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok: Tudománytörténeti tanulmányok a 19. századi folklorisztikáról*, szerk. KRIZA Ildikó, Bp., Akadémiai, 1982.

⁹ A magyar etnológiai tudománytörténet a felfedezők között számon tartja az utazókat, az országjárókat, a művészeket, az irodalomtudósokat, az értelmiségieket, a politikusokat. – KÓSA László, *A magyar néprajz tudománytörténete*, Bp., Osiris, 2001

¹⁰ A gondolatot a tudománytörténész Peter Burke fogalmazta meg: „Könyvem témáját ilyen értelemben 18. századi értelmiségiek egy csoportja fedezte fel – vagy találta ki inkább?” – Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Bp., Századvég–Hajnal István Kör, 1991, 23.

és nő: uratlan. A természeti termény Isten adománya, s így mindenkié. Szemeikben tolvaj csak az, a ki törvényes tulajdont, ipari tárgyakat bánt, mit nem találhat úton, hanem vásárolni kell. E felfogás igen emberi, mert a szegény legény tettesteinek alapjára, lelkiismeretére visz bennünket. A milyen ez, olyan az élet [...] A szegény legények első osztályát azok képezték, a kiket a földesúri önkény és a megyei való, vagy elképzelt igazságtalanság tett bujdosókká, vagy pedig a kik a katonaságtól megszöktek, végül a kiket más szerencsétlenség zárt ki az emberi társaságból [...] A szegény-legények második osztálya az elbúsult szerelmesekből telt ki [...] A harmadik osztályát a szegénylegényeknek a fiatal legénykedők és a kalandvágyók képezték.”¹¹ Nem kevésbé meglepő az, ahogyan a „pór hölgy” családi habitusát Erdélyi János elképzelte: „A magyar pór hölgy ma is jobban szereti férje szigorát, mintha föl se vétetik általa, sőt új házasságnál igen gyakran a szeretetnek egyik jele, ha férje megveri feleségét, legalább, ha kérdezed az új asszonyt: szereti-e a férje, meglehet, szomorúan fogja válaszolni: nem tudom, mert még nem vert meg.”¹²

b. A népköltészet. A korabeli sztereotípiák szerint a nép örömeiben és bánatában egyaránt dalra fakad. A folyóvizek mellett, erdők szélén töltött éjszakákon táborúzzal mellett dalol és mesél. Énekeiből és meséiből kiszűrődik minden személyes jegy, csupán a kollektív érzések és gondolatok maradnak meg. Az állandó előadás miatt a szövegek fokozatosan csiszolódnak.¹³ A 19. századi európai hagyomány szerint a népköltést szokás volt a patak vizének csobogásához, a madárcsicsergéshez és a vadvirágokhoz hasonlítani. Szükséges „minden utszéli, pusztai, vizmentén vagy erdők mélyén, hegyen-völgyön, fonóház körül vagy malom alatt termett szerény virágoeska gondos egybegyűjtése.”¹⁴

Gyulai Pál szerint a nép magának énekel: „A nép magának dalolván, ösztönszerűleg csak arra törekszik, hogy minél közvetlenebbül fejezze ki magát és fájdalmát...”¹⁵ „A

¹¹ GYULAI Pál, *A magyar népköltészetéről*, szerk. DÖMÖTÖR Tekla, KATONA Imre, VOIGT Vilmos, *Folklorisztikai tudománytörténet: Szöveggyűjtemény*, Bp., Tankönyvkiadó, 1978, I, 221–222.

¹² A motívum a szépirodalomba is szívósan beépült. Jókai Mór *A fekete gyémántok* (1870) című regényének szereplője, Szaffrán Péter mondja: „Aztán micsoda verés volt az? Egy rongy szíjjal? Hisz az megszokott dolog minálunk parasztnál. A parasztasszony nem hiszi, hogy szereti az ura, amíg egyszer meg nem verte.” Kós Károly *Varjú-nemzetség* (1925) című regényében Vitéz Ilona beszélget Maksai László leányával. „Mért nem vert meg soha-soha engem anyám? Miért? [...] Mert akkor tudnám, hogy szerettek. Akit szeretnek, azt megverik. Most már tudom.”; ERDÉLYI János, *Népdalköltészetünkről* = E. J., *Népdalok és mondák*, Pest, 1847, II, 371–478; Uő, *Úti levelek, naplók*, vál., szerk. és bevez. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Gondolat, 1985, 106.

¹³ A népköltési alkotások keletkezésének, terjedésének és variálódásának okait és formáit a 19–20. századi folklórisztika igyekezett megválaszolni. A kérdés összefoglalása: ORTUTAY Gyula, *Variáns, invariáns, affinitás*, 1959, 195–238. (Az MTA I. Osztályának Közleményei, 10); VOIGT Vilmos, *A kollektív jelleg és a szerzőség, a közösség és az egyén viszonyáról = A szájhagyományozás törvényszerűségei – Nemzetközi Szimpozion Budapesten 1969. május 28–30.*, szerk. V. V., Bp., Akadémiai, 1974; Uő, *A magyar népmese kutatás a múlt század első felében* = szerk. KRIZA Ildikó, *Kriza János és a kortársi eszméáramlatok*, Bp., Akadémiai, 1982, 139–150; ORTUTAY Gyula, *Fedics Mihály mesél*, Bp., 1940 (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény, 1) és MOHAY Tamás, *Egyének és életutak = Magyar néprajz: Társadalom.*, szerk. SÁRKÁNY Mihály, SZILÁGYI Miklós, Bp., Akadémiai, 2000, 8, 760–790.

¹⁴ KATONA Lajos, *A népmeséről*, Pécs, 1889, 49.

¹⁵ GYULAI, *i. m.*, 182–183.

nép semmi másra nem ügyel, mint hogy kibeszélje magát, s ha ritkán csinos, s néha együgyű, olykor épen azért, mert nem keresi, a legjellemzőbb vonásokat találja el.”¹⁶ „A szájról-szájra adás kevésbé sikerült részleteit szebbekkel pótolja, az elmosódott részeket kidomborítja, s kerek egészévé görgeti.”¹⁷ „A népköltés a nép szellemének terméke, nem egyes ember munkája, hanem az összes nép lelki szüleménye.”¹⁸ A népköltészet személytelen: „a népköltés a nemzet összességéből indul ki; a költő ismeretlen és névtelennek marad, mert nem énekel olyat, a mit egymaga érez és gondol, hanem a mit valamennyien éreznek és gondolnak, és a mikép az összesség érez és gondol. Ő mintegy csak organuma az összességnek, a nép szája. S minthogy az egyén eltűnik, s a nép lép előtérbe, sokkal általánosabbak, egyetemesebbek a népköltemények a műkölteményeknél, melyek határozott költői egyéniségnek a szüleményei. A nép ugyanis csak azt fogadja el, a mi neki – a sokfejú népnek tetszik. A hagyomány és a közérzet háttérbe szorítja nála az egyedi felfogást s a költői egyéniséget.”¹⁹ A népköltési alkotások fokozatos tökéletesedését Arany János is vallotta: „Ama folyók partjain, tábori tüzeknél, sátor vagy isten szabad ege alatt hallgató nép visszautasítá, ami nem életre való; s ha mit elfogadott, kellett abban lenni valami derekcasnak, méltónak, hogy emlékezetbe vesse, tovább adja, fíról-fíra örökítse. Míg most a költőgyén munkája, hibáival, fonák részeivel, hézagaival, kinövéseivel átmaradt ivadékról-ivadékra: a hajdani – ha szabad új szót gyártanom – panpoeticus korban minden továbbadó, minden egyes dalnok, minden következő nemzedék rátette kezét a műre, hibáit kijavítá, darabosságát elegyengeté, betölté hézagait, megigazgatá, a mi fonák volt benne el s eltörölve a mi pusztán a költő egyediségének volt kifejezése, az egészet mind általánosb érdekűvé, az összes nép közvagyonává alakította.”²⁰

c. A népköltészet gyűjtése a 19. századi kánon szerint a szelekciót és a szövegek vég-ső formába öntését jelentette.²¹ A 19. századi szövegrögzítési eszmény szerint a gyűjtő meghallgatja, majd maga véglegesíti a népköltési szöveget. A gyűjtési módszert Arany János mutatta be: „A jó gyűjtő mindenek felett egy tökéletes mesemondó képességeivel legyen felruházva. A nép közt, ennek fonóházaiban, pásztortüzeinél forogván, úgy szólva ott nevedekvén fel, bírja ennek ne csak nyelvét, egyes kitételeit, hanem egész eszejárása, képzelődése, modora az elbeszélésben ki nem törölt betűkkel vésve álljon emlékezetébe. Olyan legyen ő, ki ha ama körben marad, születve volt a vidék legügyesebb mesemondója gyanánt szerepelni. Eleven képzelete bírja felfogni, hű emlékezése megtartani a legcsekélyesebbnek látszó vonásokat is; s midőn évek múltával gyűjtéshez fog, ne új és szokatlan benyomásokat kelljen fölszednie, csupán a régieket frissíteni föl. Az

¹⁶ *Uo.*, 183.

¹⁷ *Uo.*

¹⁸ *Uo.*, 177.

¹⁹ *Uo.*, 179.

²⁰ ARANY János, *Eredeti népmesék*, összegyűjt. MERÉNYI László, Pest, 1861, I–II.; ARANY János *Összes művei: Prózai művek*, sajtó alá rend. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 11, 326–342.

²¹ A 19. századi szövegjegyzések hitelességéről: VOIGT, *i. m.*, 1982; BURKE, *i. m.*, 32–37; NIEDER-MÜLLER Péter, *Adatok a magyar folklór szövegbázisának megkonstruálásához a XIX. században*, Ethnographia, 101(1990), 96–104.

előadási, öltöztetési modor annyira hatalmában álljon, hogy ha valamely mesének pusztá vázát kapná, képes legyen azt olyanná tenni, mintha a legjobb mesemondó ajkáról vette volna. Legyen érzéke fölismerni a legcsekélyebb idegenszerűt, a mi netalán leírói, ségedgyűjtői által a mese anyagába vegyült, s tudja azt kár nélkül eltávolítani; nemkülönben ösztönszerű jó ízlése, a mi ügyes mesemondóban sem hiányzik, hogy több variáns közül tudja kiválasztani a legépebbet, legteljesebbet. [...] Eltalálni a kellő határpontot, meddig szabad a gyűjtőnek változtatni s hol szűnik meg ebbeli jogosultsága, nem könnyű, de éppen azért főfő criteriuma a jeles gyűjtőnek. Talán így lehetne megszabnunk e határvonalat: elmondásban a gyűjtő követheti az ügyes mesélő szabadságát, költésben nem.”²²

Gyulai Pál ekképpen értékelte kortársai munkáját: Erdélyi János „elbeszélése már jobb, élénkebb, magyarosabb, folyékonyabb, de mégsem eléggé népszerű. Hiányzik belőle a népmesék könnyed folyama, a keresetlen naivitás varázsa, a természetes fordulatok, a csak odavetett, de annál jellemzőbb rajz, a hangulat bizonyos zavartalan egysége, a nyelv egyszerű bája, szeszélye, festőisége.”²³ Arany László „leghívebben adja vissza a népmese egyszerűségét, a népies hangot.”²⁴ Merényi László „túlözta ugyan a népiest, de tartalmuk sokban becses és érdekes.”²⁵

Katona Lajos minden értelmiségi feladataként jelölte ki a gyűjtést: „Oly munka, a melyben hazánk minden vidékének a néppel szorosb érintkezésben álló értelmisége határozatosan támogathatja a társaságot. A kik pedig ritkábban kerülnek szabad ég alá s könyvekkel bibelődő hivatásuk folytán nem gyűjthetnek első kézből, nem meríthetnek az üde forrásból számunkra, azokat kérjük, járjanak akár a műirodalom díszkertjében, akár a történelem poros aktái vagy a régiségtan rozsdás emlékei közt, kutassák a népszellemnek hébe-korba ide is, amoda is eltévelyedő nyomait; hasonlítgassák, ha az aesthetika és irodalomtörténet munkásai, műköltőink remekeit a nép naiv művészetének mintegy ösztönszerűen érvényesülő törvényeivel stb.”²⁶ A népköltés összegyűjtése az Európában való megmaradás garanciája: „Nemzeti, de azért minden tekintetben európai színvonalon álló s társadalmunk legalsó rétegeibe leható gyökeres kultúránk lesz ezredéves állami önállóságunk legszilárdabb biztosítója a jövőben.”²⁷ A nemzeti értékek felkarolása a nemzeti öntudat kialakulásával jár együtt: „Költészetünk [...] minden iskolát kitanult már; hallottunk éneket és dalt görög és római mértékben és modorban; ismerünk olasz és francia hevet és könnyűséget, angol ízt és német komolyságot művein, de még most sem vagyunk tisztában a felől, mellyik hát az igazi magyar nemzeti költészet. [...] Megjegyzendő pedig, hogy a nemzet irodalma rend szerint akkor fordul egész szeretettel önnépi költészetéhez, mikor már félreismerhetlen jeleit adá mivelődésének. [...] A miveletlen osztály és költészetének méltánylására bizonyos előhaladási fok szükséges. [...] Valóság-

²² ARANY, *i. m.*, 328–329.

²³ GYULAI, *i. m.*, 174.

²⁴ *Uo.*

²⁵ *Uo.*, 175.

²⁶ KATONA, *i. m.*, 49.

²⁷ *Uo.*, 47.

gos haladás ez, és pedig annál inkább, mert a nemzet becsülni kezd olyat, mit azelőtt nem becsült, és becsülvén magát, csak újabb tanúságot tesz erkölcsi erejéről, mert a becsülő magát becsüli meg. Tehát magunk becsülése és önismeretünk fejlődése az a két szárny, mely keletet ad a népi költészetnek. Hatása meg fog tetszeni irodalmunkon, mert a népköltészet olyan a művelt írókénak, mint a törzsök a virágnak.”²⁸

3. A népismereti irodalom: művészet vagy tudomány? Az előadást nyitó felsorolásban költői és festészeti alkotásokat nevezünk meg. Azonnal adódik a kérdés: a nép, a népelet felfedezése miért és milyen mértékben a művészet eszközkészletével történt meg. S amikor feltesszük a kérdést, másfél évszázad elteltével szinte anakronisztikusnak tűnik. Ugyanis az adatokat kedvelő pozitívizmus, majd a struktúrákkal és modellekkel dolgozó strukturalizmus, a kemény adatokat használó matematikai módszerek ismeretében a szépirodalmi és a tudományos szöveg között a közelmúltban még áthidalhatatlan szakadékot láttunk. Habermas szerint a „metafizika után” megnő az eljárási racionalitás (a megfigyelői perspektíva kihangsúlyozása, a módszer) szerepe, szemmel láthatóvá válik az ész szituálizálása (historizmus, életfilozófia, az emberi egzisztencia), a figyelem nagyobb intenzitással fordul a beszélés kontextusa, aktusa felé. S mindaz, ami ezen a határon kívül szorul, a művészetben kontextualizálódik, szerveződik újra.²⁹ A szépirodalmat Roland Barthes a szöveg örömeivel jellemezte.³⁰ Azaz, a szépirodalom a nyelvi megformálás által az érzelmeket célozza meg. Az „írás nullfoka” természete szerint az olvasó figyelmét csupán az írásműre, annak világába tereli vissza. A francia antropológus, F. Laplantine írja, hogy a szépirodalom intranzitív cselekvés, dominál benne a poétikai funkció (R. Jakobson), a szimbolikus-metaforikus beszédmód a maga sejtelmességével és többértelműségével. A művészi kommunikáció felszámolja a külvilágot, a külső referenciát. Ezzel szemben a tudományos szöveg a fogalmi nyelvet használja, amelyben a „les mots et les chausures” (M. Foucault) egysége érvényesül, eliminálódik minden kétértelműség. A szöveg arra hivatott, hogy a nyelvi eszközökkel láthatóvá tegyen egy külvilágot. A szöveghez kapcsolt térképek, fotók, illusztrációk, diagramok a részletek precíz feltárására vállalkoznak. A tudós által elvégzett műveletek: a megismerés, a felismerés, az összegyűjtés, a megnevezés, az identifikálás, a klasszifikálás, a leírás, a konzerválás.³¹ Hasonló dichotómiát állít fel J. Lotman a mítikus és a történelmi szöveg jellemzésekor. Tipológiájában a mítosz a ciklikus mozgásnak alávetett, aktualitását ismételt, rituális módon felújító, az elvet, a normát, a törvényt hordozó és szabályozó szöveget jelenti. A történelem a ciklikusság helyett a lineáris időt, a törvényszerűség helyett az anomáliát, az egyszeri eseményt reprezentálja. E szövegek már nem szerveznek világot, hanem róla beszélnek. A művészi szöveg a szövegtipológia háromszögének harmadik sarka: a nem-

²⁸ ERDÉLYI, *i. m.*, 375.

²⁹ Jürgen Habermas, *A metafizika utáni gondolkodás motívumai* = J. H., J. F. Lyotard, R. Rorty, *A posztmodern állapot*, Bp., Századvég, 1993, 179–212.

³⁰ Roland BARTHES, *A szöveg öröme*, Bp., Osiris, 1996.

³¹ LAPLANTINE, *i. m.*

valóságosat ábrázolja, az öntörvényűt, a fikciót.³² A magyar irodalmi népiességet az 1970-es évektől kezdődően a művelődéstörténet az irodalmi folklorizmus fogalmával nevezte meg, s a kulturális regiszterek közötti kapcsolat egyik formájaként írta le. Eszerint a folklorizmus olyan folyamat, amely során a népi (populáris) regiszter egy eleme (téma, szüzsé, nyelvi kifejezőeszköz) számára idegen környezetbe emelkedik be, miközben az elem emblematikus jelleggel reprezentálni kezdi a maga primér kontextusát. A kezdeményező egy, a populáris közegetől idegen személy, aki a kiragadott elemmel jelentést, üzenetet termel. A szerzőtlenséggel szemben exponálódik a szerző és a szerzői szándék (Hoppál Mihály, Milbacher Róbert). (A Toldi a mítoszok felhasználása és a népmese narratív struktúrája alapján szerveződik. A Csongor és Tünde, a János vitéz a népmesei struktúrát követi. A szüzsé strukturális elemei a hiány tudatosítása, a családtag eltávozása, az útnak indító, a segítőtárs, a küzdelem, az álmenyasszony, a hiány pótlása. *A Tengeri-hántás* népi életkép és szüzsé, az *Ágnes asszony* népi szüzsé.)

Írásunk zárásaként ezt az értelmezési paradigmát szeretnénk kissé más irányba terelni. Münchenben 1985-ben jelent meg Wolf Lepenies könyve a 19. századi „három kultúráról”. A szerző hipotézise szerint az évszázad elején Európában két beszédmód volt érvényben: a művészi és a tudományos. A század folyamán a társadalomra irányuló figyelem újabb kultúrát hívott életre, a társadalomtudományt. Ez az újabb tudomány a hosszú 19. századon keresztül ingadozott a művészet és a tudomány között. S bár a szerző kizárólagosan a német, az angol és a francia szociológia születését és történetét követi nyom, hasonlóknak érezzük a magyar etnológia helyzetét is. A 19. század említett kezdeményezései a művészetben új, a társadalomra vonatkozó mondanivalót állandósítottak. A másik oldalon megjelent és állandósult a paraszti társadalomról, annak hagyományairól (szövegek, rítusok, mitológia, díszítőművészet, később vallásosság, gazdálkodás, a társadalom szerkezete és kapcsolattípusai) való tudományos beszéd. A 19. század végére megjelentek a specifikus intézmények (múzeumok, archívumok, szaklapok, könyvkiadás, képzés), a szakmai csoportosulások (néprajzi társaság), kialakultak a normatív tudomány kánonjai (terminológia, a kutatás, az archiválás, a szövegkiadás módszerei, szabályai és hagyományai). Wolf Lepenies könyvének³³ perspektívájából ma már világosan látjuk, hogy Arany János és kortársai kezdeményezésére a szépirodalom felvállalta a társadalomra vonatkozó tudás megjelenítését és popularizálását. Orbán Balázs a maga hatalmas életművével a pozitivista, oknyomozó tudományosményt közelítette meg. Életműve szinte minden lapján ott találjuk az érzelmeket megcélzó kijelentéseket, az esztétikai élményt nyújtani kívánó poétikus megfogalmazásokat. Ez a kezdeményezés a 20. század során újra és újra megújult (a két világháború közötti szociográfia, az 1960–1970-es évek irodalma, Nagy István, Horváth István, Sütő András, Bálint Tibor életműve).

³² Jurij LOTMAN, *A szüzsé eredete tipológiai aspektusból* = szerk. KOVÁCS Árpád, V.GILBERT Edit, *Kultúra, szöveg, narráció. Orosz elméletirők tanulmányai*, Pécs, JPTE–ELTE, 1994, 82–118.

³³ Wolf LEPENIES, *Les trois cultures: Entre science et littérature l'avènement de la sociologie*, Paris, Édition de la maison des sciences de l'homme, 1990.

KILIÁN ISTVÁN

DRÁMATÖRTÉNETI KONFERENCIÁK ÉS KONFERENCIAKÖTETEK

Egy Kolozsvárott megjelenő nagyobb tanulmány egy fejezete

Kedves Huba!

Életed jeles évfordulóhoz érkezett, 70 éves lettél, s még mindig nagyon fiatalon beléptél az öreg emberek kórusába. Hangod már nem cseng úgy, mint akár csak néhány évvel ezelőtt is, mozdulataid már nem olyan lendületesek, mint voltak akkor, amikor megismerkedtünk, s dolgozószobád foteléből nem tudsz olyan frissen felállni, mint akkor, amikor én először Kolozsváron jártam. Ezek természetesen rám is vonatkoznak fokozottabban, hiszen én jó néhány évvel megelőztelek születésemmel.

Először 1983 májusának legvégén Kolozsvárott találkoztunk. Én külföldi vendég voltam ott, s laktam a külföldiek részére fenntartott igen előkelő szálloda még előkelőbb szobájában. Egyetemi kollégáid a legszigorúbban tartották tőlem a kötelező három lépést, hiszen én külföldről, Magyarországról érkeztem, s nem tartotta senki sem kívánatosnak az ilyen magamfajta személlyel a bensőségebb kapcsolattartást. Senki nem tudta, hogy ki vagyok. Az egyetemen azonban kellett, az akadémiai könyvtárban pedig mertek találkozni velem – természetesen csak hivatalos időben és hivatalos keretek között. Te azonban vetted a bátorságot és bekopogtattál szobám ajtaján, bejöttél, majd hosszasan elbeszélgettünk, s mertél velem beszélgetni, pedig te pontosan tudtad, hogy szállodai szobámban erre termett fickók rejtett mikrofonokat helyeztek el, s még talán a mi beszélgetésünket is sokszor végighallgatták. Te mégis be mertél jönni hozzám. Köszönöm a baráti szót, akkor is tudtam, hogy ezt neked a hivatalosak esetleg zokon vehetik.

Másodszor 1989-ben budapesti lakásunkon kerestél és találtál meg. Mi, magyarországiak, úgy tudom, akkor már szabadabb és tisztább levegőt szívhattunk, de akkor már nálatok is tisztult az ég. Csengettél, én nyitottam ajtót, s nem ismertelek meg. Lefogytál, megszürcültél, elhagyatott voltál. Be kellett mutatkoznod nekem. Azóta is szégyellem vakságomat. Orvost kerestél, s én úgy emlékszem, nem tudtam segíteni neked.

Harmadszor én keveredtem ki a kolozsvári szabad levegő szinte első pillanataiban Erdély fővárosába az egyetemre, s tartottam órákat tömbösítve. Akkor már rád ismertem, s akkor már többször találkoztunk, talán még egyetemi vendégszobámban is felkerestél, s barátságunk itt vált egyre mélyebbé és egyre tartósabbá.

Hamarosan arról is értesültél, hogy én budapesti főállásom mellett mellékállásban vállaltam a Miskolci Egyetem magyar szakjának az elindítását. A Szamos partjáról négyen jelentkeztek nálam. Négyetek közül hármotokat örömmel fogadtalak, s ezt a lépésemet nem bántam meg soha. Már a világirodalom tanszék munkatársa voltál, amikor azt kérted tőlem, hogy vegyelek át a régi magyar tanszékre. Én nemmel feleltem. S ezt a nemet azóta sem bántam meg. Előbb világirodalmat kellett tanítanod, s ezen belül román irodalmat kellett előadnod. Azért ragaszkodtam álláspontomhoz, mert rajtad kívül román irodalmat senki sem tudott volna szakértőbben oktatni, mint te. Kérésedet emberileg értettem, teljesíteni azonban nem tudtam. Tervem volt ugyanis, hogy létesítünk egy tanszékot, amely a szomszéd országok irodalmával foglalkozott volna. Ebből, te is tudod, nem lett semmi. Nem rajtam múlt.

Drága Huba! Most életednek ezen a fordulóján hadd írjam le, ma sem tudnék mást tenni arra a helyre, mint akit akkor tettem. Tenném ezt most is annak ellenére, hogy riadalmadat emberileg akkor is, ma is megértem. Őszintén, tiszta szívből kívánok neked itt is, szülőföldeden is sok-sok örömet, tartós boldogságot, baráti kapcsolatokat és még nagyon sok magvas cikket, tanulmányt belőled kikényszerítő jókedvet. Isten éltesse!

2011 most már meleg tavaszán szeretettel köszönt

Kilián Pista

1979-ben az MTA Irodalomtudományi Intézetében a régi magyar dráma kutatásának indításakor legkevésbé sem gondoltunk arra, hogy kutatásaink eredményeiről általunk szervezett konferenciáinkon be is kell számolnunk. S arra sem figyeltünk, hogy fiatal kutatók számára nyilván többszörös megbecsülést jelent az, ha ők valamilyen drámatörténeti tárgyú előadást hallgatnak vagy tartanak a konferenciáinkon. Kutatókra volt szükség: mert a kutatni való nagyon sok volt, a kutatással foglalkozók száma meg végtelenül kevés. Azt is be kellett látnunk, hogy a színpad, annak bármelyik időszakáról is legyen szó, komplex műfaj, azaz a diákszínjátszásnak számos néprajzi tárgyu, a folklórral érintkező vonatkozása van. A színpadon az előadást alkalmilag zenével kísérték, s a színészeknek, még a gyermek- vagy diákszínészeknek is, énekelniük is kell, táncolniuk is kell.

A diákszínpadnak tehát, különösképpen a legrepresentatívabb változatának, a jezsuita és a piarista teátrumnak zenetörténeti érintkező pontjai is lehetnek. A színpadon még a diákgyerekek is táncolnia kellett, ha szerepe ezt megkívánta. Nyilvánvaló, hogy a magyar tánc történetnek a fellépések egyikét-másikát még a 18. századból is jelentősnek kell tartanunk. A kísérőzene zenetörténetét igényelne. A színpadot díszlettel látták el, számtalan díszletet a nagyszombati vagy a győri jezsuiták is Velencéből szereztek be. A díszlet díszlettörténetét vagy művészettörténetét kíván, aki értő módon tudja megítélni a ránk maradt rajzokat, skicceket, terveket, elképzeléseket.

A színpadnak technikája van. Milyen a színtér és a nézőtér viszonya? Szabad téren vagy zárt térben építették a színpadot? A színpad alkalmi építmény volt vagy állandó? Milyen volt a nézőtér? Hol helyezték el az esetleges zenekart? Hogyan oldották meg, hogy a leghátsó sorban is jól lássa mindenki az előadást? Milyen mesterséges világítást alkalmaztak? S ha egyáltalán volt, szemből, oldalról vagy hátulról kapta-e a színpad a mesterséges világítást? Kereste-e a kor rendezője a hangerősítés lehetőségét? Számtalan kérdést tud a kutató önmagának és másnak, szakembernek is feltenni, s a korabeli technikai viszonyok miatt a szabadtéri színpadon a hangosítás látszik szinte teljesen megoldhatatlannak.

A zárt térben berendezett színpad viszont mindenképpen mesterséges világítást kíván. A kérdésre a 17–18. század színház története csak csepegtetve kapja az információkat, ha több szakember dolgozik együtt, az információk nyilván bőségebbek. Éppen az itt felsorakoztatott kérdések miatt nagyon hamar úgy döntöttünk Hopp Lajossal és Varga

Imrével, hogy konferenciát pedig rendezni kell, s ha nem is évenként, de legalább háromévenként a drámával és a színházzal foglalkozóknak találkozniuk kell.

Legelső konferenciánkat 1988. október 13–15-én az Eger közelében fekvő Noszvajon, a kastélyban tartottuk. A konferenciák sorrendje az években tehát így alakult: 1988 Noszvaj, 1991 Noszvaj, 1994 Eger, 1997 Eger, 2000 Eger, 2003 Eger, 2006 Nagyvárad, 2009 Kolozsvár. S legközelebbi konferenciánkat 2012-ben terveink szerint Nyitrán szeretnénk tartani.

Első konferenciánk címe: *Iskoladráma és folklór*. Természetesen jelen volt ezen a debreceni és a budapesti bölcsészkar néprajzi és irodalmi tanszékének néhány munkatársa, akik a 17–18. század színházainak néprajzi vonatkozásairól tartottak előadást. A konferencia kötetének kiadását a debreceni bölcsészkar néprajzi tanszéke vállalta, amelynek ekkor Dr. Ujváry Zoltán volt a vezetője. A kötet szerkesztője, Pintér Márta Zsuzsanna az alábbi kérdések köré csoportosította az elhangzott előadásokat: *Elvi kérdések, Adatok, Drámaszövegek, Zenei kíséret, Az opera kezdetei, Diszlet, Kastélyszínház és az iskoladráma, Liturgia és dráma, A hivatásos színjátszás felé tartva* és az *Iskoladrámák nyomai a folklórban* című tárgykörök alá csoportosítottuk az elhangzott előadásokat. Mindannyian örültünk annak, hogy helytörténészek, hivatásos zenetörténészek, irodalomkutatók, műtörténészek, folkloristák tartották az előadásokat, s ugyanők fogalmazták meg előadásaikat is a kötet számára. Ebben a kötetben összesen 18 tanulmányt jelentettünk meg.

Második konferenciánk tárgya közel áll az elsőéhez: *Az iskolai színháték és a népi dramatikushagyományok*. Ezt a konferenciát is Noszvajban rendeztük meg. Ennek a kötetnek a bevezetőjét Hopp Lajos írta, aki az alábbiakban fogalmazta meg az összejövetel hasznát: „Öröndetes, hogy a »personae agentes fő Actorok« sorában erdélyi kollégák, külföldi résztvevők is színre lépnek. A témák és módszerek különfélesége és komplexitása sokszínűvé teszi konferenciánk programját és vitafórumát.” Valóban így történt. Erdély kolozsvári magyar nemzetiségű hallgatói konferenciáink állandó szereplőivé lettek. Ekkor azonban nemcsak a kolozsvári egyetem néprajzi tanszékének a munkatársai, hanem erdélyi önkéntes néprajzi gyűjtők is részt vettek tanácskozásunkon. Az erdélyiek nélkül ma már szinte egyetlen rendezvény sem képzelhető el, s a tanácskozók sorából ismereteim szerint már három volt erdélyi magyar szakos egyetemi hallgató kapta meg a doktori címet ebből a témából. Ebben a kötetben összesen 22 tanulmányt jelentettünk meg. A tárgykörben nagyjából azonos tárgyú tanulmányokat külön csoportokba helyeztük el a kötetben, a csoportok azonban elnevezést nem kaptak. De mert teológus és egyháztörténész, művészet- és színháztörténész s erdélyi néprajzosok is jelentkeztek előadásaikkal, sejthető, hogy a témacsoportok kimondatlanul és leíratlanul is olyan előadásokat őriznek, amelyeket később a kutatásban hasznosítani tudunk. A debreceni, a nyíregyházi, a budapesti és az egri felsőoktatási intézmények képviseltették magukat ezen a második tanácskozásunkon.

Harmadik összejövetelünk színhelye már Eger lett. A Dobó István Vármúzeum, az Egri Érseki Múzeum és az Irodalomtudományi Intézet 18. századi Osztálya vállalta a szervezést. Kötetünkben, amelynek címe: *A barokk színház, a barokk dráma* volt, több

jeles európai kutató jelentette meg előadását. Így Jean-Marie Valentin, Dieter Breuer, Nigel Griffin, Irena Kadulka, Poláková Stefania, Meier Hans Jakob és Franchi Cinzia. Ebben a kötetben már 23 tanulmánnyal, s a nagyon fontos európai kitekintéssel lettünk gazdagabbak. Az első három konferenciakötet kiadója a debreceni egyetem néprajzi tan-széke volt, amelyik vállalta természetesen a költségeket is.

Negyedik, szintén Egerben rendezett tanácskozásunk címe: *A magyar színház születése*. Ezt a kötetet a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara adta ki. Az elhangzott előadásokból szerkesztett kötetünk bevezetőjét Demeter Júlia írta. S minthogy ekkorra már nemzetközivé épült ki ez a tanácskozás, már azt is el kellett döntenünk, hogy a konferencián elhangzó idegen nyelvű előadásokat eredeti nyelven vagy magyarul adjuk-e ki. Végül úgy határoztunk, hogy minden előadó maga döntsön előadása nyelvéről függetlenül attól, hogy milyen nyelven tartotta meg előadását. S így ebben a kötetben már egy német nyelvű előadást is olvashat az érdeklődő olvasó a 37 előadás magyar nyelvű szövege között. A kötet óriási anyagában már csak úgy lehet igazában tájékozódni, ha a tanulmányok szövegét témacsoportokban fogjuk össze. Demeter Júlia, a kötet szerkesztője az alábbi tárgykörök címeit teremtette meg: *Az iskolai színház kapcsolata más műfajokkal, Zene a színpadon, Kitekintés, Adattár, Szinkronvizsgálatok*.

Ötödik konferenciakötetünk címe az alábbi: *A magyar színház honi és európai gyökerei*. Ezt a Miskolci Egyetem bölcsészkarának költségén adtuk ki, s Miskolcon jelent meg 2003-ban, amelyben összesen harmincnégy tanulmány olvasható. Nigel Griffin, Irena Kadulka, Cecilia Pilo Boyl di Putifigari tartották előadásaikat valamelyik európai nyelven, s tanulmányaik az általuk kívánt nyelven jelentek meg. Öröndetes, hogy ebben a kötetben már olvasható a Magyarországon és Erdélyben annyira fontos drámatörténeti kérdés, a csíksomlyói színházas történetének valamelyik kérdése vagy fejezete. Ekkor már a csíksomlyói drámakéziratok előkerültek, sőt szakavatott kutatók is kézbe kaphatták a kívánt kéziratokat, természetesen csak helyben tanulmányozásra, s hosszabb, rövidebb tanulmányt írtak, mert már írhattak. A kötet bevezetőjét Demeter Júlia és Nigel Griffin fogalmazták meg. Hatodik kötetünk már sorozatjellegéről is számot ad. Az egymást követő kötetek szerkesztője szinte állandóan változott. A konferenciák szervezése szükségessé tette, hogy egy vagy két személy végezze az előmunkálatokat. S így a szervezők szerkesztők is lettek, hiszen nagyon sok tekintetben tőlük is függött, hogy mi lesz egy-egy konferencia tárgya, s ki kap az előadás megtartására lehetőséget. A kötet címe azo-ónos lett a konferencia címével: *Színházvilág – világszínház*. Ennek bevezetőjét már Czibula Katalin fogalmazta meg, aki a konferencia- és kötet sorozatról az alábbiakat írja: „A már otthonossá váló helyszín alkalmat teremtett arra, hogy megőrizze a szakmai konferenciák sokszor háttérbe kerülő valódi célját és hasznát: a kutatók ne pusztán a maguk szűk szakmai eredményeiről számoljanak be, hanem egymás kutatásaira figyelve, a különböző szakterületek vitáiból profitálva folytathassák saját munkájukat.” Az ülészek kezdettől fogva élénk magyar visszhangot, később nemzetközi érdeklődést váltott ki, olyannyira, hogy 2006-ban az akadémiai kutatócsoport tagjai, Kilián István, Demeter Júlia, Pintér Márta Zsuzsanna és Czibula Katalin meghívást kaptak a párizsi Société Internationale d’Histoire Comparée du Théâtre, de l’Opéra et du Ballet tagjai közé és a

társaság évi konferenciájára is. Megjegyezzük, hogy a társaság következő konferenciáján is részt vettünk, s ekkor már a tagjaink közül Demeter Júliát a társaság elnökségébe is beválasztották. Ebben a kötetben összesen 20 szerző tanulmánya jelent meg. Közöttük olvashatjuk Andrzej Dabrowka, Markéta Klosova, Paul S. Ulrich angol illetőleg német nyelvű tanulmányait. Ebben a kötetben összesen 21 tanulmány jelent meg.

A következő konferenciánkat, szám szerint a hetediket már nem Egerben s nem Magyarországon, hanem Romániában és Nagyváradon rendeztük meg, legfőbb rendezője a Partiumi Magyar Egyetem volt. A kötet bevezetőjét a hármas fogatban szereplő személyek közül Czibula Katalin fogalmazta meg. A konferencia címe így hangzott: *Ké-sőbarokk és klasszicizmus a magyar színpadon*. A kötet azonban elfogadható szerkesztői megfontolásból a *Dráma – Múlt, Színház – Jelen* címmel látott napvilágot. Többek között Czibula Katalin az alábbiakat fogalmazta meg bevezetőjében: „Az itt közölt tanulmányok nem az elhangzott előadásokkal megegyező szövegek, hanem az ott lezajló viták, beszélgetések, hozzászólások során (át)alakult értekezések. Hiszen a szakmai találkozások nagy erénye, hogy különböző területeken kutató tudósok megismerhetik egymás munkáját, dialógust tudnak kezdeményezni egymással, vitatkozhatnak egymással.” Valóban minden előadást a kezdetektől fogva nagyon sok hozzászólás követte, s ez bizonyítható jele volt nemcsak annak, hogy a hallgatók és az előadók is felkészültek a konferenciára, s azért jöttek, hogy az előadásokban elhangzottakról szabadon véleményt nyilváníthassanak. A kötetben összesen 29 tanulmány jelent meg.

A hét kötetben összesen 187 drámatörténeti tárgyú tanulmány látott napvilágot. A nyolcadik konferenciánkat ismét Romániában, de most már Kolozsvárott rendeztük meg. Ott készül a legújabb konferenciakötet, a rendezők pedig készülnek a legközelebbi konferenciára, amelynek színhelye a szlovákiai Nyitra jeles egyetemi városa lesz.¹

S végül még egy konferenciára készült füzetünkről kell néhány szót szólnom. 2002. szeptember 5. és 7. között *Iskola és Színház* címmel a Miskolci Egyetem Régi Magyar Irodalom Tanszéke nemzetközi konferenciát szervezett. A kiadvány, annak ellenére, hogy nem az előadások teljes szövegét közli, hanem csak azok absztraktjait, rezüméit, mégis hű képét kaphatunk a konferencia tárgyáról. Minden előadás rezüméjét angolul és németül közölte a rendező intézmény, s még azt sem felejtette el, hogy a vendégelőadók lakhelyét, munkahelyét is közreadja. Így pontosan tudjuk, hogy a Chicago, a Fülöp-szigetek egyeteméről, a Lengyel Tudományos Akadémiáról, Osakából, a Cseh Tudományos

¹ 1. *Iskoladráma és folklór: A noszvaji hasonló című konferencián elhangzott előadások*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, sorozatszerk. UJVÁRY Zoltán, Debrecen, 1989. 2. *Az iskolai színjáték és a népi dramatikusság hagyományok*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, KILIÁN István, sorozatszerk. UJVÁRY Zoltán, Debrecen, 1993. 3. *Barokk színház – Barokk dráma: Az 1994. évi egri Iskoladráma és barokk című konferencia előadásai*, szerk. PINTÉR Márta Zsuzsanna, sorozatszerk. UJVÁRY Zoltán, Debrecen, 1997. 4. *A magyar színház születése: Az 1997. évi egri konferencia előadásai*, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2000. 5. *A magyar színjáték honi és európai gyökerei*, szerk. DEMETER Júlia, sorozatszerk. DEMETER Júlia, KILIÁN István, lekt., jegyz., bibliogr. NAGY Júlia, Miskolci Egyetemi Kiadó, 2003. 6. *Színházvilág – Világszínház*, szerk. CZIBULA Katalin, sorozatszerk. DEMETER Júlia, KILIÁN István, Bp., Ráció, 2008. 7. *Dráma – Múlt. Színház – Jelen: Tanulmányok a dráma- és színház-történet köréből*, szerk. CZIBULA Katalin, EMÓDI András, JÁNOS-SZATMÁRI Szabolcs, sorozatszerk. DEMETER Júlia, KILIÁN István, Cluj Napoca, Erdélyi Múzeumi Egyesület, Partium, 2009.

Akadémiáról, Norvégiából, az østfoldi főiskoláról, a bostoni Emerson College-ből, a leuveni Katolikus Egyetemről, a Saint Louis-i tudományegyetemről, a Hradec Kralove-i egyetemről érkeztek előadók, akik nyilván híret hozták és vitték annak a munkának, amely egyetemünkön és tudományos intézményeinkben folyik, s híret vitték annak is, hogy Magyarországon és a közeli Erdélyben milyen szakértelemmel kutatják az iskola és színház kapcsolatát.²

A beszámoló munkánk csak egy tört részét ismertette. Kiadtunk hat kötet adattárat, kilenc kötet régi magyar drámaszöveget, s megjelentettünk két kötetben népszerű kiadásban kiadatlan 18. századi drámaszövegeket, s még számba sem vettük, hogy hány monográfia jelent meg a különböző felekezeti és szerzetesrendi iskolák színjátszó múltjáról.

² *School & Theatre: International conference Programme and abstract book* (Nemzetközi konferencia), Miskolc University, 2002. szeptember 5–7. (Iskola és Színház)

KINCSES KOVÁCS ÉVA

A SZÍV HANGJAI

Bevezetés

A szív működésének egészséges, életteli ritmusát, a szívdobogást egy-egy pillanatnyi odafigyeléssel, vagy ahogy dr. Simon György ny. igazgató főorvos és dr. Apor Péter aranydiplomás c. egyetemi tanár (SOTE-TF) több évtizedes orvosi gyakorlata és kutatómunkája igazolja, „hallgatóság”-sal a szív felett lehet érzékelni¹.

A téma megközelítésének lehetőségei

A művészet nyelvén: a „szívzűr” okai, jelei

A rendellenes szívműködés leggyakoribb jelei a medicina felől

A szociológus szemével (egészséges életmód – egészségmegőrzés)

A rehabilitáció interdiszciplinárisan

Sport a művészetben – művészet a sportban (a ritmusváltás példái, az irodalom, tánc, harcművészeti bemutatók, sportfilmek, szívszorító sportpillanatok a labdajátékokban)

Összegzés: a prevencióban, a diagnózisban, a terápiában (művészetterápia is van) és a rehabilitációban, a sporttudományban nélkülözhetetlen az interdiszciplináris teammunka.

Ritmuszavarok a medicina felől

A szívritmuszavar vagy aritmia a szívverés ütemének megváltozása. A normálisnál gyorsabb a tachycardia, a lassúbb a bradycardia az orvostudományban, a kardiológiában. A pitvarfibrilláció vagy pitvarremegés az egyik leggyakoribb kezelést igénylő ritmuszavar. Rengeteg formája lehetséges – mondta dr. Tomcsányi János professzor a vele készített 2010-es interjúban².

A szíveredetű betegségek a pitvar degeneratív módon, strukturálisan átalakul. A szíven belüli és kívüli erekben a normálisnál nagyobb nyomás keletkezik, amely hosszú távon a szív szerkezeti elváltozásához, a pitvarok kitágulásához vezet. A szív összehúzóerőit vezérlő elektromos jelek szabványos ütemüket veszítik. Rendszertelen ingerületek keletkeznek a két szívpitvar több pontján. A kamrák szabálytalan ritmusban túl gyorsan húzódnak össze (300–600 frekv./perc), az agyembólia kockázatát ötszörösére növelve.

¹ vö. KAMARÁS János könyve 3 hanglezem-melléklettel, Bp., Medicina.

² *Mozaik, Egészség–Életmód*, 2010. május 9., 17.

A folyamat előrehaladottabb állapotában az ingerületek kaotikus módon képződhetnek, a szívben ún. ingerületi körök, „szigetek” jönnek létre (kb. 5–6 kör pörög). A szövődmények veszélye igen nagy, ezek közül a legsúlyosabb a stroke (népiesen: gutautés). A pitvarfibrilláció esetén a szív érintett része működésképtelenné válik. A keringés lelassul (vö. Kozma Róza versét: *Már lassul a szív* címmel)³. A pangás miatt keletkezett vérrög ha az agyba kerül, ott stroke következik be. Leggyakoribb alapbetegségek, előjelek: lábdagadás, fulladás, heves szívritmus-váltások, izzadás, koszorúér-betegség. A diagnózis felállításához EKG készülék szükséges. A várható élettartam és állapotfelmérés speciális EKG készüléket is igényelhet⁴.

Szociológiai megközelítés

A szívritmuszavarban szenvedő, de a korai fázisban tünet- és panaszmentes későbbi magyarországi betegszám csak becsléssel állapítható meg. Egészen fiatal korban lévők is általában tünetmentesek lehetnek. A statisztikák szerint mintegy 170-200 ezer ember lehet érintett. A betegség a magas költségfinanszírozás kategóriába tartozik, emiatt is maradhatnak rejtve a tényleges számadatok. Ez a helyzet mind a beteg, mind az orvosi ellátás számára kegyetlen frusztrációt jelent mind az orvosi járóbeteg-ellátásban, mind a kórházakban.

Az érintett populáció veszélyeztetettsége az életkorral nő, a gyakoriság a 65 évesnél idősebbek körében 6-10%. A 75 év feletti korcsoportban még több. A legújabb kutatások szerint a nők is magas arányban érintettek, nemcsak a férfiak⁵. A szívinfarktus nem férfibetegség a korábbi közfelfogással szemben Magyarországon, és más országok példái is erre mutatnak. Életmód-változtatással, fizikai aktivitással, szellemi, művészeti tevékenységgel tehetnének többet az egészségmegőrzésért⁶.

Ritmusváltások sportművészeti példái

Sport a művészetben – művészet a sportban

A debreceni sportélet szívet melengető és szívszorító képei

A pillanatok teljesítményei a különböző sportágakban

Labdajátékok képei:

labdarúgás, kézilabda, jégkorong, kosárlabda, tánc, RSG és aerobik⁷.

³ *A Főnix hangja*, Debrecen.

⁴ vö. DR. APOR Péter, *Terheléses EKG vizsgálatok sportolók és nem edzett személyek körében*, Oxygen-Wellness Medical, 2010.

⁵ vö. MRI Kossuth Rádió, 2010/9. havi adása.

⁶ vö. KINCSES KOVÁCS Éva, *Kaleidoszkóp a világra*, Nyh., Grafit, 2005; illetve KINCSES KOVÁCS Éva, *Az öt karika bővületében*, Nyh., Grafit, 2006; FÖLDESINÉ SZABÓ Gyöngyi, GÁL Andrea, DÓCZI Tamás, *Sportszociológia*, Bp., 2010.

⁷ Debrecen című újság 2010. számai, saját felvételek

A játéktól a küzdelemig: a lovas- és lövésport művészi szintre emelt teljesítményeinek példái⁸

Sportversek a szépirodalomban

A „szívzűrök” szépirodalmi jelzései: a *szív* szót nagy gyakorisággal, ismétlődően használó írók, költők reprezentatív alkotásai a lelki, érzelmi, indulati töltés mellett (a szerelem, szerelmes jellegzetes szimbóluma a szív), ezek mögött meghúzódó, mélyebb, az orvostudomány által regisztrálható, tényleges szívritmuszavarra, szívbetegségre is utalhatnak. Érdemes tehát interdiszciplináris módszerrel megközelíteni, megelőzni, feltárni és gyógyítani, majd rehabilitálni.

Példáimat a világhírű, Nobel-díjas olasz költő verseivel vett idézetekkel kezdem. Salvatore Quasimodo a 20. századi modern líra kiemelkedő egyénisége. Balatonfüredhez, a Szívkórházhoz és a városhoz is kötődik, költői verseny és egy fa is őrzi emlékét.

A Balaton partjáról (Dalle rive del Balaton)

Balatonfüreden egy ifjú hárs viseli
Az én nevemet. *Szív* alakú levelet hajt
A hazámtól oly távoli partok mentén.
(Kotzián Orsolya fordítása)

Még jellegzetesebbek Szénási Ferenc fordításában az *Egy saracén toronynál, halott fivéremnek* (*Vicino a una torra saracena, per il fratello morto*), Képes Géza, Mohácsi Árpád fordításai: *Senki* (*Nessuno*), *Az én hazám Itália* (*Il mio paese é l'Italia*) és Turcsány Péter elemzése, fordításai, aki így jellemezte S. Quasimodo költészetét: „...verseinek erőterét, mozgásterét leginkább a gyakorta visszatérő szavak (fogalomkörök) jelölhetik ki.” A főbb fogalomkörök: halál, halottak, sírás (zokogás); élet, szív; föld, csend, ének.

Kutatásomban és elemzésemben a *szív* szó előfordulásainak a kontextusa és gyakorisága a fő vonulat. A stíluskutatás egyik ágában, az alakzatok világában egyik jellegzetes költői eszköz az oxymoron mint stiláris eszköz. Ez S. Quasimodo költészetének is sajátossága. Az oxymoron egyik rokon alakzata a paradoxon, amely ugyancsak látszólagos képtelenséget, ellentmondást fejez ki, de az oxymoron a végtelen ellentétet is egységbe forrasztja (*Odi et amo – Gyűlölök és szeretek* klasszikus példával)⁹.

⁸ Honlevél (a Magyarok Világszövetségének lapja), 2010. június 8.; Debrecen, 2010. április 28. és saját felvételek.

⁹ Vö. *Alakzatlexikon*, Bp., Tinta Kiadó, 2008.

A magyar Nobel-díjas író, Kertész Imre *Sorstalanság* című regénye a „szív hangjai”-nak, egy szenvedés és életsors-történetnek egy gyermekén átszűrt irodalmi megfogalmazása.

A Nobel-díjak és a toplista, akik közé a fenti írók bekerültek

A szív szó előfordulásai S. Quasimodo-idézetekben

Egy szaracén toronynál, halott fivéremnek (Vicino a una torre saracena, per il fratello morto)

s egy távoli morajban velem növekvő,
Éveim számát visszhangzó *szívekre*
Ismertem. Istenek, szörnyek lakói? [...]

Tán a

Róka-, farkas-, hiéna-
Csapdák a fölhasított fátyolú hold
Sugaránál vasfogaikat ránk,
Esendő ibolya-*szívekre*, tüskés
virág-*szívekre* zárták.

Ó ne szóltak, ne nőttek volna *szívek*: [...]

(Szénási Ferenc fordítása)

A Cervi fivérek Olaszországához (Al fratelli Cervi, alla loro Italia)

Történetük *szívemben* ért véget [...]

A téli éjszaka (La notte d'inverno)

Ó, pajtásom,
Elveszejtetted a *szíved*: síkságaink
Nem nyitnak már számunkra teret.
Itt könnyezel földedért a némaságban [...]

Fűzfák surrogó ágaira (Alle fronde dei salici)

Miképen bugyogott szánkából az ének,
Szívünkre taposó idegen talp ellenére, [...]

Levél
(Lettera)

[...] Az élet
Nem e szörnyű, sötét *szívverésben*
Lüktet, nem a szájalomban, nem több
A vér játékánál, ahol a halál
Kivirágzik. [...]

Talán a szív marad
(Forse il cuore)

Hársfák fanyar illatai elmerülnek
Az esős éjszakában. Semmivé foszlik
Örömeinknek tombolása, évada,
[...] Mi szavaktól fáradunk már,
[...] talán a *szív* marad meg nekünk, talán a *szív*.

Egyéb *szíves* előfordulások:

Ó halottaink. Homlokomon
Dörömböltök és ütitek a *szívem*. [...]

[...] a fák *szívében* várakozik
A levelek hatalma [...]
(Turcsány Péter fordításai)

Magyar költők szív-verseiből¹⁰

Tornai József Budapesten élő, kiemelkedő költő, egyik első versét, a *Hívó hangot* egy nagy siléccel megtett csavargás után, 14 évesen vetette papírra, 1942-ben. A vers egyik kulcsszava a halmozottan ismétlődő *emberszív* szó.

A hó fölött méla csendben,
Fönn az égen, lent a kertben,
Mindenütt a néma tájon,
Ahol fa áll, hogy ne fájjon

¹⁰ A Kortárs c. folyóirat 2009, 53/3. példái

Emberszívünk a pusztának kopárságán,
Magos, vén fa csonka ágán
Virágzik a Nagy Ige,
Suhan feléd a Hívó Hang.

Lágy fuvalmak hozzák hozzád,
Otthagyt az apád-anyád,
Hol születted szürke házban,
Emberszívek haragjában. [...]

Csak elmész. Csendben
Végigbotorkálsz a kerten.
Sírál is, de könnyeidet
Régen elnyelték a rideg,
Gyűlöletes *emberszívek*.

A költő egyik legismertebb verse a *Minden, ami virágzik* kötetben *Szív-odüsszeia* címmel íródott.

Van, aki most, van, aki máskor,
Végül mindenki hazatér
A milliós éves *szív-odüsszeiá*ból,
A parton sír a szél,
Csókolja a megváltatlan tengert,
Házunk előtt az aranyalmafát.
Minden, mit isten megteremtett
Csak bennünk él tovább.¹¹

Vári Fábrián László: Ajánlás nélkül

meg fogsz lakolni, meg fogsz lakolni
Hetedíziglen, hetedíziglen [...]
s a százéves holló fiait ha mossa setét
Végzeted fattyúval ver meg
te akartad így teremtés rossza
Szívedet torkodból nyomd vissza nyeld le
készülj a végső véres imára.

¹¹ Idézi KINCSES KOVÁCS Éva, *Kaleidoszkóp a világra*, Nyiregyháza, Grafít, 2005.

Szabó Lőrinc kiváló költő, műfordító volt, betegségét is megverselte. A fájdalom verse Szabó Lőrinc *Sokizületi gyulladás* című orvosi „látletele”:

Szűrő csizmáit, lángoló
Kesztyűit térdig, könyökig
Rám húzta a fájdalom, és
Kegyetlen dróthuzalait

Csontjaimon átverve úgy
Összevarrt, oly förtelmesen,
Hogy izzó öltések alatt
Üvölt most minden idegem.

Ezek az üvöltő jajok
Ma az én csalóányaim
És pacsirtáim, ez a sok
Égbetrillázó, buta kín,

Ez a sok sajtó dagadás,
Ez a sok áradt rém, ezek
A villámló térdek s bokák,
Ezek a mennydörgő kezek,

Ezek hasogatják agyam
És csak kínjaim tudata
Emlékeztet még néha rá,
Hogy ember voltam valaha.”

Az írás, a kiírás, a ritmus és dallam talán enyhítette kínjait testi és lelki értelemben egyaránt.

Sport témájú versek

Áprily Lajos: *Futballisták*

Áprily Lajos: A torna végén (Reményik Sándornak)¹²

A torna végét egyre várnám,
De dárdámban nincs irgalom,
Mert villogó öngúny a dárdám
S vas-ellenzőm a fájdalom. [...]

¹² *A csodaszarvas nyomában*, szerk. MAKKAI Ádám, Bp., Tinta, 2000; *A magyar költészet kincsestára*, Bp., Unikomis, 1996.

Amíg a döntő pillanatban
Majd hátracsuklom szótlanul,
S akkor a rostély visszacsattan,
S akkor a dárda földre hull.

Áprily Lajos: Marathon

A perzsa Tél hadát rohamra gyúlva
Ott lenn legyőzte a görög Tavasz. [...]
forró *szívét* a rengetegbe dobta
Sistergő csóva-módra: Győzelem!”

Interdiszciplinaritás a rehabilitációban, a sporttudományban

Az idézett példák a meglévő fájdalmak, mögöttes betegségek jeleit is hordozzák, olykor rejtekezve. A szakembereknek figyelmet kell fordítaniuk a teljes személyiségre. Az írás, a rajz, a művészi alkotás önkifejezés és terápiás lehetőség is egyben. A sporttudomány különös figyelmet kell, hogy fordítson az interdiszciplinaritásra, a team-munkában rejlő erőforrásokra.

Összegzés

Ne búsulj, hétévente sejtjeid mind egy szálig
Kicszerélődnek, *szíved, agyad legbelsejéig*
Új ember lesz belőled, s mi a régiből eltűnt,
Hiába is keresnénk, nem adja vissza föld s ég.
Marad, mi volt, a *játék*, magadra tenni tétet
S tenni önnön sorsodra, megtenni tétnek azt is,
Magadnak ellenében feltenni önmagad tán, [...]

(Lackfi János: A játékos)

KOVÁCS MAGDOLNA

IGEI KÓDVÁLTÁSOK EGY MAGYAR-FINN KÉTNYELVŰ GYERMEK BESZÉDÉBEN

Bevezetés: kódváltás és szófajok

A kódváltás a két- vagy többnyelvűség természetes velejárója. Kódváltáson két vagy több nyelv, illetve nyelvváltozat használatát értem egyazon beszélgetés alatt – függetlenül az egyik vagy a másik nyelvi megnyilvánulás hosszúságától. Grammatikai szempontból az egy mondaton belüli, egy-két szavas kódváltások¹ jelenthetik a legnagyobb kihívást a beszélő számára, hiszen ezekben két nyelv grammatikai rendszere keveredhet, konfrontálódhat egymással, habár a beszélő maga ezt nem feltétlenül észleli tudatosan az aktuális beszédhelyzetben. A korábbi vizsgálatok arra mutatnak, hogy az egy mondaton belüli rövid kódváltások nagy része (kb. 70-85 %-a) általában névszó, azon belül is főként főnév vagy jelzős főnév, az igei kódváltások mennyisége alacsony.²

Jelen dolgozatomban a ritkábban előforduló és kevesebbet kutatott igei kódváltásokat vizsgálom. Az egyszerűség kedvéért a legtöbb helyen igéről beszélek, de közéjük sorolom az adatok között szereplő főnévi igeneveket is. Az igék esetében nem teszek különbséget az alkalmi kölcsönzés és a kódváltás között, mert ezek elkülönítése a jelen anyagban lehetetlennek tűnik.

Tanulmányomban egy finn–magyar kétnyelvű gyermek igei kódváltásait vizsgálom. Célom, hogy bemutassam, mi történik a finn igékkel a magyar bázisnyelvű beszédben: a finn vagy a magyar nyelv grammatikája dominál-e a két morfológiailag gazdag nyelv találkozása esetén – esetleg jelöletlenség lesz-e a grammatikai konfliktus eredménye? A korábbi kutatások arra mutatnak, hogy egy gazdag morfológiájú és morfológiailag kevésbé gazdag nyelv találkozása esetén az egy mondaton belüli kódváltás a gazdagabb morfológiájú nyelv elemeinek egyszerűsödését, a jelöltség eltűnését is okozhatja

¹ A kódváltást átfogó terminusként használom. Az egy mondaton belüli kódváltást kódkeverésnek is szokták hívni. (A kódváltás magyar terminológiáját lásd pl. Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 116–122.

² Vö. pl. a finn–angol kódváltásról Halmari, Helena 1997. *Government ad Codeswitching. Explaining American Finnish*. Studies in Bilingualism Vol. 12. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam/Philadelphia. 53–54.; magyar–angol: Nagy Edit 1994. *A Study of Borrowing and Code-Switching in the Speech of Hungarians Living in Columbia, South Carolina*. Submitted in Partial Fulfilment of the Requirement for the Degree of Master of Arts in the Linguistics Program. University of South Carolina. 16.; Kovács Magdolna 2001. *Code-Switching and Language Shift in Australian Finnish in Comparison with Australian Hungarian*. Åbo Akademi Förlag–Åbo Akademi University Press. 129–130.; svéd–angol: Boyd Boyd 1993. *Attrition or expansion? Changes in the lexicon of Finnish and American adult bilinguals in Sweden*. Hylltenstam, Kenneth–Vigerg. Åke (szerk.): *Progression & regression in language. Sociocultural, neuropsychological & linguistic perspectives*. Cambridge University Press. Cambridge. 386–410. stb.

nemcsak a névszók, de az igék esetében is. Halmari³ finn–angol korpuszában például a finn mondatokban egyszavas kódváltásként megjelenő angol igéknek majdnem a feléről (45 %-a) hiányoznak az aktuális mondatban grammatikailag várható finn igei toldalékok.

Jelen dolgozatom esettanulmány, a magyar–finn kétnyelvűséget illető általánosítások megállapításához nagyobb mennyiségű és több korosztályra kiterjedő korpuszra van szükség.

A nyelvi adatok

Az adatok egy nyelvész anyja és finn–magyar kétnyelvű gyermeke közötti beszélgetések naplófeljegyzésekben rögzített részleteiből valók. A beszélgetések magyarul folytak anyja és gyermeke között, kivéve a gyermek finn nyelvre történő kódváltásait. A legkorábbi néhány adat a gyermek hároméves korából való, de az adatok zömét a gyermek nyolcadik és kilencedik életéve között jegyezte le az anyja. A lejegyzett adatok között 56 finn ige vagy főnévi igenév szerepel magyar kontextusban. Ezen igéknek az anyagban szereplő ragozási formáit az 1. sz. táblázat foglalja össze. Az 56 ige közül 8 ismétlődik, tehát 48 különböző ige található az anyagban. A legtöbb ige vagy egyes szám harmadik (22) vagy egyes szám első személyű (16). Ezt követik a főnévi igenevek (13). Többes szám harmadik személyű és szenvedő alak 2–2 fordul elő az adatok között, egyes szám második személyű forma pedig egy. A többes szám első és második személyre nincsen példa. Tagadó forma három található az adatok között. Jelen időben ragozott forma jóval több van (26), mint múlt idejű (17).

1. táblázat: a magyar beszédkörnyezetben előforduló finn igék és ragozási formájuk a vizsgált korpuszban

Szám, személy	Előfordulás	Jelen idő	Múlt idő ⁴	Tagadás	Finn személyrag	Magyar személyrag	Igeköltő
E/1	16	8	8	2	13	3	6
E/2	1		1		1		
E/3	22	16	6	1	22		2
T/3	2	1	1		1	1	1
Szenvedő	2	1	1		2		
Főnévi igenév	13				12 ⁵	1	4
Összesen	56	26	17	3	51	5	13

³ Halmari *i. m.*, 141., 157–159.

⁴ A finn több múlt időt különböztet meg, de az adatok között csak az egyszerű múlt idő szerepel.

⁵ A legtöbb főnévi igenév magyar segédigével szerepel az anyagban. Mivel a személyragok nem a finn igehez kapcsolódnak, hanem a magyar segédigéhez, ezért nem szerepelnek a magyar személyragos formáknál a táblázatban, de az elemzésben kitérek rájuk.

Az adatok elemzése: finn igék magyar nyelvi környezetben

Az 1. sz. táblázatban összefoglalt adatok első látásra teljesen egyértelműnek tűnnek: az 56 finn igéből 51 magával hozza finn ragozását, és csak 5 magyar ragozású, vagyis a finn igék nem veszik át a beszélgetésben domináló nyelv, a magyar ragozási rendszerét. A finn igéken egyszer sem fordul elő a magyar *-VI*, vagy a *-Vz(ik)* igeképző, pedig az idegen eredetű igék általában ezzel a két képzővel illeszkednek be a magyarországi magyar nyelvbe és a magyar nyelv kontaktusváltozataiba is.⁶ Az ausztráliai magyar–angol kódváltásról szóló cikkemben bemutattam, hogy részben ugyanez jellemző a kódváltásban részt vevő igékre is, kisebb részben pedig a morfológiai jelöltség.⁷

Ha közelebbről megvizsgáljuk a magyar–finn kétnyelvű gyermek beszédében előforduló finn igéket, a finn grammatikai dominancia mégsem ennyire egyértelmű, habár magyar toldalék csak öt finn ige fordul elő (közülük itt hármat mutatok be: 1–3. példa). A magyar toldalék a bemutatott három példában közvetlenül – tehát a magyar *-VI/-Vz(ik)* igeképző közbeiktatása nélkül – kapcsolódik a finn ige-tőhöz.

(1) Egy fa törzsében **kaiva**-tt-am [...] <3;8>⁸
kaiva-a 'ás(ni)'

(2) Anya, de veled **sytyt**-het-em azt a **tule**-t? <8> <magyar kérdő intonáció>
sytyttä-ä 'meggyújt(ani)'; *tuli (tule-)* 'tűz'

(3) Így szabad meg-**kutitta**-ni? <3;8> <magyar kérdő intonáció>
kutitta-a 'csiklandoz(ni)'

Az első példában a magyar múlt idő jele, a másodikban a *-hat/het* képző társul a finn igehez, majd mindegyiket az egyes szám első személy személyragja követi. Ahogy a példák mutatják, a toldalékok a magánhangzó-harmónia elve alapján kapcsolódnak a tőhöz, ami nem meglepő, hiszen mindkét nyelvben van magánhangzó-harmónia (habár sza-

⁶ Kontra Miklós 1990. *Fejzetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból*. Linguistica Series A. Studia et Dissertationes 5. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Budapest. 70.; Fenyvesi Anna 1995. *Language Contact and Language Death in an Immigrant Language. The case of Hungarian*. University of Pittsburgh. Working Papers in Linguistics 3. Department of Linguistics. University of Pittsburgh. 37–38.; Fenyvesi Anna 2005. *Hungarian in the United States*. In: Fenyvesi Anna (szerk.): *Hungarian language contact outside Hungary. Studies on Hungarian as a minority language*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam/Philadelphia. 265–318.

⁷ Kovács *i. m.*, 174–175.

⁸ Helyszüke miatt csak a legszükségesebb kontextust adom meg a példáknál. A példák utáni zárójeles szám azt mutatja, hogy a példa a gyermek hány éves korából való. (Négyéves korig az évet és a hónapot is megjelölöm külön, utána csak az évet.) A példákban szereplő finn igék zöme (45) az ún. *-A* infinitívusz-típushoz tartozik (a hangrend szerinti variánsai: *-a/ä*); az ige tövét a szóvégi *-A* elvonásával kapjuk meg. A példák közül hét a *-IA* infinitívuszos típust képviseli (pl. *kelva-ta* 'megfelel', *äly-tä* 'rájön vmire'), 2-2 pedig a *-dA* és a *-IA* típust (*myy-dä* 'elad', *suunnitel-la* 'tervez'). Ahol az ige finn ragozású, ott közlöm a ragozott forma morfológiai felbontását. A példákban szereplő finn főneveknek az alanyesetét adom meg; a 2. példában a tövet is közlöm zárójelben.

bályai a vegyes hangrendű szavak esetén némileg eltérnek egymástól). A második példában a magyarul ragozott finn ige finn bővítménye is magyar raggal kapcsolódik a mondatba, tehát a mondatban egyértelműen a magyar grammatikai szabályok dominálnak. A harmadik példában a magyar főnévi igenév szerepel a finn igén. Az igehez magyar igekötő is járul hozzá, amely megerősíti a magyar grammatikához való kapcsolódást: a finn ige ugyanazt a *meg-* igekötőt kapja, amelyet magyar igeárja (*megcsiklandoz*) kapna.⁹ Mindkét kérdő mondat magyar intonációjú.

A gyermek hároméves koráig nem járt óvodába, s az otthoni gondozás miatt nyelve addig magyardomináns volt. Az utána következő óvodai időszakban finn szókinccse nagymértékben bővült, s egyre inkább a finn vált a domináns nyelvévé, melyet később az iskolabajárás csak megerősített. A magyar morfológiájú finn igék közül három képviseli az első óvodai évet, amikor a finn nyelvi dominancia még nem teljesen egyértelmű. A másik két magyar ragozású finn ige viszont a gyermek 8 éves korából való (vö. 2. sz. példa), tehát nem vonható le az a következtetés, hogy ez a fajta grammatikai beillesztés egy korábbi fejlődési stádiumot képvisel.

A finn igei személyragos formák között az egyes szám harmadik személy a leggyakrabban a vizsgált nyelvi anyagban (4–5. példa).

(4) Na, jól leért. Most **hidasta-a**? [a repülőgép] <9> <magyar kérdőhangsúllyal>
hidasta-a INF / E/3. 'lassít(ani)'

(5) Ez többet **kilju-u**, mint a többiek. <9> <az Eurovíziós Dalfesztivál egyik énekese>
kilju-u nyj. INF / irodalmi ny. E/3 (<*kiljua*) 'kiabál(ni), ordít(ani)'

Mint ismeretes, a magyar nyelvben az E/3. sz. jelöletlen, ez az ige alapalakja, egyben szótári alakja is. A finn ige alapalakja a főnévi igenév, ez azonban az *-A* infinitívuszos igék egy csoportjánál egybeesik az E/3. sz. alakkal, tehát az E/3. sz. felfogható alapalaknak is, mint pl. a 4. sz. példában a *hidastaa* ige, amely magyarra a 'lassítani' vagy a 'lassít' formával fordítható. Ennél az iginél a *tő* végződése is *-a*. (A *hidastaa* igét a magyar kérdőhangsúly is segíti a mondatba illeszkedni.) Az *-A* infinitívuszos igék másik csoportjában a *tő* nem *-a*-ra, hanem más magánhangzóra végződik. Ezeknél az E/3. sz. alakot a *tővégi* magánhangzó megnyúlásával képezik az irodalmi nyelvben: pl. *kilju-a* 'kiabálni' > *kilju-u* 'kiabál' (5. sz. példa). Bizonyos nyelvjárásokban – így a gyermek akkori, délnyugati nyelvjárásában is – az E/3. sz. forma szintén egybeesik az infinitívusszal: *kilju-u* 'kiabál(ni)'. A *kiljuu* tehát vagy E/3. személynek (irodalmi nyelvi forma) vagy nyelvjárási infinitívusznak fogható fel. Mivel ez utóbbi eset egyben a finn alapalak is, ezért mintegy jelöletlennek is felfogható, így nem kerül grammatikai konfliktusba a magyar mondat többi részével. A magyar igék zöme ugyan más-más hangzóra végződik, de hosszú magánhangzóra végződő ígétöveink is vannak, s ezek E/3. sz. formája is hosszú magánhangzó (vö. *sző*, *lő*, stb.).

⁹ Az igekötőkről részletesebben l. alább.

Az adatok között 12 finn főnévi igenév is szerepel. A finn igékhez ugyan nem kapcsolódik a magyar főnévi igenév képzője a mondatokban, de a 12 igenév közül 10 ragozott magyar segédigével illeszkedik bele a mondatba, tehát a magyar morfológia mintegy félig megvalósul (6. példa). A tízből négy mellett magyar igekötő is van (7. példa), ez is megerősíti a magyar morfológiához való kötést. Két finn főnévi igenéven nincsen olyan toldalék, amely a magyar grammatikához kötné őket. Közülük az egyik közbevetés, pontosítás (8. példa), amely nem hat a magyar morfológiai szerkezetre; a másikon pedig nehezen állapítható meg, hogy magyar vagy finn alapú mondatról van-e szó. Ez utóbbi típusra az elemzés végén térek ki.

(6) Jó lenne, ha *tudnék* így **leiju-a**. <mutatja, hogyan lebegne> <9>
lebeg- + INF 'lebegni'

(7) Jó, gyorsan *be kell ahmi-a*. < mutatja is, hogyan> <az anya siettette az evéssel>
(be)fal- + INF: 'befalni'

(8) Meg volt ott valaki, aki tudott mindenfélét csinálni, **taiko-a**, meg minden. <9>
varázsol- + INF: 'varázsolni'

A tagadást a finnben tagadó ige segítségével fejezik ki: a tagadó ige ragozódik, amely mellé vagy a főige töve kerül (jelen időben) vagy befejezett melléknévi alakja (múlt időben). Pl. a *puhu-a* 'beszélék' ige tagadása: *en puhu* 'nem beszélék', *et puhu* 'nem beszélsz', *hän ei puhu* '(ő) nem beszél', stb. Mivel a magyarban nincs tagadó ige, ezért a magyar mondatba illesztett finn ige tagadása grammatikai konfliktust okozhat. A vizsgált adatok között finn ige melletti tagadás háromszor fordul elő. Egy E/3. személyű (9. példa), kettő pedig E/1. személyű (10. példa). A grammatikai konfliktus mindhárom esetben úgy oldódik fel, hogy a gyermek a magyar nyelvtani szabályokat követi a mondatban (nem ragozott magyar tagadószó + ragozott finn főige), viszont az igei személyjel elemei finnek, nem magyarok.

(9) Ha ezt így teszem, akkor ez nem **toimi-i?** <9> <elemet tesz egy elektromos játékba> <magyar kérdő intonációval>
működ- + E/3 (< *toimia*) 'működik'

(10) Láttam, de nem **äly-si-n**. <9>
rájön- + IMPF + E/1(< *älytä*) 'rájö-tt-em'

Magyar igekötő összesen 13 esetben szerepel finn ige a vizsgált nyelvi anyagban. Közülük a főnévi igenevekre már fent kitértem. A többi esetben finnül ragozott ige szerepel a magyar igekötő. Mivel néhány – idegen nyelvi példa tükörfordításán alapuló – kivételtől eltekintve (pl. *alle-kirjoittaa* 'aláír') a finnben nincsenek igekötők, a magyar igekötő a magyar grammatikához való kapcsolódást erősíti meg a finn ragozású igeen

is. Az igekötő a 13 esetből 9-ben ugyanaz, mint amelyiket a finn ige magyar megfelelőjéhez kapcsolnánk (11–12. példa). Ez arra utal, hogy valószínűleg mindkét nyelvi rendszer aktiválódott a gyermeknél, a finn szó ugyan gyorsabban, de a háttérben maradó magyar ige mintegy átadta igekötőjét a finn igének. Csak négy igénél van más igekötő, mint amely a finn ige magyar párján lenne. Ezeknél is valószínűleg magyar ige áll a háttérben, mint pl. a 13. sz. példában, ahol az *össze-* igekötőt talán az *összerak* ige asszociálja, amelyet elég sokat hallott a gyermek például a *játékokat összerakni* kifejezésben. A 13. példában a mondat tárgya is finn főnév, de magyar tárgyragot kap.

(11) A Vili már el-**muutt**-i. <8>

el-költöz- + IMPF.E/3 (< *muuttaa*) 'elköltözött'

(12) A Mona azt ki-**oksen**-si. <8> <Mona: kutya>

ki-hány-+IMPF.E/3 (< *oksenta*) 'kihányta'

(13) Nézd, milyen szépen össze-**pet**a-si-n a **sänky**-t! <8>

össze-[be]*vet-*+IMPF+E/1 (< *petata*) 'be-vet-ett-em'; *sänky* 'ágy'

Tíz alatt marad azoknak a mondatoknak a száma, amelyekben a finn toldalékokkal ellátott finn igének nincsen semmilyen magyar jelöltsége. Ilyen pl. a 14–15. példa, hacsak az ige (kötelező) tárgyát – amely magyar mutató névmás és magyar tárgyraggal szerepel a mondatban – nem tekintjük az igéhez kapcsolódó magyar jelöltségnek.

(14) Ezt egy kicsit **paksunna**-n. Így. <6> <rajzolás közben a megrajzolt vonalakról>

vastagít- + E/1 (< *paksunta*) 'megvastagít-om, megerősít-em'

(15) Most ezeket **sekoit**-i-t. <9> <az anya által összerakott játékkártyákról>

(*össze*)*kever-* + IMPF + E/2 (< *sekoittaa*) 'összekeverted'

A maradék néhány esetben a kódváltásnál vagy a finn grammatikai rendszer dominál, vagy a mondatról nem lehet eldönteni, hogy melyik nyelv rendszere adja a mondat grammatikai alapját. A 16. példában az alany finn, és az igei állítmány is finn személyragos finn ige, így a mondatban grammatikailag a finn nyelvi rendszer dominál. Ugyanakkor az ige tárgya magyar szóval jelenik meg a mondatban, magyar tárgyraggal. A 17. példában az alany magyar, az igei állítmány viszont finn, a 18. példában pedig az igei állítmányon kívül annak transzlatívuszi raggal ellátott határozói bővítménye is finn.

(16) **Mä-kin halua**-n céklát.

én + is *akar-* + E/1 (< *haluta*) 'akarok'

(17) Jaj, **katke**-si a hegye. <a ceruzának> <8>

(ki)tör- + IMPF.E/3 (< *katketa*) 'kitörött'

- (18) De ez jó, ez **kelpa-a hyppynaru-ksi** már. <8>
megfelel + E/3 (< *kelvata*); ugrálókötél + TRANSLAT ‘megfelel ugrálókötélnek’

A finn igék használata nem feltétlenül jelenti azt, hogy a magyar szó hiányzik a gyermek szókincséből. Ezt bizonyítja a 19. példa is: az *elolvaszt* jelentésű szó először finnül aktiválódik a gyermeknél, de még ugyanabban a mondatban használja a magyar megfelelőjét is.

- (19) Ott volt olyan tűz-**sulatus**, ami tud **sulatta-a** és akkor elolvasztotta a robot arcát.
<egy rajzfilmet mesél> <9>
sulatus ‘olvasztás’; *sulatta-a* ‘(el-/fel-)olvaszt’

Összefoglalás

Tanulmányomban egy magyar–finn kétnyelvű gyermek igei kódváltásait vizsgáltam. A bemutatott példák alapján megállapítható, hogy a vizsgált anyagban a magyar nyelvi környezetben használt finn igék toldalékolása jelentősen eltér a magyar kontaktszavakkal kapcsolatos korábbi megállapításoktól.

Az 59 finn ige közül a gyermek öt igét illesztett magyar idő- és módjelekkel, illetve magyar igei személyragokkal a magyar mondatba, a többi 51 esetben a finn igékhez finn igei toldalékokat kapcsolt. Ez azt jelenti, hogy a gyermeknél a finn igék erősen kötődnek ragozási rendszerükhöz. Az igék tüzetesebb vizsgálata alapján azonban kimutatható, hogy a magyar mondatba illesztett, finnül ragozott finn igék legtöbbször valamilyen speciális magyar „jel” mégis kapcsolódik – pl. ragozott magyar segédige vagy igekötő –, s ez a magyar mondatához való szorosabb kötődést segíti elő.

Ahol ilyen külön „jel” nincs, ott jelöletlen (vagy annak tűnő) alakokat találunk a finnben – pl. az E/3. személyű jelen idejű alakot –, amely nem okoz grammatikai konfliktust a mondatban, mert magyar párja is jelöletlen. Tagadásnál a finn és magyar rendszer teljesen összefonódik: magyar grammatikai szabályok lépnek fel, de az ige aktuális építőelemei a finnből kerülnek a mondatba. Néhány olyan mondat is található az anyagban, amelyről nem lehet eldönteni, hogy az aktuális mondatban a finn vagy a magyar grammatikai rendszer dominál-e.

A fent bemutatott kódváltások jelentősen eltérnek azoktól a grammatikai követelményektől és szabályszerűségektől, amelyeket a kódváltás kutatói korábban felállítottak (pl. az alany és az állítmány között vagy az állítmányi ige és tárgyi vonzata között kódváltásnak nem szabadna előfordulnia).¹⁰ Myers-Scotton és Jake szerint¹¹ intenzív nyelvi

¹⁰ A kódváltáskor fellépő grammatikai „szabályokat” lásd részletesebben: Kovács *i. m.*, 65–78. A legtöbb szabályra ellenpéldákat is találtak a kutatók.

¹¹ Myers-Scotton, Carol–Jake, Janice L. 2001. *Explaining Code-Switching and Their implications*. In: Nicol, Janet L. (szerk.): *One Mind, Two Languages. Bilingual Language Processing*. Explaining Linguistics 2. Blackwell. Malden, Massachusetts. 84–116.

kapcsolatok esetén a kódváltások gyakoriak, s a gyakori kódváltások következtében kialakulhat egy ún. összetett mátrix nyelv (*composite matrix language*), egy új „bázisnyelv”, amelyben a grammatikai szabályokat nem az egyik vagy a másik nyelv rendszere szabja meg, hanem a szabályok a két nyelvi rendszer összeolvadásával keletkeznek. Mivel a morfológiai jelöltség a finn nyelvben is és a magyarban erős (pl. ige- és névszóragozás), valószínűleg ez okozza, hogy a beszélő nem mond le sem a finn, sem a magyar nyelvi rendszerről, hanem kódváltás esetén a két rendszer egyesítésével alkotja meg a mondatokat. Annak megállapításához, hogy egy gyermek egyéni megoldásairól van-e szó, vagy ez a fajta kódváltás általánosabb-e a két gazdag morfológiájú nyelv kódváltásakor, további kutatásokra van szükség.

KOZMA DEZSÓ

GONDOLATOK TÖRÖK GYULÁRÓL

Személyes élmények és regényvilág

Az „[...] emlék összefogta gondolataiban a múltat a jelenel [...]”

(Török Gyula: A zöldköves gyűrű)

Életének, örökségének útjelzői

Török Gyulát szakmai körökben a XX. századi magyar prózairodalom nagy ígéreteként szokták emlegetni.

Méltán.

Alig 30 éves, amikor 1918 októberének tragikus feszültségektől terhes napjaiban megfáradt szíve felmondja a szolgálatot. Épp akkor, amikor hirtelen megvillannak számára az írói kibontakozás lehetőségei. Ahogy mondani szokás: akkor, amikor a prózaíró születik.

„Pályájának grafikonja szokatlan lázvonalat mutat. Magasan kezdődik, hirtelen lezuhan egy szomorú és öregítő gyermekkor keserves szintjére, alig-alig emelkedik valamelyest a meglett férfikorig, akkor egyetlen lendülettel magasba szökken, boldog és nemes fényel ragyog és már meg is szakad” – írta róla annak idején a fiatalkori barát és szerkesztőtárs, az útját egyengető Harsányi Zsolt.¹ A művészetéért megszenvedett, „a változás szelleme” sodrában élő és alkotó író idézi meg egyik mai méltatója, az emberi lét belső világa iránt érzékeny író, Vidor Miklós is.²

Török Gyula családjában már csak pusztá emlék a nemesi származás, a patinásan hangzó „zetelaki” előnév. Az Aradhoz közeli Simándon született, ahol az apja gazdasztisz. Az itteni, majd a kerekhalmi pusztán eltöltött gyermekévek még gondtalanok. Valós élményeket és fantáziát sokféleképpen egymásba fonó önéletrajzi novelláinak egyikeben olvassuk: „Tavasszal együtt tanultunk, nyáron egypár boldog, szép nyáron együtt játszottunk. Fára másztunk, verébtojást szedtünk, elbujdostunk a nagy kert rejtettebb részein, házat építettünk, órákig néztük a kanális napsütötte vizében élő apró halakat. De nemcsak játszani tudtunk; vidáman ment a lecketanulás is. A katekizmus szörnyű nehéz kérdéseit és feleleteit könnyedén, felváltva fűjtük, ahogy az ágazatok írva voltak.” (*Fehér Virág*)

Apja korai halála után az ötgyermekes család számára csakhamar a megpróbáltatások évei következnek. Az aradi otthon jóval szerényebb, a még gyermek Török Gyula kénytelen tanítványokat vállalni. 1906. október 17-én a kolozsvári egyetem hallgatójaként írja haza: „Náci bácsitól megint jótéteményt kellett elfogadni, ugyanis 6 frt hiányzott a hónapzemből, fölmegegyek hát vizitbe a dékáni hivatalba. Náci b. leültet s miután elvégezte a

¹ HARSÁNYI Zsolt, *Török Gyula, a fertálymágnás és költő*, Nyugat, 1922/20.

² VIDOR Miklós, *A nagy ígéret*, Új Ember, 2002. márc. 24., 12.

dolgát megkérdi – hát mondjad csak fiam, nincs valamire szükséged? De igen, még hat forintom hiányzik stb. – Erre az öreg kivesz egy 20 koronást és nekem adja. Ebből maradt 4 forintom, meghagytam, és így jövő hónapban csak 6 frttot legyetek szívesek küldeni 10 helyett. [...] Kellemetlen, hogy tandíjmentességet nem kaptam, azonban csak nov. 2-án kell kifizetni (72 korona). De Náci b. megígérte, hogy kifizeti. Ő adott beiratkozásra is 12 koronát.”³

Megválva az egyetemtől kolozsvári lapokhoz szegődik. A szükös lehetőségű vidéki újságírást választja abban a városban, amelyben nem sokkal azelőtt olyan jeles írószerkesztők adták meg a hírlapírás rangját, mint Petelei István, Bartha Miklós. Harsányi Zsolt (akivel együtt lakott a Tanítók Házában) a sorstárs hitelességével örökíti meg az útkeresés időszakát a már idézett visszaemlékezésében.

„Volt akkoriban Kolozsváron egy Előre című krajcáros napilap. A folyton gazdát cserélő, apró érdekek kiskutyájává bérelt nyomorúságos kis vidéki papírok fajtájából. Akkori gazdája Laskay Árpád paplanos mester lévén, az Előre a Kolozsvári Iparos Egylet teljesen felesleges szócsöve volt. Ennek a lapnak a szerkesztője lettem, és mikor úgy adódott, meghívtam munkatársnak Törököt. A döntés az ő számára nem volt könnyű. Egyrésztől abba kellett hagynia az egyetemet, ezzel tehát a két-három esztendei távolban integető tanári állást, a fix-fizetést, a halálig tartó egyforma kisemberi, de biztos munkát, megriasztani az anyát, aki Aradon Lujza utca 2. alatt reggeltől estig forrón sóhajtozott a fia jövőjéért. Másrészt a hírlapírás fizetést jelentett, az anya nyugdíján való könnyebbítést. [...]

Hónapokig csináltuk már az Előret, mire eszünkbe jutott, hogy egyszer el kellene menni a városházára, és megnézni, hátha ott van valami hír. [...] Szerkesztősége egy zugutca sötét és dohos kis lyukából állott, ahol két embernél több nemigen ülhetett le, minden bútora két rozszant deszkaasztal, két szék, egy telefon. Reggel nyolctól déli fél egyig itt rőtta Török Gyula első hírlapírói sorait. Almatlanságtól lüktető halántékkal, rosszul táplált fiatal gyomorral.”

Az *Újság* pályázatára beküldött történelmi tárgyú elbeszélését, a kuruc korszakban játszódó *Kis Ferkót* díjazták ugyan, útkeresése a szokványosnál nehezebb, gyötrelmes.

Íme egy másik (ugyancsak kéziratban maradt) levelének néhány sora:

„Ezzel a levelemmel együtt küldök egy megrendelő ívet is, amelyen a könyvemre lehet megrendelőket gyűjteni. Nagyon kérlek kedves anyám, hogy gyűjtsetek néhány előfizetőt, különösen Bandika és Saci lehetnének ebben nagy segítségemre.

Azt hiszem, sikerülni is fog, mert a könyv nem drága, és csak az átvételkor kell kifizetni. Már itt elég sok gyűjtőm van, de minél több lesz, annál biztosabb a siker, annál több a nyereségem, ami mindnyájunk közös érdeke.”⁴ Beleolvashatunk fiatalkori élményeiből ihletődő novelláiba is:

„Hazulról hozott forintokkal és némi fehérneművel vágott neki Pál a világnak. Akkor még nem tudta, hogy sok minden másképp fog történni. Egészséges volt, és az arcán is

³ A levelet – más levelekkel együtt – Arad szellemi múltjának egykori lelkes bűvára, Ficzy Dénes mentette meg. A fenti sorokat a hozzám eljutott példányból másoltam le.

⁴ 1907. nov. 27.

ragyogott az üdeség. Boldogan ült a vonatban, ringatta magát a bördíványon. A tájakat nézte, a kopasz hegyeket és a sárga kukoricaföldeket, minden érdekelte még. Éppen két héttel ezelőtt töltötte be a tizenkilencedik esztendejét. [...] Új gondolatok és eszmék fogantak az agyában, a szívében, puha értelmébe pedig belevésődtek az új tapasztalatok. Érezte, hogy megszűntek az iskolás idők, gondolkozni is lehet. Talán éppen azért tudta végigtúrni a vigasztalan napok keserűségét. Ujjongott a szíve, mert gyönyörűséges, új gondolatai voltak, de ugyanakkor nem volt mit ebédelnie.” (*Karrier*)

„Agyában, a szívében” fogant szépségek ígétével és egy fájdalmas szerelem érzésével érkezik meg 1909 végén *A Holnap* városába, lesz a *Szabadság* munkatársa. Mondják, az időnként Nagyváradra vissza-visszatérő Ady nem mulasztotta el a „legelső pajtásnak” odaszólni: „Mondjátok meg Töröknek, hogy itt vagyok.”

Az ő útja is a fővárosba vezet, ahol a *Magyar Hírlap* mindenese lesz. Közben folytatásos közlésre készíti első regényét. A világháború kitörését vészjósló lehangoltsággal veszi tudomásul, a *Magyarország* tudósítójaként jelen van, amikor Tisza István bejelenti az összeomlást. „Azon a napon, amikor Tisza bejelentette a Házban, hogy elvesztettük a háborút, ketten csináltuk a »Magyarország«-nak a tudósítást: ő a »kopf«-ot, én a vitákat. Elöttem ült a karzat padjában. [...] Török tenyerébe hajtotta a fejét [...] úgy nézte Tiszát, mint a szobrász a modelljét, szinte méregette vele, aztán leírt egy-két szót. [...] Délután négy óra felé jött csak be a szerkesztőségbe [...] Öt óraker lementünk, az Oktogonon búcsúztunk, a villamosfelszállónál. Otthonba – mondta – Szervusz, szervusz – Egy óra múltán már halott volt”⁵ – idézi fel az eseményt a közeli munkatárs, Márai Sándor.

A régi barát, az egykori nagyváradi író- és szerkesztőtárs, Juhász Gyula „a magyar urak gögös, gúnyos, fájdalmas” unokáját, egy haldokló világ „szomorú hanyatlásának magyar költő”-jét, Krúdy Gyula a „balsorsos” író búcsúztatja: „Úgy esett el, mint egy rajongó, Mekka falánál. Úgy halt meg, mint egy vőlegény az esküvője előtt.”

Műveinek első méltatásai csaknem egyszerre láttak napvilágot a nekrológokkal.

Krúdy (még Török Gyula életében) úgy ír *A porban* írójáról, mint az egykori magyar vidéki élet élesszemű, szigorú meglátójáról, Reményik Sándort *A zöldköves gyűrű* hangulata varázsolja el. Lírai hangvételi esszéjét a kolozsvári *Erdélyi Szemle* 1918 augusztusában ezekkel (a Török Gyula művészetéhez illő) jelképes sorokkal indítja: „Olyan ez a regény, mint egy csöndes, kissé hűvös őszi nap. Enyhe, tűnő verőfényel, illanó mosolyokkal, észrevétlen elborulásokkal. És az emberi sorsok benne olyanok, mint a falevelek, amelyek kipattantak a rügyből, kibontakoztak, és lassan hervadnak a lehullás elébe. Vonagló szenvedélyek vihara nem tépi ezeket a leveleket.” A posztumuszként napvilágot látott novellagyűjtemény íróját Márai Sándor „halk dallamú” mesélőként ajánlja olvasóinak.

Az 1926-ban megjelent Ványi Ferenc szerkesztette *Magyar irodalmi lexikon* (a szülőhely téves megjelölésével) néhány művének címét sorolja fel, Benedek Marcell *Délsziget avagy a magyar irodalom története* című (1928) párbeszédese formájú összefoglalójában az ellobbanó kisvárosi lelkek írója, Petelei István rokonaként emlegeti. Várkonyi

⁵ MÁRAI Sándor, *Török Gyula posztumusz könyve*, Nyugat, 1919/12–13.

Nándor *Modern magyar irodalom* című összefoglalójában (1928) sem fukarkodik az elismerő szavakkal, a szintén korán elhunyt erdélyi novellairó, Kováts József doktori értekezést ír életéről (1930). Thurzó Gábor a magyar irodalom kikezdehetetlen kincseként éleszti csonkán maradt örökségét (*Ködlovagok*, 1942); Féja Géza (többször ír róla) Ady Endre eszmevilágával rokonítja (*Nagy vállalkozások kora*, 1943).

Rónay Györgynek a magyar regény csaknem egy évszázadát feltérképező munkájában (*Regény és élet*, 1947) az élő és időszerű művek között Török két regénye is szerepel: *A porban* és *A zöldköves gyűrű*. Ilyen sorok kíséretében: „A magyarság többségének tudatából kihullik a nemzeti létünket és lényegünket föltáró, tudatosító és hordozó irodalom.”

A művek új kiadásai Domokos Mátyás, Vargha Kálmán, Sötér István kísérő szövegei, az 1965-ös akadémiai magyar irodalomtörténet Török Gyula-fejezete, Lőrinczy Huba, Bori Imre, Rejtő István, Bodnár György, Farkas László regényelemzései az újrafelfedezés állomásai Török Gyula történelmit és lélektanit, társadalmi és személyest egygyéfonó művészetének.

Két kiadást is megért, egyszemélyes magyar irodalomtörténetében (*Diák, írj magyar éneket*, 1983) Nemeskürty István – a mikszáthi hagyomány folytatójaként, Móricz Zsigmond közelében – az „utókor írói” között jelöli ki Török Gyula helyét irodalmunkban, a 2007-ben megjelent szintézisben (*A magyar irodalom története*) a gyermekhősű írók között szerepel a neve. A legújabb akadémiai irodalomtörténet (*Magyar irodalom*, 2010) nem említi meg Török Gyulát.

Jelenbe ívelő múlt

Török Gyula első elbeszélései, regényei sokáig csak napilapokban, időszerű kiadványokban látnak napvilágot. Négy regénye közül három (*A porban*, *A zöldköves gyűrű*, *Egon*) közvetlen az író halála előtt, az *Ikrek* csak évtizedek múlva jelenik meg könyv alakban. Publicisztikai írásai, műkritikái az egykori hírlapokban lelhetők fel, levelezésének egy része ma is csak kéziratban érhető el.

Fő írói témája nem újkeletű. Köztudott ugyanis, hogy a középnemesség feltartóztatlan földcsuszamlása, a századforduló csaknem valamennyi íróját foglalkoztatja.

Török Gyulát maga a folyamat érdekli, regényei a bomlási folyamat szakaszait, alakjait keltik életre – személyes élményekből és írói alkatából fakadó érzelmi telítettséggel. Egy viszonylag nem régi, a polgárosodás és irodalom viszonyának szentelt ülészakon (2002-ben) elhangzott szavakat ma is időszerűeknek érezzük: „Fel kell tenni a kérdéseket: kiket takar ez az elnevezés, milyen társadalmi réteg volt ez valójában, miért és hogyan lett, hogyan rögzült az a rosszízű hangsúly, amelyet még ma is szinte mindenki érez a dzsentri szó hallatán?”⁶

Török Gyula életrajzából, leveleiből tudjuk: a birtokát veszített nemesség múltja beszáradt a családban. Kolozsvári egyetemi hallgatóként testvérének arról számol be, hogy családfakutatásba kezdett: „Viszontszolgálat fejében végre meg fogom küldeni a

⁶ TARJÁNYI Eszter, *A dzsentri exhumálása = Polgárosodás és irodalom*, szerk. ALEXA Károly, é. n., 140.

Török család nemesi leveleit és hiteles címerét, még e hó folyamán. Július végén kezdetem belé a dologba, de ekkor 2 hónapra becsukták a könyvtárt. Ezt minden bizonnyal megszerzem...”⁷ És a neve előtt a zetelaki előnévre utaló: Z.

Persze távolról sem valamiféle hivalkodó múltbafordulásra kell itt gondolnunk. A felismerés bizonyosságával írja le egyik cikkében: „Sok mindent nem fogunk megérteni, sok minden fájni fog, ami eltűnt a régi világgal, mégis úgy óhajtjuk az új időket, mint az ígéret földjét”. Tisztában van azzal, hogy a letűnt korok embereinek „csonthomloka” hiába szegül szembe az új idők „vaslokomotívjával”. Justh Zsigmondhoz hasonlóan, nemzedékregényei összefoglaló címéül ő is odaírhatta volna: *Fuimus*.

Ugyanakkor a múlt emberi-írói egyéniséget is alakító a szellemi megrekedtséggel már ekkor hadakozó fiatal újságíró számára. Hunyady Sándor *Családi albumából* (1934) ismerjük egyik szenvedélyes kifakadását, amikor azt kell tapasztalnia, hogy a kolozsvári New York étteremben még 1906-ban is a születési kiváltság előjogokkal jár. „Ez az elkerített hely ennek a finom étteremnek egyetlen hibája és szégyenfoltja. Ez bizonyítja, hogy még mindig Ázsiában élünk itt. Én zetelaki Török vagyok, igazán nem proletárdühből beszélek. De az már mégiscsak a legpéldátlanabb szociális képtelenség, hogy egy szűkebb társaságnak joga legyen egy nyilvános polgári étteremben kizárólagossági joggal lefoglalni és elkülöníteni öt négyzetmétert azon a címen, hogy ők mágnások...”

Első, *A porban* című regényében a korábban meginduló talajvesztés következményeit éljük meg. A regény főhősének, ároktői és suhatagi Kender Pálnak, a fiatal jogásznak és földbirtokosnak mindentől meg kell válnia, ami szépre sóvárgó énje számára a boldogságot jelenti: a kulturáltabb élet lehetőségeitől, szerelmétől, a jövőndő opera- és dalénekesnőtől, a terézvárosi cipész lányától. Képtelen eleget tenni anyja akaratának, megmenteni az ősi birtokot. Esményei mások, nem tud beilleszkedni a „porvárosba”.

Falusi Hamletként öröklődik egy olyan környezetben, amely ugyanazt a kétszázötvenöt szót használja érzelmei kifejezésére. Küzdelemre azonban (részben a körülmények, részben saját akaratgyengesége miatt) képtelen, a házasságot is a család régi fényének visszaállításáért elszántan küzdő, erős akaratú anyja kényszeríti rá. Magányossága félreállítás, önmagába zárkózás. „Ne vegye rossz néven, de én úgy élek itt, mint egy ködben eltévedt ember: botorkálok, járkálok jobbra-balra, és nem törődöm senki fiával sem” – vallja meg „szent tehetetlenségét”. A kínzó kételyeivel magára maradva, vágyainak, álmainak eltemetésével, fizikai megsemmisülése előtt „kihull” az életből. Halála sem olyan, amilyent elképzelt magának: a csendes, észrevétlen elmúlás helyett a golyót választja, épp akkor, amikor gyermeke születik.

Kender Pál csak mosolyogni tud a világ változásáról tudomást venni nem akaró „furcsa nemzetség” különös szokásain, „csodálatos erkölcein”. Épp Ágotai Marianne kisaszonynak ((jövőndő feleségének) fejtegeti egyik bensőséges beszélgetésük alkalmával: „Ha ezer évvel korábban születnek, lehet, hogy a legöregebb Ágotait tették volna meg Álmos helyett vezérnek. De hát most már pantallóban járnak az emberek, és a húst nem divat nyereg alatt puhítani. A külső dolgokban tehát az Ágotai nemesek is alkalmazkod-

⁷ Közli FICZAI Dénes, ItK, 1965/2, 241.

nak a megváltozott világhoz. De azért az erkölceik ugyanolyanok, mint amilyenek 1700-ban voltak. Lovagolnak, keveset tanulnak, tizenhat éves koruktól huszonnégyig szerelmeseik, azután megházasodnak, birtokot igyekeznek harácsolni, gyermekeik lesznek, a gyerekeket lehetőleg nem nevelik, és úgy halnak meg, mint a nagyurak. Az egész nemzetség kikíséri őket a temetőbe, az Ágotai család saját, külön temetőjébe.”

Török Gyula hőse a valamikor értékeket teremtők fajtájából való. A környezetétől szintén különböző, vívódását megértő falusi zsidó orvos szájából hangzik el egyik beszélgetésükkor: „Önben pihen a família, vagy talán az ön fiában fog újra felemelkedni. A régi történelmi középosztály mai ivadékai nem mind pezsgőspohár-ropogtató dzsentrik, hanem igen sokan vannak köztük olyanok is, mint ön. [...] Én ismertem újságírókat is, akik régi, kisnemes családok gyermekei voltak, és felfogásban a legradikálisabbaknak, valóságos proletároknak mutatkoztak. De ha visszamegyünk egy kicsit, Jókai, Deák és Kossuth is ilyen családból származott. Ez az osztály még több jeles embert fog produkálni.”

Török Gyula gyakori írói eljárásaként (mintegy jelképesen) feltűnik egy másik társadalmi típus is: az „életrevaló” úrgazdag, a „vasgyűrű” Bakos Pista, „ellenpólusa” a címeres nemességet lelki nemességgel felcserélő Kender Pálnak. (Rokonaival majd Móricz műveiben is találkozunk – érdemes lenne jobban odafigyelni irodalmi megjelenítésükre).

Álljon itt a külső és belső világ, táj és lélek egymásra találásának egyik, hangulatilag is hiteles részlete:

„Hajnali négy óra lehetett. A kálvinista templom legalábbis ilyenforma időt jelezett komótos kongatásokkal. Ennek az órának pedig nem lehetett vakon hinni, mert mindig tévedett egy-két fertály órát. Ezúttal azonban tökéletesen mellékes volt az idő pontossága. Mindenki aludt, mindenki szunnyadt a porvárosban, és a nagy ködök alatt csendesen, élet és lélek nélkül gubbasztottak az apró házak is. Negyedek és órák is eltűnhettek, elsikkasztódhattak volna. Senki számon nem tartotta és nem is kérte volna az időt, amely alvás közben suhant el a falu fölött. Mindössze a hold fénye járkált a fenéig sáros utcákon, ha ugyan elő tudott törni a tragikus hangulatú ég felhőrongyain. Olyan óra volt ez, amelyben elnyelhetette volna az egész várost a nagy-nagy sártenger, és egyetlen ébren levő tanúja sem lett volna a katasztrófának. Távolról, a messzeségben kallódó majorok udvaraiból ideszűrődött néha egy-egy elfojtott kutyaugatás fájdalmasan és elmosódva. Egyébként, aki megállott volna a piactér közepén, az biztosan nem hall mást, mint egyenletes és mély lélegzést.”

Következő regénye, *A zöldköves gyűrű* (1918) évtizedekkel korábbi, a 67-es kiegészítés utáni korszakba vezet el. Oda, ahonnan *A porban* vigasztalan világához eljutunk. Lőrinczy Huba szavait kölcsönözve: Kender Pál hagyatéka Őz Józsefre bólint vissza.

A tapasztalt nemesasszony, Józsa Antónia édesanyja emlékeiben így jelenik meg az új regény hőse: „Rejtélyes volt előtte a leánya férje kezdettől fogva. [...] Ilyenfajta ember, mint Őz József csak egy volt közöttük. Az is csak látogatóba jött. Bizonyos Kender Kelemen nevű ifjú ember, aki innen nősült.”

Az ősi családok utódja, eözházi és bazini Eöz József felismeri a família felett tornyosuló „szürke és félelmes felhőket”, s hogy olyan „új világ kezdődik”, amelyben a szépen

hangzó nemesi címek nem sokat érnek. Lemond elődei patinás előnevéről és bárói címéről, hivatalt vállal, polgárnak nevezi magát, felesége halála után polgári családból nőül, gyermekeit pedig olyasmire oktatja, ami eddig nemigen hangzott el a rokonságban:

„ – Minden munka becsületes...

Minden munka, kisfiam...”

Őz József múltjával, emlékeivel megküzdve ugyan, meggyőződése megmásíthatatlan erejével és fegyelmezettségével dönt sorsáról. „A címzés gúnyosan és keserűen hangzott előtte a csomagokon, amelyeket utána cipeltek a pénzügyi hivatalba, Méltóságos és nemzetes eözházi és bazini Eöz József báró úr nevére volt címezve a kíséroiart is. Elpirult, mikor ezt az írást olvasta, mert amikor a kikericszet leszakította, örökre búcsút mondott minden címének. Jól tudta, hogy új világ kezdődik, amelyen ez a cím nem jelent már rangot és előnyököt, ha nincs mögötte dús birtok vagy busás vagyon.”

Ő is más, mint környezete. Itt két életforma szembesül. A zilahi és maróthi Józsaék el se tudják képzelni, hogy fejet hajtsanak egy aktarágó előtt. Az idősebb Józsa még halálos ágyán is megparancsolta: szénásszekerek döcögjenek el ablaka előtt: „Áradjon be a remek illat, a száradt fűnek szaga. Mikor aztán napokig hiába várta a szekereket, Gulyás Józsi beküldött a városba nyolc szekér szénát. Azok aztán ott csavarogtak alkonyatig a Józsaék utcájában.”

A hajdani báró vállalja az új világot, ugyanakkor a múltjától sem szakad el teljesen. Másként őrzi a múltat, emlékei másfajta érzelmeket keltenek fel benne.

Gyakran emlékképekben megélt élethelyzetben sejlének, villannak fel az elmúlt idők momentumai, hangulatai, alakjai. Innen a regényben ott lappangó mélabú.

Az ilyen, a cselekményt megszakító, a lélek mélységeit is fürkésző visszapillantásban például:

„De Őz Józsefet elmúlhatatlanul emlékeztették a tükör faragott lábai, a megrepesztett, öreg képek, a túltömött vaskályhák, a porcelánfigurák és virágvázák, egy régi ház elpusztíthatatlan díszei szerelmére és az első órára, amelyet itt eltöltött. [...] Az illatok a régiek maradtak, az ablakokon ugyanilyen mintájú függöny díszlett, a furcsa és könnyelmű szülők is öszülő hajjal járultak eléje. Ha itt üldögélt, egy pillanatra szinte elfelejtette, hogy gyermekei vannak, hogy fájdalmasan és örökre reparálhatatlanul itthagya valaki, és hogy mélységes mély sebet hord szürke ruhái alatt. A tanácsnok szerény hivatalnoknak érezte magát, tavaszias lendület igézte meg, és úgy vélte, hogy egyszer csak belép az ajtón az apróvirágos krinolinban Antónia, akit ő nem tudott másképpen, csak Antoinette-nek szólítani.

De másrészt nem érezte magát valahogyan nyugodtan a Józsa házban. Olyan gondolatok támadtak sokszor, hogy ez a jókedv csak csinált jókedv. Egyszer csak tövig égnek a gyertyák, elfogy az utolsó csepp petróleum is a lámpákból és azután... azután nem lesz többé világosság a házban, elszélednek a vendégek, és akik kénytelenek itt maradni, szomorúan néznek majd az egymás komor arcába.”

A regény filmváltozatának egykori kritikusa, az ismert színházi szakember, Koltai Tamás különös figyelmet szentel az ilyen „illékony szépséget” hordozó részeknek: a regény „magától rátalál a képszerűsége”.

Az egyenesvonalú cselekményt megszakító vallomásos közlésmódok (emlékezés, elmélkedés, napló-, illetve levélforma) gyakorisága már az előbbi regényben szembetűnő. Ebben a regényben a művészi megjelenítést meghatározzák.

A polgárlányból lett „úri feleség”, Burger Deborah (a regény másik főalakja, aki már kezdettől érzi a két család közti „igaztalan” különbséget) lesz az, akit majd elkápráztat a jelképes gyűrű csillogása, annak visszfénye. S mert nem tud szabadulni egy hajdanvolt nemesi világ feltámasztásának gondolatától, az elveszett birtok visszaszerzéséért folytatott hajszában testileg-lelkileg összeroppan. Áldozata lesz rögeszméinek. Temetése is jelképes: „Délután pedig eltemették Őz József feleségét, született Burger Deborah-t, egy boltosnak a leányát. Nem vették el tőle a féltett papírosokat, az almáriom kincsét keble fölé helyezték, és a lenge léptű asszony, akinek hófehérek lettek sötét fűrtjei, elvitte magával a zöldköves gyűrűt is.”

Az új nemzedék az apai örökség szellemében tervezi jövőjét. Olyan életformát választ, amelyet báró Eöz József méltóságteljesen vállalt. A regény befejezése jelképes: a pecsétgyűrűvel eltemetett Deborah sírja körül „ragyogtak a hegyek”, az ég oly magasan kékllett, hogy végtelennek látszott. „Egy öreg sír fölött orgonabokor nőtt, az orgonabokor tetején pedig madár fűtült.

A kisleány ugrálni kezdett az anyja karjai között, és reámosolygott a madárra.”

Reményt sugalló sorok.

S hogy a történelem sodrában alakuló családi történet, a további nemzedékek sorsa milyen lett volna, az a tervezett folytatásból derülne ki.

Ennek megírására a korai halál már nem adott időt.

KÖKÉNYESI NIKOLETTA

SAJTÓNYELVI SZÖVEGEK ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEI

1949 után egészen 1989-ig a politikai nyelvhasználatot egy félig-meddig mesterségesen létrehozott nyelvezet jellemezte. Ez a nyelvhasználat mind mondatszerkesztésében, mind jelentésében változatlan maradt a rendszerváltásig. A nyelvváltozat részben a munkásmozgalmi, részben pedig a szovjet politikai nyelvből, valamint a magyar városi kispolgári munkásnyelvből tevődött össze. A hivatalos megnyilatkozásokat egyfajta kiegyensúlyozottság és pátoasz jellemezte.

A politika nagy mennyiségű nyelvi sémát dolgozott ki és működtetett évtizedekig. A korszak legjellemzőbb nyelvi formája a kijelentő módú, jelen idejű, cselekvő alany nélküli mondat volt. Az újságíróknak is nagy szerepük volt abban, hogy ezek a formák elterjedhessenek.

A nyolcvanas évek közepén színre lépő új politikai nemzedékváltozást hozott az addig merev és tartalmilag kiüresedett politikai nyelvhasználatba. Ez egy új korszak kezdetét jelentette a politikai nyelvhasználatban, melynek jellemzője a változatosság és az egyéniség felszínre kerülésének lehetősége.¹ A kialakult helyzet a kutató számára is teret nyit arra, hogy a rendszerváltás utáni sajtó jellemzőit és változásait különböző eszközök és módszerek segítségével feltárja.

A rendszerváltás utáni sajtónyelvi szövegeket nem kizárólag nyelvészeti, stilisztikai módszerrel, hanem textológiai, retorikai, médiaelméleti és ideológiai szempontból elemzem.

A modern technikai fejlődés hatására, a számítógép és az internet elterjedésével a világ információinak áramlása felgyorsult. Az országos napilapokat immár interneten is olvashatjuk. Ennek hatására az elemzés során a textológiai szempontokat is figyelembe kell venni. Meg kell vizsgálni, hogy az újságcikkek változatlanul kerülnek-e át online formátumba, vagy esetleg javított, átszerkesztett verzió kerül fel az internetre.

A következőkben felvázolom a cikkek retorikai elemzésének munkamenetét. Először az írások pragmatikai körülményeit kell meghatározni, majd a cikkeket a tömegtájékoztató műfajok típusaiba kell besorolni. Ezek után következhet a beszéd szerkezetének elemzése. Cicero nyomán a szónoki beszéd hagyományosan hét részből áll, melyek a következők: principium, narratio, digressio, propositio, argumentatio, refutatio, peroratio.² A napilapok cikkeinek vizsgálata arra irányul, hogy az imént felsorolt beszéd-

¹ Vö. TOLCSVAI NAGY Gábor, *Alkotás és befogadás a magyar nyelv 18. század utáni történetében*, Bp., Áron, 2004.

² ADAMIK Tamás, A. JÁSZÓ Anna, ACZÉL Petra, *Retorika*, Bp., Osiris, 2005, 373.

részek ugyanolyan formában lelhetők fel a modern kori szövegekben, vagy esetleg az egyes antik beszédrészek átalakult formában vannak jelen.

A cikkek elemzésekor fontos megvizsgálni a szövegek érveléstechnikáját is. A szövegrészek feladatainak vizsgálata után az elokúció megvalósulását kell részletesen elemezni az adott cikkekben. Figyelnünk kell a nyelvi normák, a szabatos fogalmazás, a kellő szóhasználat megvalósulására. Az elokúciós eszközök közül a legfontosabb mégis az ornatus, azaz az ékesség. Ezzel kapcsolatban meg kell vizsgálni a szóképek, szó- és mondatalkatok jelenlétét a szövegben.³ Ezt a kérdést kvantitatív módszer segítségével is vizsgálhatjuk. A kapott adatokból pedig eldönthetjük, hogy például a metafora vagy akár a szimbólum milyen mértékben van jelen a sajtónyelvben és annak műfajaiban. A számítások elvégzése arra is választ adhat, hogy mely műfajra a legjellemzőbb az egyes trópusok jelenléte. Az is érdekes kérdés, hogy melyik költői kép az, amely a legjobban képviselteti magát az egyes sajtóműfajokban. Ezt a vizsgálatot ki kell terjeszteni a cikkek konkrét szövegein kívül a sajtónyelvi címadásra is. Az újságírók a címadásban arra törekednek, hogy figyelemfelkeltő, úgynevezett blikkfangos címek kerüljenek a lapok hasábjaira. A stilisztikai és nyelvi megformálás mellett arra is figyelemmel kell lenni, hogy az elokúciós eszközök segítségével hogy érhető el a meggyőzés és az esetleges manipuláció.

A cikkek egyik előnye a szónoki beszéddel szemben, hogy a nyomtatásban megjelenő szöveg javítható. Ezzel a lehetőséggel azonban a szerzők nem minden esetben élnek. A cikkek esetében elmarad az azonnali visszajelzés, ezt a szerző csak később kapja meg. A szónok beszéde előadásakor nonverbális eszközöket is alkalmaz, hogy a hatást fokozza. Az újságíró a verbalitáson kívül élhet az illusztrációval is. A két eszköz együttesen váltja ki a megfelelő hatást az olvasóban. Fontos tehát a sajtó szövegeinek és a sajtó vizuális információinak retorikai elemzése is. Mindegyik napilapnak megvannak a specifikus stilisztikai jellemzői, így egyetérthetünk Róka Jolán meglátásával, miszerint az újság mint szövegalkotó sok tekintetben párhuzamot mutat a rétorral.⁴ Ha Róka Jolán nézetét elfogadjuk, akkor azt is könnyen beláthatjuk, hogy ha a rétor beszéde kiművelésével és gondos stilisztikai szerkesztésével éri el a hatást, akkor ugyanennek a napilapokra is igaznak kell lennie. Tehát a rétorhoz hasonlóan a napilapok is rendelkeznek egy kiforrott, hagyományokból táplálkozó összetett stílussal, mely magában foglalja a tudományos, a hivatalos és szépirodalmi stílust egyaránt.

Az újságírás folyamatában megjelennek olyan háttértényezők is, amelyekkel az olvasó nem közvetlenül szembesül egy napilap olvasása közben. Az egyik ilyen tényező, ami a sajtót is nagymértékben meghatározza: a tömegek manipulálása. A sajtó a politika egyik szócsövévé vált, és a kommunikációs stratégiák tudatos alkalmazásával a tömegek befolyásolását is jól irányítottan alakítja. A rendszerváltás után a politikai pártok kialakították saját sajtóorgánumaikat. A korábbi egyoldalú tájékoztatással szemben adva volt a lehetőség az újságírás többszínűségének megteremtésére, de a napilapok mégis az egyes

³ GÁSPÁRI László, *Retorika*, Bp., Nemzeti, 1988, 83–84.

⁴ RÓKA Jolán, *Az újságírók szerkesztési és stílustipológiája*, Nyr, 1986, 449–457.

pártok hű kiszolgálóivá váltak. A teljesen befolyásolásmentes hírlapírás mind a mai napig nem valósult meg. A szerkesztőségben folyó munka ma is visszatükrözi a pártállamban megszokott módszereket. Öncélúan emelnek ki híreket saját érdekeiknek megfelelően. Egyes híreket ennek megfelelően felnagyítva, másokat pedig eldugva, kisebb terjedelemben közölnek. A cikkek szerzői a szerkesztéskor szokásszerű fordulatokhoz, valamint fogalmazási és szemléltetési panelekhez nyúlnak.

Jelen tanulmány négy tudósítás elemzését tartalmazza. A kiválasztott szövegek 2005 novemberében a Magyar Nemzet és a Népszabadság hasábjain jelentek meg. Az írások vezető hírek voltak, melyek az adott napon közös témát dolgoztak fel. A vizsgált korzakra és a hazánkbeli sajtó–közönség viszonyra jellemzőek a szelektív észlelés elméletének ismérvei. Joseph Klapper *A tömegkommunikáció hatásai* című munkájában azt az álláspontot képviseli, mely szerint az emberek válogatnak az őket érő információhalmazból. A társadalom tagjai azokat az információkat keresik, amelyek saját nézeteiket erősítik meg, és kerülnek azokat, amelyek véleményükkel ellentétesek. Klapper a szelektív három szintjét különböztette meg. Az első a szelektív válogatás szintje, mely azt jelenti, hogy az emberek nem is olvassák azokat az újságokat, melyekről tudják vagy érzik, hogy szembenállnak saját meggyőződésükkel. A második szint a szelektív észlelés szintje: ha az olvasó akarata ellenére mégis találkozik olyan üzenetekkel, amelyek ellentétesek saját meggyőződésével, akkor azokról tudomást sem vesz. A harmadik a szelektív emlékezés szintje, melynek során az olvasó megjegyzi ugyan az ellenvéleményeket, de azokat hamar el is felejt. ⁵ Véleményem szerint az országos napilapok olvasótáborára mind a három szelektálási szint igaz. Annnyival egészíteném ki a szelektív emlékezési szint ismérveit, hogy abban a stádiumban, amíg az olvasó megjegyzi a másik álláspont nézeteit, arra használja fel ezeket a meggyőződésével ellentétes véleményeket, hogy még jobban megerősítse saját állásfoglalását.

A textológiai vizsgálat során a szövegek minőségét két forrás alapján lehet feltárni. Az egyik forrást a hagyományos formában megjelent újságcikkek, a másik forrást pedig az internetre felkerült írások adják. Az analízis során a nyomtatásban megjelent cikkeket hasonlítottam össze az online formában megjelent cikkekkel.

Mind a két országos napilap interneten elérhető archívumában megtalálható a négy kiválasztott írás teljes szövege. A Magyar Nemzet és a Népszabadság négy hagyományos cikke közül kettő eltérést mutat az online formátumban megjelent cikkektől. A Magyar Nemzet és a Népszabadság egy-egy írása teljesen más cím alatt került fel az internetre. Ezáltal megnehezedik a cikkek kereshetősége. A Magyar Nemzet online és hagyományos cikkeinek szövegeiben nem mutatható ki más eltérés. A Népszabadság esetében az említett címadási eltérés mellett arra is találtam példát, hogy az online cikkbe bekerült egy olyan bekezdés, amely a nyomtatott cikkben nem szerepelt.

Sajátos retorikai beszédhelyzetnek minősülnek napjaink tömegtájékoztató műfajai. „A sajtó, azaz a nyomtatott és elektronikus tömegtájékoztató alapvető rendeltetése, hogy

⁵ Vö. Denis MCQUAIL, *A tömegkommunikáció elmélete*, Bp., Osiris, 2003, 359–386; BAJOMI LÁZÁR Péter, *Manipulál-e a média?*, Médiakutató, 2006 nyár, 5–6.

másokat értesítsen a jelenségekről és eseményekről, valamint azokat magyarázza, és ezáltal hozzásegítsen helyes értelmezésükhöz, a megfelelő álláspontok kialakításához.”⁶

A tipográfiai eszközök retorikai eszközként is érvényesülnek, hiszen az olvasók figyelmét bizonyos közleményekre irányítják. Ezáltal a tipográfiai sajátosságok propagandisztikus feladatokat is ellátnak. Ennek értelmében elengedhetetlen a sajtónyelvi szövegek elemzésekor a képaláírások és a kép viszonyának elemzése is.

2005. november 7-én a Magyar Nemzet *Változást hirdet a Szövetség* című cikkének képaláírása Orbán Viktor beszédéből származik (*Kormányzati izgatóság helyett újra nyugodt erőre van szükség*). A mondat fontossága abban áll, hogy kellő mértékben támasztja alá a főcím és a cikk mondanivalóját. A másik Magyar Nemzet-cikk a *Fidesz-nyilvánosság a Millenárison*, melynek képaláírása (*A „Balegyenes” és a „Szélvész”*) illik ugyan a képhez, de ezt csak a szöveg elolvasása után igazolhatjuk. A napilap ezzel a szerkesztési eljárással is a cikk tartalmára irányítja a figyelmet.

A Népszabadság *Orbán: Nem előre, utánam* című írását illusztráló képaláírás szövege (*Lelkesedés, derű, mozgósítás*) tulajdonképpen nem is mondat, hanem csak névszói felsorolás. A hangsúly az utolsó szón van. A cikk tartalmával és a képpel egyaránt harmonizál ez a képaláírás. A Népszabadság az MSZP gyűléséről szóló *Akció, kaland, szélkakastáblákkal* című írásának képaláírása sem tartalmaz igét (*Tagtoborzó kampánynyitó a Fiatal Baloldalnál*).

A sajtónyelvi szövegek esetében a betűformáknak is nagy jelentősége van, hiszen a különböző betűváltozatok jelentéshordozó szerepet is betöltenek. Épp a betűformák révén különbözik az újságszöveg más nyomtatott szövegfajtáktól.⁷ A címek betűformája eltér a két napilapban. A Magyar Nemzet vékonyabb, kurrens betűket használ a címek szerkesztésekor, míg a Népszabadság félkövér betűkkel szedi a címeket. Az alcímek a Magyar Nemzetben dőlten, míg a Népszabadságban álló betűvel jelennek meg. Jelentéshordozó szerkesztési eljárást tapasztalhatunk a kiválasztott négy cikk esetében is. A 2005. november 7-én megjelent Magyar Nemzetben a Fidesz Magyar Polgári Pártról szóló cikkek címeit nagyobb betűmérettel szedik, mint a rivális pártról szóló cikkeikéit. A Népszabadságnál ugyanez épp fordítva van.

A korszak médiaelméleti, illetve a korpusz textológiai és tipográfiai sajátosságainak bemutatása után rátérhetünk a sajtónyelvi szövegek retorikai elemzésére. A retorikai vizsgálat eredményeit cikkenként fogom ismertetni. A retorikai szövegek elemzése során Cicero által meghatározott beszédegységeket vetettem össze a sajtónyelvi szövegekben fellelhető szövegrészekkel. Azonban az antik és a modern retorikai szövegek összehasonlításánál figyelembe kellett venni, hogy a szövegek helyzete mindig függ a társada-

⁶ WACHA Imre, *A korszerű retorika alapjai*, Bp., Szemimpex, 1998, II, 146–147.

⁷ KABÁN Annamária, *Két erdélyi magyar napilap nyelvi vizsgálata = Társadalmi és területi változatok a magyar nyelvben*, szerk. KONTRA Miklós, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézet, 1992 (Linguistica series A Studia et dissertationes, 9) 62.

⁸ Walter DIECKMANN, *A politikai kommunikáció stílusa = Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*, szerk. SZABÓ Márton, KISS Balázs, BODA Zsolt, Bp., Universitas, 2000, 95.

lom állapotától és berendezkedésétől.⁸ A stílus szorosan összefügg a kontextussal, mégpedig nemcsak a nyelvi, szövegbeli tényezőkkel, hanem a tágabb értelemben vett kontextussal, a közlő körülményeivel és a társadalmi szempontokkal is.⁹

A Magyar Nemzetben a Fidesz Magyar Polgári Párt gyűléséről tudósító cikk főcíme (*Változást hirdet a Szövetség*) az eseményközlő¹⁰ címek típusába tartozik. A cím jó megválasztása a figyelemfelkeltés eszköze lehet. Az antik retorikában a közöny legyőzése és a figyelem felkeltése a kezdő szövegrész feladata volt. A sajtónyelvi szövegek esetében ezt a szerepet a cím veszi át. A cikk a megszakított bevezetés módszerét alkalmazza, melynek hatáskeltő szerepe van. A cikk propozíciójában az újságíró beszámol a nagygyűlésen elhangozottakról. A bizonyítás során a címben megjelenő változás okait és szükségességét igazolja az újságíró a politikus beszédéből vett mondatokkal. Az átalakulás szükségességéről számos probléma felsorolásával győzi meg a választókat, az olvasókat.

Az újságcikk propozíciójában és argumentációjában szereplő mondatok háttérben a jobboldal elitélő véleménye is megjelenik a kormány politikájáról és magatartásáról. A kormány mentalitásától teljesen elzárkózik a jobboldal (*a Fidesz hármás értékrendjét – munka, család, nemzet – ki kell egészíteni a tisztesség fogalmával*). Olyan szavak, jelképes kifejezések jelennek meg ebben a mondatban, melyek felülről uralják a politikai vitákat. E jelképes fogalmaknak olyan érzelmi konnotációjuk van, amely jóval túlmutat a szűken vett jelentésükön, és emiatt könnyen a manipuláció eszközeivé válnak.¹¹ Véleményem szerint ezt a mondatot azért volt fontos kiemelnie mind a pártelnöknek, mind az újságírónak, hogy ezzel a választók bizalmát elnyerje. Ilyen eszköz az is, hogy a jobboldal beismeri az addig elkövetett hibákat, amelyeket nem akarnak többé elkövetni, illetve az is, hogy a kormány által létrehozott hasznos intézkedéseket elismeri. Az ilyen mondatokkal elért hatások arra szolgálnak, hogy a hazánkban élő nagyszámú ingadozó szavazót meggyőzzék arról, hogy 2006-nak valóban a változás évének kell lennie.

A befejezés nem tartalmaz összegzést. A befejezés érzelmi töltését a címben megjelenő politikai szlogen megismétlése adja. A propaganda a politikai mítosz része, mely olyan szimbólumokat tartalmaz, melyeket meghatározott politikai tevékenységek igazolása végett hívnak segítségül.¹² Ebben az értelemben jelenik meg a Változás 2006 mint politikai szlogen.

A Fidesz második szövetségi gyűléséről szóló Népszabadság-tudósítás címe Orbán Viktor beszédéből kiragadott mondat (*Orbán: Nem előre, utánam*). Ez az igei állítmánytól mentes cím ugyan felkelti az olvasók figyelmét, de az újságíró csak azért választotta

⁹ JAKUSNÉ HARNOS Éva, *A nyomtatott sajtó hírei a diskurzuselemzés szemszögéből*, Nyr, 2002, 147.

¹⁰ KEMÉNY Gábor, *Milyen címen?: Címzavakban a sajtónyelvi címadásról = Szaknyelvi divatok*, szerk. BÍRÓ Ágnes, Bp., Gondolat, 1989, 103.

¹¹ Paul RICOEUR, *Politikai nyelv és retorika = Szövegváltozatok a politikára: Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus*, szerk. SZABÓ Márton, KISS Balázs, BODA Zsolt, Bp., Universitas, 2000, 58.

¹² Harold D. LASSWELL, *A hatalom nyelve = Szövegváltozatok a politikára, i. m.*, 18.

a politikus beszédéből vett idézetet, hogy az igazodjon a cikk tartalmához.¹³ A figyelem felkeltése az antik retorikában a kezdés feladata volt. Ezt a funkciót, ahogy már említettem, a sajtónyelvi szövegek esetében a cím veszi át.

A cikk a kezdés során felsorolásszerű megállapításokat közöl, melyekkel az újságíró röviden előlegezi a tárgyalás főbb elemeit. Ezt a módszert az antik retorikában egy bonyolult ügy tárgyalásakor alkalmazták. Ebben a cikkben ez a retorikai elem módosult formában van jelen, és az újságíró a hatni akarás eszközeként használja fel. A következő rész az átmenet, mely a propozícióban tárgyaltak rövid ismertetését tartalmazza. A tárgyalás során a nagygyűlésről kapunk információkat, melyeket a bizonyítás során felhasznál az újságíró. Az indukciós érvelés lehetőséget ad arra, hogy az újságíró sok egyedi tényezőt vonhasson le általános, a jobboldallal kapcsolatos törvényszerűségeket. A cikk szövegében több olyan szó, kifejezés és megállapítás szerepel, mellyel az újságíró könnyen tudja ideológiai nézeteit igazolni (*panelek ismétlése, Magyarország királya*). A cél az, hogy a két párt közötti különbségeket ilyen és ehhez hasonló példákkal tudatosítsák az olvasókban. A manipulációhoz az is hozzátartozik, hogy negatív dolgok említésével állítsák saját oldalukra az állampolgárokat.

A befejezés során rejtett érzelmi befolyásolás jelenik meg, melyet a gondolatjeles betoldás vált ki az olvasóból. Az igazolás csúcspontja is ez a betoldott tagmondat. A politikai propaganda kedvelt eszköze a többjelentésű szavak tudatos használata. Ezt az eszközt alkalmazza a cikk írója az utolsó mondat megfogalmazásakor (*A szövetségi gyűlés végén néhány másodpercig szinkronban szólt a változás reklámenéje és a székyel himnusz – melyet a jelenlevők énekeltek –, majd a gépek elhallgattak*). Ebben az esetben nemcsak a hangszórók elhallgatásáról van szó, hiszen a cikkben nincs szó hangosításról, hanem az újságíró úgy gondolja, hogy a jobboldal gyűlésén megjelent emberek is gépek, akik egy betanult dolgot szajkóznak. Walther Dieckmann szerint, ha a hallgató előtt ismert a beszélő politikai álláspontja, akkor azt is tudni fogja, hogy milyen céllal használják a szót.¹⁴ A hazai sajtó elkötelezettségeit ismerve elképzelhetőnek tartom, hogy a Népszabadság olvasói számára egyértelmű volt az utalás.

A Fidesz-MPP nagygyűléséről beszámoló két cikk összehasonlításából észrevehetjük, hogy melyik napilap milyen dolgok említését tartja fontosnak. A Népszabadságban szereplő híradás kevésbé számol be a beszédben megjelenő témákról, de bővelkedik kétkedő megjegyzésekben, valamint „érdekes” információkban. A Magyar Nemzet ezzel szemben, noha érzékelteti politikai irányultságát, mégis úgy érzem, hogy egy fokkal realisabban ad képet a nagygyűlés eseményeiről.

A Fiatal Baloldal által szervezett gyűlésről szóló híradásokat szintén ennek a két lapnak a 2005. november 7-i számában megjelent cikkek alapján elemeztem.

A Magyar Nemzet főcímében már érzékelhető, hogy a baloldal által szervezett eseményen sérelem érte a Fideszt: „*Fidesz-gyalázás a Millenárison*”. Természetesen a cikk

¹³ KEMÉNY, *i. m.*, 109.

¹⁴ Walter DIECKMANN, *A szavak tartalma = Szövegváltozatok a politikára, i. m.*, 38.

soraiból nyilvánvalóvá válik az olvasó számára, hogy mit takar a választott „szenzációs”¹⁵ főcím. A figyelem felkeltése a korábbiakhoz hasonlóan itt is a cím feladata.

A bevezetés során érdekes technikát alkalmaz a szerző. Egy a rendezvényen elhangzott bonyolult választási kérdést taglal, mely a szöveg későbbi egységeiben meg sem jelenik. Valószínűleg a szerző az újságolvasók számára kívánta megkönnyíteni az értelmezést. A tárgyalásban az eddig megszokott módon a rendezvény eseményeit olvashatjuk, ebben benne rejlik a bizonyítás is. Az argumentáció legfontosabb mozgója az, hogy élesen elválasztható legyen a két politikai csoportosulás. Minden csoport totális mítoszában megtalálhatók olyan összetevő elemek, melyeket a felsőbbség igazolására használnak.¹⁶ A szerző csak a fogalmazással és az események közlésével éri el a hatást. A befogadónak kell olvasnia a sorok között ahhoz, hogy a rejtett információkat értelmezze. Egy esetben mutat egyezést a két tábor politikája, és ez a választási kedv felkeltése. Ahogy a Népszabadság cikke a Fidesz nagygyűléssel kapcsolatban megjegyezte képaláírásában, hogy a jobboldal mozgósít, úgy a Magyar Nemzet is felhívta erre a figyelmet a baloldal gyűlésével kapcsolatban: „*Gyerünk haza! Meg kell találni a hasonlóan gondolkodókat, képviselni és meggyőzni az embereket a szocialisták politikájának helyességéről.*”

A cikk befejezése eltér az eddig tárgyaltaktól. Sem érzelmi töltést, sem összegzést nem tartalmaz. A szöveg úgy és ott ér véget, amikor és ahogy a rendezvény is befejeződött. Az újságíró személyes döntésén múlt, hogy nem kommentálta az eseményeket.

A Népszabadság cikkének főcíme érdekes és figyelemfelkeltő (*Akción, kaland szélkakastáblákkal*). Az erősen hangsúlyozott, inkább a szenzációt megragadó főcím teljesen elszakad a cikk tartalmi mondanivalójától. Ha az olvasó nem olvassa végig a cikket, akkor a főcím ismeretében még nem fogja tudni, miről szól a beszámoló. Ha nem volna alcím (*Gyurcsány Ferenc demokratikusabb, többszólamú parlamentet szeretne*), akkor az olvasó a főcímből nem tudná még azt sem, hogy milyen politikai eseményről tudósít az újságíró. A Népszabadság főcímében szereplő *szélkakastáblák* szó értelmezhetetlen. Ismereteim szerint a szélkakas olyan eszköz, amely a szél irányát mutatja. Azonban tudjuk, hogy ehhez a szélkakasnak semmi szüksége nincs táblákra. A két fogalom ilyen módon való összekapcsolása nem igazi szókinésbővülés, így ezt csak egyszeri szóhasználatnak fogadhatjuk el.¹⁷ A főcím a figyelemfelkeltés eszközeként „jól működik”.

A bevezetés során a szerző röviden felsorolja a tárgyalásban szereplő főbb pontokat. Ezeket a felsorolt elemeket fejti ki a propozícióban. A megszokott módon a beszéd maga az események leírása, mely magába foglalja a bizonyítást is, hiszen az ellentáborban történetek megerősíthetik azt, hogy a saját táborunk jó úton halad. A cikk túlnyomó része a Fidesszel és pártelnökével foglalkozik (*Orbán az ókori Róma császáranak képzei magát. Úsztatta a koronát, kétéves költségvetést csinált, negligálta a parlamentet, megszállta a rádiót és a televíziót, hidat foglaltatott, de „2002-ben a Monarchia érdeklődés*

¹⁵ KEMÉNY, *i. m.*, 104.

¹⁶ LASSWELL, *i. m.*, 22.

¹⁷ KEMÉNY, *i. m.*, 106.

hiányában elmaradt. Orbán kedvenc gyümölcse a narancs volt, most szőlőben utazik. A császár meztelen – mondta a FIB elnöke”). Az itt felsorakoztatott metaforák és megszemélyesítések a manipuláció eszközeként váltak a politikusok kezében. Az újságíró ezen jól hangzó kifejezések leírásával egyrészt tájékoztat, másrészt véleményt formál és irányít. A politikusok az érzelmek felkeltése érdekében ironizálnak, és az emberekben lévő félelmet erősítik az ilyen trópusok használatával.¹⁸

A befejezés során a szerző képre reflektál, és azzal zárja a szöveget, ahogyan az esemény véget ért. A befejezés érzelmi töltését a megjelenő politikai szlogen sugározza (*A piros jól áll*). Ez a politikai szlogen is alkalmazza a többértelműségből fakadó különböző értelmezési lehetőséget. Ezzel a propagandisztikus kifejezéssel a baloldal választói számára egyértelmű jelzést ad arról, hogy pártjuk stabilan áll.

Mint láthattuk, a sajtónyelvi szövegek bizonyos mértékig megőrzik az antik retorikai hagyományok egyes elemeit. Az elokúció is jelen van a jelenkori szövegekben, de már nemcsak az íráskészség ékesítése a cél. Egy-egy trópus felhasználható arra, hogy bizonyos ideológiát erősítsen, vagy éppen cáfoljon. Ennek a szempontnak a kiegészítésére szolgálnak a tipográfiai elemek is.

A négy cikk elemzéséből kiderül számunkra, hogy a stílus akkor megy át a semleges tényközlőből enyhe támadásba, amikor a sérelmek, hibák felsorolására, valamint a viszontválaszokra kerül sor. Mindkét napilap erősebben fogalmaz, amikor a másik oldalt veszi kritika alá. Mind a négy cikkből kitűnik, hogy a politikusok és az újságírók célja egyértelműen az, hogy meghatározzák és közvetítsék az állampolgárokhoz a „mi” és az „ők” kategóriáját. Ez véleményem szerint szerepel mindkét oldal politikai propagandájában és ezzel együtt a sajtóban is. Ugyanez a meghatározás nem feltétlenül nyíltan szerepel az újságok hasábjain, de a megfogalmazások egyértelművé teszik, hogy ki melyik oldalon áll. Ezek után érdemes feltenni a kérdést, hogy létezik-e egyáltalán politikától független sajtó vagy sem.

¹⁸ DIECKMANN, *i. m.*, 97.

LISZTÓCZKY LÁSZLÓ

ARANY ÉS KÉK SZAVAKKAL

Dsida Jenő Mária-élménye

Dsida Jenő rövidre szabott pályája végén, amikor már – s ezt maga is tudta – szünet nélkül és visszafordíthatatlanul Kharón ladikján ült, *Tükör előtt* címmel számvetést készített életéről, földézte szép és szomorú emlékeit. Az önéletrajzi ciklus *A pántos kapukon túl* című darabjában ilyen férfias nyíltsággal, határozottsággal vallotta meg feltétel s kétegy nélküli ragaszkodását egyházához és hitéhez:

Zarándok lettem és hívő keresztény.
Kedves virágom: zsenge barkaág.
Hiszem, hogy Krisztus és a szent kereszt: tény
és rajta kívül minden hiúság.

Egész lényét és költészetét átható vallási élményét, a római katolikus egyház iránti szeretetét és hűségét a családi házból hozta magával. Szülei buzgó keresztények voltak, akik gyermekeiket gondos és szigorú vallásos nevelésben részesítették. Ez megnyilatkozott a templomi szertartások rendszeres látogatásában, a vasárnaponként elmaradhatatlanul megismétlődő szentmise-hallgatásokban, a hívők számára előírt szentségek felvételében, a közös szentgyónásokban és szentáldozásokban. Családi életüket és szokásaikat is az egyház tanításaihoz és vallási szükségleteikhez igazították, el nem mulasztották például a napszakokhoz és a közös étkezésekhez fűződő imákat.

Számos tanújelét adták Mária iránti szeretetüknek. Különös tisztelet fűzte őket a lourdes-i Szűzanyához. A rózsafüzér a legkedvesebb imáik közé tartozott. Májust, a tavasz és a virágok hónapját évről évre Szűz Máriának szentelték, részt vettek a templom földíztetésében, a közös ájtatosságokon. A *Lorétói Litánia* nemcsak vallási áhítatával, hanem költői szépségével, gyönyörű metaforáival is megragadta Dsida Jenő fantáziáját.

Lelkesen bekapcsolódtak az egyház karitatív tevékenységébe. Az édesapa, Dsida Aladár – a *Katholikus Élet* 1924. április 6-i számában megjelent híradás szerint – tagja volt a *Katholikus Charitas* 60 fős választmányának.¹ Az édesanya, csengeri Tóth Margit belépett a ferencesek harmadik, világi rendjébe.

Tovább mélyítette és gazdagította vallási életüket, hogy az 1920-as évek közepén baráti kapcsolat jött létre köztük és egy Olasz Péter nevű jezsuita szerzetes között.

¹ Idézi LÁNG Gusztáv, *Dsida Jenő költészete*, Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 2000, 6. és 259.

Olasz Péter egyik irányítója és tevékeny résztvevője volt a Trianon után megújult erővel kibontakozó, a magyar kisebbség megmaradását is szolgáló erdélyi római katolikus vallási mozgalmaknak. Nagyváradon született 1895-ben, s ott is halt meg 1952-ben. 1910-ben lépett be a jezsuita rendbe. 1924-ben rendfőnöke utasítására az anyaországból – a kalocsai jezsuita gimnáziumból – Erdélybe helyezte át székhelyét, hogy az ottani kis létszámú jezsuita közösség talpon maradását, az elárvult erdélyi magyarság – mindenekelőtt a római katolikus ifjúság – lelki gondozását szolgálja. Szerteágazó tevékenysége központjává Dsida Jenő szülővárosát, Szatmárnémetit jelölték ki.

A Dsida-családdal kialakult szoros kapcsolatának egy könyv a legérdekesebb és a legbeszédesebb dokumentuma. 1926-ban Szatmárnémetiben *A mai férfi életútja* címmel tanulmánykötete jelent meg, melynek tizennégy fejezete közül kettőt – a két leginkább világi tárgyút és a legkevésbé szerzetes tollára valót – Dsida Aladár írt. Az elsőnek *A párbaj* a címe, s szerzőjét két – a téma által időszerűvé avatott – ranggal ruhazza föl: „volt császári és királyi kapitány, okleveles vívómester”. A költő neveltetését, kibontakozó világképét illetően még fontosabb a másik írás, *A keresztény családi élet*. Az egyszerű, szabatos stílusban megfogalmazott, jól megszerkesztett és gazdag példaanyaggal illusztrált fejtegetés betekintést nyújt a Dsida-család mindennapjaiba, legbensőbb titkaiba s általában a korabeli erdélyi keresztény családok életébe. Dsida Jenő szülei a benne rögzített erkölcsi normákhoz igazították gyermekeik vallásos nevelését. A jó keresztény férfiú „családi tűzhelyén – olvashatjuk például az utolsó bekezdésben – sohasem alszik ki az istenfélelem és az isteni szeretet szent tüze, melyet a naponkénti imádság, a vasárnap megszentelése és a szentségek felvétele által éleszt és táplál”.² A keresztény családi élet legfőbb mintájának és mércéjének a Szent Családot tekinti. Szent József, Szűz Mária és a kis Jézus példát nyújt a szegénység méltóságteljes elviseléséhez is: a nélkülözések közepette „a család gondoljon a Szent Családra, amelynek tagjai nagyon is szűkös viszonyok közt éltek, s mégis a legboldergabb emberek voltak a világon”.³

A szemtanúk, a beavatottak tájékozottságával számolt be Olasz Péternek az ifjúságra és Dsida Jenőre gyakorolt hatásáról Pakocs Károly, a jeles költő és elbeszélő, aki azokban az években püspöki titkárként Szatmáron gyakorolta papi hivatását. Ő természetesen személyesen ismerte mindkettőjüket, a püspökségen maga is többször vendégül látta s már neves lírikusként (első verseskönyve Szatmárnémetiben jelent meg 1919-ben) tanácsokkal látta el a költői pálya küszöbén álló Dsidát. Emlékeit 1956. szeptember 17-én

² DSIDA Aladár, *A keresztény családi élet* = P. OLASZ Péter, *A mai férfi életútja*, Satu-Mare (Szatmárnémeti), 1926, 64. – Dsida Aladár családjában hagyomány volt a római katolikus vallási mozgalmakban való aktív szerepvállalás. Győrben élő bátyja, Dsida Ottó (1874–1946) például egy ideig a magyarországi Actio Catholica mozgalom alelnöki tisztét töltötte be.

Említést érdemel, Dsida Jenő irodalmi ambícióinak a forrásvidékére is némi fényt vet, hogy apai nagybátyja is megismerkedett a nyomtatott betű örömeivel. Nemrég került a kezembe a Győri Szemle 1934. január-márciusi száma, amelyben *A magyar nemzeti gondolat és a Kisfaludyak* címmel jelent meg tanulmánya (78–83). Matematika–fizika szakos gimnáziumi tanár, majd tankerületi királyi főigazgató volt. Unokája, Dsida Ottó tájékoztatása szerint korabeli pedagógiai szaklapokban több-kevesebb rendszerességgel publikált. Említett esszéje irodalmi érdeklődéséről tanúskodik.

³ *Uo.*, 58.

többek között így idézte föl Gömri Györgynek: „Az ifjúság lelki vezetője (nem hittanárra) abban az időben P. Olasz Péter jezsuita volt, aki a gimnáziumhoz közel levő püspöki konviktnak tanulmányi felügyelője és a diák-ifjúsági Mária-kongregáció vezetője volt. Eredeti, bár nem mindenben szerencsés módszerével, tolsztojánus elveivel igen nagy befolyást gyakorolt az ifjúságra. Dsida Jenőre is. A fiúk állandóan P. Olasz körül zsi-bongtak, aki kétségtelenül széles körű tudásával, főképpen a természettudományok terén való tanultságával és beszéderejével lekötötte őket.”⁴

Szatmárnémetibe érkezésétől az 1920-as évek végéig Olasz Péter töltötte be a lelki irányító, a gyóntatóatyja szerepét Dsida Jenő mellett.⁵ A „diák-ifjúsági Mária-kongregáció vezetője”-ként hatékonyan – szülein kívül talán a leghatékonyabban – ösztönözte és formálta a pályakezdő költő Mária iránti tiszteletét is. Ifjú barátja bizonyára többször kézbe vette és föllapozta például a korabeli erdélyi Mária-kultusz egyik értékes és fontos dokumentumát, *A Mária-kongregáció kézikönyvét*, mely 1925-ben jelent meg Kolozsvárt a jezsuita páter szerkesztésében.

Kapcsolatuk nem szakadt meg 1925 szeptembere, Dsida Jenő Kolozsvárra költözése, az I. Ferdinánd Tudományegyetem jogi fakultására történt beiratkozása után sem, ahová egy év elteltével a szülők is követték súlyos szívbetegségben szenvedő gyermeküket. Olasz Péter egyengetni próbálta pártfogoltja költői érvényesülését is. Dsida az idő tájt egyik legjobb barátjával, Bányai (eredeti és akkor használt nevén: Baumgarten) Lászlóval közös verseskötet kiadását tervezte. Ez ügyben a páter levelezést folytatott a berlini Magyar Intézet lektorával, Farkas Gyulával, aki egy magyar nyelvű kiadó vezetőjeként számos – elsősorban határon túli szerzők által írt – könyv megjelenését támogatta.⁶ A Jóbarát című, 1925 és 1928 között Kolozsvárt megjelent keresztény ifjúsági lap, melynek Olasz Péter társszerkesztője volt, Dsida hat istenes versét közölte. Közülük egyet a folyóirat 1925. november 15-én rendezett kolozsvári műsoros délutánján is fölolvastott.⁷

Olasz Péter ajánlására és közvetítésével került Dsida Abafájára báró Huszár László családjához, ahol – hogy szülei anyagi gondjain enyhítsen – 1928 októberétől 1929 júliusáig házitanítóként dolgozott.

Abafájáról hazaküldött leveleiben engedelmes gyermekként rendre beszámolt vallási életéről is. Ezek arról tanúskodnak, hogy az Istenhez való viszony életének egyik köz-

⁴ *Levél Dsida Jenő fiatalkori éveiről = Tükör előtt: In memoriam Dsida Jenő*, vál., szerk., összeáll. POMOGÁTS Béla, Bp., Nap, 1998, 30.

⁵ Később, az 1930-as években ezt a szerepet Márton Áron vette át tőle, akit 1932-ben a kolozsvári egyetem lelkipásztorává neveztek ki. Ettől az évtől kezdve ő irányította az erdélyi Római Katolikus Népszövetség egyetemi szakosztályát is, amelynek az ifjúsági tagozata ugyancsak 1932-ben Dsida Jenőt választotta meg elnökévé. 1937. július 31-én Márton Áron áldotta meg Dsida Jenő és Imbery Melinda házasságát a kolozsvári Szent Mihály-templomban. Ott virrasztott a költő halálos ágya mellett is, ő adta föl az utolsó kenetet, s 1938. június 10-én mint az egyházi szertartást végző pap elkísérte utolsó útjára, a kolozsvári Házsongárdi temetőbe is.

⁶ DSIDA Jenő, *Séta egy csodálatos szigeten: Cikkek, riportok, novellák, levelek*. Sajtó alá rend. és bevez. MAROSI Ildikó, a könyvészeti adalékokat összeáll. VÁCZY Leona, Bukarest, Kritérium, 1992, 518–519.

⁷ Dsida Jenő és a Jóbarát kapcsolatát Bodó Márta tárta föl, új adalékokat szolgáltatva a költő és Olasz Péter barátságához is: *Dsida Jenő ifjúkori versei a Jóbarátban*, Művelődés, 2007. február, 18–20.

ponti, minden érzését, gondolatát és cselekedetét átható élményévé vált. A levelek záradékában a legtöbbször Dicsértessék a Jézus Krisztus!-sal köszönt el olvasóitól. Sorai Szűz Mária iránti tiszteletét is dokumentálják. 1929. január 4-én például ezt írta: „Ma fedeztem fel, hogy szép lourdes-i Mária-kép is van a kápolnában.” Ehhez a szentképhez kapcsolódik a január 14-én kelt levél egyik mondata: „Sokat imádkozom, a lourdes-i képet ma már soron kívül felkerestem...” Március 4-én Marosvásárhelyről hazaérkezve tudósította szüleit arról is, hogy előző nap fél tizenkettőkor meghallgatta a szentmisét a barátok templomában, mely „mintha csak a kolozsvári ferencesrendi templom lenne miniatűrben”, s most megint visszatér a régi hétköznapihoz, újra imádkozza például a rózsafüzért. Március 12-én azzal büszkélkedik, hogy vacsora után „hosszú szentséglátogatást” végzett. Május 18-án írt levelében többek között ezeket olvashatjuk: „úgy érzem, hogy az Isten tenyerén élek és akaratótól függök... Imádkozom sokat.”⁸

Az idézett gyermek- és ifjúkori élmények és ösztönzések meghatározták s végigkísérték Dsida Jenő egész alkotói pályáját. Ezek mélyítették el Mária iránti tiszteletét is, s avatták a XX. század egyik legnagyobb és legeredetibb hangú magyar szakrális költőjévé.

*

Mária alakja először *Az utolsó litánia* című, 1925-ben keletkezett költeményében bukkant föl, melyet a májusi Mária-ájtatosságok, a *Lorétói Litániák* élménye ihletett. Soraiból a búcsúzás rezignált hangulata árad: a költő utoljára még fölkeresi a templomot, hogy elköszönjön Május Királynőjétől, s még egyszer elimádkozza a *Lorétói Litániát*.

Az indító és a záró rész a májusi templomi áhítatok elmúlásának, a lélek kiüresedésének szomorú hangulatát idézi, ezzel mintegy keretbe foglalva az ünnepi díszbe öltözött templom és a Mária-ájtatosság érzékletes leírását. Szemléletes képet fest az ünnepi szertartás körülményeiről és kellékeiről, melyre gondos, áldott asszonyi kezek díszítették föl a templomot. A misztikus, magasba szárnyaló atmoszférához hangot az orgona bűgása, illatot a tömjénfüst és a jázmincsokrok, fényt az ablakokon át beragyogó nap, a lobogó gyertyák és az égő villanyszemek, színt a fehér arcú Mária-szobor és a fehér selymü oltárterítő szolgáltat. A fehér, melyben a spektrum valamennyi színe egyesül, a Paradicsom még töretlen ártatlanságának és a megvilágosodott ember végcéljának, a paradicsomi állapot újbóli elérésének szimbóluma, a megdicsőülés, a mennyei út, a tisztaság és az igazság jelképe.⁹

A templomi hangulat pontos, hiteles bemutatása után a költő a *Lorétói Litánia* legszébb metaforáival fordul a Szűzanyához. A párbeszédese könyörgő ima hatását fokozzák a párhuzam és a halmozás régi eredetű, a varázsigék mágikus monotonijára emlékeztető, a finnugor ősköltészetre, a *Kalevalára* is emlékeztető kifejezőeszközei. Ez a részlet a vers legpatetikusabb és legfontosabb egysége, jelképes centruma, mely a címadás révén is külön hangsúlyt kap, s a mű egészének a stílusát alakítja:

⁸ DSIDA Jenő, *i. m.*, 342–368.

⁹ Vö. Hans BIEDERMANN, *Szimbólumlexikon*, Bp., Corvina, 1996, 112.

Olyan szomorú; elmúlik a május
és múltba hal az orgonabúgás
és üressé lesz sok-sok délutánom.

Tömjén-füstösen ragyog be a nap
a fehér-arcu, néma Máriára,
gyertyák lobognak, villanyszemek égnek
és jázmin-csokrok esőzik a szirmot
a fehér-selymü oltárterítőre.

Nézek a finom templomkődön át
a fehér-arcu, néma Máriára
és elmondom Neki
a legutolsó szép litániát!

Titkos értelmű rózsza,
Könyörögj érettünk!
Dávid királynak tornya,
Könyörögj érettünk!
Elefántcsont-torony,
Könyörögj érettünk!
Mária aranyház,
Könyörögj érettünk!...

Úgy sajnálom, hogy elmúlik a május
és múltba hal az orgonabúgás
és úgy sajnálom

a permetező jázmin-szirmokat
meg az utolsó szép litániát!
Szétfoszlik, mint egy tavasz-éji álom
és üressé lesz minden délutánom.

A szintén 1925-ben keletkezett *Angelus* a Szűzanya életének egyik legszebb, legfel-
emelőbb pillanatát idézi. Azt a pillanatot, amikor angyal szállt le Hozzá a földre, köszön-
tötte Őt, és beavatta az isteni titokba, a Szeplőtelen Fogantatás misztériumába. Mária
szelíden válaszolt az angyal szavaira, alázatos lélekkel teljesítette az Úr akaratát.

Lukács evangéliuma így örökítette meg Mária és az angyal találkozását: „az Isten el-
küldte Gábor angyalt Galilea Názaret nevű városába egy szűzhöz, aki egy Dávid házából
való férfinak, Józsefnek volt a jegyese, és Máriának hívták. Az angyal belépett hozzá és
megszólította: »Üdvözlégy kegyelemmel teljes! Veled van az Úr! Áldottabb vagy min-
den asszonynál.« E szavak hallatára Mária meghökkent, és gondolkozni kezdett rajta,

miféle köszöntés ez. Az angyal így folytatta: »Ne félj, Mária! Kegyelmet találtál Istennél. Gyermeket fogansz, fiút szülsz, és Jézusnak fogod elnevezni. Fiad nagy lesz és a Magasságbeli Fiának fogják hívni. Az Úr Isten neki adja atyjának, Dávidnak trónját és uralkodni fog Jákob házán örökké, s országának nem lesz vége.« Mária megkérdezte az angyalt: »Hogyan válik ez valóra, amikor férfit nem ismerek?« Az angyal ezt válaszolta: »A Szentlélek száll rád s a Magasságbeli ereje borít be árnyékával. Ezért a születendő Szentet is az Isten Fiának fogják hívni. Lásd, rokonod, Erzsébet is fogant öregségében, s már a hatodik hónapban van, noha meddőnek mondták. Mert Istennél semmi sem lehetetlen.« Mária így válaszolt: »Az Úr szolgálója vagyok, teljesedjenek hát be rajtam szavaid.« Erre az angyal eltávozott.»¹⁰ Ez az újszövetségi történet ihlette az *Angelust*. Sorai patetikus hangon, ujjongó, kamaszos lelkesedéssel magasztalják Mária Isten által megszabott küldetésének értelmét és szépségét. Jézus, akit testébe fogadott és a szíve alatt hordozott, a világosságot, a reményt, a derűt, a boldogságot hozta a világba. Dsida Jenő a mű megírásának esztendejében érettségizett a szatmárnémeti római katolikus gimnáziumban. A verset feltehetően valamelyik iskolai ünnepség vagy diáktalálkozó ihlette, egyik patetikus hangú részlete ugyanis a diákélet szépségét és vidámságát emlegeti, melyet gyönyörű jelzők sorával is nyomatékosít és ünnepi hangulatúvá fokoz:

Angelus Domini
nuntiauit Mariae.*

S pár alázatos szóval
elvégeztetett,
hogy ragyogjon fel a fény a föld felett!
Pár csendes szóval elvégeztetett,
hogy ne szülessék ember,
ki bízó szemmel égre nézni nem mer!

Hogy oszoljon az ősi ködös átok
és legyenek a földön
lobogó hajú,
ujjongó szavú,
kacagó dalú
kékszemű diákok!...

A földre tüzes Nap-szem nevetett;
Angelus Domini
nuntiauit Mariae –
és Alleluja: elvégeztetett!

¹⁰ *Biblia: Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, Bp., Szent István Társulat, 1979, 1163–1164.

* Az Úr angyala köszöntötte Máriát.

Az idézett alkotás a kereszténységet elsősorban az öröm vallásának tekinti. Jézus egyházának ezt az adottságát és rendeltetését talán Ravasz László jellemezte a legszebben: „A kereszténység az öröm vallása, az evangélium örömhír, Isten örömszerző Isten, mert Atya. Éppen azért lett a kereszténység, azért ragyogott fel a betlehemi csillag, mert Isten nem nézhette a földön az örömtelenséget, mert úgy érezte, hogy dicsőségét örvendő, befelé mosolygó emberek arcán tudja legteljesebben feltündököltetni. Innen van, hogy a kereszténység örömeikkel kezdődik a betlehemi éjszakán; innen van, hogy a Golgota nagy csendessége isteni szünjel a kitörni készülő húsvéti ujjongás bevezetésére; innen van, hogy Jézus sohasem mondotta: sírjátok, aggódjatok, gyötrődjete, hanem unosuntalan egyet ismételtetett: ne féljete! Bízatek, örüljete!”¹¹

Ez a gondolat, a keresztény derű és bizakodás a „poeta angelicus” egész életművét áthatja. Ő a magyar költészet Assisi Szent Ference, aki az életöröm képességét – a *Naphimnusz* költőjéhez hasonlóan – Isten ajándékának, a Hozzá vezető út lépcsőfokának tekintette.¹²

Utolsó vacsora című verse 1928-ban jelent meg a Pásztortűz hasábjain.¹³

¹¹ RAVASZ László, *Gondolatok*, Bp., Kálvin, 1998⁶, 89–90.

¹² *Kereszténység és életöröm* című előadásában többek között ezeket olvashatjuk: „Ő, csodálatos Szent Ferenc. Nincsen semmije, de övé az egész kitárt, napsugaras szabad világ, és övé az Isten. Ő a tökéletes, legteljesebb lemondás, és ugyanakkor ő a legtokéletesebb boldogság. Csak arról mondott le, aminek birtoka nem öröm, de cserébe elnyerte az egész világ boldogságát, szeretetét és sugárzó vidámságát. Azt tanítja nekünk Szent Ferenc, hogy örvendjünk a színeknek, melyek a szemünkbe lobognak. Örvendezzünk az ízeknek, a hangoknak és az illatoknak. Örvendezzünk mindenkor minden tiszta öröme, legyünk feltárt szívű, égő szemű, vidám, örök gyermekek, mert az igazi kereszténynek nincsen mitől félnie és rettegnie.” – DSIDA Jenő, *Égi mezőkön: Vallomások versben és prózában*, szerk., utószó KABÁN Annamária, MÓZES Huba, Bp., Tinta, 2001, 150–151.

¹³ Az egyik Dsida-kötet *Meghal, meghal az én fiam!* címváltozattal és 1923-as keltezéssel közölte a verset: DSIDA Jenő, *Légy már legenda: Összes verse és műfordítása*, szerk. CSISZÉR Alajos, Bp., Püski, 1997, 325. Ebben a gyűjteményben ugyanakkor az általunk idézett címváltozat is megtalálható, amelynek a végén a Kolozsvár, 1928. május 20-i keltezés olvasható (*Uo.*, 310.). Ez a dátum nem a vers keletkezését, hanem megjelenési idejét jelöli, a Pásztortűz 1928. május 20-i számában ugyanis a költemény végén nincs keltezés. Mivel szövegük szóról szóra, ékezetről ékezetre megegyezik, s csupán a címük eltérő, nem volt indokolt mindkét címváltozat közlése, az *Utolsó vacsora* végére illesztett dátum pedig megtévesztő. Az 1923-as címváltozatot az idézett kötet későbbi kiadásából – például a tulajdonomban levő, 2005-ben megjelent „negyedik, változatlan” kiadásból – ki is hagyták, az 1928-as címváltozat félrevezető keltezése azonban benne maradt.

A *Meghal, meghal az én fiam!* címváltozat közreadása feltehetően csupán tévedés volt. Kéziratát nem ismerjük. Érettebb, sikerültebb az 1923-ban keletkezett Dsida-versek átlagánál, publikálása tehát aligha okozott volna gondot a költőnek. Szerkezete, mely a külső események és az azokra felelő „ideg-jelentések” montázszerű váltakozásán alapul, közvetlen előzménye az egy év múlva, 1929-ben keletkezett *Nagycsütörtökön* és a néhány évvel későbbi remekmű, a *Nagycsütörtök* szerkezetének. Nehezen hihető, hogy a költő az 1923-as szövegen egyetlen ékezetnyit javítást sem végzett volna 1928-as közreadásakor...

A fenti fejtegetés saját korábbi álláspontomat is revideálja (*Vonások Dsida Jenő portréjához*, Kolozsvár, Kriterion, 2005, 77.).

A versnek létezik egy minden kétséget kizáróan a költőtől származó címváltozata is: a nagyváradi Erdélyi Lapok 1934. évi 60. száma *Megtörök az ostya* címmel közölte. A címváltozatok föltárásához segítséget nyújtott egykori tanítványom, Urbán László, melyért itt mondok köszönetet.

Ez az alkotás Szűz Máriában a Fájdalmas Anya képét rajzolja meg, szenvedéseinek állít emléket. Az ő szemével láttatja a nagycsütörtök esti vacsora bibliai epizódját, az Emberfia elárultatását és annak látomásszerűen bemutatott következményeit, a Megváltó életének utolsó stációit. Drámai hatást kelt a fiktív „párbeszéd”, mely a külső és a belső történések, a külvilág eseményei és a Mária lelkében, képzeletében lezajló folyamatok között bomlik ki. A gyermekéért a távolban is aggódó és ösztöneivel mindent előre megérző édesanya növekvő félelemmel és szorongással reagál az egyre fenyegetőbbé váló külső körülményekre, átéli a szenvedéstörténet minden mozzanatát, a tragédia teljes kibontakozását:

Kezében megtörik az ostya.
Az arca ólomszürke már.
(Szétzilált ágyán Mária töpreng:
Merre jár, jaj, merre jár?)

Júdás éjsötét szemébe
kapzsi vágyak karvalya ül ki.
(Mária sóhajt csöndesen:
Fájdalmas áldás Jézust szülni.)

– Bizony mondom, az Atyához megyek,
mielőtt a Vigasztalót hoznám. –
(Mária susogva fohászkodik:
Vezérelj haza hozzám!)

Fáklyások lopóznak a hegyre,
az olajfák furcsán összesuhognak...
(Mária egyedül sírdogál:
Mi lesz holnap?)

Hirtelen bűgő szélvihar hördül,
a Cedron morajlón felrián –
(Mária belesikolt az éjbe:
Meghal, meghal a fiam!)

Csökkenti a vers értékét az egységes esztétikai átformáltság törvényének következetlen megvalósulása: a külső körülmények leírása szervesen váltakozik a Mária-monológokkal. A külső és a belső ábrázolás összehangolatlanságát jelzi, hogy a Szűzanya magatartását bemutató harmadik és negyedik sort zárójel választja el a strófák első két sorától. A szerkezetet kissé körülményessé, vontatottá teszi az is, hogy a költő először a saját szavaival beszél el Mária reakcióit, majd meg is szólaltatja őt.

Az egy év múlva, 1929-ben keletkezett *Nagycsütörtökön* szerkezete közeli rokonságot mutat az *Utolsó vacsora* szerkezetével. Ez is Jézus szenvedéstörténetét választja témájául, de nem Máriával, hanem magával az áldozattal láttatja az eseményeket. Ebben is montázszerű párhuzamossággal követik egymást a külső és a belső ábrázolás mozzanatai. Ugyanakkor itt is föltűnik az előző versben tapasztalt következetlenség: a környezetrajz minden átmenet nélkül, szeszélyesen, szervetlenül vált át a Krisztus-monológokba. A versbeszéd drámaibbá, dinamikusabbá válik azáltal, hogy a költő a saját szavaival már nem jellemzi, csupán megszólaltatja lírai hősét, s következetesebben hangolja össze és állítja párhuzamba a természetben, a Megváltó ellen szervezkedő emberek között és a Krisztus lelkében zajló folyamatokat. Elmaradnak a zárójelek is.

A külső és a belső ábrázolás montázszerű váltakozásának és összehangolásának ötlete visszatér az 1933-ban megjelent kötet, a *Nagycsütörtök* címadó versében is.¹⁴ Ebben már tökéletes, szerves és harmonikus a kapcsolat az odakint és a lírai hős érzelmvilágában lejátszódó események, Rónay György szavát idézve: a külső körülmények változásaira felelő „ideg-jelentések” között.¹⁵

Az eltérő eredmény – mutatott rá Kabán Annamária és Mózes Huba¹⁶ – a vershelyzet átalakulásával, a lírai hős személyével is összefügg. A két korábbi versben a költő még kívül állt az eseményeken, az elsőben Máriát, a másodikban Krisztust avatta lírai hőssé, s megelégedett a bibliai helyszín és történet valóság-hű bemutatásával. A harmadikban érvényét veszti a távolságtartó attitűd, az igék egyes szám első személyűre változnak, maga a költő válik – Krisztus arca mögé bújva – a vers hőisévé, aki ugyanazt a magányt, félelmet és szorongást éli át a székelykocsárdi váróteremben, amelyet Jézus élt át a Getszemáni kertben.

Az *Utolsó vacsora* önértékén túl költői kísérletnek, ujjgyakorlatnak is tekinthető tehát, mely a *Nagycsütörtökön* közvetítésével Dsida Jenő egyik legismertebb remekművének, a *Nagycsütörtöknek* a megszületéséhez vezetett. A három alkotás közül a költő egyedül ezt válogatta be új kötetébe, és súlyát azzal is növelte, hogy a címadó vers rangjára emelte. Mindez abba is betekintést nyújt, hogy milyen szigorú mérce szerint állította össze kötetét.

1929-ben egy kertben álló, magányos, eső áztatta Mária-szobor ösztönözte versírásra Dsidát. A múlt idő és a mostoha körülmények miatt megkopott, szétmálló, az emberek szeme elől egy kertben elrejtett szobor látványa a megváltás műve iránt megnyilatkozó közönyt és hálátlanságot jelképezi számára. Azt a közönyt és hálátlanságot, amelyet Jézus sorsában is tetten ért. A *Nagycsütörtök* például a Getszemáni kertben imádkozó és verejtékező Megváltó magányát és gyötrődését fejezi ki, akinek a közelében alszanak legkedvesebb tanítványai is. Még megrendítőbb és szorongatóbb látomás bomlik ki az Üdvözítő elhagyatottságáról a *Messze látok* című versben, amelyben Jézus hívei és tanít-

¹⁴ A vers keletkezéséről nincs pontos adatunk. A költő 1932. augusztus 10-én említést tett róla egy Imbery Melindához írt levelében. L. DSIDA, *i. m.*, 2001, 11.

¹⁵ Dsida Jenő: *Nagycsütörtök = Miért szép? Századunk magyar lírája verselemzésekben*. Bp., Gondolat, 1968³, 347.

¹⁶ *A szellem és a szerelem: A Dsida-hagyaték feldolgozásának kérdéseiből* = DSIDA, *i. m.*, 2001, 190.

ványai „meghitten társalognak valahol”, s a Megváltó „vértajtékos” testét „a keresztfán felejtik”. Hasonló magány jutott osztályrészéül a *Mária* című vers lírai hősének is:

Mária-szobor áll a kertben.
Mossa, fürösztli őszi eső.
A felburjánzott gaz se takarja be,
a lassu, hideg csöppek
végigfolynak megfakult szemén,
repedt arcán, orrhegyén, lekopott
állán. Elhagyatott az emberek között,
akiknek Krisztust hozott a világra.

A vers első olvasásra is nyers, megformálatlan, a prózai közlésmóddal közeli rokonságot mutató szövegnek hat, mely csaknem teljesen adós marad az érzéki megjelenítés esztétikai követelményével. Maga a költő is érezte ezt, nem tette közzé, emlékeztetőnek, vázlatnak, később megformálandó ötletnek, verscsírának tekintette. Ezt igazolja, hogy három év múlva, 1932-ben *Mária szobra a kertben* címmel újraírta, s az 1929-ben főljegyzett „nyersanyagot” áttemelte az esztétikum szférájába, a költészet – a strófászerkezet, a stilisztikai alakzatok, a szóképek, a rím, a ritmus – érzéki közegébe.¹⁷

Nyugtalan hangulatot árasztanak az első két sor rövid mondatai. A következő sorokban a mondatok megnyújtásával, ritmusváltással, a többenél egy szótaggal hosszabb harmadik sorok ritmusdiszsonanciájával érzékelteti az esőcseppek és az azokból keletkező, a Mária-szobor mélyedéseiben, repedéseiben, kitüremkedéseiben folydogáló erecskék hol gyorsuló, hol lassuló mozgását. Az utolsó strófában a két párhuzamos szerkesztésű,

¹⁷ A két vers együtt az *Út a Kálváriára* című, Dsida Jenő válogatott verseit és prózai írásait tartalmazó kötetben jelent meg először, szerk. CSISZÉR Alajos, POMOGÁTS Béla, RÓNAY László, Bp., Vigilia, 1985, 242.

Az idézett alkotói eljárással többször is szembesülhetünk a magyar irodalom történetében. Arany János például 1860-ban előzetes szöveget írt *Széchenyi emlékezete* című, „a legnagyobb magyar” halálát megsirató ódája nyitó versszakához: „Még reng, hullámszik a kebel ama villámcsapás után; amidőn a szó átnyilallott a hazán, megrendült a föld. Midőn a Hír, mely a szót kimondta, megdőbbsen magától, önvisszhangjától.” Az óda első strófája így emelte az esztétikum szférájába, a költészet érzéki közegébe az előbbi gondolatokat:

Egy szó nyilallott a hazán keresztül,
Egy röpke szóban annyi fájdalom;
Éreztük, amint e föld szíve rezdül
És átvonaglik róna, völgy, halom.
Az első hír, midőn a szót kimondta,
Önnön hangjától visszadöbbene;
Az első rémület kétségbe vonta:
Van-é még a magyarnak istene.

Ezzel az alkotói módszerrel találkozhatunk Dsida Jenő esetében is. A két vers keletkezése ugyanarra az esztétikai jelenségre nyújt példát, beavatja olvasóit a műalkotás megszületésének titkaiba, szemlélteti az érzéki megjelenítés sajátos szerepét a költészetben.

azonos szótagszámú, a szóismétlés által is affektívvé formált, ellentétbe állított mondat nyomatékosítja Mária magányát és elhagyatottságát:

A kertben áll.
Bús. Széteső.
Belepi burján,
mossa eső.

A szitaló
lassú cseppek
orrahegyéről
lecsepegnek.

Az embereknek
Krisztust adott.
Az emberek közt
elhagyatott.

*

1934-ben keletkezett Dsida Jenő legszebb máriás verse, valamennyi között az egyetlen remekmű, az *Arany és kék szavakkal*. Az itt elemzett alkotások közül egyedül ezt válogatta be *Angyalok citeráján* című posztumusz kötetébe. Mintha a többi csupán azért írta volna, hogy ez a gyöngyszem is megszülethessen. Intonációja egy kódexmásoló, miniatúrafestő öreg középkori barát alakját kelti életre, aki maradék földi életét Mária felmagasztalására áldozza: az előtte tornyosuló könyvhalom nagybetűibe „Madonnát fest örökké / arannyal s égi késsel”.

Címe szinesztéziára nyújt releváns példát, Rimbaud egyik megjegyzését illusztrálja, hogy a modern költészet egyik legfőbb és legjellemzőbb újítása az érzékek összezavarása, például a színes hallás. Az arany és a kék a régi Mária-ábrázolások uralkodó színeire utal. Az arany a mennyei boldogság és tökéletesség, a kék – az égbolt színe – pedig a szellemi valóság szimbóluma. A Mária-ikonok arany háttérben kék palástba öltöztetik a Szűzanyát, akit költőien „kék lilium”-nak is szoktak nevezni.¹⁸

A vers a középkor hangulatát, vallási áhítatát, aszketikus életeszményét, a gótika magasba ívelő, ég felé mutató vágyait idézi. Ehhez illeszkednek a XIII. század közepén–második felében keletkezett *Ómagyar Mária-siralom* reminiscenciái. Külsőre ez a költemény is osztatlan. Föl-fölsendülő rímei, hangsúlyos verselésű, kétütemű hatos vagy hetes sorai az első magyar vers rímelésével, kétütemű, rövid, de kötetlen szótag-számú soraival mutatnak rokonságot; befejezésében annak gyönyörű motívumai idéződ-

¹⁸ Vö. BIEDERMANN, *i. m.*, 29–30. és 194.

nek. Mindkét alkotás szerkesztésmódja litániaszerű, sűrűn bukkannak föl bennük paralelizmusok, melyek növekvő expresszivitással és affektivitással töltik meg a szavakat.

Az *Arany és két szavakkal* így kibomló mágikus szuggesztivitását tovább fokozza, hogy az egész vers egyetlen többszörösen összetett mondat, mely huszonnyolc sorból, tizenegy tagmondatból áll. Pontos, szabatos megformálásban, a kötőszavak és a központozás hibátlan használatával, a fokozás elvére épülő, töretlen verslogikával egyetlen hasonlat bomlik ki előttünk. A nagy számban előforduló, domináns stíluselemmé formálódó jelzők az ünnepi hangulat, a szakrális áhítat megteremtésében funkcionálnak.

A kötőszóval kezdődő, tizenhat sorból és hét tagmondatból álló hasonlító módhatározói mellékmondat alkotja az első szerkezeti egységet, mely elhelyezéséből adódóan várakozást, érdeklődést kelt. Ez rajzolja meg a Máriáért rajongó középkori barát portréját, aki a legfőbb franciskánus értékeket testesíti meg: az egyszerűséget, a szegénységet és az alázatos szívű engedelmességet. „A földi vágy sarát” már rég lemosdotta magáról, tekintetét nem a földre, hanem az égre szegezi.

Nem véletlen, hogy épp egy ferences szerzetest mutat be a költő, hiszen a kortársak tanúsága szerint – édesanyja példáját követve – ő is belépett a ferencesek harmadik, világi rendjébe. A *Spectator* álnéven elhíresült erdélyi újságíró, Krenner Miklós jegyezte föl – aki gyászszertartásán beszédet is mondott –, hogy „halotti inge alatt ferences skapulárával temették”¹⁹ A megfeszített Fiát sirató – az *Ómagyar Mária-siralomban* is földidézett – Istenanya passiójeleneteivel is főként ferences kódexekben találkozhatunk.

A tizenkét sorból, négy tagmondatból álló második részben – a főmondatban – a költő azt a vágyát fogalmazza meg, hogy ő is mindhalálig a középkori barát áhítatával és alázatával szeretné dicsőíteni és megörökíteni Szerelmét. A vers szerkezetében tökéletes formát ölt a fokozás elve: ebben a szerkezeti egységben és különösen a befejező sorokban látványosan megszaporodnak a bravúrosabbnál bravúrosabb kifejezőeszközök. Gyönyörű metaforák sora tűnik föl. Közöttük az „elszáradó” ujj és a „romló” faág azonosításán alapuló hasonlat a legexpresszívebb, amely a testi elmúlást a természet törvénye, rendje szerint valónak minősíti.

Nemcsak az isteni igazságszolgáltatásban és az örök élet ígéiben bízó keresztény ember bölcsessége nyilatkozik ebben a párhuzamban. Dsida Jenő veleszületett, súlyos, gyógyíthatatlan szívbetegségben szenvedett, szívközelből ismerte az emberlét eredendő tragikumát, a halált, amely egész lényébe, minden idegsejtjébe beivódott. Széppé varázsolta hát a szörnyűt, hogy könnyebben tudjon szembenézni vele: költészetében kifogyhatatlan gazdagságban és változatosságban fordulnak elő halál-eufemizmusok. Számukat az *Arany és két szavakkal* az egyik legemlékezetesebbel gyarapítja: számára – és persze minden keresztény ember számára – a halál „a béke isteni öle”, ahová a megfáradt vándor lehajthatja a fejét. Dsida esetében nemcsak szellemi, hanem fizikai értelemben is igaz volt Szent Ágoston szép és fölemelő gondolata: zaklatott ritmusban dobogó szíve

¹⁹ LÁNG, *i. m.*, 259. – Dsida Jenő Szent Ferenchez és a ferences rendhez fűződő viszonyát Sas Péter mutatta be a legátfogóbban: *A Szent Ferenc-i elkiség hatása Dsida Jenő költészetére = Poeta angelicus: Írások Dsida Jenőről és költészetéről*, szerk. LISZTÓCZKY László, Eger, Dsida Jenő Baráti Kör, 2003, 21–38.

csak a „Mindenható, fölséges és jóságos Úr” ölében, Jézus szívében tudott megnyugodni.

Az utolsó sor a magyar irodalom régmúltjába vezet vissza, az *Ómagyar Mária-siralom* legszebb versszakának legszebb metaforáit idézi („Világ világa, / Virágnak virága!” – „világ legszebb Virága”). Hatását tovább növeli a háromszor ismétlődő tiszta rím (drága – ága – virága) és a mesteri alliteráció (világ – Virága).

Dsida Jenő Assisi Szent Ferenc-i lényegességtápláló és megragadottság jellemezte. Szenvedélyesen hitt az egyszerű, nemes és tiszta érzelmek boldogító erejében, a lét mítoszi fényt sugárzó méltóságában. Istent nem természet- és emberfölötti lényként képzelte el, a világ pompájában és gazdagságában a Teremtő képmását, az isteni létezés tökéletességét fedezte föl. Minden vágyában és pillanatában Istennel és Istenben élt. Egyik méltatója szerint ég és föld között lebegő örök gyermek volt, aki rendelkezett a valóság átlényegítésének, transzcendens síkra helyezésének mágikus képességével. Tökéletes harmóniába olvasztotta a földet és az eget, a köznapi és a fenségest. Észrevétlen természetességgel szökött át újra és újra a székelykocsárdi váróteremből az Olajfák hegyére, s a körülötte alvó utasokban az Üdvözítő legbizalmasabb tanítványait ismerte föl (*Nagycsütörtök*). Krisztust látta meg az egyszerű, kötelességtudó, alázatos szívű, szegény, piszkos utcaseprőben, ki seprti „a föld szennyét”, s „világ bűnét” elveszi (*Az utcaseprő*). *A Miért borultak le az angyalok Viola előtt* pajzán hősnőjét egy jótette jutalmául angyalok serege emeli a magasba, viszi a városba, melynek valamennyi harangja az ő dicsőségét zengi.

Az Arany és kék szavakkal című versében is ilyen természetes és magától értetődő otthoniassággal emelkedik éteri magasságokba, s égi Szerelmét egyszerre magasztalja a lovagi költők, a minnesängerek rajongó hangvételeivel és a középkori barát szakrális gesztusaival. Nagyon is emberi, e világi vágyak fejeződnek ki a vers csúcspontján, amely mintegy a szerelem végső beteljesedését foglalja szavakba, a lelki Szerelem képeit a testi szerelem képeivel olvasztja össze. Az imént idézett motívum, a „béke isteni öle” az elemzettől eltérő jelentést is hordoz: legszebb vágyaink csak a halál után teljesülnek, amikor a föld megfáradt vándora céljához ér, az égi Szerelem birodalmába jut, s a szerelmi intimitás legmagasztosabb élményében részesül, fejét a béke isteni ölébe hajtja. Ezt a hangulatot erősíti a gyöngéd, becéző megszólítás is, mely a második szerkezeti egységen végigvonuló szerelmi extázist a végső amplitúdóig fokozza, s egyszerre idézi az *Ómagyar Mária-siralom* és a virágénekek szavait, metaforáit. Alig észrevehető, tovább nem finomítható eufemizmussal a testi és a lelki, a földi és az égi szerelmet elválaszthatatlan egységbe foglaló *Ad Deum, qui laetificat iuventutem meam* című versének motívumvilága idéződik ebben a verszárlatban:

Miképen boltíves,
pókhálós vén terem
zugában álmodó
középkori barát,
ki lemosdotta rég
a földi vágy sarát
s már félig fent lebeg
a tiszta étheren,
ül roppant asztalánál,
mely könyvekkel teli
s a nagybetűk közébe
kis képecskéket ékel,
Madonnát fest örökké
arannyal s égi kékkel,
mígnem szelid mosollyal
lelkét kileheli, –
úgy szeretnék én is
lámpásom esteli,
halvány fénye mellett
megörökíteni, drága
arany és kék szavakkal
csak Téged festeni,
míg ujjam el nem szárad,
mint romló fának ága
s le nem lankad fejem
a béke isteni
ölébe, én Szerelmem,
világ legszebb Virága.

Első olvasásra úgy tűnik, hogy a rímek a rendszerteremtés szándéka és igénye nélkül csendülnek össze a versben. Kabán Annamária vette észre, hogy a tervszerűtlenség lát-szata mögött a legkötöttebb versforma, a szonett rímképlete érhető tetten. A költemény ritmusa és szerkezete is a szonettformát involválja. Bár a költő által megalkotott íráskép a mérvadó, a rövid sorokat párosával összevonva a szonett klasszikus írásképét is létrehozhatjuk. Ezáltal valamennyi rímtelen sor eltűnik, a sorvégi rímek pedig a szonett ríme-lési rendjéhez igazodnak (*abba / cddc / cec / ece*):

Miképen boltíves, pókhálós vén terem
zugában álmodó középkori barát,
ki lemosdotta rég a földi vágy sarát
s már félig fent lebeg a tiszta étheren,

ül roppant asztalánál, mely könyvekkel teli
s a nagybetűk közébe kis képecskéket ékel,
Madonnát fest örökké arannyal s égi kékkel,
mígnem szelid mosollyal lelkét kileheli, –

úgy szeretnék én is lámpásom esteli,
halvány fénye mellett megörökíteni, drága
arany és kék szavakkal csak Téged festeni,

míg ujjam el nem szárad, mint romló fának ága
s le nem lankad fejem a béke isteni
ölebe, én Szerelmem, világ legszebb Virága.

Az idézett sor- és strófatagolás feltehetően a költemény megszületésének egyik stádiumát, talán eredeti formáját rekonstruálja. A hagyományos szonettforma „megváltoztatása – állapítja meg Kabán Annamária – többletjelentést hordoz”. Az így megteremtett „íraskép a gótika égre törő, csúcsíves stílusát idézi, s egyben az *Ómagyar Mária-siralom* kódexbeli írasképét is”.²⁰

Ez az átformálás is azoknak a kifejezőeszközöknek a számát gyarapítja, amelyek a verset – Kabán Annamária szavaival – „a költő istenszerelmét megfogalmazó adorációvá” avatják, a Szűzanya iránti szeretetét esztétikumává lényegítik.²¹

Fülep Lajos szerint a művészi alkotás megszületésének indítóoka lehet a megörökítés vágya, a sóvárgás a felmagasztalt álmokép után, annak szemlélni, megörökíteni akarása.

Ez a vágy öltött formát Dsida Jenő itt idézett és elemzett verseiben is.

²⁰ KABÁN Annamária, *Egy komplex alakzat szövegformáló szerepe* (Dsida Jenő: *Arany és kék szavakkal*) = K. A., *Szövegek színváltása: Szórend és értekszerkezet*, Miskolc, Bíbor, 2005, 97–98. – A tanulmány a vers mondatszerkezeti elemzéséhez is segítséget nyújtott.

²¹ *Uo.*, 106.

LÓKÖS ISTVÁN

A MAGYAR PROTESTÁNS ÉNEKKÖLTÉS ZET XVI–XVII. SZÁZADI KAJ-HORVÁT ÉS GRADIŠČEI (ŐRVIDÉKI) HORVÁT RECEPCIÓJÁRÓL

1. 1609-ben a Sopron közeli Keresztúron (Sopronkeresztúr, ma: Deutschkreutz) százhuszonnyolc lapos (256 oldal) könyv jelent meg horvát nyelven. Alkotója Pythiraeus (Mekinić) Grgur helybeli protestáns prédikátor. A maga idejében impozánsnak is mondható kiadványt összeállítója a protestáns istentiszteleten résztvevő hívek használatára szánta, énekeit egy részét latin, nagyobb részben német, más részét magyar nyelvből fordította horvátra. Minderről, s a megjelenés helyéről is a könyv terjedelmes barokk címe mindent elárul: DUŠEVNE PESNE, PSALMI TER HVALE VZDANJA DIAČKE OD BOGABOJACI IH UČENIH MUŽI. V nimškom i nikolikó Vugerskom Jaziku spravne, a sada pak V Hervatckij jazik preobernute po Gerguru Pythiraeušu alit Hervatckij Mekiniću. Pri S. Križi kol Šoprona Plebanuša. ŠTAMPANE PRI SV. KRIŽI po Imre Farkašu u letu Kristuševom. 1609., azaz Vallásos énekek, zsoltárok, dicséretetek amelyeket istenfélő tudós férfiak német, némelyeket magyar nyelven alkottak, most pedig horvát nyelvre fordítottak a Sopron melletti Keresztúr plébánosa, Gergur Pythiraeus, avagy horvátul Mekinić által. Nyomtatott Keresztúron Farkas Imre által Krisztus 1609. esztendejében.

A cím tartalmazta információk alapján tudjuk: a ma magyarul Sopronkeresztúr, németül Deutschkreutzként ismert településnek erős egyházközsége, saját „plebanuša”, önálló nyomdája volt, s a közösségnek igénye egy templomi éneklést szolgáló énekeskönyvre, horvátul *pjesmaricara*. A könyv összeállítója és az énekek fordítója azt is elárulja: az egybegyűjtött énekek, zsoltárok és dicséretetek szövegeit latin, német és magyar nyelvből fordította az egyházközség tagjai által használt, a *kaj* és a *ča* dialektust¹ ötvöző – mai gyakori szóhasználattal burgenlandi, magyarul őrvidéki, horvátul gradišcei horvát nyelvre. S mivel tudjuk, hogy a sopronkeresztúri lakosok a lutheránus hit követői voltak, máris tisztázhatjuk: e kiadványról s egyéb magyar nyelvről horvátra fordított versekről értekezve a reformáció kori magyar-horvát irodalmi kapcsolatok terepére lépünk.

A horvát reformáció mozgalmának képe nálunk meglehetősen behatárolt, a téma inkább csak a kroatisztika és a szlovenisztika művelőinek körében ismert. Ebből

¹ A régmúltban a horvát irodalom három nyelvjárásban íródott: *ča*, *što*, *kaj*. A *ča* nyelvjárás Dalmáciában (Split, Zadar, Hvar, stb.) volt virágzó irodalmi nyelv már a XV–XVI. században, 1501-ben Marko Marulić *ča* nyelvjárásban írta meg korszakos jelentőségű, *Judit* című eposzát. A *kaj* dialektus irodalma a XVI. század végén indul gyors fejlődésnek az ún. történelmi Szlavónia (Szlovenszki ország) területén, a Varasd, Zágráb, Krapina háromszögellési pontok közötti régióban és virágzott a XIX. század első harmadának végéig. A *što* nyelvjárást Dubrovnikban, a mai Szlavónia és Bosznia bizonyos térségeiben használták. A XIX. század első felében a horvát romantika ezt emelte az egységes irodalmi nyelv rangjára.

következik, hogy a magyar-horvát reformációs kapcsolatok szövedéke feltáratlan, holott nem hanyagolható vallás-, művelődés- és irodalomtörténeti jelenségről van szó. Pedig már Tarczay Erzsébet 1929-ben megjelent tanulmánya is számos inspiratív elemet tartalmazott², legutóbb pedig a Vilko Novak által kritikai kiadásban közzétett Martyánci énekeskönyv³ irányította a figyelmet a magyar és a horvát protestáns énekköltészet kapcsolataira. Az eszmék s a vallásos verses műfajok cseréje, illetve recepciója kutatásának távlataira is Novak egyéb helyeken megjelent allúziói hívták fel a figyelmet. Elég csak egy 1989-ből való dolgozatának fontos utalására emlékeztetni, amely szerint a murántúli (Prekmurje) és a muraközi (Međumurje) területeken keletkezett kéziratos énekköltészet tartalmazó, máig kiadatlan gyűjtemények száma mintegy nyolcvanra tehető, s ezek egy része vélhetően bőséges magyar recepciós anyagot rejt.⁴

A magyar, protestáns vonatkozású énekszövegek horvát recepciójának már ismert példája a Batizi Andrásnak tulajdonított *Cantio de matrimonio* c. ének 1534-es felbukkanása kaj-horvát nyelven. A fordítás bizonyos Andreas Šajtić munkája. Az ének átköltése a magyar szövegnek a *Lugossy-kódex*ben történt beírásánál (1546) tizenkét évvel korábban történt. Az ellentmondást Hadrovics László azzal magyarázza, hogy „[...] Batizi az éneket nem szerezte, hanem csak egy régebbi példányból másolta, amely egyúttal Šajtićnak is forrásul szolgált.”⁵ Bori Imre is arra következtetett, hogy „[...] amennyiben nem tudjuk bizonyítani, hogy Batizi a verset az 1530-as évek legelején írta, majd 1546-ban javította, akkor egy ismeretlen szerzőt kell feltételeznünk, akinek a szövegét Andreas Šajtić, mind pedig Batizi forgatott és nevével látott el.”⁶ Mivel az ének töredékesen több XVI–XVII. századi énekeskönyvben, így például Huszár Gál énekeskönyvében is előfordul,⁷ és a Šajtić-fordítást tartalmazó kaj-horvát kéziratos énekeskönyv, a *Martjanska pesmarica* egészében markáns protestáns jegyeket hordoz, nincs okunk vitatni a vers recepciójának horvát protestáns kötődését. Az énekeskönyv, amelyet a horvát irodalomtörténet-írás eddig *Prekomurska pjesmarica I (Murántúli énekeskönyv I)* néven tartott számon, provenienciáját tekintve a Muraszombat (Murska Sobota) tőszomszédságában lévő Martjanc (Martyánc, Martyánci) nevű településhez köthetik, a kritikai kiadást gondozó Vilko Novak végső soron okkal nevezi *Martjanska pesmaricanak*, amelyet itt, szövegünkben, a továbbiakban *Martjanska/Prekomurska p(j)esmaricaként* kívánunk aposztrofálni.

Az énekeskönyv további magyar vonatkozásokat is tartalmaz, a *Cantio de matrimonio* Šajtić fordította változata mellett tartalmazza az *Adhortatio mulierum* kaj-horvát fordítását is, továbbá egy XVII. századi *Cantio de Rakoczio* c. éneket s a Szigetvár ostromát

² TARCZAY Erzsébet, *A reformáció Horvátországban*, Prot. Szle, 1929.

³ *Martjanska pesmarica*, uredil in spremna besedila napisal Vilko NOVAK, Ljubljana, 1997.

⁴ Vilko NOVAK, *Prekmurske rokopisne pesmarice od 16. do 18. stoletja = Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi*. Mednarodni simpozij v Ljubljani od 1. do 3. julija 1987., Ljubljana, 1989, 109.

⁵ HADROVICS László, *Magyar és déli szláv szellemi kapcsolatok*, Bp., [1944], 13.

⁶ BORI Imre, *Egy kaj-horvát daloskönyv magyar eredetű verseiről* = B. I., *Tanulmányok a magyar-délszláv irodalmi kapcsolatokról*, Újvidék, 1987, 48.

⁷ RMKT II. 426.

elbeszélő, Olga Šojat által *Pjesma o Sigetuként* említett négyrészes epikus költeményt.⁸ Az énekeskönyv protestáns karaktere szemontjából figyelmet érdemel a XVI–XVII. századi magyar énekeskönyvekben több változatban előforduló *Nekünk született Menyei kiraly* kezdetű karácsonyi ének magyar és horvát nyelvű variánsának együttes jelenléte. Az ének magyar nyelvű szövege a Kájoni János *Cantio Catholicum*ában található textussal egyezik, ám ugyanez a változat – két strófa: a 4. és a 9. híjával – a *Váradai énekeskönyv*ben (1566), további változatai pedig Szegedi Gergely *Énekeskönyvében* (1569), Bornemisza Péternél (*Énekek három rendben*, 1582), s Szöllősy Benedek 1561-es *Cantus Catholici* c. gyűjteményében fordulnak elő. A horvát változat kezdő strófája szó szerinti egyezést mutat, a refrén pedig a vers végéig minden strófában. A további versszakokban megjelenő eltérések sem cáfolják a két szöveg szoros rokonságát. Erről egybevetésük alapján győződhetünk meg. A strófák többsége megegyező, ám van néhány kivétel is. Az elsőben a magyar variáns szerint *egy* angyal szól, ki a „Menyei kiraly”-t „Idvezítő”-nek mondja, a horvátban viszont „angyali sereg” („sereg Angyelszki”) jelenti jövetelét. A horvát variáns második strófája szerint „Gábor angyal” közli („szvedocsi Angyal Gabriel”) az égi gyermek nevét: ő a Megváltó („Nyemu je Ime, zvelicsitelj” = Megváltó a neve) – ez a motívum a magyar szövegből hiányzik. A magyar textus második strófája csaknem szó szerint azonos a horvát variáns 3. versszaka első sorával: „To Prophetye davno zveisztili” = „Régen megh irták ezt az Propheták” (a *megírták* helyett a horvátban: *zveisztili*, azaz *megjövendölték*), majd a negyedikben a horvát szövegező Máté evangéliumának elbeszélését követi szó szerint: „Jednoga Szina Deiva rodi. / Emanuel mu je Ime, / to je Bogh z nami” = „Íme, a szűz fogan és fiat szül, / Emmánuel lesz a neve. Ez azt jelenti: Velünk az Isten” (Mt 1–23). A magyar versből ez a strófa hiányzik. Nagyjából szó szerint megegyezik viszont a horvát 5. és a magyar vers 3. szakasza:

Deite sze rodi, z Deive Marie,
Da pak od Szvetoga Duha sze prie.

Szűz Máriatul Gyermekek születék,
de szent Lélektől ő fogantaték.

A magyar ének 4. strófája viszont a horvát variánsból hiányzik:

Es nyolczád napon, környül meczeték,
az Nagy Jstennek törvénye szerint.

Megjegyzendő, hogy ez a szakasz a *Váradai énekeskönyv*béli változathoz hiányzik.

Tartalmi egyezés van a horvát 6. és a magyar 5. versszak szövegében:

⁸ Olga ŠOJAT, *Prekomurska pjesmarica I.*, Forum (Zagreb), 1973, br. 7–8, 176–213. A *Pjesma o Sigtetu* c. énekről I. LÓKÖS István, *Zrinyi eposzának horvát epikai előzményei*, Debrecen, 1997, 171–188.

Krote sze zmosno Deite na szveit da,
nepriatele vnogo oblada.

Nagy hatalmas lón a kiseded GyermeK,
Megh törtetnek az sok ellenségek.

Ugyanígy egyezik a horvát 7–9., s a magyar 6–8. szakasz – azzal a különbséggel, hogy a horvát 9. összevonja a magyar 8–9-et:

To Deite szamo vesz pekel razbi,
vrage oblada i szmert pogubi.

Ne bo greih konim imel zmosnoszti,
ki v toga Deteta bolo miloszti.

Zato hvalimo, vszi ocza Boga,
ino dicsimo szina nyegova.
I snyima navkup Duha Szvetoga,
to szveto Troisztvo jednoga.

Győzedelmet vőn a kárhozaton,
győzedelmet vőn örök halálon.

Nincs a bűn[nek] hatalma raitunk,
kinek a gyermek lészen, oltalmunk.
Hálát adgyunk az Ur Istennek,
és Idvezítő Jesus Christusnak.

Dicsértessék a szent Háromság,
Adja minekünk szent ajándékát.

A refrénszöveg egyezése sem kétséges:

Na mladom leti veszelimo sze,
mladoga kralja mi molimo.

Uj esztendőben mi vigadgyunk,
született Jesust mi imadjunk.

A „mladoga kralja” és a „született Jesust” szintagmákat szinonim megoldásnak tekinthetjük, avagy fordítói leleménynek, mindaddig, amíg a horvát változat „mladoga kralja”

magyar megfelelője – „ifjú király” – esetleg egy ma még ismeretlen, lappangó magyar variánsban fel nem bukkan.

A *Narodil sze je krally Nebeszki* magyar vonatkozásait tudomásunk szerint egyedül Vilko Novak érintette már idézett, 1989-es dolgozatában,⁹ majd a *Martjanska/Prekomurska p(j)esmarica* jegyzetapparátusában¹⁰ – nem zárva ki a magyarból készült transláció lehetőségét. A két szöveg fenti, rövid összevetése, vélhetően megerősítette a horvát variáns fordítás/átköltés voltát, s egyben cáfolhatja is Josip Kekez feltevését, amely szerint a *Narodil sze je krally Nebeszki* előzménye már a XII. század után elkészülhetett, amikor a horvátoknál az új esztendő („mlado ljeto”) a karácsonnyal kezdődött. Kekez szerint a középkori „összöveg” a szertartás részeként a nép körében elterjedt, aztán már hagyományként élt tovább a *Martjanska/Prekomurska p(j)esmarica*ba történt bejegyzésig.¹¹ Vélekedése egyáltalán nem meggyőző, feltevését egyértelműen cáfolja a pjesmaricában lévő magyar és horvát változat összevetése. Kekez egyébként – talán a magyar nyelv ismeretének hiánya miatt – nem is említi az ének magyar szövegének jelenlétét az énekeskönyvben. Megjegyeznénk továbbá, hogy az új esztendő és a Karácsony ünneplésének egybeesése egyáltalán nem horvát sajátosság a középkorban. Eltontmond a magyar szövegváltozat XVI. századi gyakorisága is: a szöveg a magyar protestantizmus egykorú magyarországi irányzatainak énekeskönyveiben mindenütt jelen van. A magyar irodalomtörténet-írás a magyar ének összövegét Tuba Mihály *Az Új esztendőre való dicséret* című énekében jelöli meg, amely Horváth János szerint kora legigényesebb karácsonyi éneke, „[...] ujjongóbb, hívőbb Újlesztendőre való dicséretet nem sokan írtak [...]” Magyarországon.¹² Tuba a Nyitra megyei Semptén volt prédikátor, és valamikor az 1570-es évtized első felében–közepén halhatott meg, mert utóda, Bornemisz Péter 1578-ban már mint elhunytól emlékezik meg.¹³ Tuba éneke bizonyára 1560 előtt készült, mert egy variánsként már ott találjuk a Huszár Gál és Méliusz Juhász Péter szerkesztette *A keresztyéni Gyülekezetekben való isteni dicséret*ek énekei között. A protestáns énekeskönyvek s az ellenreformációs gyűjtemények (Kájoni, Szöllősy) után – mondja Horváth János – „[...] faluhelyen karácsony-, vagy szilveszterestén ma is hallani törmelékeit énekes kéregetők ajkáról.”¹⁴

A két versszöveg az öt részre tagolódó kancionálé első, tehát legkorábbi részében olvasható. E három rész struktúrája az egyházi év ünnepeinek rendjét követi adventtől pünkösdig, szövegeink értelemszerűen a karácsonyi–újévi énekciklusba illeszkednek. A kéziratok könyv eme részei – lévén a legrégebbiek – a keletkezésként elfogadott 1593-as esztendő előtti évekre datálható.¹⁵ Provenienciája a martyánci egyházközséghez kötődik,

⁹ NOVAK, *i. m.*, 113.

¹⁰ *Martjanska pesmarica, i. m.*, 379.

¹¹ JOSIP KEKEZ, *Prožimanje usmene i pisane kajkavske književnosti starijih razdoblja: Prvi tragovi i komentari o kajkavskoj usmenoj književnosti; prvi zapisi i nasledovanje narodne bugarštice*, Kaj (Zagreb), 1986, br. 2. 41.

¹² HORVÁTH JÁNOS, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957², 422.

¹³ RMKT VII. 390.

¹⁴ HORVÁTH, *i. m.*, 422.

¹⁵ *Hrvatski kajkavski pisci I. Druga polovina 16. stoljeća*, priredila Olga ŠOJAT, Zagreb, 1977, 201.

amit egy késői bejegyzés is tanúsít: az énekeskönyv II. részének végén az alábbi szöveg olvasható: „Per me Nicolaus Legén. Anno Do[mini] 1710. Die 15. Apr. In Martyánci.”¹⁶ A martyánci parókiáról tudjuk: 1592 és 1672 között az a lutheri protestantizmus híveinek tulajdonában volt,¹⁷ de a XVII. század közepén már a kálvinistákkal közösen használták egy ideig.¹⁸ A templom közös használatát nem éppen a két hitfelekezet közötti békesség jellemezte, a Batthyány Ádám pártfogását élvező lutheránusok végül – hosszas küzdelem után – magukénak tudhatták 1672-ig, a kálvinisták pedig kiszorultak Martyáncból.¹⁹

Ezek után feltehető a kérdés: van-e folytatása a térségben a kaj nyelvű protestáns lírának, s a fentiekhez hasonló recepciója a magyar protestáns énekköltészetnek a XVII. században? A kérdésre egyfelől Grgur Mekinić énekeskönyve (*Dušeвне pesne*), másfelől Szenci Molnár Albert nyugat-magyarországi működésének rövid áttekintése adhatja meg a részbeni választ.

2. Grgur Mekinić prédikatori működésének színtere távolabb esik a Muraköztől és a Murántúltól (Prekomurje), de a gradišcei (burgenlandi = várvidéki) horvát diaszpóra *kaj* és *ča* nyelvjárási kötődése arra utal: a gradišcei horvátok mindkét nyelvi régióból érkeztek új lakóhelyükre, így Sopron környékére is. A nyelviség szintjén tehát kötődésük a délebbi, fent említett tájakhoz nemigen vitatható. A diaszpóra nyelve már a XVI–XVII. században kimutathatóan nyelvjárásilag vegyes volt, az említett *ča* és *kaj* dialektussal *što* nyelvjárási elemek is keverednek. Ezt a diaszpóra egyes rétegeinek eredeti területi kötődései magyarázhatják. A török XVI. századdal kezdődő folyamatos terjeszkedése elől menekülve a horvátok Észak-Nyugat-Boszniából, Nyugat-Szlavóniából, Likából, az Isztriától Ozaljig terjedő részokről és a Muraközből érkeztek gradišcei új hazájukba – magukkal hozva onnan őseik nyelvét, amely aztán az évszázadok során formálódott és formálódik mindmáig, immáron egyedi gradišcei horvát nyelvi variánsként.²⁰ A gradišceiek nyelvi gyökereiktől nem szakadtak el véglegesen, a folytonosságot, vagyis a nyelvi-szellemi kapcsolatot a Murántúllal és a Muraközzel épp a protestantizmus jelentette – lévén, hogy a nevezett tájegységek főurai (a Bánffyak, a Széchyek, a Batthyányiak, a Nádasdyak) a XVII. század első harmadának végéig – váltakozva ugyan – maguk is követték az új hitet vagy rokonszenveztek vele. A kapcsolat beszédes példája éppen Mekinić énekeskönyvének mindkét kiadása lehet, amelyeket Zrínyi Miklósnak, a szigetvári hős unokájának (†1625) ajánlott, aki atyja, Zrínyi György jóvoltából protestáns nevelésben részesült, s bár fivérével, V. Zrínyi Györggyel együtt az 1611-et követő valamelyik évtizedben rekatolizált, 1611-ben még mecénása-pártfogója volt Mekinićnek.²¹ Nem hanyagolható a kapcsolatokat illetően Alojz Jembrich feltételezése: mivel 1580-ban, Me-

¹⁶ *Martjanska pesmarica*, i. m., 224.

¹⁷ *Uo.*, 21.

¹⁸ *Források a Muravidék történetéhez – Viri za zgodovino Prekmurja: Szöveggyűjtemény 871–1849*, szerk. MAYER László, MOLNÁR András, Szombathely–Zalaegerszeg, 2008, 151–153; Franc ŠEBJANIĆ, *A pannóniai szlovének protestáns mozgalma*, Murska Sobota, I, 1979, 12–14.

¹⁹ ŠEBJANIĆ, i. m., 15–16.

²⁰ Alojz JEMBRIH, *Grgur Pythiraeus Mekinić i njegove pjesmarice (1609; 1611)*, Zagreb, 1990, 28–29.

²¹ Đuro ŠKVORC, *Protestantizam u pokuplju i obitelji Zrinski = Povijest obitelji Zrinski: Zbornik*, urednici izdanja Zoran LADIĆ, Đuro VIDMAROVIĆ, glavna urednica Jelena HEKMAN, Zagreb, 2007, 246.

kinić feltételezett szülőhelyéről, Vipaveból Károly főherceg a protestánsokat kitiltotta, Mekinić a protestáns hiten lévő Zrínyi Miklósnál talált menedéket, aki már 1609 előtt is fogadhatta őt Csáktornyán, de esetleg már korábban Ozaljban is.²² A Zrínyinek szóló ajánlás arra enged következtetni, hogy a Sopronkeresztúron nyomtatott énekeskönyvet Mekinić nemcsak a gradišcei horvát híveknek szánta, hanem a délebbi területen, tehát például a Muraközben szórványban élő kaj-horvát ajkú protestánsoknak is. Ezt látszik alátámasztani az ajánlás végén státusának meghatározása is: „*plebanus*”-nak (plébános) nevezi magát, noha felekezete lelkészeit általában „*prodikator*”-ként emlegeti. Ennek nyelvi szempontú magyarázata: a „*plebanus*” szó mind a *kaj*, mind a *ča* nyelvjárást beszélő horvátok körében katolikusoknál és protestánsoknál egyaránt használatos a korban.²³

Az ajánlás – kiváltképp az 1611-es változat – kellő elvi érveléssel bizonyítja: miért tartotta fontosnak Mekinić az énekeskönyv közreadását és miért kéri Zrínyi pártfogását. A templomi éneklés Istennek tetsző dolog – mondja – , általa az Isten dicsérete örömtelibb s az istentisztelet emelkedettebb, amit Augustinus is megerősít: „*Qui devotè canit, dupliciter orat*”, Szent Pál pedig arra tanít: mindent Jézus Krisztus nevében cselekedjünk, általa adva hálát – énekléssel – az Atyaistennek.

Grgur Mekinić születése a jelenleg ismert adatok alapján 1534 előttre tehető, a pontos évszám meghatározhatatlan. Születési helye körül is sok a bizonytalanság, az eddig feltételezett régiók és városok között a Muraköz (Csáktornya), Gradišce (Németújvár), Nyugat-Magyarország (Sárvár) és végül a kranji Vipava szerepel. Ez utóbbi látszik legvalószínűbbnek, hozzá ugyanis a bécsi egyetem mátrikulájában található bejegyzés kínál fogódzót. Az itt található adat szerint 1534. április 14-én egy „Wippach”-ból való Mekinić iratkozott be az univerzításra: „Georgius Mechiniss de Wippach 15 cr.”²⁴ A Georgius név nyilvánvalóan a Gregorius elírása, ami a kor anyakönyvezési gyakorlatában nem ritka. Bécsi stúdiumait befejezve Zrínyi támogatásával kerülhetett a Miklós gróf nyugat-magyarországi birtokain élő gradišcei horvátokhoz. Lelkészi működésével kapcsolatosan van egy megbízható, 1591-ből származó adat: ekkor a mai répceköhalmi (akkor Köhalm) evangélikus egyházközség prédikátora. Egy másik, 1596-ból való információ szerint már Keresztúr (Sopronkeresztúr) evangélikus lelkészeként írja alá a „Liber Concordiae” c. dokumentumot: „[...] Ego Gregorius Pythiraeus Verbi Divini Minister apud Crucem, huic Libro Orthodoxae Augustanae Confessionis totique Libro concordiae subscribo, manu et corde absque fuce.”²⁵ 1603-ban és 1604-ben, már esperesként, vizitációt tart Bük, Horpács és Újkér egyházközségeinél, s még 1609-ben is a dunántúli evangélikus egyházkerület esperesei között szerepel a neve.²⁶ Ugyancsak ekkor Leonard Huter (1563–1616) württembergi teológus a magyarországi evangélikus egyház

²² JEMBRIH, *i. m.*, 20.

²³ *Uo.*, 21.

²⁴ *Uo.*, 16.

²⁵ Idézi JEMBRIH, *i. m.*, 10.

²⁶ PAYR Sándor, *Egyháztörténeti emlékek: Forrásgyűjtemény a dunántúli ág. hitv. evang. egyházkerület történetéhez*. Sopron, I, 1910, 54.

legkiválóbb képviselői között tartja számon.²⁷ Mekinić Sopronkeresztúron hunyt el 1617. március 4-én.

Mekinić énekeskönyve, a *Duševne pesne* struktúrája a szlovén és a német protestáns kancionálékét követi. Az első kiadás 36, a második 32 tematikai ciklusra tagolódik, az elsőben az egyházi év adventtől pünkösdig tartó rendjét követő énekek sorakoznak, majd a Tízparancsolat fontosságáról szólóak, aztán az Apostoli Hitvallás s a Miatyánk verses átiratai következnek, s a bűnbánatról, az úrvacsoráról szóló énekek, ezután himnuszok, zsoltárparafrázisok, cantiok az angyalokról, az egyházzól, a halálról stb. Említést érdemel a kötet végén található három török elleni és egy pestis elleni ének. Az 1611-es kiadás az antiturcikat mellőzi, meghagyja viszont a pestis elleni éneket. Mekinić a szövegeket notáció nélkül közli, a dallamokra csupán szöveges utalás történik, amely alapján viszont jól körvanalozódik, hogy a fordítások java része német nyelvből készült, összesen negyvenhét éneké.²⁸ Alojz Jembrih kutatásainak köszönhetően ma már ismerjük a német eredeti textusok szerzőinek névsorát is: Johann Böschenstein, Johann Gigas, Erasmus Alberus, Nicolaus Selnecker, Wolfgang Mosel, Nicolaus Hermann, Martin Luther, Adam Reißner, Paulus Speratus, Erhard Hagenwald, Johann Thiomusus Schnesing-Musculus, Jonas Justus, Lazarus Spengler, Elisabetha Kreuziger, Johan Polliander, Johan Kohlroß.²⁹ A felsorolt szerzők közül a legtöbb németből fordított szöveg szerzője Luther, összesen tizenhét éneké.³⁰

A Luther-centrikusság át is vezet bennünket a magyar átköltések kérdésköréhez, amely teljesen feltáratlan. Mint már említettük, az énekeskönyvben nyolc szöveg fordítása készült magyar nyelvből, ezek mindegyikére a notajelzés utal: *Ad notam...* A nyolc ének magyar címei (valószínűleg inkább kezdő sorai) a következők: *Dicherem az Istent; Jesus Christus istennek Szent Fia; Christus fel tamada; Jer mi keriük szent löl[két]; Dicherem en az Istent; Tudiuk vram Isten; Halando emberek, kik; Az örök elet mi legien.*

A felsorolt énekek szövegeinek felderítése s a horvát fordítással történő egybevetésük további kutatást kíván, Ivan Škafar utalása ugyanis a lehetséges forrásoknak csupán egyetlen irányt jelöl meg, amely a megnyugtató tisztázáshoz kevés. Huszár Gál 1574-ben Komjátiban kiadott énekeskönyve mindenesetre kiindulópontja lehet a további vizsgálódásnak.³¹ A fordítások eredeti szövegei nyilván a XVI. századi magyar protestáns énekeskönyvek lapjain keresendők. Ezúttal a felsorolt énekek közül a *Jer keriük szent löl[két]* kezdő sorral jelölt ének rövid vizsgálatára van módunk – korántsem a magyar forrás végleges tisztázásának reményében. Pillanatnyilag három magyar szöveg áll rendelkezésünkre, amelyek ugyanazon Luther-vers (*Nu bitten wir den Heiligen Geist*) magyar átköltései, s közel állnak a Mekinićnél található horvát fordításhoz. A legtöbb egyezést a református gyülekezetekben ma is énekelt 234. számú dicséret szövegével ta-

²⁷ *Uo.*, 10.

²⁸ *Uo.*, 51.

²⁹ *Uo.*, 52–53.

³⁰ *Uo.*, 53.

³¹ *Uo.*, 49.

láljuk, amelynek kezdő sora csaknem azonos a Mekinić megadta magyar nyelvű utalással: „Jer, kérjük Isten áldott Szent Lelkét”.³² Ha ennek egy korábbi, nagyjából azonos XVI. századi szövegelményét feltételezzük, a kimutatható megfelelések ennek a szövegnek recepcióját erősítik meg. A horvát és a magyar szövegváltozatot összehasonlítva ugyanis szoros egyezést tapasztalunk. Az első sor – egy jelző elhagyását („áldott”) nem számítva – szó szerinti átvétel: „Prosimo mi svetoga Duha” = „Jer, kérjük Isten áldott Szent Lelkét”. A második sem sokban tér el a magyartól, az „igaz hitért” szintagmának pontosan megfelel a „prave vere” horvát szószerkezet, ami a német eredetivel is azonos: „den rechten Glauben”. A harmadik és negyedik sor már szabadabb áttétel, ám a gondolati azonosság itt sem csorbul: „danas on čuva u skradnoj uri, / gda nam bude znevolju zadost poiti” = „Hogyha jön a végóra, mellénk álljon, / Hazatérésre készen találjon”. A második strófa indítása is a szöveghűségekre való törekvés példája lehet, az eltérés inkább csak a grammatikai szerkesztésben különbözik, a kifejezendő tartalom megegyezik: „Preslavna luč daj nam tvu milost, / da spoznamo Jesusa slatkost” = „Jer, Világosság, ragyogj fel nekünk, / Hogy csak Krisztus legyen mesterünk”. A „Világosság” („luč”) egy jelzővel bővül: „preslavna” azaz: *dicsőséges*, a második sorban viszont Krisztus tanítómester volta elsikkad, Jézus „édességének” („slatkost”) megismerése a könyörgés célja. A magyar szöveg hívebb a német eredetihez: „Du wertes Licht, gib uns deinen Schein, / lern uns Jesum Christ kennen allein...” A harmadik strófa a szinoním megoldás példája: a „meleg” helyett a „prijaznost” (kellem, nyájasság) szerepel a horvát szövegben (a német eredeti: „Gunst”). Hasonlóan kerül a második sor végén az „édességedet” helyett a „ljubavne goručost” (forró szeretet) szintagma, amely viszont a német eredeti szöveghelyet juttatja eszünkbe: „der Liebe Brunst”. A harmadik és a negyedik sor már szorosabban követi a magyar eredetit: „serčeno se med sobom ljubimo / v miru vjedinosti vsi obstojimo” = „Tiszta szívből mindenkit hadd szeressünk, / Egyességben és békében éljünk.” Az utolsó strófa is csak kis mértékben szabadabb átköltés, nem messze áll a szó szerinti translációtól. Felvethető kérdés itt az is, hogy használhatta-e Mekinić fordítás közben a német eredetit is, hiszen a *Duševne pesne* németből fordított textusai között – miként említettük – az átköltések többsége Luther énekei alapján készült.³³ Egy-egy szó, szókapcsolat azonossága mellett is ellentmond a feltevésnek az ötödik sor fordítása. A német eredetiben a latin „Kyrieleis” szerepel, amit a magyar fordításban a „Könyörüljön – Könyörüljél” vált fel, Mekinićnél viszont a „Bog nam se smiluj”, amely a magyar „Uram, irgalmazz” megfelelője. Luther után Mekinić megtarthatta volna a latin eredetit, ám hogy mégis a „Bog nam se smiluj”-t használja, abban a magyar nyelvű forrás inspirálhatta. Megemlítendő, hogy ugyanezen Luther-vers két fordításváltozatban is szerepel Bornemisza Péter *Énekek három rendben* c. kancionáléjában, ahol a „Kyrieleis” magyar megfelelője: „Jézus, irgalmazz”. A Bornemiszanál található szövegek egyébként – az egyes szintagmák, s a könyörgés hasonlósága ellenére sem lehettek közvetlen forrásai Mekinić fordításának – lévén, hogy erősen a parafrázis jelleg

³² *Énekeskönyv magyar reformátusok használatára*, kiadja a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Bp., 1972, 296–297.

³³ JEMBRIH, *i. m.*, 53.

dominál bennük. A két átköltés között található, Szegedi Gergely *Énekeskönyvé*ből átvett énekszöveg viszont arra utal, hogy a Luther vers parafrázálása gyakori a kor protestáns énekköltészetében. Kifejezetten erre utalnak a Szegedi-vers alábbi sorai:

Keresztyenek kik vagytok,
Istent kérjük, adjon szent Lelket,
épitse mi bennünk az igaz hitet,
vallhassuk csak Christusban az üdvösséget
és az életet.

Az alábbiakban, a recepciós jelenség és folyamat összetettségét illusztrálendő, közöljük Luther eredeti szövegét, Mekinić horvát fordítását és a *Református énekeskönyv* szövegváltozata mellett Bornemisza első textusát, amelynél maga is utal Luther szerzőségére.

Luther:

Nu bitten wir den Heiligen Geist
um den rechten Glauben allermeist,
daß er uns behüte an unserm Ende,
wenn wir heimfahren aus diesem Ebende.
Kyrieleis.

Du wertest Licht, gib uns deinen Schein,
lern uns Jesum Christ kennen allein,
daß wir an ihm bleiben, dem treuen Heiland,
der uns bracht hat zum rechten Vaterland.
Kyrieleis.

Das süße Lieb, schenk und deine Gunst,
laß uns empfinden der Liebe Brunst,
daß wir uns von Herzen einander lieben
und im Frieden auf einem Sinn bleiben.
Kyrieleis.

Du höchster Tröster in aller Not,
hilf, daß wir nicht fürchten Schand noch Tod,
daß in uns die Sinnen nicht verzagen,
wenn der Feind wird das Leben verklagen.
Kyrieleis.

Mekinić horvát szövege eredeti helyesírással:

Proszimo mi v[er]zi [s]zuetoga Duha,
zauoli te prae vere [s]zada,
dana[s]z on chuua u [s]zkradnoi uri,
gda nam bude zneuoliu rado[s]zt poiti.
Bog nam [s]ze [s]zmilui.

Pre[s]zlauna luch dai nam tuu [s]zuitlo[s]zt,
da [s]zpoznamo Ie[s]u[s]a [s]zlatko[s]zt,
i da [s]ze ga der[s]fimo, kako [s]zpa[s]zitellia,
ki nasz v ochinu domouinu priprellia.
Bog nam [s]ze [s]zmilui.

Szlatka liubau dai tuu prijazno[s]zt,
da zuidimo liubaue gorucho[s]zt,
[s]zzercheno [s]ze med [s]zobom liubimo,
v miru viedino[s]zti v[er]zi ob[s]ztojimo.
Bog nam [s]ze [s]zmilui.

Veliki obe[s]zelnik v neuoli
pomoz da [s]ze ne bojimo [s]merti,
da na[s]e mi[s]zli tada nezduoie,
gda vrag na na[s]s [s]itak tu[s]il bude.
Bog nam [s]ze [s]zmilui.

Mai helyesírással:

Prosimi mi vsi svetoga Duha,
za voli to prave vere sada,
danas on čuva u skradnoj uri,
gda nam bude znevolju za dost poiti.
Bog nam se smiluj.

Preslavna luč daj nam tvu svitlost,
da spoznamo Jesusa slatkost,
i da se ga deržimo, kako spasitelja,
ki nas v očinu domovinu priprelja.
Bog nam se smiluj.

Slatka ljubav daj tvu prijaznost,
da zvidimo ljubave goručost,
serčeno se med sobom ljubimo,
v miru vjedinosti vsi obstojimo.
Bog nam se smiluj.

Veliki obeselnik v nevoli
pomoz da se ne bojimo smerti,
da naše misli tada nezdoje,
gda vrag na naš žitak tužil bude.
Bog nam se smiluj.

Református énekeskönyv szövege:

Jer, kérjük Isten áldott Szent Lelkét,
Legfőképpen az igaz hitért,
Hogyha jön a végóra, mellénk álljon,
Hazatérésre készen találjon.
Könyörüljön.

Jer, Világosság, ragyogi fel nekünk,
Hogy csak Krisztus légyen mesterünk,
El ne hagyjuk őt, mi hű Megváltónkat,
Aki népének örökséget ad.
Könyörüljél.

Ó Szeretet, áraszd ránk meleged,
Hadd kóstoljuk édességedet,
Tiszta szívből mindenkit hadd szeressünk,
Egyességben és békében éljünk.
Könyörüljél.

Ínségeinkben bő Vigasztalónk,
Halál ellen megbátorítónk,
Össze ne hagyj esni, ha ellenségünk
Reánk jó s romlást készít már nekünk.
Könyörüljél.

Bornemisza Péter:

LVTHER MARTONE

Jer mi kérjünk Szent Lelket,
véle öszve az igaz hütöt,
mikor ez vilagbol ki mulunk
aldot Isten oltalmaz minket minden gonosztol,
Iesus irgalmaz.

Te igaz vilagosság, tanits minket
Urunk Christusnak igaz esmeretire,
melly minket bizonynal, idvözit
es az örök halaltol meg ment.
Iesus irgalmaz.

Nemzz mi bennünk Christusban valo
hütet mellyel hihessünk Christust
bünösökért meg holtnak lenni,
mert minden az ki ezt hijendi bizony idvözül.
Iesus irgalmaz.

Nyomorusaginkban legy mi biztatónk,
és erősítónk, hogy halálunk idején
mi meggyőzhessük az ördögöt,
es nagy örömmel ki mi el mullyunk.
Iesus irgalmaz.

Dicsértessék a szent Haromsag,
az egy bizony örök Istenseg,
ki szent Lelek által a szent írásból,
meg jelöntötte minekünk az igaz hitet.
Iesus irgalmaz.

3. Szenci Molnár Albert 1612–1614 között Batthyány Ferenc udvari prédikátoraként – naplója tanúsága szerint – beutazta a Rohonctól Németújváron, Szentgotthárdon, Murakeresztúron át Varasdfürdőig (Varaždinske toplice) terjedő régiót – meglátogatva több környékbeli falut is. 1614. november 11-én „Szent Márton napján” például Rohoncon tartózkodott, s „megfordult a horvát lelkésznel” is, előzőleg pedig, még a nyár folyamán, járt Muraszombatban, Szentgotthárdon, Németújváron, s július 1-jén látogatott

el – a Muraközön átutazva – „Toplicara”, azaz Varasdfüzdőre, „az hív vízbe”.³⁴ Prédikatori működése nyilvánvalóan szükségessé tette, hogy magával hozza a *Psalterium Ungaricum* 1607-es kiadását, még valószínűbben a Károli Biblia általa gondozott 1612-es edícióját, amelyhez csatolta zsoltárfordításait is. Arra is van bizonyíték, hogy a Rohoncától Muraszombaton át Varasdfüzdőig terjedő térség protestánsai körében ismert volt a *Psalterium Ungaricum*. A Muraszombat közeli Markišavciban találták meg 1945-ben azt a kéziratot énekeskönyvet, amelyet Vilko Novak *Markišavska pesmaricának* nevez, nedelišcei, tehát muraközi provenienciája okán viszont Alojz Jembrih *Nedelišćansko-markeševečka crkvena pjesmarica iz 1632. godine (Nedelišćei-markiševečki egyházi énekeskönyv az 1632. esztendőből)* címmel jelöl. A nedelišcei eredet a kancionálé 129. lapján olvasható adattal bizonyítható: „Veta peszen Szpravlena ie zdai verse, i Szvetoga pizma vunka vzeta ie, v Nedelisch ponderek pervo posztni, Meiszecza je den oszmi. Amen”, vagyis: „Ez az ének most versbe szedetett és a Szentírásból kiszedetett, Nedelišcén a böjt utáni hónap első hétfőjén.”³⁵ Nedelišce neve már a XVI. században összeforrott a reformációval: az előbb Alsólendván működő, majd onnan távozni kényszerülő protestáns vándornomdász, Rudolf Hoffhalter az új hitet valló Zrínyi György támogatásával került Nedelišcére, ahol kinyomtatta Mihajlo Bučić protestáns szellemű, az Eucharistiáról szóló munkáját, amelyet 1574-ben a zágrábi egyházmegyei zsinat kiközösített, a példányokat megsemmisítették.³⁶ Hoffhalter sem maradt sokáig Nedelišcén, az új hit hívei viszont – ha szórványszerűen is csupán – maradtak, hisz maga Zrínyi György is protestáns hívőként halt meg Csáktornyan. A *Nedelišćansko-Markeševečka pjesmarica* sajnos máig kiadatlan, tartalmi keresztmetszetét csupán Alojz Jembrih tanulmánya alapján ismerjük, az egyes énekek feldolgozása még hátra van. A kancionálét bemutatva Jembrih, az egyes énekek karakterét szemléltetendő, idéz egy-egy strófát. Ezek között fedeztük fel az alábbi szöveget, amely nem más, mint a Szenci Molnár Albert fordította 42. genfi zsoltár kaj-horvát nyelvű átköltése:

Kak k hladnoi friskoi zdencsini
seden Jelen zdihava,
g Bog tak selei ma Dusa,
i na nyega zdihava,
ino k tebi moi Bosie,
seja moja Dusicza,
vallyon pred tvoie oblicze,
gda si doidem oh zivi Bosie.³⁷

³⁴ SZENCI MOLNÁR Albert *Naplója* = Sz. M. A. *Válogatott művei*, gond. TOLNAI Gábor, VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1976, 533.

³⁵ Alojz JEMBRIH, *Na izvorima hrvatske kajkavske književne riječi: Rasprave i građa iz povijesti hrvatskog jezika i književnosti*, Čakovec, 1997, 87.

³⁶ Franjo BUČAR, *Povijes hrvatske protestantske književnosti za reformacije*, Zagreb, 1910, 14–15; Franjo FANCEV, *Starija hrvatska književnost u današnjem srednjoškolskim udžbenicima*, Hrvatska revija, Zagreb, 1937, 602.

³⁷ JEMBRIH, 1997, i. m., 84.

A horvát szöveg visszafordítása:

Mint a hideg friss forráshoz
a szomjas szarvas kívánczik
Istenhez most lelkem úgy vágyik
és hozzá kívánczik,
és tehozzád én Istenem,
vágyakozik én lelkem,
vajon orcád eleibe
mikor jutok, ó élő Isten?

Az eredeti Szenci Molnár-szöveg:

Mint az szép híves patakra
Az szarvas kívánczik,
Lelkem úgy óhajt Uramra,
És hozzá foháskodik.
Tehozzád én Istenem
Szomjúhozik én lelkem,
Vajon színed eleiben,
Mikor jutok élő Isten?

A szöveghűséghez nem férhet kétség, a szótagszám tekintetében is egyetlen apró eltérés van: a nyolcadik sor egy szótaggal („oh”) bővül, végső soron tehát a hetes és nyolcas sorok az eredetihez hasonlóan váltakoznak: 8 7 8 7 7 7 8 9 (8). A nyolcadik sor pótszótagja a szöveg Loys Bourgeois (1510–1569) dallama szerinti éneklést sem zavarja, a ritmus döccenése ekképpen feloldható: ♪↪♪. Módosul viszont a rímképlet, az eredeti kereszt- illetve páros rímváltozat (ababccdd) ekképpen módosul: abbcddcc, ami azonban a vers akusztikáját egyáltalán nem zavarja. A szövegegyezés különleges sajátja a hetedik sor kezdő szava: a fordító eredeti alakjában veszi át a horvát szövegbe a *vajon* kérdőszót – régies helyesírással: *vallyon*.

Információink szerint a vers egésze a horvát változatban is hét strófát számlál, feltételezhető tehát, hogy a további szakaszok egyezése is a kezdő stróféához hasonló. A teljes szöveg kópiájának megszerzését követően más alkalommal bővebben kívánjuk a fordítást bemutatni. Egy dolgot viszont máris leszögezhetünk: a fordítás 1607 és 1632 között készült s vált használatossá a Muraköz és a Murántúl protestáns közösségeinek körében. Az ének recepciójával kapcsolatos minden további kérdésre a választ nyilván csak a kéziratok könyv egészének vizsgálata alapján lehet majd megfogalmazni. Egy bizonyos: a XVI. századtól kezdve a magyar nyelvű protestáns énekköltészet kaj-horvát recepciója tény, ami a horvát reformációkutatás szempontjából sem hanyagolható...

MÁLNÁSI FERENC

ÖRKÉNY ISTVÁN: EGYPERCESEK

Szövegtani elemzés középiskolások számára

A nyelv az emberi kommunikáció, a gondolkodás és a tanulás közege, előfeltétele és legfőbb eszköze. A nyelv a beszédben és a gondolkodásban betöltött szerepéből adódóan az emberi tevékenység valamennyi formájára kiterjed. Az anyanyelv sokoldalú és árnyalt ismerete a társadalmi kommunikáció alapja. Anyanyelvi oktatásunk is ma már a nyelvi megismerés és a nyelvhasználat fejlesztését tűzte ki célul, s a korszerűsítés egyik lehetséges útja a szövegtani kutatások eredményeinek alkalmazása, az oktatásban való hasznosítása. Pl. Petőfi S. János szemiotikai textológiája, a multimediális kommunikáció szemiotikai elmélete, valamint a tartalomban és jellegben egyező vagy hasonló szövegelméletek alapján. A cél: a szövegek valamennyi sajátosságainak egységes elméleti keretben való vizsgálata, a szövegek befogadásának és alkotásának a kérdése, a szövegek szintaktikai, szemantikai és pragmatikai vizsgálata. A vizsgálat tárgya a szöveg, amely az újabb nyelvi kutatások nyomán nem a nyelvi rendszerbe, hanem a nyelvhasználatba, a kommunikáció folyamatába tartozik.

Petőfi S. János úgy véli, hogy „a szövegtani kutatások eredményeinek iskolai alkalmazása, felhasználása mellett számos érv szól. A kommunikációs médiumok fejlődése és egyre szélesebb körű elterjedése elengedhetlenné teszi, hogy az iskolai oktatás lépést tartson ezzel a fejlődéssel. A lépéstartás azt jelenti, hogy egyrészt az iskolában tanítani kell a különféle multimediális formák működésének mechanizmusát, másrészt, hogy e formák közül, amennyit csak lehet, a gyakorlatban is alkalmazni/alkalmaztatni kell.”¹ Petőfi S. János szerint „fokozni kell a tanulók érzékenységét a nyelv iránt, hogy aktív tevékenység révén ismertessék meg velük a szövegeket, és növeljék bennük az olvasás örömét. Ezt nem kell hangsúlyozni, ha arra gondolunk, hogy milyen nagy szükség van erre most, ebben a vizuális-manuális információkkal túlzott mértékben elárasztott körünkben. Számolnunk kell azzal, hogy a mai gyermek másképpen olvas, mint mi hallottunk és olvastunk annak idején. Ha ezzel nem számolunk, azokban sem tudjuk ébren tartani az olvasásra való készséget, akikben ez még (!) megvan, nem beszélve arról, hogyan tudunk készséget, igényt támasztani azokban, akikben (még vagy már) nincs meg!”

Anyanyelvi oktatásunk alapvető feladata ma az anyanyelvi kompetencia fejlesztése oly módon, hogy a tanulók életkoruknak megfelelő szinten birtokolják a szóbeli és írásbeli kommunikációs képességeket. Az iskolai munka során a tanuló a szövegértés, a

¹ L. PETŐFI S. János, *Szöveg, szövegtan, műelemzés: Textológiai tanulmányok*, Bp., OPI, 1990; PETŐFI S. János, BÁCSI János, BÉKÉSI Imre, BENKES Zsuzsa, VASS László, *Szövegtan és prózaelemzés: A rövidpróza kreatív-produktív megközelítéséhez*, Bp., Trezor, 1994; *Szövegtan és verselemzés*, Bp., PSZMPP, 1993.

szövegalkotás gyakorlása közben a szövegélményből (olvasás és hallgatás útján) egyre magasabb szintűeket ért meg, egyre magasabb szintűeket tud létrehozni. A feladata: ennek a folyamatnak az irányítása annak a pedagógiai elvnek az alapján, melyet Deme László megfogalmazásában szöveg szemléletnek nevezünk.² Deme László az anyanyelvi nevelés tényezői között szükségesnek látja, hasznosnak véli a szöveg tan, a szöveg ismeret és a szöveg szemlélet hármasság fogalom-tagolását: a szöveg tan oktatási anyag, a szöveg ismeret a nevelési cél, a szöveg szemlélet pedig nevelési elv, nevelői alapállás.

Nemes Nagy Ágnes a szöveg jellegzetességéről azt állítja, hogy szavak vannak benne, és ezek a szavak úgy ülnek az irodalmi szöveg sajátos szövetében, mint a bogok, a csomópontok feltűnő részeiként, de részeiként az alapszövetnek. Az alapszövet pedig a szöveg összefüggés, a kohézió. Természetesnek vehetjük Nemes Nagy Ágnesnek azt a megállapítását, hogy a vers/szöveg napvilágra hoz bennünk, olvasókban olyan ismeretlen jelentéseket, érzelencsomókat, amelyeket a szöveg nélkül nem közelíthetnénk meg, amelyek csupán a szöveg által jönnek létre. Úgy hozza létre a vers, a szöveg az emóciót a befogadójában, ahogy a levegő létrehozza a légzést vagy az utak kereszteződése a várost. Egyszerre van valami, ami azelőtt nem volt. A legkisebb versélmény is valamiféle születés, esetleg csak a lelki muslinca megmoccanása.

Ezeknek a gondolatoknak, elméleti fejtegetéseknek a jegyében vizsgálhatjuk a megítélendő irodalmi (és nem csupán irodalmi) szövegeket – végre hazai, erdélyi középiskoláinkban is. Magam még aktív koromban, ma már nyugdíjasként, óraadóként pl. Örkény István egyperceseit...

Örkény István a kispika (és a magyar drámai irodalom) megújítója, groteszk jelenségek szatirikus ábrázolója. Ellentmondásokra, újszerű minőségekre, ésszerűtlenségekre és a modern lét fenyegetettségére hívta fel a figyelmet. A legkilátástalanabb helyzetben is a cselekvés szükségességét érezteti, hirdeti a reménytelen helyzetben is az életerő diadalát.

Örkény az egypercesekkel a másként látás lehetőségeire, fogalmaink és ítéleteink felülvizsgálatára szólított fel, a szatirikus irodalom hagyományait, pl. Karinthy Frigyes útját követte. A magyar kispika tradíciói közül élesen elutasította a szórakoztató történetmondást: „Az anekdota nemzeti csapás. Elbutítja az irodalmat, elsekélyesíti a gondolkodást. Az emberiségnek ebben az évszázadában gyökeresen megváltozott a véleménye önmagáról. És nemzeti átok, ha ebből mi úgy akarunk kimaradni, hogy közben anekdotázunk [...]” – írta Örkény.³

A valóságban nincsenek homogén minőségek, nincsenek steril egyneműségek, sőt más környezetbe állítva mindennek más lesz az értéke, a jelentése.

Az *Egyperces novellák* (1968) írásaiban Örkény megtalált egy hangot, amely egészen az övé, a műfaj és elnevezése is tőle származik. Az egypercesek, rövidségük ellenére is teljes értékű írások, az író szerint „nem azért rövidek, mert kevés a mondanivalójuk, hanem mert kevés szóval szeretnének sokat mondani”. Örkény az *Egyperces novellák*

² Deme László, *A szöveg tan, a szöveg ismeret és a szöveg szemlélet az anyanyelvi nevelés rendszerében*, Nyr., 1980/3, 332–340.

³ Idézi KELECSÉNYI László Zoltán, *Új érettségi irodalomtételek*, Bp., Corvina, 2005, 299.

gyűjteményes kiadásának kísérőszövegében azt is elmondta, hogy írásainak „nincs műfajuk. A népmesétől a városi folklórig (egészen a pesti viccekig), az elbeszélő epikától a kurtára fogott tragédiáig” többféle műfaji változatot képviselnek. Az egypercesek sokszor úgy működnek, mint a tartalmas viccek, amelyekben több jelentésréteg épül egymásra. A közlésminimumra, a mennyiség és a minőség rejtélyes kapcsolatára hívta fel a figyelmet *Az élet értelme* a cseresznyepaprikák és a paprikakoszorú példázatával. Mi teszi koszorúvá a paprikahalmazt? – kérdezi az író, ha sem a madzag, sem a felfűzés ténye önmagában nem ad választ a kérdésre. Tudjuk, hogy nem maguk a nyelvi szabályok és nem is a terjedelem, gondoljunk csak Weöres Sándor egysoros, sőt egyszavas verseire.

A kísérőszövegben Örkény külön is figyelmeztet a novellák rejtélyszerűségére, arra, hogy „...ezek az írásművek voltaképpen matematikai egyenletek. Az egyik oldalon a közlés minimuma áll, az író részéről, másikon a képzelet maximuma, az olvasó részéről. Más szóval: a novellák egypercesek ugyan, de kétszemélyesek.” Az író sokat kíván az olvasótól, „a szokásosnál jobban igénybe veszi képzelőerejüket, cserébe azonban a paszszív olvasás kényelmes öröme helyett a művészi alkotás izgalmát kínálja fel nekik”.

Groteszk látásmód jellemzi őket. A novellákat egy esztétikai példázat vezeti be *Arról, hogy mi a groteszk*: „Szíveskedjék terpeszállásban állni, mélyen előrehajolni, s ebben a pozíciójában maradván, a két lába között hátratekinteni.” Majd miután mindent megszemlélünk: „Kérem, szíveskedjenek kiegyenesedni. Amint látják: a világ talpra állt...”

A groteszkről az író hagyatékából előkerült jegyzeteiben olvashatjuk: „A groteszk megingatja a végérvényest, de nem állít egy másik érvényességet a helyébe. Pont helyett mindig kérdőjelet tesz, tehát nem lezár, befejez, hanem utat nyit, elindít.”

A groteszk feltehetően a művészetek kezdetétől jelen van, a romantika is fontosnak tartotta, de korunk művészete is vonzódik hozzá. „A groteszk tulajdonképpen a 20. század válasza a 19. századra és az azt megelőző időkre. [...] A 19. században, a nagy ipari fellendülés és a nagy találmányok korszakában, amikor a betegségek úgyszólván tömegével eltűntek vagy veszélytelenekké váltak, az ember megtelt iszonyatos önbizalommal. S erre a határtalan önbizalomra kaptuk azokat a rettenetes élményeket, amelyekkel nekünk ez a század szolgált: a két világháborút, Auschwitzet. Auschwitz esetében nem konkrét, hanem jelképes dologra gondolok. Az ösztönvilág felszabadulására, amiről azt hittük, kordában tartható”⁴.

A groteszk összetett fogalom. Esztétikai minőség, világszemléletet fejez ki, a komikum egyik fajtája, a szélsőségesen össze nem illő elemek bizarr társítása, ami nevetséges és borzongató hatást kelt. A képzavar, az össze nem illő elemek társítása a komikumban feloldódik, de a groteszkben feloldhatatlan marad, időtlenné emelkedik, ennek megfelelő világszemléletet fejez ki.

Megjelenítésének eszköze a szerkezet, a mű elemeinek egymáshoz való viszonya. A groteszk mű világa zárt, benne minden lehetséges: reális és irreális, látszat és valóság egymásba játszanak át.

⁴ *Párbeszéd a groteszkről*, Bp., Szépirodalmi, 1986, 380.

Örkény ábrázolásmódja a tényközlésre redukált narráció, a pusztá cselekedtetés és be-
széltetés. A jelenségeknek és történéseknek a lényegét ragadja meg, a történetet példá-
zattá sűríti.⁵

Az egypercesek dokumentumelemei sokszor talált szövegek, amelyeket a szerző ki-
emel megszokott és elfogadott környezetükből, néha címadással új összefüggésbe állít, s
ezzel irodalmi művé avat. A groteszk mellett az abszurd, az értelmetlen is gyakran jelen
van.⁶

Örkény István a maga abszurd-groteszk látásmódjával korunk legfontosabb problémá-
it szólaltatta meg, kevés szóval is, kulturált stílusával atmoszférát tud teremteni.

Dolgozatom további részében szemiotikai-stilisztikai elemzéssel vizsgálom négy egy-
perces novellát, az alábbi keretben: 1. A szöveg fizikai hordozója és annak mentális
képe. 2. A szöveg fizikai hordozójához hozzárendelhető formai felépítés. 3. A szöveg
fizikai hordozójához hozzárendelhető nyelvi, jelentéstani felépítés. 4. Egy valóságos
vagy elképzelt világdarab mentális képe és maga ez a világdarab. 5. A szövegtípus. 6. A
szöveg stílusa, nyelvezete.

*

Örkény István: *Az otthon*

A szöveg nyomtatott prózaszöveg. A szövegmondatok egyetlen bekezdést alkotnak.

A szövegösszetartó erőt az alany–állítmány egyeztetése biztosítja: A kislány ... négy-
éves volt, emlékei összemosódtak, anyja... odavitte, megmutatta... a vonat visz... Bir-
tokos személyjellel ellátott szavak: (a kislány) *emlékei, anyja, mackódra, babáid* segítik
a szöveg kohézióját. Határozott névelős szavakat szerepeltet az író a szövegben – *a kis-
lány, az anyja, a szögesdrót, a vonat, a gyerek, a mackódra, a babáid*... – bár sem a kis-
lányt, sem az anyját nem ismerjük, s *a mackóra* és *a babára* sem emlékezhetünk –, így az
olvasó is része lehet annak a valóságos-képzeltbeli világnak, amelyet a szöveg megraj-
zol. A mondatok kötőszavai mellett a mondatrend is nyelvtani elemként valósítja meg a
nyelvtani, a lineáris kohéziót.

Jelentéstani elemként szerepel az *otthon* szó négyszeri ismétlése, illetve az *ott* határo-
zószó kétszeri szerepeltetése, s melléje társul a kislány kérdésében az *onnan* szóalak is.
Ellentétként érzékelheti az olvasó azt is, hogy a *haza* és az *otthon* fogalmak hiányoznak
a kislány tudatából, akinek élményvilága az ör képét rögzítette, ezért kérdi: „...onnan
meg lehet majd szöknü?”. Az anya felsorolással próbálja ezt a hiányt pótolni – *mackód,
babáid* –, de érezzük, hogy hiába. A „lágertothon” fogalom nem fedheti az igazi otthon
képét, amelyet meg sem ismert, s hiába a mackód és a babák, ezek elsüllyedtek a múlt
kódébe.

⁵ KELECSÉNYI, *i. m.*, 299.

⁶ MOHÁCSY Károly, VASY Géza, *Irodalom a középiskolák IV. osztálya számára*, Bp., Korona, 1996, 313.

Jelentéstani elem a cím is, utal valamire, ami az olvasóban a családi együttlét, a melegség képe, ám a szöveg elolvasása után derül ki, hogy éppen ez a kép hiányzik a kislány életéből, emlékeiből.

A szöveg három sor elbeszélés, és kilenc sor párbeszéd.

Örkény valóságos világképet rajzolt meg, melyet a mai olvasó tanulmányaiból ismerhet. A szöveg nyelve magyar, mai, szépirodalmi szöveg. Stílusa is szépirodalmi. A jóhangzású szavak mellett az egyetlen *szögesdrótkerítés* rosszhangzású szó emelkedik ki. A szövegben a jóhangzású szavak segítségével a szabadulás közeli bekövetkezését, a szögesdróton kívüli vonat megmutatásával az öröm érzését próbálja átadni a négyéves gyermekének, ám a kislányban egyszerűen olyan „otthon-kép” alakult ki, amely azonos a „láger-otthonnal”, amelyhez automatikusan a szökés kívánása társul.

A szavak szótári jelentéssora is ezen a vonalon helyezkedik el: az anya a kislányának a szögesdróton kívüli világot mutatja, a szerelvényt, említi az elhagyott otthonban (talán) váró mackót és a babákat, ám ez a valóság a kislányban nem idézi fel az emlékképet, számára az otthon a szögesdróton inneni világ. A szótári jelentés mellé az érzelmi, illetve az érzelemnélküli többletjelentés társul. Az anya érzelmei ellentétben állnak a kislányban kialakult ferde, félresiklott érzelmekkel.

Három összetett szó: *négyéves, összemósódtak, szögesdrót* a szövegben jelentéssűrítő, tömörítő hatással szerepel.

A szöveg igéi közül a létigék: *volt, leszünk, megvannak, vannak, nincsenek...*, mellett egy történet – *összemósódtak* –, és a *tudatosítsa, odavitte, megmutatta, örülsz, visz* igék cselekvést jelentenek. Ám a létezést megváltoztatni akaró, cselekvő igék csak a jövőben bekövetkező történetet jelzik, a lehetőséget villantják fel, a vágyott, a remélt cselekvés bekövetkezésére.

A főnevek közül két élőlény – *kislány, anya* – mellett tárgyak neve – *szögesdrót, szerelvény, vonat, mackó, baba* –, és egy elvont – *otthon* – szó szerepel. De itt is a szögesdrót az uralkodó, a szerelvény, a vonat a lehetőséget, a menekülést, a szabadulást csak jelzi, a mackó és a baba pedig ismeretlen tárgyak nevei. Talán véletlen, de a melléknevek hiánya is az embertelen, még a gyermeket is büntető világ képét rajzolja elénk.

A szöveg mondatai kijelentő és kérdő mondatok, egyszerű és összetett formában sorakoznak. Az elbeszélésbe a szereplők egyenes beszéde szövődik.

*

Örkény István: *In memoriam dr. K. H. G.*

A szöveg nyomtatott prózaszöveg, csupán 8 mondat.

A lineáris kohéziót az alany–állítmányok egyeztetése adja: *kérdezte, magyarázta, szeretett* (magyarázni) – *dr. K. H. G, kérdezte, mondta, lelőtte* – *az ör.* Az állítmányok egyes szám harmadik személyű igék, az alany egy-egy főnév. A határozott névelős forma – *a lódognek, a gödröt, a német ör* – szinte már a párbeszéd résztvevőjévé, hallgatójává emeli az olvasót, aki beleélheti magát a lágerhelyzetbe.

A jelentéstani elemek közül a felsorolás a mondanivalót sokoldalúan világítja meg: a doktor úr, a tanár még munkaszolgálatosként is a német kultúra értékeiről próbál beszélgetni az őrrrel – német írók neveit sorolja –, ám az őr műveletlen, egyetlen tudása a gyilkolás. A felsorolás nyomán két embertípus rajzolódik ki, a kulturált és a barbár ember típusa, s e két konkrét személy ellentétén át az emberiségnek hatalmas német kulturális kincseket adó, de ugyanakkor a német barbárság iszonyatos, a világháborúkat kirobbantó ellentétét is.

A szöveg valóságos világkép, Örkény István a munkaszolgálat élményeiből merített, abszurd, fekete humorral a történelmet idézi. A munkaszolgálatos tanár beszélgetni akar a német kultúráról a német őrrrel, de ezzel úgy felbosszantja tudatlan rabtartóját, hogy az dühében lelövi. A címbe is beemelt monogram K. Heves Géza (1905–1945) kritikus, újságíró nevét rejti, aki koncentrációs táborban pusztult el.⁷

A szöveg nyelve magyar, egy latin kifejezéssel és egy német kérdőmonddal együtt mai, szépirodalmi alkotás.

Elbeszélő jellegű, drámai párbeszéd. A két szereplő: dr. K. H. G és a német őr, egy diplomás magyar ember, aki választékos németiséggel beszél a német irodalom klasszikusairól, a német őr azonban csak visszakérdez, de fogalma sincs saját nemzeti irodalmának nagyjairól, elutasítja a szellemi értékeket, az erőszak képviselőjeként – egyéni bosszúból –, megöli a kultúra, a humánus képviselőjét.⁸

A szöveg stílusa szépirodalmi, jóhangzású szavak sora szervezi a párbeszédet, csupán a *lódögnek*, s a *paprikavörös* összetett szó jelzi a kellemetlenséget, a változást, valamint a *lelőtte* szó pedig a tragédiát.

A szöveg szavai elsődleges, szótári jelentésben szerepelnek, a konnotáció a szöveg elolvasása után jelentkezik az olvasóban, bár a cím jelzi a szomorú véget, utal a tragédiára.

A *lódögnek* összetett szó jelzi, hogy a diplomás ember lealacsonyító kényszermunkát végez, a német őr hangulatváltozását, haragját a *paprikavörös* szó érzékelteti.

Az igék – *ásta, kérdezte, magyarázta, szeretett, ismeri, mondta, lelőtte* – mindegyik cselekvést jelentő szó. A főnevek nagy része személynév – dr. K. H. G., Hölderlin, Schiller, Rilke –, az *őr*, és a *költők* köznevek is személyeket jelölnek, míg a *Hyperion* főnév irodalmi alkotás címe.

A kijelentő, kérdő mondatok között az írói közlések két, a beszélgetőket közvetlenül minősítő állítás található: (A tanár) nagyon szeretett magyarázni, és az őr paprikavörös lett, mielőtt gyilkolt.

A szövegben a szereplők egyenes beszédébe az író beszéde ágyazódik.

*

⁷ MOHÁCSY, VASY, *i. m.*, 313.

⁸ *Uo.*

Örkény István: *Mi mindent kell tudni*

Nyomatott prózaszöveg, négy szövegmondat.

A szöveg mondatait nyelvtani kapcsolóelemek fűzik egymáshoz, ezt a lineáris kohéziót az alany-állítmány egyeztetéssel éri el: (a jegy) *érvényes, érinthető* (útvonal) és a *tilos* (az utazás/útmegszakítás) névszói állítmányokkal, valamint az (átszállni) *lehet* és (útvonala) *eltér* igei állítmányokkal.

Jelentéstani elemként a *beutazás, utazás, útvonal, átszállás* ismétlések a mondanivalót erősítik. Ugyanez a szerepe az (érvényes) *egy órán belül, átszállással, keresztezéseknél, elágazásoknál, végállomásokon*, határozóknak, illetve az utolsó mondatban a *kerülő utazás, útmegszakítás* alanyoknak. Ez a két utolsó felsorolás ugyanazt a tilalmat tartalmazza, amely az egész szövegben már szerepel. A négy mondatban csak tilalom, korlátozás szerepel.

A szöveg dialógusként is felfogható, egy régebben használt villamosátszálló-használatiutasítás, ennek célja az utasok tájékoztatása, ezért intertextus, kölcsönzött szöveg, a tudni szükséges és a tudni nem érdemes dolgokra egyaránt utal a mű. Az utasítást általában senki sem olvasta el, legfeljebb egyszer-kétszer az életében, mindenki csak a jegy színét nézte, ahol a járatszámok, a dátumok jelei szerepeltek. A hátlap a jegynek is általában a dolgoknak is a fonákja, a tárgyias-intellektuális szöveg ezért groteszknak bizonyul az irodalmi környezetben, ahova Örkény emelte. A szöveg valóságos vagy fikatív dokumentum, s a címmel együtt válik igazi műalkotássá.⁹

A szöveg nyelve magyar, mai, dokumentum, de itt szépirodalmi szöveg.

Stílusa is szépirodalmi. A szavak szótári jelentése azzal bővül, gazdagodik, hogy a hivatalos szöveg szabályokat, rendelkezéseket fogalmaz meg, ám az utazóközönség lelki-világát, szándékát félreértette s ez ellen emelte föl Örkény a szavát azzal, hogy leíró jellegű szöveggé tárta az olvasó elé, érzékeltetve, hogy életünket előírások, szabályok és tiltások kötik gúzsba. Kellenek a hivatalos szövegek, a törvények, de csak akkor, ha az állampolgárok érdekét szolgálják.

Az összetett szavak jelentéssűrítő hatása érvényesül a *díjszabási, felszállóhely, útvonalon, végállomások, Duna-híd* és az *útmegszakítás* szavakban.

A dolgok megnevezésére szolgáló főnevek mindegyike azt igazolja, hogy egy villamosjegy használati utasításáról van szó (*övezet, átszállás, felszállóhely, útvonal, utazás* stb.), de a szövegösszefüggésből többletjelentés olvasható ki. A számnevek is nyomósítanak: *két* (díjszabási övezet), *egy* (órán belül), *négy* (átszállással), *egy* (utazás).

A szöveg kijelentő mondatai inkább felszólítóak, s az utolsó az egyetlen tiltó mondat. A névszói állítmányok, a névszók túlsúlya miatt a szöveg nominális.

*

⁹ MOHÁCSY, VASY, *i. m.*

Örkény István: *Itália*

Örkény István szövege nyomtatott prózaszöveg, négy bekezdésben nyolc mondat, a párbeszéd mondataiban három szó dőlt betűvel: *Cinquecento, Trecento, Quattrocento*.

A szövegmondatokat a lineáris szövegösszetartó erő fűzi egységbe. Az állítmányok nagy része a *karmester* alanyhoz kapcsolódik (*végigvezényelte, nekivágott, invitált, táncolt, udvarolgatott* stb.), a *tolmács* csupán kétszer cselekszik – *mondta, ajánlotta* –, s végül a *megegyeztek* állítmány a szövegben szereplőkhöz kapcsolódik. Ennek megfelelően az igék nagy része egyes szám harmadik személyű, csupán az utolsó ige többes szám harmadik személyű. Két birtokos személyjeles szó – *zsebébe, pénztárcáját* – segíti a szöveg megértését. Bár sem *a* karmestert, sem *a* tolmácsot nem ismerjük, Örkény mégis határozott névelőt használ, kivételt tesz a táncpartnerrel – *egy* hölgy –, akit szintén nem ismerünk, de rögtön odagondoljuk: *egy olyan hölgy...*

Két-két rokon értelmű szó is segíti az olvasót: *karmester, vendégművész*, illetve a *mondta* és az *ajánlotta*. A három dőlt betűvel szedett szó ellentét: az első ajánlat: 500, sok, a második: 300 kevés, s 400-ban egyeztek meg. Ez az ajánlat billenti át az olvasót a reneszánsz korba, ezzel a három szóval szoktuk jelölni az 1300–1400–1500-as éveket, az újjászületés, az ókori kultúra feléledésének gazdag világába, itt azonban szó sincs kultúráról, szellemi értékről, csupán a testi gyönyöröket szolgáltatató hölgy pénzéről van szó.

A cím utalás a karmester hazájára, előbb semleges értelemben, hiszen Olaszországot ma is szoktuk *Itália* néven emlegetni, ám amikor a három olasz szó többértelmű jelentése megvilágosodik, akkor kapcsolunk a reneszánsz hazáját megnevező szóra.

A leíró szövegbe a három olasz szóból álló dialógus fűződik, ez szövegköziség.

Az Örkény leírta szöveg világképébe – Pest, éjszaka, hajnaltáj, vendégművész –, belevillan a reneszánsz történelmi múlt képe groteszk, devalvált értékkel társítva.

A szöveg – csupán három olasz szó kivételével – magyar nyelvű, mai, szépirodalmi mű. Stílusa is szépirodalmi. Jó hangzású szavak idézik a történetet, de az egész történet 'egyszerű szerelmi vásár' jelentésre szűkül. Minden szó szótári jelentésben szerepel, egyedül a három olasz szó kap a szövegösszefüggésből többletjelentést, a magasztos, felemelő korszak megnevezése mellett a szerelem megvásárlásának tényévé silányodik, devalválódik. Jelentéssűrítő, tömörítő hatásúak a szóösszetételek: *karmester, Álarcosbál, nekivágott, hajnaltájban, pénztárcáját, várakozásteljesen* szavak és a három olasz szó. Az igék mindegyike cselekvést jelent: *végigvezényelte, nekivágott, [...] megegyeztek*.

Az egyszerű és összetett, kijelentő mondatok a tényeket közlik, a történetet mesélik.

A szöveg a sok névszó miatt nominális.

Az író beszédébe a szereplők egyenes beszéde ágyazódik.

MEZŐSI MIKLÓS

MIRŐL MUZSIKÁLNAK MOZART ÉS MUSZORGSZKIJ GYERMEKEI?¹

Színpad, kép, zene – az operarendezés kérdéséhez

Az operaszínpadon megjelenő és működésbe lépő zenedramaturgia vizuális „illusztrálhatóságának” az operarendezők számára nemritkán banánhéjat tartogató problémájához szeretnék ebben a tanulmányban hozzászólni. Milyen mértékben kooperál, kooperálhat egymással a hangzó zene és a képi elem – a „látvány” – az operaszínpadon? Nem fölösleges kérdés ez? Hiszen éppen a szoros együttműködés igénye hívja mindkét elemet, képet és zenét egy és ugyanazon helyre: az operaszínpadra. A kérdés megválaszolásához érdemes, még ha csak vázlatosan is, tisztázni a *zenei színpad* fogalmát.² A zenei színpad terminus itt természetesen nem „fizikailag” értendő; a befogadó tudatában a zene által generált, imagináriusan „berendezett” térről van szó, amelyet a zenei mozgások rajzolnak ki és határolnak le. Ezek a „mozgások” gondoskodnak arról is, hogy az így definiált tér és mindaz, ami ebben a térben történik, „észlelhető” legyen, meg tudjon jelenni a befogadói tudat számára. Az operai dráma ezen a zenei színpadon „játszódik”.³

Hogy egy operarendezés mennyire tekinthető sikerültnek, az minden esetben annak a függvénye, hogy az előadás képi megformáltsága mennyire adekvát – ha tetszik: „konzseniális” – a zenével, mennyire beszél az adott opera zenei nyelvét, és mennyire képes a vizualitás úgy „alávetni magát” az opera hangokból ácsolt színpadi kronotopozsának, hogy ne „fecseljen”, ne „beszélje túl” a zenét, ugyanakkor eleget tudjon mondani ahhoz, hogy a színpadi (filmes) interpretáció mint előadás az opera kompetens értelmezésévé nőhessen.

Dolgozatomban két híressé vált opera-adaptáció, Ingmar Bergman *Varázsfuvola*-filmje⁴ – svéd címén a *Trollflöjten* – és Andrej Tarkovszkij *Borisz Godunov*-rendezése⁵ ösz-

¹ A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya Színház- és Filmtudományi Bizottsága által Veszprémben, a Pannon Egyetemen 2008. október 3-án *Színház és vizuális kultúra* címmel megrendezett konferencián tartott előadásom bővített és szerkesztett változata. Az előadás címe ez volt: *Vizuális és zene dialógusa Bergman és Tarkovszkij operarendezéseiben*.

² MEZŐSI Miklós, *Zene, Szó, Dráma – színjátékok és szín(e)változások: A történelem szemantikája Puskin és Muszorgszkij művészi szépségében*, Bp., 2006, 20–21. A könyv Muszorgszkij *Hovanscsina* c. operáján mutatja be a puskin *Borisz Godunov* „virtuális színpadából” eredeztetett zenei színpad létrejöttét és működését. Erről I. *Félu-ton a drámától a regényig – A drámafejlődés hármasszerzője: a „virtuális színpad”* = MEZŐSI, i. m., 77–93.

³ „A zenedrámái szüzséfejlődés egyedül a zenében – a voltaképpeni zenei színpadon – értelmezhető, mert a fabula szintjén (a „fizikai” értelemben valóságos színpadon) ez nem jeleníthető meg.” *Uo.*, 21.

⁴ Wolfgang Amadeus MOZART, *The Magic Flute (Trollflöjten)*, stage dir. Ingmar BERGMAN, Sveriges Radio AB, 1975; The Criterion Collection, 2000.

sze hasonlító vizsgálatához vetek föl néhány szempontot. Miért éppen ez a két opera, és miért ez a két előadás? Mindkét adaptáció egy merészen innovatív rendezői fogással a *gyermek alakjára* építi fel az interpretációt. Bergman a recepció oldaláról lépteti be az előadásba a közönség egyik elemét, a nézőtérén ülő, az előadást teljes átéléssel követő kislányt, a gyermek-néző szemszögét vonva be így az adaptációba, kívülről nyúlva bele a darabba. Tarkovszkij viszont magából a darabból, annak belsejéből „absztrahálja” a gyermeket a színpadra. Mindkét gyermek-figura a színrevitel által nyújtott – a nézőből „kiprovokált” – értelmezés kulcselemévé válik az előadás folyamán. Ezzel összefüggésben, tehát a gyermek és az előadás/mű viszonyára építve, lesz értelmezhető mindkét operaelőadás szakrális rétegeinek képi megjelenítése is. A szakrálissá váló színpadterre jellegzetes (de nem egyedüli) példa *A varázsfuvolában* a Leonardo-freskót megidéző, az *Utolsó vacsorára* maszkírozott „papok tanácskozása”, a *Borisz Godunovban* pedig az egyes kórusjelenetek (ilyen pl. a Muszorgszkij által a végső változathoz kihúzott, a Vaszilij Blazsennij székesegyház előtt játszódó jelenet) – tesznek szert ily módon szakrális dimenzióra.

Kép és zene „együttműködésének” ilyen természetű vizsgálatát a két választott operaadaptáció esetében legfőképpen az a körülmény teszi indokolttá, hogy a szóban forgó adaptációkat éppen ez a kooperáció „állítja be”, „konfigurálja”. Andrej Tarkovszkij *Borisz Godunov*-előadását oly módon *építi föl a gyermekre*, hogy egy néma gyermekfigurát exponál a színpadon, aki annak ellenére, hogy a szerzői szöveghez képest rendezői többletelem, belépése az előadásba és az előadásban való részvétele kezdettől fogva szerves összhangban áll a darab szerkezetével és logikájával. Hogy ezen *exogén gyermekalak* jelentőségét kellően fel tudjuk mérni, rövid áttekintést kell adni a *Borisz Godunov*-szüzsé Puskin és Muszorgszkij általi interpretációjának egy aspektusáról, jelesül a „*Borisz-dráma*” és a gyermek-figura közötti viszonyról. Az opera alapszituációja szerint Borisz Godunov cár a tizenkét éves Dimitrij Ivanovics cárevics meggyilkolásának köszönhetően került a trónra. Borisz Godunov és a gyermek kapcsolata ezért meghatározó jelentőségű: a gyermek-motívum állandóan jelen van, valósággal „kísért” az operában – kísérti Boriszt és persze általa bennünket, az opera nézőit is. A gyermek(ek)nek kitüntetett hely jut az operában: már a Prológus 1. képében gyermekek haladnak át a színen, majd az első felvonásban Pimen, a krónikás beszéli el a cárevics meggyilkolásáról szóló történetet. Ezenkívül a cárnak is vannak gyermekei, akikkel gyengéd és bensőséges kapcsolatot ápol (Fjodor cárevics kétszer is szerepel: itt, „családi körben”, majd pedig a Borisz halála jelenetben, ahol sajátos módon a „Fjodor-téma” jelzi, ahogy haldokló apja hívására futva jön elbúcsúzni). Ezután a második órajelenetben (II. felv.) Borisz a meggyilkolt gyermek árnyával viaskodik, majd következnek a gyerekek a Félkegyelművel (a III. felv.

⁵ Tarkovszkij ezt a *Borisz Godunov*-előadást eredetileg a londoni Covent Garden Opera számára rendezte 1984-ben. Halála után a szentpétervári Mariinszkij-Színházban is színre vitték (1990-ben), ahol az előadást filmre vették. 1993-ban VHS-, később DVD-felvétel is készült: *Boris Godunov*, The Royal Opera House, Covent Garden production by Andrei Tarkovsky, DECCA, 071 409-3 (2 VHS), ill. *Boris Godunov*. PHILIPS, 075 089-9 (2 DVD). Az előadásról l. PAPP Márta, *A Borisz Godunov Tarkovszkij rendezése alapján a szentpétervári Kirov Operában*, Muzsika, 38(1995)/5.

„éhség-kórusában” – „Хлеба, хлеба...” [Kenyeret, kenyeret...] – is énekelnek fiúcskák, olyanok, mint Borisz egykori áldozata). Aztán közvetlenül Borisz halála előtt halljuk az elbeszélést a vak öreg csodálatos gyógyulásáról (itt két gyermek is szerepel: a meggyilkolt Dimitrij Ivanovics cárevics angyallá változott és csodálatos gyógyításokat visz véghez, az öreget pedig kisunokája vezeti a cárevics sírjához). Ez az elbeszélés is Borisz és a gyermek – a meggyilkolt cárevics – sajátos kapcsolatára van kihegyezve: elsőnek a „gyermek-téma” hangzik fel, közben „gyermeki hangról” beszél a vakságából gyógyulást remélő öreg, mire „Borisz összerezzen és izgalomba jön”. E „játék” a gyermek és Borisz között egyre fokozódik, végül a cár ájultan rogy össze, hogy kiszáradva magához térve kamasz fiát hívassa (megint a gyermek motívuma: kb. 16 éves itt a cárevics), és haldokolni kezd. Eközben egy kar a távolból a gyermek Dimitrij cárevics meggyilkolásáról énekel – természetesen Borisznak címezve –, végül a cár rettenetes kínok között meghal. Az opera záróképének a végén megjelenik a nép egy csoportjának az ál-Dimitrij, akiről úgy tudni, hogy annak idején „még gyermekként” menekült meg Borisz pribékjeitől, és nyilvánosan bejelenti az igényét „apai jussára”, a cári trónra, s hadai élén Moszkva ellen vonul. Mindenki éljenezve követi, egyedül a Félkegyelmű marad a színen és elénekli dalát Oroszországról. A székesegyház előtt játszódó jelenetben a Félkegyelmű és a gyermek(ek) összetartozását számos utalás egyértelműsíti: a gyerekek köréje se-reglenek és elcsenik egyetlen kincsét, ami a Félkegyelmű számára magát az életet jelenti (számára ez a „kopejkácska” olyan értéket képvisel, hogy ellopásáért a cártól halálbüntetést kér a gyerekek: „ölesd meg őket, ahogy megöletted a kis cárevicset” [Велика их зарезать, как ты зарезал маленького царевича]). A Félkegyelmű és a gyermekek viszonyát még szorosabbra fűzi, összetartozásuknak sajátosan mély értelmet ad az a bibliai allúzió, amely itt a szent félkegyelműt több síkon is Krisztussal kapcsolja össze, kiemelve ezzel személyének szentségét és sérthetlenségét. Bár a részletes szövegelemzésről a terjedelmi korlátok miatt le kell itt mondanunk, jelzésszerűen utalni kell a „gyermek-motívum” Puskin által összesodort száaira is. A *Borisz Godunov* dráma mintegy prafrázálja a Dosztojevszkijnek tulajdonított mondást a 19. századi orosz írók „irodalomtörténeti családfájáról”: „mindnyájan Gogol köpönyegéből bújtunk ki”. Dosztojevszkij, amikor kora orosz irodalmát ezzel az azóta szállóigévé vált mondással jellemezte, Puskin legyilkolt gyermekeiről, akiknek ő és íróársai legalább annyit köszönhetek, mint Gogol köpönyegének,⁶ megfeledkezni látszott...

Látható, hogy a Tarkovszkij által a kisfiú alakjával mint „szcenikai többletelemmel” megspékelt előadás egy nyelvet beszél a dráma/opera lehetséges szoros olvasásán alapuló értelmezésével. Indokolt tehát azt mondani, hogy a *Borisz Godunov*-ban a lelkiismereti

⁶ Dosztojevszkij és Gogol irodalomtörténeti viszonyáról l. pl. Jurij Tinyanov paródiaelméletét. A *Достоевский и Гоголь (к теории пародии)* című, először az ОРОЯЗ (ОПОЯЗ: Общество изучения Поэтического Языка) kiadásában Petrográdban 1921-ben megjelent tanulmány itt olvasható: Jurij N. ТИНАНОВ [ТЪНЯНОВ, Ю. Н.], *Достоевский и Гоголь (к теории пародии)* = J. N. T., *Поэтика. История литературы. Кино*, Москва, 1977, 198–226. Magyarul l. Jurij N. ТИНАНОВ, *Dosztojevszkij és Gogol (a paródia elméletéhez)* = J. N. T., *Az irodalmi tény*, ford. RÉTHY Ágnes, Bp., 1981, 40–73.

dráma indukálásának „eszközévé” tett gyermekalak válik a címszereplő lélektani-dramaturgiai ellentétjévé.

Ezen a ponton érdemes egy pillantást vetni az Alfred Kirchner által Bécsben rendezett *Hovanscsina*-előadás⁷ nyitóképére, és összehasonlítani Tarkovszkij *Borisz*ának záróképével. Kirchner egy Verescsagin-festménnyel, *A háború apoteózisával* indítja *Hovanscsina*-előadását:⁸

A Borisz Godunov Kromi jelenetének záróképe Tarkovszkij rendezésében:

⁷ Modest MUSORGSKY, *Khovanshchina*, stage dir. Alfred KIRCHNER, orch. by Dimitr SHOSTAKOVICH and Igor STRAVINSKY, cond. by Claudio ABBADO, from the Vienna State Opera 1989. 2 DVDs

⁸ <http://www.verslista.hu/muveszetek/3stilus/11szfordulo/festeszet/11fszimb/3haboru.jpg>

Néhány mondatban szólni kell a *Borisz Godunov* vége és a *Hovanscsina* eleje közötti „zene-poétikai” összekötő kapocsról, amit én a *nyitott lezártág poétikájának* neveztem el.⁹ A *Borisz Godunov* és a *Hovanscsina* között fennálló sajátos genealógiai kapcsolatra utal az a mód, ahogyan ez az emberben természettől fogva jelenlévő vad, pusztító erő a két műalkotás szüzséfejlődésében megjelenik. A *Borisz*ban két alkalommal találkozunk ezzel az erővel: 1. Varlaam alakja a kocsmajelenetben, és 2. az ún. „forradalmi kórus” a zárójelenetben. A *Hovanscsinában* három alkalommal szerepel a pusztító, nyers erő: 1. a sztrelecek bevonulása az első felvonásban, 2. Hovanszkij bevonulása előtt a kar, és 3. a sztrelecek városrészében játszódó jelenet a harmadik felvonásban. E „dionüszoszinak” is nevezhető öserő Muszorgszkijnál mindig ambivalens: építő és egyszerre pusztító erők mutatkoznak meg. Az embert belülről feszítő hatalmas energiákról van szó. Lakonikusan összefoglalva Muszorgszkij operaművészete e körül a kérdés körül forog: honnan ered az ember ereje, mely őt hatalmassá, küzdeni képessé teszi, és hová juttatja őt: a pusztulásba vagy az újjászületésbe? A *Félkegyelmű* éneke a *Borisz Godunov* végén ezt a kérdést oly módon artikulálja, hogy bár a válasz lesújtó, mégis nyitva hagy egy utat, amin tovább lehet haladni, még egyszer összegyűjtve azokat a roppant energiákat, amelyeket előzőleg eltékozoltunk és amelyekkel pusztítást végeztünk magunk körül. És itt kezdődik a *Hovanscsina*: mit tudunk kezdeni az új lehetőséggel?

A *Borisz Godunov* tehát ennek a hallatlan erő kifejtésre képes, e kritikus zenedramaturgiai pillanatban pattanásig feszülő és ugrásra kész zenei testbe összpontosított energiának a kisülésével és ellobbanásával ér véget – a *Hovanscsina* pedig vele kezdődik. A művészi kompozíció, a zenedrámái szerkesztés szintjén a mámoros, zabolátlan öserő zenei ábrázolása a leképezése annak a hermeneutikai párhuzamnak, hogy a *Hovanscsina* ott kezd el kibogozni a poézis csomóját, ahol a *Borisz Godunov* a bogot elkötötte.

Tarkovszkij *Borisz Godunov*-rendezése végén egy *álomba merült* embertömeg látható, ám a képet közvetlenül megelőző nyíltszíni akasztások eredményeképpen itt mintha *elmosódnék a határ álom és halál között*, sőt mintha a Bolond záróéneke is ebbe az irányba terelné a befogadói megértést. A *Borisz Godunov* zárójelenete, a Kromi jelenet egy hallatlanul dinamikus, robusztus, friss tavaszi erőtől duzzadó népi, karneváli jelenet, ami a végén a Bolond énekével a semmibe úszik, vagyis *elalszik*, „kihuny”. A zárókép vizuális megoldása, ez a „félíg álom, félíg halál” kép szervesen bontakozik ki az előzményekből (hogy egy kis képzavarral éljek – hiszen a folyamat épp ellenkező irányú, mint a „kibontakozás”: „szétfoszlik”...). A recepcióban ez a képi elem hallatlanul termékeny dialógusba lép a zenei színpad történéseivel. A Bolond „áthatolhatatlan, sűrű sötétségről” énekel: „темь темная, непроглядная” – az orosz szöveg egy szép és mélyértelmű figura etymologicát is tartalmaz: „sötét sötétség”. Talán aligha tekinthető „szándékoltnak” itt ez az allúzió Muszorgszkij részéről, de maga a *toposz* letagadhatatlanul jelen van: Danténak és Petőfi János vitézének, sőt Aeneasnak is a *sűrű sötéten* kellett áthaladnia, mielőtt leszállt volna az Alvilágba ill. Pokolba... A Bolond éneke így közvetett

⁹ MEZŐSI, i. m. Puskin *Borisz Godunovja* és Muszorgszkij *Hovanscsinája* elemzésén szemlélteti a „nyitott lezártág poétikáját”. A *Félkegyelmű, kisdedek, apokalipszis* c. fejezetben Muszorgszkij *Borisz*a és *Hovanscsinája* közötti átjárást elemzi (Uo., 138–141.).

módon arra is utal, hogy innentől a „Pokol” következik majd... Azt, ami most – a trónkövetelő küszöbönálló megkoronázását követő időszakban – következik, az orosz történetírás „zavaros időknek”, *szmutának* nevezi, és mind a „rég” történetírók, mind a modern történészek között konszenzus van a tekintetben, hogy ez az időszak az orosz történelem legsötétebb korszakai közé tartozik. Tehát az *éjszaka* jön... A *Hovanscsina* Hajnal-képpel „új nap” köszönt ránk (az opera nyitánya a *Hajnal a Moszkva-folyó felett* c. szimfonikus kép). Az eredetileg egy rablódal témájára komponált, olykor „forradalmi jelenetnek” is nevezett,¹⁰ az opera végére saját hamvába haló Kromi jelenet féktelen sodrású, roppant dinamikájú és vitalitású zenei történései után a *Borisz Godunov*ban már csak ez a sötétségbe, „álom-halálba” dermedt állapot marad. Ez a *Hovanscsina* elején, más formában, de mintha új életre kelne – nem pusztán az opera nyitányában (ahol az ébredés „zajlik”), hanem a sztrelecek masírozásának jelenetében.

A *Borisz Godunov*hoz hasonlóan a *Hovanscsina* cselekményének „végkifejlete” a tömeghalál. A színpadi háttérképnek alkalmazott Verescsagin-festmény, amivel Kirchner rendezése a *Hovanscsinát* elindítja (és mindegyik felvonás előtt „beúsztatja” a színpadra), pontosan és még „történetileg” is „hitelesen” utal erre a végkifejletre. Tegyük hozzá: nem is „rosszul”, hiszen ez a festmény mindennél beszédesebb módon képes contextualizálni az operát. Valami azonban mégiscsak hibázik e rendezői fogása körül... A két rendezői megoldás (tehát a képi megoldások) egymás mellé helyezése – Tarkovszkij záróképe (*Borisz Godunov*) és Alfred Kirchner nyitóképe a *Hovanscsinából* – talán közelebb vihet bennünket annak a (csak látszólag egyszerű) kérdésnek a tisztázásához, hogy „mitől jó egy operarendezés”?

A Bergman- és Tarkovszkij-rendezésekben szerepeltetett exogén Gyermekek alakok katalógusszerű számbavétele talán kiindulópontul szolgálhat e két operának egy adott előadásból, tehát egy konkrét színpadi interpretáció felől induló elméleti értelmezése felé.

Vegyük sorra a külső Gyermekek alakok megjelenését:

1. a *Borisz Godunov*ban:

1. a Koronázási jelenet vége felé „találkozik” először a cár és a Gyermekek
2. Csudov-kolostor, cellajelenet, Pimen monológja: a Gyermekek látomásszerűen megjelenik, időnként el-, majd feltünedezik, fehér-zöldes lepelben. A szerzetesek kara alatt egy felnőtt alak „eljátssza” a Gyermekek testének a kiterítését.
3. 2. felv.: kétszer feltűnik az „órajelenetben”: az elején („El innen!...”), s a végén.
4. Borisz halála, IV. felv., 2. jelenet: a jelenet végén (mikor Borisz már halott), feltűnik a Gyermekek – először szemben velünk, azután háttal.

2. A *varázsfuvolában* (*Trollflöjtenben*), a Nyitányban:

A kislány: főlemeli tekintetét a Szent György és a sárkány harcát ábrázoló festményre.

¹⁰ „Az elnevezés vulgáris, de találó” – fogalmazott egy alkalommal Papp Márta egy rádióelőadásában. L. PAPP Márta, BOJTI János (társszerz.), *Muszorgszkij – Hatrészes előadássorozat*, Magyar Rádió, Budapest, 1981–1982.

A „Mozart-portrék”:

A Nyitány közepén egy érettkorú Mozart-arckép jelenik meg (a közönségben feltűnik egy ehhez a Mozart-portréhoz hasonló fiatal férfi arca).

A Nyitány második részében kétszer jelenik meg a kisgyermek Mozart.

A bécsi Opera 1989-es *Hovanscsina*-előadásában alkalmazott rendezői ötlet, az emberkoponyákból gúlát formázó Verescsagin-festmény exponálása kétségkívül szellemes gondolat, ám mindvégig pusztá embléma marad annak ellenére, hogy a kép minden felvonás kezdete előtt feltűnik a vásznon, arra az esetre, ha a néző elfeledkezne arról, hogy „miről is szól ez az opera”. A festménynek ez a fajta alkalmazása nem következik az emblemazált mű immanens szerkezetéből, és nem járul hozzá a darabbal kialakított diskurzusunkhoz sem. Téves előfeltevésből indul ki a rendező: a néző ui. nem feledkezik el arról, hogy miről szól az opera... Feltéve persze, ha jó az előadás. (Az operarendezés történetében természetesen akadtak ennél nagyságrenddel rosszabb esetek is: példának a Magyar Állami Operaház legutolsó, 1999-es *Borisz Godunov*-rendezését hozhatom, amit – sok egyéb mellett – az tett tönkre, hogy az előadás, sajnos, a helyenként nem hogy „olcsó”, hanem a „még-ingeny-sem-kéne” értékű történelmi-politikai aktualizálás Prokusztesz-ágyába szorult, pl. a „korrupt” rendőrök a kocsmajelenetben, a vörös és a fehér lobogó, valamint a közönségre szegezett ágyú a színpadon stb.) A „rendezői játék” az előadásba helyezett exogén Gyermekalakokkal azért is tekinthető különösen sikerültnek, mivel ez vizuális elemként megelőlegezi–felerősíti a darabban exponált, majd a Vaszilij Blazsennij-jelenetben tetőző lelkiismereti drámát. A bibliai konnotációt (Heródes király és a kivégeztetett gyermekek) jól emeli ki a Gyermekalak, szerencsésen támogatva a zene befogadását. A színpadi összkép kifejlődése: a színpadi látvány összeállása egységes képpé (pl. az I. felvonás ikonszerű álló záróképe), vagy az ellenkező irányú folyamat, a karneváli kavalkádból apokaliptikus látomássá foszló Kromi jelenet, amelyben a fejsze és ikon kettősségében a véres baltáé az utolsó szó – mindezek kialakulásában és célhoz juttatásában kulcsfontosságú szerepe van a rendezőtől a színpadra helyezett exogén Gyermekalaknak.

Tarkovszkij Fantom-Gyermekalakjának megjelenései minden esetben a Borisz cárhoz való szoros viszonyra utalnak, és e „belső epifániák” a rendező által Borisz lelkiismeretéből „előhúzott” imágói. A *Trollflöjten* Nyitánya „képi aláhangerelését” itt most nincs mód teljeskörű elemzésnek alávetni, de annyi minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy a Gyermektől Gyermekig haladó folyamatnak köszönhetően itt is organikusán létrejön egy a zenével termékeny diskurzusban és korrelációban lévő interpretáció.¹¹ Az exogén Gyermekalak(ok) tehát mind Tarkovszkij, mind Bergman rendezésében keretet szab(nak) a darabnak, kijelöli(k) az értelmezés lehetséges útjait. Bergman a befogadói oldalról, tehát „kívülről” vett mintával dolgozik, míg a Tarkovszkij-adaptáció immanens módon, a darab „belsejéből” vett „mintát” terít rá a színpadképre.

¹¹ Elképzelhető, hogy Tarkovszkij *Borisz*-rendezésére hatással lehetett Ingmar Bergman *Trollflöjtenje*.

Írásom végére érve Kerényi Károlyt idézem, aki 1930-ban így írt a Vergilius *IV. eklogájában* szerepeltetett Gyermekről:

„[Vergilius] „a »trónra lépőt« [...] a gyermek ünneplésével ünnepli. [...] Vergiliusnak [...] mélyen római vallásos érzülete a gyermek felé fordul. A római család sarja szent a szó minden értelmében: a születésénél és benne működő rejtelmes erők által félelmet kelt, s a felnőttek parancs áhítatos tisztelettel közeledni hozzá. A gyermekhez lehajló babonás gyöngédség nem aláz meg, és a hozzá fűzött legábrándosabb remény sem tesz nevetségessé. A gyermek az, akinek kedvéért a költő játszhatik komédiát, s a gyermek az, akinek kedvéért hisznek neki. A gyermek olyan forrása a vallásos melegség fokára hevült érzéseknek, hogy millenáris próféta-látomások reá halmozott pompája szerény dísze csak a drága valóságnak.”¹²

¹² KERÉNYI Károly, *Vergilius, a megváltó ezredik év költője = Halhatatlanság és Apollón-vallás: Ókortudományi tanulmányok 1918–1943*, vál., s. a. r. KOMORÓCZY Géza, SZILÁGYI János György, Bp., Magvető, 1984, 54–64. (Első megj.: Egy.Phil.Közl. 54(1930), 145–154.)

MURVAI OLGA

NYELVÉSZETI RETORIKA ÉS A TÁRGYVERS

1. Az 1970-es években újjáéledt a retorika iránti érdeklődés.¹ Rövid időn belül sokféle retorika jelenik meg: általános, specifikus, a kép, a cím, az elbeszélés, a regény retorikája. Ezzel egyidőben megpróbálják minél pontosabban megközelíteni a retoricitás fogalmát. A témát azért említettük meg, hogy behelyezzük ebbe az áramlatba a híres francia iskola, az ún. μ Csoport retorikai törekvéseit. 1990-ben megjelenik a *Rhétorique de la poésie. Lecture linéaire, lecture tabulaire (A vers retorikája. Lineáris és tabuláris olvasat)* című tanulmánykötetük². Ebben átértékelik korábbi álláspontjukat, hiszen ez az az időszak, amikor a strukturalizmus éppen teret veszít, a posztmodern már bontogatja szárnyait, de még nem uralkodó stíluseszme. Ezért *A vers retorikája* szűkíti a retorika körét (ahogy a cím is jelzi), tulajdonképpen csak a szóképelméletet vizsgálja, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy a költészet metaforikus jellegét részesíti előnyben.

2. Milyen retorikát kapunk a μ Csoporttól? Elég nehéz szabályos határvonalat húzni azok köré a fogalmak köré, amelyeket sokszor ők maguk is bizonytalan jelentésben szerepeltetnek. A poetika – mondják – általános éthosz terméke, amely a poli-izotop diszkurzusok speciális végeredménye. A sokrétű izotopiát a μ Csoport által preferált triadikus modell (Antroposz – Logosz – Cosmos) struktúrája engedi kibontakozni. Hasonló többértelműséggel használják a *poetika* és a *poeticitás* (költészet – költőiség) fogalmakat. Érvelésük lényege: a versben megnyilvánuló költőiség hordozza az írásmű lényegét, amely nem feltételezi a vers klasszikus kellékeit, más irodalmi formákra is kiterjeszhető – ha úgy akarják. Fölmerül a kérdés: hogyan értelmezzük a vers (poéma) sajátos nyelvi struktúráját, amelynek biztosítania kellene a költői hatást? A μ Csoport következetesen megkülönbözteti a poémában mindazt, ami nyelvi eredetű attól, ami nem nyelvi eredetű. A vers szövegét funkcionális egységnek tekintik, amelyben minden elem kölcsönösen meghatározza egymást, de benne van az a lehetőség is, amely megengedi, hogy a szöveg átlépje a nyelvészet határait. Ebben az értelmezésben a vers abszolút objektum, a világ kicsinyített mása, amely a fent említett hármas szemantikai modellnek (Antroposz, Logosz, Cosmos) megfelelően funkcionál. Foglaljuk össze az eddig levonható következtetéseket: a μ Csoport nyelvészeti retorikának tekinti mindazt, amit a kijelentések szintjén korábban elhanyagolt az általános nyelvészet, például az indirekt jelen-

¹ Morier, Henri 1961. *Poetikai és retorikai szótár*. PUF. A *Communications* c. folyóiratnak a 16. száma 1970-ben *Retorikai kutatások* címmel jelent meg és a szakma elitjét vonultatta fel (Barthes, Genette, Cohen, az ún. μ Csoport).

² Editions du Seuil. 1990

téseket és a mondat fölötti diszkurzív egységeket. Az ő nyelvészeti retorikájuk „szűkített” retorika, hiszen nagyjából a szóképeleméletre vonatkozik. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy tágítják a szókép fogalmát, amely átfoghatja akár a narrációt is. A prozódiai szabályokat hozzáillesztik az ismert kódrendszerhez, és ezt most az ún. *konkrét* versre (*tárgyversre*) vonatkoztatják. Meg is magyarázzák, mi oka van ennek: ez az a versforma, amely maximálisan kihasználhatja az addig elhanyagolt nyelvi lehetőségeket, hiszen figyelembe veszi a grafikai és tipográfiai elemek azon variációit, amelyek hozzáadnak valamit a mű(tárgy) jelentéséhez.

3. Természetesen ez nem teljesen új álláspont, hiszen már a XIX. század végétől ismerünk olyan költészetet, amely szakít a hagyományossal. A dadaista, szuprerealista, expresszionista, kubista stb. költészet művelői már kitörtek a „hagyományos” körből. Bár ez a fajta „költészet” (a képvers, pontosabban a tárgyvers poetikája) sokszínű, közös elem és közös cél: a realitást össze lehet/kell kapcsolni a nyelvvel. A jelentésre épülő ábrázoló költészetet olyan szövegekkel helyettesítik, amelyben a *jelentő* befolyásolja a szemantikai kombinációk elrendezését. Klasszikus képvers-példáink a szökőkút, a galamb, a kereszt stb., most azonban a μ Csoport módszerének ismertetéséhez más tárgyverset választok.

4. Elemzés

A tárgyvers I. H. Finlay angol költő alkotása,³ amelyet angolul is és saját „szabad” fordításomban magyarul is közlök:

star
star
star
star
star
star
star
star
star
star
star
star
star
steer

3 Megjelent E. Williams antológiájában, 1967-ben. Az itt közölt szöveget a μ Csoport 2-ben jelzett kötetéből vettem át. A poemának több variánsa is megjelent, mi ezt választottuk.

- Fonetikai és grafikai szempontból figyelemre méltó a *star* és a *steer* szó (bármilyen távoli) hasonlatossága, hiszen végül is csak egy magánhangzó-variációban térnek el egymástól (sta:r/ sti:ər), különben azonos soreleji pozícióban találkozunk velük, és mindkettő – éppen pozíciójánál fogva – hangsúlyos.
- Grafematikailag az alkalmazott nyomdai karakter egy másik oppozíciót is bevezet: mivel két szó kiemelten vastag betűvel szedett (**star/steer**), szinte sugalmazza, hogy e kettő összetartozik. Ugyanez az oppozíció szintagmatikai funkciót is felvállal – *fent* (van a csillag)/ *lent* (van, akit vezet).
- Természetesen a két kiemelt szó szófaji mássága sem hagyható szó nélkül – főnév/ige, illetve igenév (a magyar grammatika szerint). A szöveg elemzésekor erre még visszatérünk.
- A jelölő szintjén a szöveg mindössze két szemémát tartalmaz. A köztük levő kapcsolatot két vonatkozásban tartjuk relevánsnak: 1) a szokásos kronoszintaxis teljesen hiányzik, egyik jelölő sem előzi meg a másikat, egyik sem implikálja a másikat, 2) a jelölők azonosságát hangsúlyozza a lexémák nagyon is redukált száma, amelyek nem keverednek más lexémákkal a vers szövegében. Az elemzés kevés dologra térhet ki, nevezetesen éppen kettőre: 1) megkereshetjük a két szeméma találkozási, illetve metszéspontját, 2) és fölvezölhetjük azt a szövegegyüttest, amelybe mindkettő beletartozik. A másodszer említett elemzési eljárás talán elsőbbséget élvez: a szövegegyüttes a hajózás (erre a szerző kommentárja is kitér). De marad a kérdés: ezt csak az ösztönünk sugallja (amely a szerzői kommentárra alapoz), vagy alá tudjuk támasztani egyéb érvekkel is?

c) Szintaktikai vetület

- A konkrét vers teljes szintaktikai szabadságot élvez, ami azt is jelenti, hogy minden szintagma retorikailag teljesen független, nem vonatkoznak rá a nyelvi kód kötöttségei. Más szóval minden szintaktikai egység önálló variáns, a kombinatorika szabályait nem is ismeri el.
- A hagyományos szintaxis szigorúan kódolt. Erről mond le a poéma, helyette a befogadó receptivitására támaszkodik, akinek a szerepe az üzenet megfejtésében jelentősen megnő. Talán nem fölösleges megjegyeznünk, hogy az olvasónak a tőle megszokott kronoszintaktikai kód szerint kell olvasnia a poémát, azaz balról jobbra haladva, mert csak így juthat el az értelmezéshez. (Igaz, esetünkben fentről lefelé, akár letről felfelé haladva is elvégezheti ezt a műveletet, ugyanaz lesz az eredmény: csillag–kalauz/ kalauz–csillag.)

d) Ikonikus vetület

- A kronoszintaxis az érthetőség végett csak a szóbeli megnyilvánulásainkban kötelező, a fenti vers írott szövegéből ezt a szabályszerűséget akár ki is iktathatjuk, vagy ha nem, partikuláris elemként is kezelhetjük, mert nem releváns a szavak egymásutánja. A lexémaegységek egymás mellé (alá-, fölé-) helye-

zése másféle rendszerben értelmezhető, ez pedig az ikonicitás. Ezért a kaligrammák, képversek, tárgyversek, konkrét versek esetében helyesebb inkább ikonoszintaxisról beszélni.⁶ Az ikonikus jelölő ebben a versszövegben mindenekelőtt a *távolságot* implikálja. Ezt a jelentést az olvasó, *még mielőtt végigolvassná a szöveget*, a kaligrama szavainak speciális elhelyezéséből azonnal levezeti (inkább érzékeli). (A „klasszikus” szöveget végig kell olvasni ahhoz, hogy az értelem kibontakozzék.) Az ikonocitás tehát itt abban áll, hogy a grafémaelemek uralják a szöveget. Ezeknek a speciális elrendezése átveszi a jelölő funkciót, így az implikált jelentés sem kontinuumként (folyamatként) értelmezhető, hanem diszkrét halmazok esetlegesen kialakított sokasága lesz. Az elemzett versben ez az ún. *konstelláció* – a *csillag* szó elrendezése a fehér lapon, (illetve a csillagok elrendeződése fenn az égen), és annak a helyzete, akit vezérel.

- De találhatunk másfajta ikonikus magyarázatot is. Tekintsünk el attól, hogy a vers szerzőjének kommentárja egyértelműen a hajózásra utal, kereshetünk másfajta interpretálást is: a lapon felismerhető ábra maga mint jelölő idézhet akár egy S betűt, és mindazt, amit ez a több kanyarral leírt graféma akarva-akaratlan implikál: kanyargós vidéki utat, folyót, füstöt, lápon át szolgáló biztonságos átkelés térképét, akár kígyót is stb. A nyelvi jelet tehát több szintre is kivetíthetjük, olyanokra, amelyek befogadják az ikonikus rendszer hatósugarát is. Az a lehetőség, hogy az ikonikus jel a szövegben tetszőleges olvasatot kap/kaphat, akár mint S (graféma), akár mint az S által létrehívott ikonikus interpretálások, az S graféma rekurenciájának köszönhető, amely két rendszerben is dominál: 1) az elsődlegesnek tekintett nyelvi rendszerben, 2) és a lexikai egységek elhatárolásában. Így igazolható – igaz, csak indirekt módon – az ikonoszintaxis következtetése is: a két szóban forgó lexéma (star, steer – csillag, vezérel) a paradigmák halmazában egy paradigma része (a fogalom tágan vett saussure-i értelmében): csillag – vezérel, hajó – csillag, hajó – vezérel, tenger – égbolt, fönt – lent, magányos – nem magányos, magára hagyott – segítséget kapó, sok – egy, stb.

e) Stilisztikai vetület

Nehéz elképzelni, de a két kiemelt szó elemzett kapcsolata (csillag – vezérel, vezérlő csillaga valaminek) végső soron a rész-egész viszonya alapján az ún. inkluzivitásra épül, és a részt nevezi meg az egész helyett, akárcsak a *szinekdoché*. Ebben az értelmezésben a fent vázolt paradigmasor két kiemelt lexikai eleme tulajdonképpen a szinekdoché speciális válfaja, szabályos *emfázis*: azaz olyan szóhasználat, amikor valamely szó valamely szövegösszefüggéstől értékelést kifejező, leszűkített jelentést kap: *csillag* – *vezércsillag*. A grafémák tipográfiai jelzése, a vastagabb fekete betű erőteljesebb hangsúlyt, *emfatikus*

⁶ Edeline, Francis 1972. *Syntaxe et poésie concrète*. Courier du Centre international d' Etudes poétiques. 89.

hangsúlyt implikál, azaz a nyomdatechnikai aspektus kiemeléssel jelzi, hogy megváltozik a szövegkörnyezet. Ezzel stilisztikai többletet is adományoz neki.⁷

Mi pedig egy szép szinekdochéval fejezhetjük be ennek a Finlay-versnek az elemzését: lesz égi csillaga, vezércsillaga minden magányos hajósnak.

⁷ További irodalom:

Groupe μ , *Rhétorique de la poésie. Lecture linéaire, lecture tabulaire*. Paris. 1990

Murvai Olga 2002. *Az olvasat problémája*. In: *Szöveg az egész világ*. Budapest. 389–393.

Petőfi S. János 2004. *A szöveg mint komplex jel*. Budapest.

Szerdahelyi István 1995. *Irodalomelméleti enciklopédia*. Budapest.

NAGY CSILLA

„MÉREM A TÉLI ÉJSZAKÁT”

A tér és a táj poétikája a harmincas évek magyar lírájában

„a cél
az, hogy magadtól minél messzebb legyél”
(Lovasi András)

A harmincas évek magyar lírájában a táj megjelenítésére, leképezésére vonatkozó poétikai megoldások párhuzamosak azzal a szemléletbeli váltással, amely a 20. század első felében a képzőművészetet és a természettudományt is jellemzi. A képzőművészet és különösen a festészet esetében a perspektíva elvetéséről, illetve újraértéséről van szó, amelynek különböző változatai évszázadokig meghatározták a térábrázolást, és amelyet az impresszionisták még igen, a szimbolizmus, a kubizmus és az absztrakt festészet azonban már nem, vagy csak a fogalom általános értelmében (például a különböző perspektívák variációjaként, ún. szimultán formában) alkalmazott.¹ A perspektíva, mint a látvány megragadásának szokványos konvenciója, legyen szó az eszköz bármely változatáról (mondjuk a lineáris, a középpontos, a levegő- vagy a színperspektíváról), anakronisztikusnak vagy kevéssé meggyőzőnek bizonyul akkor, amikor a természet összetettebb leképezésének szándéka kerül előtérbe. Klasszikus értelemben olyan ábrázolási formáról van szó, amely mozdulatlan, a szemlélődés tárgyától meghatározott távolságban elhelyezkedő nézőt feltételez, ez azonban nemcsak az érzékelésünk mechanizmusának mond ellent (eredetileg csak egy szemre van „kitalálva”, és szemünk egyébként is folyton mozgásban van, akkor is, amikor mozdulatlan tárgyat szemlélünk),² hanem egyúttal egyfajta meghatározott világnézetet is jelent. Daniel Arasse a perspektivikus ábrázolás feltalálását és elterjedését az idő és a tér mérésének új módszerével hozza összefüggésbe: a térképészet matematikai megalapozottsága és alapelvei, valamint a mechanikus óra, mint a „folytonos” idő meghatározására is alkalmas eszköz (szemben a homokórával), egyaránt a világ emberi mércével/léptékkel való szemlélését jelenti.³ A

¹ L. Daniel ARASSE: *A játékszabály* = D. A., *Festménytörténetek*, ford. VÁRI Erzsébet, VÁRI István, Bp., Typotex, 2007, 110.

² Vö.: „[A perspektivikus szemet] Statikusnak tartották, mozdulatlannak, rögzítettnek, vagyis egyáltalán nem dinamikusnak, míg a mai tudomány álláspontja szerint ez a szem hirtelen váltásokkal teli mozgással ugrál az egyik megpillantott pontról a másikra. E szem Norman Bryson szavaival élve sokkal inkább a Merv Tekintet [Gaze], sem-mint a Pillantás [Glance] logikáját követte, ezáltal pedig vizuális pillanatfelvételeit örökkévalóvá tette, egyetlen „nézőpontra” redukálta, s egyúttal megfosztotta azt testiségének előfeltételeitől.” Martin JAY, *A modernitás látásrendszerei*, ford. VÉGSŐ Roland, Vulgo, 2000/1–2. <http://www.c3.hu/scripta/vulgo/2/1-2/jay.htm>

³ Vö.: „azzal egyidejűleg, hogy a festészetben mérni kezdték a teret, mérték a térképészetben is, és mechanikus órákkal mérni kezdték az időt is. Bruneschelli, a perspektíva feltalálója a mechanikus órák jelentős mestere is volt. Ebben a korban jelent meg az idő és a tér mérésének új felfogása. A tér és az idő mérésének e

perspektíva is az emberhez viszonyított térídon alapul: „Mielőtt perspektívaként emlegették volna, *commensuratió*nak nevezték, vagyis a perspektíva az ábrázoláson belüli távolságtól függő harmonikus arányok megteremtése, a szemlélő vagy néző mértéke szerint.”⁴ Az ábrázolás feltétele emellett – Alberti nyomán – a keret,⁵ amely az ábrázolt világ egy metszeteként érthető, és amelyben a perspektivikus viszonyok (enyébspont, látóhatár stb.) elrendeződnek. A keretben mindennek meghatározott helye van, így azonban nemcsak az ábrázolt táj lesz szükségszerűen állókép, hanem a szemlélő pozíciója is szükségképpen rögzített: a kép szemléléséhez el kell foglalnunk egy bizonyos helyet. Ebben a szerkezetben a szubjektum (a szerző vagy a szemlélő) kívül marad az ábrázolás tárgyán, mintegy uralja a képet, úgy, ahogy például a romantikus tájköltészet beszélője is a képen kívül maradva szemlél, leltároz, fókuszál, nézőpontot vált a befogadás hitelességének jegyében.

A perspektivikus szemlélet ily módon nem fér össze a metafizikai önértelmezéssel, és a harmincas évek tájverseinek összetett, intermediális képei épp arra mutatnak rá, hogy a tér és a táj artikulációja, megjelenítése már nem az objektivitás illúziójában történik; itt az ábrázolás a dolgok lényegét komplexitásában kutató, szubjektív, ám önállóságát veszített szemlélői pozíció viszonylatában megy végbe. Mindez nem független attól a fordulattól, amely a tudományokban a 20. század első felében a természetről való gondolkodásban bekövetkezett. Az új dimenziók – például molekuláris biológia, kvantumfizika, a relativitáselmélet, újítások a logikában, a halmazelméletben – a megismerés lehetőségeit, illetve ennek elméletét is módosították. A természet mint szabályszerűségek mentén, a következetesség elvén működő rendszer képzetét felváltotta egy olyan modell, amely a tudományos megismerés alapelveként épp a szükségszerű elhajlásokkal, bizonytalanságokkal és ellentmondásokkal való számvetést nevezi meg, hiszen „az esetleges akkor is rátapad a szisztematikusra, a tendenciát akkor is elfedik az ingadozások, ha maximális pontossággal dolgozunk. De csakis ennek a kézzelfogható és esendő tényanyagnak az összességéből kovácsolhatjuk ki a magunk természetképét”.⁶ Ahogy a tudomány módszertanában megjelenik az egzakt logika (ezzel együtt a logikai rendszer teljességéről és a feltétlen konzisztencia eszméjéről való lemondás lehetősége),⁷ vagyis az elfogadott alaptételek, igazságok újragondolhatók, a természetről alkotott tudományos kép pedig ennek megfelelően újrakonstituálhatóvá vált, úgy a természetről való lírai beszéd is jelentősen módosul. Nemcsak a képzőművészet eszköztárának átrendeződése hatja át, hanem a tudományos szemlélet módosulása is tetten érhető. A dolgozat a József Attila és

mértani térré változtatása véleményem szerint a perspektíva feltalálásának alapvető és felkavaró újítása (a mechanikus óra nem más, mint olyan mechanikus áttétel, amely mértani térré alakítja az időt, ezt a szerkezetet a végtelenségig fel lehet húzni, anélkül, hogy megállna, szemben a homokórával, amely az eltelt időt úgy méri, hogy egyben le is zárja.” Daniel ARASSE, *A perspektíva feltalálása = Festménytörténetek, i. m., 54.*

⁴ Uo.

⁵ Vö.: „Mindenekelőtt oda, ahova festenem kell, rajzolok egy tetszés szerinti nagyságú, derékszögű négy-szöveget, amelyet úgy tekintek, mint egy nyitott ablakot, amelyen keresztül szemlélem, amit oda fogok festeni.” Leon Battista ALBERTI, *A festészetéről*, ford. HAJNÓCZI Gábor, Bp., Balassi, 1997, 75.

⁶ Jacob BRONOWSKI, *A természet logikája*, ford. ZACHÁR Zsófia, Bp., Európa, 1986, 15–16.

⁷ Pl. Russel, Whitehead, Frege, Gödel, Tarski, Hilbert munkásságával.

Szabó Lőrinc költészetében párhuzamosan, ám más-más módon és mértékben jelenlévő elmozdulásnak a feltárására vállalkozik.

Olvasatunkban a harmincas évek tájleíró versei olyan sajátos megfigyelőt tételeznek, amely a látvány folytonosságában való rögzítésére törekszik, a tér–idő–kontinuitás, a mediális közegek együttállása/elválasztatlansága, valamint a táj és a tájat szemlélő én illeszkedésének szempontjából egyaránt. Mindenekelőtt József Attila verseiről mondható el, hogy a táj megalkotása nem állóképszerűen történik, nem úgy, mintha egy fotográfiát szemlélnénk.⁸ Az egymással változatos kölcsönviszonyba lépő tárgyak mozgásával az osztatlan természetből szerveződik, és a 19. század statikus, egy helyre fókuszált, nagyobb kép kivágást rögzítő verseivel ellentétben itt dinamikus, folyamatokat feltáró, ám a szöveg jellegét tekintve erősen fragmentált leírással van dolgunk. A romantikus tájversek magasból letekintő, mindent látó, testetlen és abszolút (idő és tér dimenzióján kívüli) szubjektumát⁹ felváltja egy olyan én, amely részese a természeti folyamatoknak, és amelynek individualitása a tér bejárásából származik. A versekben a számára átélhető, berendezhető tér jelenik meg, olyan képsor reprezentálása történik, amelyben „a természet részei ugrásszerűen változnak, az állapotok elkülönülnek, mint a filmkockák”.¹⁰ A tájversek alapvető tapasztalata a mozgás, amelynek következtében az ábrázolt tárgyak identifikálódnak, és amely révén a tér konfigurálódik, definiálódik. Az első gesztus erre vonatkozóan a címadás, amely minden esetben a térélmény alapvető szerkezetével függ össze, és annak szétválasztását jelenti: a határtalan természetből „kihasad” a megjelölt egység, a vershelyzet vonatkozásában pedig ezáltal viszonyok lesznek kijelölve: megrajzolódik a keret, amelyben a vers szcenikája létesül. A verscímek helyet és időintervallumot egyaránt, egyidejűleg jelölnek (*Külvárosi éj*, *Téli éjszaka*), más esetben pedig „folyamatban levést”, határhelyzetet fogalmaznak meg (például [*Tehervonatok tolatnak...*] vagy *A város peremén*). A látvány ilyen szignifikálása a szubjektum függvényében jön létre: a tér önmagában osztatlan egész, amely az én számára akkor válik uralhatóvá, amikor leképezi, sajátos tájékozódási pontok, határok megjelölésével (vagyis a másik – legyen szó a térről vagy annak tárgyairól – feltérképezésével) önmaga számára értelmezhetővé, megismerhetővé és átélhetővé teszi azt, mintegy koordinációs közeggé, szegmenssé formálva.¹¹

József Attilánál a verseket jellemző váratlan képalkotásra, a jelenségek nyelvi leképezésére jó példa a [*Tehervonatok tolatnak...*]¹² című vers, amelyben a természeti viszonyrendszerek nem a tapasztalható fizikai törvényszerűségek, látványok mentén bonyolód-

⁸ Vö.: „a fényképezőgép [...] csak utánozza a perspektivikus ábrázolás elvét: egyetlen szem van, és minden vonal egy pont felé tart, amely a szem kivetítése a képalkotás síkjára.” – Daniel ARASSE, *A festészet mint nem verbális gondolkodás* = D. A., *Festménytörténetek*, i. m., 37.

⁹ Vö. VARGA Tünde, *A történelem (meg)jelenítése: tömegmédia és reprezentáció* = *Kép – írás – művészet*, szerk. KÉKESI Zoltán, PETERNÁK Miklós, Bp., Ráció, 2006, 142.

¹⁰ BRONOWSKI, i. m., 13.

¹¹ Vö. KÁLLAI János, KARÁDI Kázmér, TÉNYI Tamás, *A térélmény kultúrtörténete és pszichopatológiája*, Bp., Tertia, 2001, 39.

¹² JÓZSEF Attila, [*Tehervonatok tolatnak...*] = J. A. *Összes versei 1927–1937*, szerk. STOLL Béla, II, Bp., Balassi, 2005, 179.

nak. Az értelmezés dilemmáját okozhatja, hogy eldönthetetlen, milyen napszakban rögzíti a szöveg a tájat, hiszen „Oly könnyen száll a hold/ mint a fölszabadult”, a következő versszakban azonban a saját árnyékukon fekvő kövek képe a nap legmagasabb állására utal, amely összeegyeztethetetlen a hold láthatóságával. A „megtört” kövek (amelyek „megtörtsége” elsősorban felületi adottságukat, a visszaverődések sokszorozottságát jelenti) „maguknak” csillognak, ez utóbbi szó pedig kettős értelmezésben is szerepelhet. Jelentheti a csillogás öncélúságát, vagyis hogy a saját örömeire, cél nélkül léteznek; de azt is, hogy a maguk erejéből hajtják végre a csillogás keltette elkülönülést. Tekintettel arra, hogy a vers azonosítható hangja konstatálja a létezésük eseményét, így inkább az önmaga általi (a nap megvilágító ereje nélküli) csillogás interpretációja érvényesül, ez azonban éppúgy egy logikai, mentális rendet állít a természeti törvényszerűségek helyébe, mint ahogy a hold mozgásának eseménye („könnyen száll”) is a föld mozgásának szellemi, ismeretjellegű tapasztalatából képződik le, nem pedig a természet közvetlen élményéből. Hasonlóan a „nagy halott / fény az ég” kép is azt az előzményt rejti magában, ami a napszakok, és így az égbolt váltakozó megjelenésének tapasztalatából, nem pedig a természet pillanatnyi észleléséből adódik. A beszélő pozíciója, nézőpontja ugyanis nem meghatározható, inkább az jellemzi helyzetét, hogy részese lesz a folyamatoknak. Csak a merőlegesből, a nap legmagasabb állásából érzékelheti, hogy a „kövek / önnön árnyakon fekszenek”, az ezt követő strófa azonban újabb konstellációt teremt: „Milyen óriás éjszaka/ szilánkja ez a sulyos éj, / mely úgy hull le ránk, / mint a porra a vasszilánk?” A beszélő itt mintha az éjszaka tárgyaival azonosulna, amelyek – ahogy a por és a vasszilánk is menthetetlenül összekeverednek – az éjszakában, mint látványok, elvesztik identikusságukat és integritásukat. Így a következő sorban a „napszülte vágy” és az „árnyat fogad az ágy” egymásba csúsztatása is a két tényező kioltódásához vezet. A természetnek ez a folyamatjellegű ábrázolása olyan világképpel egészül ki, amely alapvetően kétféle minőségből vezeti le az általa megnevezett létezőket: a szövegen jól érzékelhetően végigvonul a fény és a sötétség ellentéte, a felsorakoztatott képek hozzárendelhetők valamely minőséghez, a megrajzolt táj elemei pedig nemcsak térben mondhatók folytonosnak, hanem minőségüket tekintve is egységet alkotnak. A hang, amely retorikai értelemben csak két helyen szubjektívizálható („úgy hull le ránk, / mint porra a vasszilánk”; „Ha majd árnyat fogad az ágy, / abban az egész éjben / is ébren maradnál?”), nem tud kikülönülni ebből a rendből, hiszen azonossága is csak a két minőségben érhető tetten. Ez a szemlélet rokonságot mutat a preszókratikus filozófusok, ezen belül is Parmenidész kozmogóniájával, ahol szintén fény és éjszaka jelenti a két formát, amelyből minden más levezethető.¹³ Ahogy József Attilánál „sulyos” az éj, és olyan, mint a vasszilánk, Parmenidésznél is szilárd természetű, sűrű és nehéz az éjszaka. A fény ennek megfelelően könnyű és ritka, ilyen értelemben a versben a hold azért száll „könnyen”, mert „éjjel világító, Föld körül bolygó kölcsönzött fény”¹⁴ [Kiem. N. Cs.]. A táj megrajzolása itt a minőségek elválasztását jelenti – csakúgy, ahogy az *Eszmélet* első versszaká-

¹³ L. G. S. KIRK, J. E. RAVEN, M. SCHOFIELD, *A preszókratikus filozófusok*, ford. CZISZTER Kálmán, STEIGER Kornél, Bp., Atlantisz, 2002, 302–303.

¹⁴ *Uo.*, 308.

ban, melyben a világgal való szembesülés (amely egyben egyfajta biológiai-organikus folyamat allegóriájaként is érthető) hasonló módon poetizálódik: „Földtől eloldja az eget / a hajnal s tiszta lágy szavára / a bogarak, a gyerekek / kipörögnek a napvilágra; / a levegőben semmi pára, / csilló könnyűség lebeg! / Az éjjel rászálltak a fákra/ mint kis lepkék, a levelek.”¹⁵

Foucault szerint a kifejezésben minden térbeli viszonylat temporalizálódik, mivel a valóság minden látható részlete szóban vagy írásban csak időbeli egymásutániségében adható vissza.¹⁶ A József Attila verseiben feltűnő szokatlan dinamizmus, mozgásérzet, töredezettség ezt a tapasztalatot jelzi; a természet történések sorozataként való értelmezése azonban feltehetőleg a kortárs, vagyis a húszas évekbeli természetfilozófiai irányzatokhoz köthető. Tverdota György néhány írásában¹⁷ már bizonyította, hogy József Attila elméleti munkáira nagy hatást gyakorolt Pauler Ákos filozófus, logikus, arra viszont még nem történt számottevő kísérlet, hogy ezt a szemléletbeli hatást a költemények kapcsán is megvizsgálják. Azonban ez a folyamatjellegű tájszemlélet, amely metafizikai távlatokat nyit – így Szabó Lőrinc is –, rokonságot mutat Alfred North Whitehead *A természet fogalma*¹⁸ című munkájában kifejtett nézeteivel. Whitehead természetképére jellemző, hogy a természet nem szubjektum–objektum, antropomorf–deantropomorf, idő–tér oppozíciókkal írható le: az alapelemek az „események”, amelyekben a tárgyak egymáshoz való kapcsolódásukban, valamint múltbeli és jelenbeli állapotaik egymásra következésében tűnnek fel. A szemlélődés, észlelés során nem pillanatnyi jelek, hanem tartamok jutnak tudomásunkra: ebben a rendszerben az objektumok nem szubsztanciaként tűnnek fel, hanem abba mintegy beleépülnek a természet és az észlelés dinamikus folyamatai: „a mozgás érzete [...] szétválasztja a természetet rövidebb tartamok egymást követő sorára. A gondolkodás számára túlságosan is rövid »illanásokban« élünk.”¹⁹

A megfelelés, az analógia folyton változik, valahogy úgy, ahogy József Attila versében a *Téli éjszakáival* azonosuló fogalmak, illetve az azonosító jelzők az észlelés dinamizmusában, a pillanat múlásában (szempillantásra) követik egymást („a téli éj, a téli ég, a téli érc”; és „a téli éjszaka fénye”, „a sárga éjszaka fénye”, „a merev éjszaka fénye” [Kiem. N. Cs.]).²⁰ Ahogy a [*Tehervonatok tolatnak...*] esetében sem kizárólag a vizuális tapasztalat szervezi a verset, úgy itt is komplexebb tájszemlélet érvényesül. Kulcsár Szabó Ernőt idézve „a *Téli éjszaka* mindenekelőtt azzal terjeszti ki az esztétikai tapasztalat játéktérét, hogy a vers »tekintetét« itt nem perspektivikus látás artikulálja, hanem a materiális érzékelés grammatikája”, „a materiális érzéki effektusoknak a mozgása (»a táj lüktet«!), amelyek ilyen módon nem is elsősorban az éjszakát »képezik le«, hanem in-

¹⁵ JÓZSEF Attila, *Eszmélet* = J. A. *Összes versei, i. m.*, 236.

¹⁶ Vö. Michel FOUCAULT, *Eltérő terek*, ford. SUTYÁK Tibor = M. F., *Nyelv a végtelenhez*, Debrecen, Latin betűk, 2000, 150.

¹⁷ TVERDOTA György, *Az ihlet tana: József Attila és Pauler Ákos*, ItK, 1982/5–6, 539–561.; Tverdota György, *József Attila nyelvészeti forrásai*, ItK, 1986/4, 373–392.

¹⁸ Alfred North WHITEHEAD, *A természet fogalma*, ford. SZABADOS Levente, Bp., Typotex, 2007.

¹⁹ *Uo.*, 118.

²⁰ JÓZSEF Attila, *Téli éjszaka* = J. A. *Összes versei, i. m.*, 180–182.

kább annak a tekintetnek a mozgását, szerkezetét, amely ilyenek észleli és csak allegorikus széttagoltságban teszi hozzáférhetővé a természet későmodern tapasztalatának esztétikumát.”²¹ Az „én” integritásvesztésének folyamata központi gondolatként jelenik meg, az irodalomtörténész értelmezésében ez a romantikából hagyományozott lélektani kód kiürülésével, valamint a tájköltészet esetében az antropológiai nézőpont felszámolásával függ össze. A szemlélő pozíciója, „az ember világban való elhelyezkedése”²² azonban Kulcsár Szabó szerint annak ellenére központi kérdéssé válik a harmincas évek természeti lírájában, hogy a személyesség és közvetlenség visszatéréséről nem beszélhetünk. Olvasatunkban olyan szövegről van szó, amely a természetről való beszéd során „összemossa”, egymásba írja az emberi és a természeti kódjait, így a táj élő, lüktető, az egyént is magába foglaló organizmusként tűnik fel. A vers kezdő és záró sorai („Légy fegyelmzett!” és „mérem a téli éjszakát. / Mint birtokát / a tulajdonosa.”) egyfajta keretet alkotnak: a két megszólalás egyetlen autonóm hanghoz köthető, amely ezáltal tematikus értelemben is előrevetíti a természet emberi léptékkal való felmérésének kísérletét (a szövegszerveződés azonban el is veti azt). A vers első szakaszában fragmentáltan egymásra következő, a természet különböző állapotait megjelenítő képek a tárgyakat olyan viszonyrendszerekben jelenítik meg, amelyek alapvetően/eredetileg antropomorf jelleggel bírnak. Bár a hamu „remegése” és „a lég finom üvegét” karcoló ágak mozgása egyaránt az ember nélküli tájat jelöli, ezt követően olyan konstrukciók tűnnek fel, amelyben az „emberi” valamely „nem emberi” momentummal helyettesítődik. A bokor oldalán csüngő vékony ezüstrongy és a világ ág-bogán fennakadó mosolyok, ölelések párhuzama; a „bütykös vén hegyek, mint elnehezült kezek” és az alkony, valamint a „párolgó tanya” egymás mellé rendelése nem az ember nyomát jelenti, ahogy például Bókay Antal értelmezi a szöveghelyet,²³ hanem épp ellenkezőleg: a tájat megrajzoló, felosztó viszonyok az emberi létmód mintájára strukturálódnak, és csak a meglévő, antropomorf kifejezés- és motívumkészlettel tudunk szólni róla, a tulajdonképpeni emberi mégis kivonódik ebből; ezek a képek mintegy kifejtik a „szép embertelenség” motívumát. A természeti törvényszerűségek ábrázolása is az empirikus tapasztalatok mentén történik: a hazaérkező földműves képe szintén dezantropomorfizációként érthető, hiszen amivel jellemződik („Nehéz, / minden tagja a földre néz. [...] mintha a létből ballagna haza / egyre nehezebb tagjaival, / egyre nehezebb szerszámaival.”), nem más, mint a gravitáció pontos megfogalmazása, ez azonban olyan erő, amely a természet minden tárgyára hasonló módon hat. A vérző kapa is elsősorban az alkonyi fényviszonyok (a nyélre, vasra vetülő fény és árnyék) rögzítéseként értelmezhető, hasonlóan a *Költőnk és kora* zárlatához, ahol

²¹ KULCSÁR SZABÓ Emő, *A vers hangja és tekintete*. Vigília, 2006/1. <http://www.vigilia.hu/2006/1/kulcsar.htm>

²² Uo.

²³ „Maga a »Szép embertelenség« is szinte zavaró módon paradoxon, hiszen az embertelenséghez egyértelműen negatív értékeket társítunk, szépséget aligha. Gondolhatnánk a kijelentés értelmét embertelenségnek is, hisz a szakasz második része, az ezüstrongy képe pont az embertelenséggel szemben mondja azt, hogy mégiscsak itt marad az ember nyoma, ahogy itt van a párolgó tanya képében is.” – BÓKAY Antal, *József Attila poétikái*, Bp., Gondolat, 2004, 81.

szintén a vizualitás indukálja a költői képek szerveződését („Piros vérben áll a tarló / s ameddig a lanka nyúl, / kéken alvad.”²⁴).

Az antropomorf jelenlét csak apropója a természeti szabályok feltárásának, az emberi mérték vonatkozási pont, amely azonban nem abszolút. A következő szakasz épp a struktúra kiforgatását hajtja végre, amikor az embert helyezi el a tér (a kozmosz?) viszonylatában: „És mintha a szív örökről-örökre / állna s valami más, / talán a táj lüktetne, nem az elmulás. / Mintha a téli éj, a téli ég, a téli érc / volna harang / s nyelve a föld, a kovácsolt föld, a lengő nehéz. / S a szív a hang.” A mozgás (így a szívdobbanás is) csak valamely másik tárgyhoz viszonyítva értelmezhető (Zénóntól tudjuk, hogy „a mozgó nyíl áll”²⁵), az elliptikus kapcsolatban pedig a viszonyítási pont módosítása mintegy elveti az „emberközpontú” gondolkodásmódot, és az élet-halál folytonossága helyett a természet ritmikus működésére helyeződik a hangsúly. A szív itt csupán rezonancia, ugyanúgy, ahogy más, eredetileg identitással rendelkező létezők is: „a pusztaság / fekete sóhaja lebben – / varjucapat ing leng a ködben.” A szövegnek ez a megkettőzött szerkezete (ti. hogy az emberléptékű és a természet szituáltságát középpontba helyező szakaszok egymás mellett helyezkednek el) számos egyéb ponton is érzékelhető: motívumok ismétlődnek, illetve térnek vissza: „A lég / finom üvegét / megkarcolja pár hegyes cserjeág.”, „A fagyra tört emel az ág”; „Már fölszáll az éj, mint kéményből a füst”, „egy tehervonat a síkságra ér. / Füstjében, tengve, / egy ölnyi végtelenbe / keringenek, kihúnynak csillagok.”; „a gyümölcs, a búza, fény és szalma, / csak dőlt a nyáron át”, „A város peremén, / mint lucskos szalma, hull a lámpafény.” De ugyanígy végigvonul a szövegen az évszakok ellentéte, sőt a föld és az ég, emberi világ és kozmosz dichotómiája is. A síkságon haladó vonat képe a tér/természet tapasztalatát komplex módon problematizálja: ha benne ülünk, a látásunkat korlátozza a füstje, a történések nem észlelhetők („Füstjében, tengve, / egy ölnyi végtelenbe, / keringenek, kihúnynak csillagok.”), ám kívülről a mozgó vonat maga az esemény, amely megtöri a téli éjszaka kompozícióját, elkülöníthetővé teszi a tárgyait. A vers zárlatában pedig „a homályból előrehajol a rozsdalevelű fa”, amely így kimetsz egy szeletet a térből, helyzetváltoztatása során felosztja azt, és a viszonyok azonosíthatóvá válnak a megjelenített „tájak” minden szintjén: a fa lombkoronája arányos a gyökérzetével, így határoz meg a beszélő földből kozmoszt, sötétből világosat, mozgásból birtokot. Az önmagát ellenpontozó struktúra tulajdonképpen ily módon „méri” a téli éjszakát: az antropomorf és deantropomorf viszonyok egymásba rajzolása hozza létre a táj mintázatát.

Ahogy a *Téli éjszakában* a természet érzékelhető tulajdonságai és a róla való elméleti tudás egymás mellett jelennek meg, úgy Whiteheadnél is olyan szemlélettel van dolgunk, mely elutasítja az általunk tudatosított értelmezés, illetve a természet mint a tudatosság okának kettéválasztását.²⁶ Szabó Lőrinc verseiben többnyire tematikusan érhető tetten az észlelés és az észlelet elgondolásának különbségére való reflektálás, amely

²⁴ JÓZSEF Attila, *Költőnk és kora* = J. A. *Összes versei*, i. m., 492.

²⁵ „Ami mozgásban van, az sem abban a helyben nem mozog, amelyben van, sem abban, amelyben nincs.” Zénónt idézi G. S. KIRK, J. E. RAVEN, M. SCHOFIELD, i. m., 398.

²⁶ Vö. WHITEHEAD, i. m., 17–41.

azonban nem feltétlenül vonja magával a természet vagy a táj poetizálását. Sok esetben a mozgás, a térértelmezés vagy a látás mechanizmusának adaptációja a vers közvetlen tétje, a szövegek ezáltal reflektálnak a kor tudományos-filozófiai irányzataira. Ilyen például a *Két sárga láng* című vers, amely a szubjektív látás tapasztalatát artikulálja: „Este, ha lámpám lecsavartam / s lehunyom fáradt szememet, / két sárga láng még ott remeg/ múltó emlékül az agyamban.”²⁷ A láng múltó emléke, mint az elme terméke, egyfajta hamis látvány, Goethe *Szintanját* idézi, ezen belül pedig ismert kísérletét, melyet a camera obscurával végzett. Ott az eredetileg fényt átengedő nyílás bepecsételése nyomán szintén olyan látvány keletkezik, amely már a szemhez tartozik, és amelynek létrejöttével külső és immanens összekeveredik, a szemlélő és a szemlélt egymásba ér (a szubjektív látás maga azonban Schopenhauer nevéhez kötődik).²⁸ A vers további tapasztalatokkal is szolgál az észlelés metódusára vonatkozóan. Ahogy Whitehead elméletében a természet észlelése csak látszólagos pillanatnyiságok megképzésével, az észleletnek a többszintű folytonosságból a gondolkodás számára történő kiszakításával és mindenkori megképzésében mehet végbe, úgy a Szabó Lőrinc-versben is „[a napnak] a láthatár / fölött már csak a képe száll”. A permanenciát magába foglaló történés rögzítésének igénye, illetve ennek lehetetlensége jelenik meg: „Valami történt szakadatlan / és csak most kezd mulni agyamban / az éjszakányi pillanat [...]”. Az észlelt pillanatnyiságban a tartamok és a természet egésze sűrűsödik, egy-egy mozzanat, esemény nem rajzolható vagy írható körbe, az előző versszakban ennek kifejtése történik meg: az elalvás előtti visszszámolás érthető elméleti problémafelvetésként, amelyben a „Mi az ut és ki mér?” kérdése a mozgás egyidejűségben való érzékelhetetlenségének tapasztalatát jelzi, amely szintén a tartamok és helyzetváltozások pillanatnyiságban való megjelenítéséből adódik. A „Minden egymásba fér” kijelentés pedig a leképezés azon vonását rejti magában, amely szerint minden észlelhető esemény további eseményekhez kapcsolódik, illetve más történések része, és amelynek megismerése csak a legkisebb eseményhez való közéletésként fogható fel. Hasonló, ám némiképp továbbgondolt tapasztalat artikulálódik a *Csillagok közt*²⁹ című versben, itt explicit módon jelenik meg az érzékelés hagyományos rendjének, konvenciójának felszámolódája: „Függvény lett minden, ami volt; / a titok egyre veti fátylát, / a szem mégis több csodát lát, / mert minden törvény elromolt: // egymást bénítják s tologálják / rugalmas terek rácsai, / ezer idő hirdeti, / hogy túlkevés az Egy igazság.” Ahogy József Attila nyelvi-poétikai megoldásaival a kifejezhetőség új módozatai nyílnak a tájpoétika számára, úgy Szabó Lőrinc is eljut a nyelv alkalmatlanságának téziséhez, a „vak szabályok”, a „kész ígék” nála ugyanis a „szerkezet szerkezetének”, vagyis tulajdonképpeni összetettségének artikulálására alkalmatlanok, csupán „parancsai a látszat Egynek”. Vagyis, Whiteheadet idézve, „a nyelv megszokás által félrevezető elvonatkoztatást kényszerít az elmére, eltekintést az érzéki tudomásulvétel

²⁷ SZABÓ Lőrinc, *Két sárga láng* = Sz. L. *Összes versei*, szerk. KABDEBŐ Lóránt, LENGYEL TÓTH Krisztina, I., Bp., Osiris, 2000, 244–245.

²⁸ Vö. Jonathan CRARY, *A megfigyelő módszerei*, ford. Lukács Ágnes, Bp., Osiris, 1999, 91.

²⁹ SZABÓ Lőrinc, *Csillagok közt* = Sz. L. *Összes versei*, i. m., 270.

tényének összetettségétől”.³⁰ A *Ködben*³¹ című vers hasonló viszonyrendszereket hordoz. Itt a hang azonosítása a kontempláció eseményével párhuzamosan következik be. A beszélő a látvány felismerésével fokozatosan felfedi magát, identikussága azonban nem végleges, a látvány megvonása (a köd) a befogadói folyamat zavarát idézi elő: az „én”, amely a rajta kívül eső dolgok értelmezésében a látás szervére volt utalva, most minden kívülről érkező hatást a vizualitás mentén értelmez, akkor is, amikor hallási, auditív érzékletről van szó – a „kárógás” láthatatlansága és „keringése” ennek a kielégítetlen befogadói igénynek a jelzésére szolgál. A táj „mozgása” olyan folyamatként értelmeződik, amelynek során a látvány tapasztalata mintegy „kiíródik” (kitörölődik) a szövegből, helyét elfedi a köd, a látást nehezítő, ellehetetlenítő természeti jelenség, amely a „semmi-vel” azonosítódik. Vagyis tematikus értelemben az objektum felszámolódása, a semmiben való feloldódása megy végbe, pozíciója, „állapotváltozása” azonban a látó–látott identikus tükörszerkezetének logikájával „átmentődik” a beszélő/szemlélődő én megalkotottságába: egy rajta kívül eső nézőpontból maga a hang tulajdonosa tűnhet fel a ködben fokozatosan eltűnő objektumként, amely a látás és láthatóság képességével együtt elveszti anyagiságát, érinthetőségét, a viszonyulás képességét, és integritását is.

A modern ember gondolkodásához tartozik a térhez való viszonyulás, sőt a szubjektivitás megnyilvánulásai is a tér megosztottságához kötődnek. Az idézett versekben a természet mentális-logikai szabályok szerinti elrendezettséggel, egyfajta individuumként tűnik fel, mert bár lényege szerint „mit sem tud az individualitásról, az ember megosztó, s a megosztottat külön egységekké alakító pillantása mégis felépíti belőle a »tája« mindenkori individualitását”.³² A térről, a tájról való beszéd (különösen József Attilánál) mintegy megelőlegezi azt a beszédmódot, amely nemcsak tematikus, hanem retorikai-poétikai értelemben is az én integritásvesztéséhez, és az immanencia felszámolódásához vezet, ahol is a mérce nem tűnik el, csak kalibrálása változik meg.

³⁰ WHITEHEAD, *i. m.*, 118.

³¹ SZABÓ Lőrinc, *Ködben = SZ. L. Összes versei, i. m.*, 515.

³² Georg SIMMEL, *A táj filozófiája*, ford. Berényi Gábor = G. S., *Velence, Firenze, Róma: Művészetelméleti írások*, Bp., Atlantisz, 1990, 100.

PÁLFI ÁGNES

A MEGHALÁS–FELTÁMADÁS ORPHIKUS MITOLOGÉMÁJA KEATS *ODE ON A GRECIAN URN* CÍMŰ KÖLTEMÉNYÉBEN¹

„...most születtem ez világra.
Kész vagyok immár meghalni,
penig isten elhozott, édes arám.”
(Bornemisza Péter: Magyar Elektra)

Keats emblemikus költeményének néma tárgya, majd beszélő alanya, „akit” a lírai narrátor az utolsó előtti sorban az „ember barátjaként” szólaltat meg, valójában nem csupán dísz tárgy. A költő megnevezése szerint nem „váza”, hanem urna, az ember földi maradványait rejtő hamvveder. A címnek ez az elsődleges jelentése azonban valahogy mindmáig elsikkadt, és korántsem csupán Tóth Árpád „szecessziós átköltésében”²: *Óda egy görög vázához*.³

A filológusok, akik a Keatsot inspiráló élmény nyomába eredtek, előszeretettel hivatkoznak azokra a vázákra, illetve vázaképekre, amelyekkel a költő a Holland-Ház Londonban rendezett kiállításán, valamint a British Museum gyűjteményében találkozhatott⁴ (az úgynevezett Sosibios vázáról a költő sajátkezű rajza is fennmaradt). Ezek a műtárgyak a vers mellé állítva szemmel láthatóan a görög hagyomány kétarcúságát, az apollóni és a dionüszoszi felfogás kettősségét hivatottak demonstrálni – arra készítve az elemzőt, hogy Keats ódáját a klasszicizmus és a romantika művészetszemléletének dialógusaként olvassa.⁵ S hogy feltegye a kérdést: vajon melyik is benne a domináns? Az

¹ Elhangzott a Miskolci Egyetem Európa Kultúrája Tanszékének „Kép és szöveg” konferenciáján, 2006. június 2-án.

² Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kubla Kán és Pickwick úr*, Bp., Magvető, 1982, 109.

³ Az óda fordítását I. TÓTH ÁRPÁD *Összes versei, versfordításai*, Bp., Szépirodalmi, 1962, 602–604. Az óda címe Tornai József későbbi fordításában is ugyanez. Vö. TORNAI József, *Himnuszok az éjszakához*, Bp., Kráter, 1994, 59–60.

⁴ L. Sidney COLVIN, *John Keats: His Life and Poetry*, London, 1920, 415–418.

⁵ A költemény olvasatában e szemléleti kettősség előtérbe állítása mindmáig meghatározó szerepet játszik. L. Cleanth BROOKS, *Keat's Sylvan Historian: History without Footnot* = C. B., *The Well Wrought Urn*, New York, 1947. Magyarul: C. B., *Keats erdei történetmondója: Történet lábjegyzet nélkül*, ford. SZEGEDY-MASZÁK Mihály = SZ. M. M., *Strukturalizmus*, vál., bev. HANKISS Elemér, Bp., Európa, é. n., II, 71–90; Ian JACK, *Keats and the Mirror of Art*, Oxford, 1967; Helen VENDLER, *The Odes of John Keats*, Cambridge, 1983; M. B. ROBERTS, *Sparks of the Divinity: Keats's Gnostic Vision of Soul-Making*, <http://www.jungcircle.com/sparks.html> (1997); SZOBOTKA Tibor, *Hellenizmus Shelley és Keats költészetében*, Bp., 1936; HANKISS Elemér, *Az irodalmi hatás mechanizmusáról – Keats: Óda egy görög vázához*, Alföld, 1967. július, 48–55; PÖSA Péter, *Keats esztétikájáról és költészetéről*, Szeged, 1972 (Irodalomtörténeti dolgozatok); KOCSUR Gizella, *Költői önarckép Keats tükrében*, Új Írás, 1986/11, 71–78; Andrea TIMÁR, *On „Ode on a Grecian Urn”*: *The Anachronist*, Bp., ELTE, 1998, 133–146.

elemi erőket megfékező, rendező és fegyelmező, geometrikus és arányos görög klasszika, avagy a féktelen szenvedélyek, a „mágikus örvény”, a „mámor” esztétikája?⁶

Keats képnyelvét illetően e felvetés kétségkívül jogos: az a virtuális műtárgy, melyet a költemény lírai narrátora képzeletünk terébe állít, stílusát tekintve meglehetősen eklektikus: szakasról szakaszra haladva a görög hagyomány más-más oldala, fejezete, műfaji preferenciája olvasható le róla: a dionüszoszi orgia felajzott papnőinek üzekedése (1. szakasz), a „pásztori múzsa” idilli, bukolikus életképe (2–3. szakasz), majd az állatáldozat kultikus rituáléja. E negyedik szakasz képsorában a titok, a misztérium láthatatlan mögöttesének vonzása, a romantika „mágikus örvénye” ismét megkísérti ugyan az olvasót, ám a záró szakaszban megszólaltatott urna mintha lezárná, végképp berekesztené e dialógust: a neoplatonista esztétika szlogenjét avagy „aranszabályát” visszhangozva mintha egyértelműen a klasszicizmus szemléletmódját juttatná érvényre: „'Beauty is truth, truth beauty' – that is all/ Ye know on earth, and all ye need to know.” Tóth Árpád fordításában: „'A Szép: igaz, s az Igaz: szép!' – sohse/ áhíthatok mást, nincs főbb bölcsesség!” – Kérdés azonban, hogy valóban megelégedhetünk-e itt ezzel a szentenciózus „végső bölcsességgel”, amelyet, Keats végleges központosását tekintve mérvadónak, valójában nem az urna, hanem záró mondatával a költemény narrátora sugalmaz, mint kommentátor.⁷

*

Keats ódáját a 90-es évek közepén angol szakra készülõ középiskolás tanítványaim ösztönzésére vettem a kezembe. – Olvassuk el eredetiben is! – ez volt a kérés, és én boldogan álltam elébe. S már az első szakasz láttán felkiáltott az egyik diák: – Hisz ez nem ugyanaz a vers, mint amit Tóth Árpád fordításában megismertünk! Így kezdődött: előbb a közös újr fordítással való kísérletezés, majd amikor ifjú felbujtóim lassan beláták, hogy bizony, nem könnyű dolog ez, folytattam egyedül.⁸ A szakirodalom ismerete nélkül, hályogkovács módjára álltam neki – és meg kell mondjam, ezt máig nem bántam meg. Mert első a szöveg! Diákjaimat az egyetemen, az *Angol költők magyarul* címmel meghirdetett szemináriumon, melyen ez a költemény volt az egyik téma, úgyszintén mindig bátorítottam: egy elfogulatlan, „szűz” olvasó sokkal inkább esélyes arra, hogy felfedezzen a versben valami újat; néha talán csak egyetlen szót, szokatlan grammatikai megoldást, amely aztán az értelmezés archimedesi pontjának bizonyulhat.

Keats költeményét fordítva ilyen felfedezés volt számomra, amikor a versvégi szentencia olvastán megakadtam: de hisz ez a kijelentés nyelvtanilag sántít! Hiányzik belőle a létige: a 'Beauty is truth, truth beauty' kijelentés nem az a = b, tehát b = a tükörszimmetrikus formál-logikáját követi, s így talán érdemes volna újragondolni, magyarul hogyan is volna tolmácsolható. Így született meg a 'Mi szép: való – válni valóra: szép'

⁶ Vö. HAMVAS Béla, *Silentium – Titkos jegyzőkönyv – Unicornis*, Bp., Vigilia, 1987, 125–146.

⁷ Az óda szövegének kritikai kiadását és a központoszás kérdését l. *The Complete Works of John Keats*, ed. Buxton FORMAN, New York, AMS Press, 1970, 103–106.

⁸ Fordításom eredetileg ugyancsak a Tóth Árpádtól átvett címen jelent meg. Vö. PÁLFI Ágnes, *Ím-hol az ember*, Bp., Kráter, 1998, 60–62.

megoldás⁹, amelyben természetesen közrejátszottak a versnek azok a kulcspontjai is, ahol úgyszintén tudatosan tértem el Tóth Árpád fordításától.

Elsősorban a harmadik szakaszra gondolok, ahol a művészi forma örökkévalóságába emelt eszményi, ámde beteljesületlen szerelmet és a beteljesült, ámde mulandó földi szenvedélyt ez a fordítás – eltérően az angol eredetitől – kategorikusan szembeállítja egymással: „Oh, boldog lombos, el nem száradó,/ Melynek a tavasz búcsút sosem int,/ Oh, boldog pásztor, sohasem fáradó,/ Fújván örök sípod szíved szerint,/ S óh, százszorosan boldog szerelem,/ Örökre hév, s örök öröme kész,/ Zsibongó, zsenge vágy: még! egyre még! – *Mily más a bús, halandó gyötrellem,/ Melytől a szív megundorul s nehéz,/ S a nyelv kiszárad, és a homlok ég...*” [kiem. – P. Á.].

Saját fordítás-verziómban e merev szembeállítást az *és* kötőszóval tudatosan oldani próbáltam, ám utólag be kell látnom, hogy az eredmény legfeljebb félsikernek nevezhető. Az általam átirrt képsor a szerelem „földi kínjától” való megszabadulás motívumát az angol eredeti himnikus hangvételétől idegen elégikus tónusban szólaltatja meg, s így a mulandóságot, a földi léttől való elszakadás mozzanatát teszi érzékletessé: „Ó, boldog, boldog ág! kit nem hagy el/ Kacér Tavasz, se vénülő levél;/ S boldog zenész! sípod nem fárad el,/ E *hallhatatlan* dal örökkön él;/ S szerelmed, ó, ezerszer boldogabb,/ Örök párázs, örökös újulás,/ Az ifju tűz örökkön zsendül itt;/ És földi kínja egyre távolabb/ Tetőled immár: kéj hamva, szív-szorongás,/ Dadogó nyelv, arc pírja – messze mind.”

De nézzük, hogyan is hangzik ez a szakasz az eredetiben: „Ah, happy, happy boughs! that cannot shed/ Your leaves, nor ever bid the Spring adieu;/ And, happy melodist, unwearied,/ For ever piping songs for ever new;/ More happy love! more happy, happy love!/ For ever warm and still to be enjoy’d,/ For ever panting and for ever young;/ All breathing human passion far above,/ That leaves a heart high-sorrowfull and cloy’d,/ A burning forehead, and a parching tongue.” Keatsnél a folyamatos melléknévi igenevek (piping – panting – breathing – burning – parching ’sípoló’ – ’dobogó’ – ’lélegző’ – ’égő’ – ’száradó’) sokkal inkább összekapcsolják, mintsem elválasztják a „fennkölt” égi és az „alantas” földi szerelmet. A két szféra érintkezését jelzi a mondat szerkezet, a fordított szórend is: „All breathing human passion far above” (’Minden lélegző emberi szenvedélynek messze fölötté’). A kettős határozó hátravetésével a költő itt mintha azt sugallaná, hogy a földi közegből az égi szférába, a művészet örökkévalóságába való emelkedésünket éppenséggel a ’lélegző emberi szenvedélynek’, a földi szerelem életáldozatának köszönhetjük.

Ez teszi motiválttá meglátásom szerint a következő szakaszban az állatáldozat rítusának megidézését is, amely a görög hagyomány szellemében az ember égiekkel való kapcsolatának megújítását célozza. A lírai narráció itt nem magát az áldozati aktust, az állat leölésének drámai pillanatát eleveníti meg, hanem a megelőző fázist, a ’zöld oltárhoz’ vezető utat. A folyamatos jelen idejű ige, illetve melléknévi igenév a földi és az égi szféra közötti átjárhatóságot, a profán és a szakrális tér érintkezését jelöli itt is, akárcsak

⁹ Lásd ehhez Heidegger tanulmányaiban (Martin HEIDEGGER, „*Költőien lakozik az ember...*” – Válogatott írások, Bp.–Szeged, T–Twins Kiadó–Pompeji, 1994.) a ’létesülés’ (létrejövés/ létrehozás) folyamatát jelölő phüszisz fogalmát, valamint Vajda Mihály Heidegger-kommentárját (1988).

az előző szakaszban: „Who are these coming to the sacrifice?/ To what green altar, O mysterious priest,/ Lead'st thou that heifer *lowing* at the skies,/ and all her silken flanks with garlands drest?” [kiem. – P. Á.].

Nézzük, hogyan tolmácsolja ezt Tóth Árpád: „Mily áldozatra gyűl emitt a nép?/ A zöld oltár elé szent pap vonat/ Szelíd üszőt, amely bődülve lép,/ S borítja lágy szőrét virágfonat.” Fordításában megint egy lényeges mozzanat sikkad el: az „égre bődülő üsző” képe (lásd a végén saját fordításomban), amely az égi szférát teszi jelenvalóvá, idézi meg az ókori hagyomány szellemében (az olümposzi isteneknek szánt áldozati állatot a görögök ugyanis *torkával az ég felé fordítva* vágják le, szemben a khthonikus isteneknek és a héroszoknak szentelt áldozati állattal, melyet a föld felé fordítottak¹⁰).

Nem elhanyagolható ez a különbség, mint ahogy az sem, ahogyan Keats ezt követően megfordítja az „útirányt”: a szakasz második felében a földi közegbe térít vissza. Lírai narrátora az „elhagyatott”, „néma” várost kettős időperspektívából állítja elénk: ez az a hely, ahonnan az áldozati menet elindult – a közelmúltban vagyunk tehát, a kultikus cselekmény előidejében: „What little town by river or sea shore,/ Or mountin-built with peaceful citadel,/ Is emptied of this folk, this pious morn?”); és *látszólag* ugyanez a hely, ahová a jövőben, az áldozathozatal után egyetlen „lélek” számára sincsen többé visszatérés („And, little town, thy streets for evermore/ Will silent be; and not a soul to tell/ Why thou art desolate, can e'er return”).

A megválaszolatlan költői kérdések sora után a lírai narrátornak ez a kijelentése mint-ha valamely végső bizonyosság kinyilatkoztatása volna – ám a *formából*, abból, ahogyan ezt tudatja velünk, valójában éppen az ellenkezőjét olvashatjuk ki. Erre indít a fordított szórend, a visszatérés lehetőségére utaló szókapcsolat („can e'er return” – ’tud valaha visszatérni’) hátravetése, de ugyanerre készítet a névmási szituálás is: a narrátor a „néma” várost – akárcsak a költemény elején az urnát, majd a rajta ábrázolt alakokat – eleven, antropomorf lényként szólítja meg. Ez a gesztus teszi foghatóvá a „hazajáró lélek” jelenlétét, és kelti életre magát a várost is, immár mint valós, reális közegként érzékelhető teret, amelybe maga az olvasó is személyesen léphet be – valahogy úgy, mintha gondolatban elhagyott szülővárosába térne vissza.

Nem véletlen, hogy Tóth Árpád fordításában is ezek a sorok a legszemélyesebbek; ott érezni bennük a „behelyettesített” saját élményvalóságot, a kissé ódivatú, vidékies „hazai ízt” is: „Mily apró város az, mely halk habok/ Partján, vagy békés várövű hegyen/ Tárt utcákkal e jámborokra vár?/ – Oh, kicsi város, néped elhagyott,/ S közülük hírt regélni nem megyen/ Csöndedbe vissza soha senki már...” E költői átirat törli a kettős időperspektívát: a „halott”, majd újra megelevenedő várost képileg nem választja szét. Mindazonáltal Tóth Árpád interpretációjának az óda egészét tekintve talán ez a legizgalmasabb pontja: az elnéptelenedett helyszínt a „tárt utcákkal e jámborokra vár” megszemélyesítéssel animálja, kelti életre, s ezzel a költeményt indító képet, a nőalakként megszólított „vázát” idézi vissza. Mintha ez a város az urna belső terének kifordított mása, megnyíló külső tere volna: ölelésre tárt kar, halott „gyermekéit”, a város eltávozott lakóit

¹⁰ L. Mircea ELIADE, *Vallási eszmék és hiedelmek története*, Bp., Osiris–Századvég, 1994, I, 248.

visszaváró, magába fogadó asszony-öl. A költemény megfejtéséhez, a titok nyitjához Tóth Árpád érzése szerint e kép megalkotásával jutott a legközelebb. Még ha láthatóan nem is tudatosította a kérdést: ki avagy mi szólal meg Keats ódájának utolsó szakaszában?

Bevallom: amikor a verset fordítottam, magam sem voltam tisztában ennek a jelentőségével. Úgy voltam vele, mint elődöm, aki a vázát mint olyat tekintette a megszólalás alanyának. Jóval később, már egyetemi szemináriumvezetőként, egyik hallgatóm okos beszólásának köszönhetően figyeltem föl rá, hogy a vers végén, a „műtárgy” megszólalása előtt használt *to remain* (‘megmarad’) igének van egy főnévi jelentése is, mely az (írói) hagyatékot, illetve a földi maradványokat, hamvakat jelöli. Keats ezzel a szóval minden bizonnyal tudatosan utal vissza a nyitóképre, melyben az urnát háromféle megnevezéssel illette („unravish’d bride” – ‘érintetlen menyasszony’; „foster-child” – ‘fogadott gyermek’ „sylvan historian” – ‘erdei történetmondó’): „Thou still unravish’d bride of quietness,/ Thou foster-child of silence and slow time,/ Sylvan historian, who canst thus express/ A flowery tale more sweetly than our rhyme...” Tóth Árpád egyetlen alakba vonja össze ezt a hármasságot: fordításában a váza egyértelműen nőnemű lény; ő maga a gyermek, és egyben a „mesélő” is. A szecessziós ornamensek sehol nem hangolják át az eredeti szöveget olyan mértékben, mint éppen itt: „Óh, tűnt derük arája, íme még / Itt állsz, s dajkál a vén idő s a csend,/ S mesélsz: füzérid közt rajzos regék/ Lány dalnál édesebb lejtése leng...”

Saját fordításom az alanynak ezt az angol eredetiben világosan elkülönülő hármasságát hűen visszaadja: „Te megtörtlen csöndesség arája,/ Te lassudad időnek gyermeke,/ Mesét virágzó erdő krónikása,/ Te drága hang, versünknel szebb zene”. Am a gyermek „foster” (‘fogadott’) jelzőjének elhagyása folytán nálam is rejtve marad az, ami pedig itt a legfontosabb: hogy ezzel a háromszoros megnevezéssel a „műtárgy” valójában három aspektusból válik foghatóvá. A „menyasszony” az alakját, a „krónikás” a felszínén látható képekről leolvasható történet-mozaikokat teszi jelenvalóvá, míg a „fogadott gyermek” a tárgy kultikus funkciójára, az ember elhamvasztott földi maradványaira, az urnába zárt holt anyagra utal, mely ugyanakkor, a metaforikus megnevezésnek hála, élő minőségként tételeződik. Azt teszi transzparenssé, hogy az örökléthe dermedt forma, a márvány nyá kövült romlatlan szűz életet hordoz magában. A költemény végén meglátásom szerint nem a „műtárgy”, hanem ez a „fogadott gyermek”, az újjászületett, hamvaiból feltámadt élő szólal meg, mint „az ember barátja”. Keats a lírai narrációval voltaképp ezt a drámai pillanatot készíti elő: azt a misztériumot „celebrálja”, újítja meg a költészet nyelvén, melynek ókori előképe a feledés homályába veszett, s amely mint rituálé hitelesen már bajosan rekonstruálható.¹¹ Erre utalnak a narrációban az ismétlődő retorikai alakza-

¹¹ Lásd ehhez O. Frejdenberg felfogását a mimézisről, amelyen ő az „elképzeltként újrateremtett valóságot” érti. Gondolatmenetének kulcsponjtja, hogy az antik művészi gondolkodásban a „fikció”, a valóság „képe” hogyan íródik újra az „ábrázolás ábrázolása”, az „ún. kétszeres reprodukció” során: „Homérosztól kezdve az antik díszes leírás igyekszik megmutatni azt, hogy a halott dolog, melyet a művészi módon alkotó hozott létre, élőnek tűnik. A díszes leírás az egyiket, az illuzórikusat úgy ábrázolja, mint a másikat, a reálisat. Azt, ami már a fazekasok, mintázók, takácsok, kovácsok által készített termékeken létrejött, másodlagosan felidézve úgy írja

tok: csupa költői kérdés, amelyre nincs honnan várnunk a választ. És Keats vélhetően ugyanerre utal az óda sokak által ironikusnak minősített zárlatával is; talán egyenesen az a szándéka ezzel, hogy érzékeltesse: nem a szentencia itt a legfontosabb, hanem maga az aktus – a *hang* megszólalása. Az elhangzó esztétikai közhely többféleképpen interpretálható, ám végső értelme, az örökkévalóság „üzenete” emberi nyelven tökéletesen aligha tolmácsolható. Ennek jelzésére szolgálhat az a grammatikai szabálytalanság, amelyre fentebb már felhívtam a figyelmet. Hadd jegyezzem meg, hogy tudomásom szerint T. S. Eliot volt az egyetlen, aki ezt az „anomáliát” kritikai éllel szóvá tette, mint ami az ő számára értelmezhetetlenné teszi az óda zárlatát.¹² A szentencia második felében a (lét)ige hiányával Keats mintha azt sugallná, hogy az egyensúly, a megnyugtató szimmetria képzete merő absztrakció: míg a szépség érzéki megtapasztalása révén eljuthatunk az örökkévaló értékhez, az igazság, az „ősvaló” égi honába, a visszaút mikéntje, az igazság (újra) tetet öltése a földi szépségben korántsem ilyen evidens.¹³ Az igazságot és/vagy a valóságot jelölő *truth* főnév¹⁴ hangzásánál fogva mintha magába zárná, rejtene az *is* létigét, a halálon túl (újra)kezdődő élet titkát, amely a halandó ember számára ily módon megfoghatatlan és kifürkészhetetlen marad. S halandóként mintha e tekintetben nem volna kivétel az alkotóművész sem, aki pedig – ahogyan egyik levelében Keats fogalmaz – az „istenek kémeként”¹⁵ folyamatosan e titok közvetlen közelében tartózkodik. A drámairodalomból kínálkozik mégis egy párhuzam: Szophoklész *Elektrája*, melyben ez a titok, a meghalás–feltámadás orphikus rituáléja, az urna misztériuma életszerű konkrétségében tárulkozik fel. Első pillanatra merésznek tetsző gondolatkísérlet ez, de vágjunk bele – abban a reményben, hogy ez a felvetés talán mégiscsak a Keats-óda rejtélyes tárgyához visz minket közelebb.

In medias res hadd kezdjem mindjárt egy provokatív kérdéssel: Oresztész cselvetésének vajon mi a dramaturgiai funkciója ebben a történetben? Miért csapja be Elektrát, amikor, vándornak álcázva magát, önnön halálhírét kelti, és – úgymond, a földi maradványait rejtő edényeket átadja neki? Hiszen tudhatja: Elektra repesve várja érkezését,

le, 'mintha' valódi lenne. Az antik díszes leírás az élő és a holt, az illuzórikus és a valóságos rejtett összehasonlítást foglalja magába.”. Vö. O. M. FREIDENBERG, *Metafora: Prois'hoz'd'en'ije narracii = Poet'ika: Trudi russ'kih i s'ov'ets'kih skol*, szerk. D'ula KIRAL', Arpad KOVAC', Bp., Tankönyvkiadó, 1982, 61–78, 290–306. Magyarul: *Metafora*, ford. HORVÁTH Márta; *A narráció eredete*, ford. PÁTI Mónika = *Kultúra, szöveg, narráció – Orosz elméletirők tanulmányai: In Honorem Jurij Lotman*, Pécs, Janus Pannonius, 1994, 234.

¹² „... ezek a sorok súlyos szépséghibák egy gyönyörű költeményben. Számomra Keats kijelentése értelmetlennek tetszik: vagy talán az a tény, hogy *nyelvtanilag nincs értelme* ezeknek a soroknak, elrejt előlem valami jelentést.” [kiem. P. Á.] Vö. T. S. ELIOT, *The Use of Poetry and the Use of Criticism*, 1933, 101. Fordította és idézi: PÉTER Ágnes, *Keats költészetszemléletének fejlődése*, Bp., 1970, 36.

¹³ L. erről: Ernesto GRASSI, *A szépség ókori elmélete*, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1997, 74–118.

¹⁴ Az igaz(ság) ('truth', 'true') az angolban ugyanúgy a való(ság) szinonimájaként is használatos, mint a magyarban. Lásd állandósult szó szerkezetben: come true 'megvalósul'; közmondásban: „Truth (fact) is stranger than fiction.” – 'A valóság [tényszerű igazság] elképesztőbb, mint a fikció'. Vö. *The Oxford Dictionary of English Proverbs*, Oxford, Clarendon, 1970, 84.

¹⁵ Keats J. H. Reynoldsnak írott levelében (1818. július 11–13.) Shakespeare Lear királyából idéz: „... mintha kémei volnánk az isteneknek.”. Vö. *Keats levelei*, vál., ford., bev. PÉTER Ágnes, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999, 61. és 134.

előtte nincs miért titkolóznia. Az imént már látta is őt Agamemnon sírjánál – elhiggyük-e, hogy most nem ismeri föl? S ha valóban nem tudja, kivel beszél, vajon miért nem? Miért változtatott Szophoklész Aiszkhülosz dramaturgiáján, azon a kézenfekvő megoldáson, hogy Oresztész, mihelyst megérkezik, beavatja Elektrát a cselvetésbe, és a színjátékkal csak ellenségeit, Aigiszthoszt és Klütaimnéstrát téveszti meg? Gondoljunk bele: Oresztész cselvetése Szophoklésznel is beavatás – csakhogy mélyebb értelemben az. Nem megtéveszteni szándékozik a másikat, hanem éppen ellenkezőleg: felszínre hozni, láthatóvá tenni Elektra, de önmaga számára is e csel rejtett jelentését. A halál realitását, mely szövetségük, sorsközösségük alapja – hiszen életük voltaképp nem élet: rabként, illetve száműzöttként tengődnek, élő halottak mind a ketten. Oresztész az Elektrának okozott fájdalom láttán és hallatán járja meg a poklot, tapasztalja meg lélektanilag önnön halálát – és viszont: Elektra önmagát és családját is elsíratva Oresztész halálában osztozik. S Oresztészt valójában ő hozza vissza monológjával a halálból. „Hamvait” tartva kezében a holtat és az élő – akárcsak Keats ódájának narrátora – egyszerre szólítja meg, s élettörténetének felidézését a kisded Oresztész hívó szavaira és a maga dajkaságára való emlékezéssel zárja: „És senki más nem dajkált házunkban, csak én/ a nővéred, s engem hívott minden szavad”.¹⁶ Ez a monológ oldja meg Oresztész nyelvét, s készíti arra, hogy végre felfedje kiletét: „Jaj, jaj, mit mondjak? Mily szavakra lelhetek?/ Már nem tudom tovább fékezni nyelvemet.”¹⁷ Ekkor születnek meg, támadnak föl halottaikból mind a ketten. Oresztész ettől a pillanattól az, aki, mint ahogy ugyanez érvényes Elektrára is. Szavaiból kitűnik, hogy pontosan tudja, Oresztész csele több volt, mint színlelés: „lássátok itt Oresztészt, cselből volt halott/ és most megint él, megmentette őt a csel”.

A Szophoklész-dráma Bornemisza Péter szerzette keresztény átíratában Elektra meg sem említi a csel: „Leányasszonyok, nézzetek erre: ez az, aki megholt vala, im feltámasztotta az isten”.¹⁸ Oresztész feltámadását a magyar fordító Krisztus szenvedéstörténetének reális eseményeként olvassa – lehántva róla az ókori előkép metaforikus burkát, a cselvetés motivikus áttételét. Elektrájának szemében Oresztész maga Krisztus – nem metaforikus értelemben hasonló hozzá, hanem mitikus értelemben azonos vele. A Krisztus-vallás a Bornemisza-átírat drámai nyelvezetét minden ízében átható, élő valóság, s mint ilyen, annak a feledés homályába veszett orphikus kultusznak az örököse, megújítója, amelynek középpontjában ugyancsak a meghalás–feltámadás mitikus cselekménye állt.¹⁹ S ahogyan a középkori haláltáncban az ókori rituálé dramaturgiájára, az istenivel való egyesülés dionüszoszi orgiáira ismerhetünk, itt az orphizmus másik oldala, az apollóni katharszisz mibenléte válik transzparenszé. Az újjászületés extatikus istenélmé-

¹⁶ Vö. *Az örök Elektra: Három évezred drámái*, utószó RÓNAY György, Magyar Helikon, 1966, 66.

¹⁷ *Uo.*, 67.

¹⁸ *Uo.*, 149.

¹⁹ A Somogyi István rendezte Magyar Elektrában (1980-as évek közepe) Oresztész „pora” nem edényekben, hanem nagyméretű urnában érkezik. Ez az élőlényt formázó „műtárgy” Elektra karjaiban a halál és az (újjá)születés Keats nyitóképével rokonítható ambivalens jelképiséget teszi szemléletessé. L. ehhez HOPPÁL Mihály, JANKOVICS Marcell, NAGY András, SZEMADÁM György, *Jelképtár*, Helikon, 2000, 55–56.

nye Elektra szavaiban mint az életöröm és a halálvágy *egyidejű* pszichológiai valósága tárulkozik fel: „Ó, nagy örömömbé hová legyek? Most születtem ez világra! Kész vagyok immár meghalni, pengig isten elhozott, édes arám.”²⁰

Keats költészetének úgyszintén ez a drámai egyidejűség a kulcsa: rövidre szabott életidő a betegség, a halál árnyékában – s a feltámadás katartikus élménye az alkotásban, a teremtő pillanat örökkévalóságában. Orphizmusa nem elvont létfilozófia, hanem egzisztenciális és intellektuális léttapasztalat, pszichológiai élményvalóság. Verseit ezért olvashatjuk ma is úgy, mintha a kortársunk volna. Egyik utolsó vallomását hadd idézzem végezetül, amely miniatűr voltában is méltó párja ódájának; vagy talán, bizonyos értelemben, több is annál. Ez a néhány sor mintha a görög urna rejtette titokba engedne közvetlenül bepillantunk: „E most meleg s kemény fogásra képes/ kéz ha kihülve pihenne a sír/ jeges csöndjében, úgy kísérténél/ s fagyasztaná meg éji álmod,/ hogy szíved vérét elapasztaná,/ csak piros élet folyjék ereimben,/ és lelked megnyugodjék; – íme, itt van:/ kinyújtom tefeléd.” (*Lines supposed to have been adressed to Fanny Brawne. – Föltehetőleg Fanny Brawne-hoz írott sorok*, ford. Kálnoky László).

John Keats

Óda egy görög urnához

Te megtörtlen csöndesség arája,
Te lassudad időnek gyermeke,
Mesét virágzó erdő krónikása,
Te drága hang, versünknel szebb zene:
Mily zöld-szegett legenda fut körül?
Halandó árnyak? Isten-alakok?
Árkádia vagy Tempe-völgy ölen
Menekvő szüzek? Halhatatlanok?
Mily szenvedély – elűzhetetlenül?
Mily síp-dobok? Ős-téboly? Vad szeszély?

Ha szól a dal, fülünknek édes az.
De édesebbek szívünk hangjai:
Elfúló sóhaj, rebbenő vigasz –
A lélek mondhatatlan titkai;
Szép ifju, ládd, ajkadra forr a síp,
És nem terem a nyári lomb a fán;
Szűz csókja oly közel, s ha vágyad célt
Mégsem ér, ne bánd – örökre hév,
Romolhatatlan lesz a szenvedély,
És hervadatlan szépségű a lány!

²⁰ Uo.

Ó, boldog, boldog ág! kit nem hagy el
Kacér Tavasz, se vénülő levél;
S boldog zenész! sípod nem fárad el,
E hallhatatlan dal örökkön él;
S szerelmed, ó, ezerszer boldogabb,
Örök parázs, örökös újulás,
Az ifju tűz örökkön zsendül itt;
És földi kínja egyre távolabb
Tetőled immár: kéj hamva, szív-szorongás,
Dadogó nyelv, arc pírja – messze mind.

Ki népei járulnak áldozatra?
S mily zöld ez oltár! Égre bődülő
Üszöt hová vezetsz, istenek papja? –
Selyem-szőr hátán dús virág-eső.
Aprócska város – tenger vagy folyó
Partján zszibongtál, fenn a bérceken,
S mily néptelen vagy, ládd, e szent napon!
És mindörökké mélyen aluvó
Lesz minden utcád, árva tornyodon
Lélek se jár; nem hoz hírt senki sem.

Ó, attik szépség! indázó, dús kacsok!
Szüzek füvekbe tiprott vágyai;
Márvány-fiaid mozdulatlanok:
Pásztor-idilled néma szobrai
Hült ágaid végtelen erdejében.
S ha majd a vénség minket elveszejt,
Új nemzedéknek súgod szent igéd.
Te hű barát, ki új kintől remeg:
'Mi szép: való – válni valóra: szép' –
Ennyi csak, nincs más földi bölcsesség.²¹

²¹ *John Keats versei*, Bp., Európa, 1975.

POMOGÁTS BÉLA

KÓBORLÓ DÉLUTÁN

Dsida Jenő „kutyás” verse

Dsida Jenő igen korán megszerezte a népszerűséget és az elismerést, ifjú költőként a játék elemi örömével merült meg a versek világában, valósággal lázba jött, ha egy szokatlan képre, frissen csengő rímre talált. Mégsem volt igazán boldog, mintha a mulandóság fiatalos érzésénél valami sötétebb és nehezebb szomorúság szegte volna kedvét. Korai költészetében mindegyre az elmúlás képzei jelentek meg, valami állandó félelem szőtte át az expresszionista szabadvers kötetlensége szerint áradó laza sorokat. A háborús évek családi gondjai, az Erdély sorsát eldöntő történelmi változások bénító közhangulata mellett mindennek személyes oka is volt. A szívbetegség örökös szorongása, amelyet egy fiatalon elviselt súlyos betegség oltott lelkébe, verseibe. Dsida Jenő maga is sejtette, hogy nem lesz hosszú életű, a cigarettával, feketekávéval mérgezett szerkesztői életmód is méginkább aláasta gyenge egészségét. Korai költészetét az elmúlás csendes szomorúsága hatotta át, ezt a szomorúságot a magányosság érzése mélyítette el.

A fiatal szívnek azonban még nagyok voltak a tartalékai, a korai versekben elpanaszolt otthontalanság után Dsida Jenő lassanként védő és nyugtató menedékre talált: a szerelemben, a természetben és a költészetben. Életének delén írta nagyszerű bukolikus költeményeit, két epikai elemekkel átszőtt lírai remekét: a *Kóborló délután kedves kutyámmal* és a *Miért borultak le az angyalok Viola előtt* című népszerű költeményeket. Az előbbi játékba feledkező tavaszi hexameterekből épült, s szinte a reneszánsz önfelédlt játékoságával fejezte ki a természetben megújulást kereső lélek boldog örömét, az utóbbi szerelmes ujjongás, amely merengő érzésből és szelíd erotikából font tündéri koszorút egy leány homloka köré. A bukolikus ihletés általános volt a harmincas évek fiatal költői között, Radnóti Miklós, Zelk Zoltán, Weöres Sándor, Vas István, Takáts Gyula és Jékely Zoltán is a természeti idillben kerestek menedéket a köröttük mindinkább kibontakozó történelmi és szellemi válság elől. A költészet Múzsája „menekülő Múza” ekkor, a természet és az idill feledtető békéje kínált oltalmat, ígérte egyszermind a humánus értékek megőrzésének lehetőségét. Dsida Jenő természeti és szerelmi idillje is az emberi élet elemi értékei mellett tett vallomást; a Violát ünneplő „csodálatos történet” azt kívánta igazolni, hogy „a fájdalomnál erősebb a jóság”, a tavaszi kóborlásról írott „lírai riportnak” pedig az egyszerű öröm adott fénylő derűt. Ezúttal ez utóbbi költeménnyel foglalkozunk.

Dsida Jenő „kutyás” verse valójában epikus módon felépített költemény, ahogy a költő mondja: „lírai riport”, egy tavaszi séta eseményeit és ezek lelki következményeit mutatja be. A költő – irodalmi körökben népszerű – farkaskutyáját sétáltatja a Kolozsvár

közeli erdős dombokon, játékos szavakkal örökíti meg hűséges társának alakját, a gazda és az állat kapcsolatát. Ember és kutya viszonya ősidők óta foglalkoztatja a magyar és a világirodalom nagy egyéniségeit, csak a mi irodalmunknál maradvra olyan írókra gondolk, mint Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Móricz Zsigmond, Márai Sándor, Déry Tibor és Lengyel József – a többi között. Nem egyszerűen egy kedves játszótárs bemutatása vagy a rá való emlékezés van jelen ezekben az írásokban, inkább az emberi magatartások, ösztönök, érzelmi reakciók vizsgálata abban a „tükörben”, amelyet a kutyával kialakított kapcsolatok tartanak a gazda elé. Valójában ennek vagyunk tanúi Dsida Jenő költeményében is. Maga a költemény öt részből áll: az első (*Útnak eredünk és szeretjük egymást*) azt az érzelmi tekintetben igen előnyös helyet jelöli meg, amelyet Tinti kutya a költő életében betölt, a második (*Visszapillantunk a múltra s az rendkívül mulatságos*) a kutya élettörténetét idézi fel, a harmadik (*Őszintén megdicsérjük az egész világot*) valójában a költő „örömódaja”: az élet boldogító hatalmának dicsérete, a negyedik (*Eközben a világ elalszik körülöttünk*) a kolozsvári alkonyatról rajzol idillikus képet, végül az ötödik (*A macska fut, mi pedig futunk utána*) a kereszténység megigazulásba és túlvilági üdvösségbe vetett hitét állítja szembe azzal a szomorú mulandósággal, amelynek szorongató gondolata a tavaszi séta békítő élményét is képes megzavarni.

A költemény egy tavaszi délután köznapi örömeit örökíti meg, ezeknek az örömöknek a leírása – a „lírai riportban” elrendezett élmények íve szabja meg felépítését. A természeti élmények krónikája, a tavaszi séta eseménytörténete alapozza meg a költői narrációt, ezt a narrációt ugyanakkor több személyes kijelentés teszi gazdagabbá. Ilyen például a költő életének tartalmat adó könyvkultúrára történő hivatkozás, ennek során Dsida Jenő röviden képet ad leginkább féltett kincséről: kicsiny könyvtáráról, s nyomban érzelmi értékrendet is felállít, midőn arról beszél, hogy még féltett könyveinél is jobban ragaszkodik kutyájához:

Háromszáz kötetes gonddal gyűjtött kicsi könyvtár
áll a szobámban: lásd, az utolsó szálig eladnám,
hogyha befogna a sintér s akkora pénzt követelne
váltásul, hogy nem tudnám kiteremteni másként, –
szálig eladnám, bár szívesen kölcsön sem adok most,
nem szeretem, ha zsiros kéz ujjnyoma terped a könyvön.
Drágább vagy te nekem, hidd el, valamennyi regénynél,
India szobrainál s Hokusai túsrajzainál is,
Goethe, Petőfi, Catullus, Arany s Ady verseinél is,
mert hiszen élsz s zuhogó, tüzesáramu vér fut erredben.

Hasonlóképpen apró betétszerű epizód az a történet, amely egy talán erőszakos fellépésre készülő „marconaképű cigány” feltűnését, majd a gazdája védelmére kész kutya küzdeni kész fellépése láttán megjuhászodását idézi fel: „Négy lépésnyire téged is észre vesz: éles, acsargó / szemfogadat, felborzolt szőrödöt. Ingadozik pár / pillanatig, bámul vad, sűrűbozontu szemével, / végül alázatosan nyütt szalmakalapja után nyúl, / »Isten

tartsa, tekintetes úrfi!« – morogja s odébbáll.” Ugyancsak epikai betét az a néhány sorba foglalt emlék, amely a kutya valamikori birtokba vételének történetét, majd egy szerelmi légyott szelíd erotikával színezett emlékét idézi fel. Epikai természete van annak a néhány sornak is, amely az erdőből feltűnő macska játékos üldözéséről ad képet, a kutya ezúttal futásra készzeti gazdáját is:

Macska lopózik az útfélen, hunyorogva figyel ránk.
Orrod már szimatol, bordád remeg, és füled izgul,
Tinti barátom. Jól tudom én, hogy erős a kísértés,
s hasztalanul kérném, ne rohanj ki azért a világból
s mondj le miattam ezúttal a hajsza pogány gyönyöréről.
Jobb, ha veled futok én is. A tétova séta elég volt,
únom az álmos bandukolást! Gyere, Tintike, fussunk! (...)

Az epikai betétek között vallási és vallástörténeti utalások is találhatók a költeményben: közismert, hogy Dsida Jenő milyen mély hittel ragaszkodott a jézusi tanításhoz és milyen, mondhatni, személyes viszonyba került a keresztény hagyománnyal. Rövid életét végigkísérte a megváltás hite és drámája, az a bizonyosság, hogy zaklató kérdéseire a létnek egy magasabb rendjében kaphat majd választ. Költőként „angyalok citeráján” játszott, igazi „poeta angelicus” módjára tudta megszólaltatni az égi zenét. Költészetének korábban éppen ez a szólama volt a legnépszerűbb: a *Chanson az őrangyalhoz*, a *Vidám kínálgatás keresztényi lakomán*, a *Jámbor beszéd magamról* című verseiben. Ezekben „angyalok motoznak”, az égi fények között egy természetfeletti bukolika tündéri játéka bomlik ki, a túlvilágot ugyanaz az idilli derű szövi át, mint az egyszerre légies és földies szerelmi költeményeket. Dsida Jenőt, mondhatnám, „bizalmas” viszony fűzte a keresztény hagyományhoz, és ugyanilyen viszonyban volt az egyház múltjával és szentjeivel, így azzal az Assisi Szent Ferencsel, akinek alakja különösen alkalmas volt arra, hogy a természetben (ráadásul egy farkaskutya kíséretében) kóborló költő saját szellemi rokonára ismerjen. A költemény egyik epizódja éppen erre a bensőséges viszonyra utal:

Régen a halk, füves, ódon klastromok udvara megtelt
jámbor szerzetesekkel ilyentájt, barna csuhájú
álmodozó szentekkel, akik puha révedezésben
mormoltak, s mialatt az alázat imája kibuggyant
szívükből, fejük áhitatos mellükre hanyatlott.
Francesco testvér most indul el esteli útra,
most megy a szörnyű farkas elé, - a te ősöd elébe,
Tinti barátom, - hogy szeliden parolázzon a torkos
bösz fenevaddal, a vértlihegő fogas emberevével.
Fekszik a farkas a jó Szent lábainál, mialatt ő
barna kezével a bundás oldalakat simogatja.

A *Kóborló délután...*, mondhatni, apró bukolikus történetek (mondhatnám: anekdoták) füzéréből épül fel, ezek a történetek mintegy a tavaszi séta eseményeit rekonstruálják, és egymásba szöve adják elő a kutya és gazdája örömteli sétájának epizódjait. Mind ez egy szinte kompozíció nélküli történetet mutat, ugyanakkor a költő mégis talál alkalmat arra, hogy létrehozson valamiféle kompozíciót. A hosszabb lírai-epikai költeménynek éppen a felénél ugyanis Dsida Jenő mintegy kilép a narrátor szerepéből, és költői ódában adja elő az öt (emberi és bizonyára „kutyai”) érzék dicséretét. „Szép a világ, gyönyörű a világ és nincs hiba benne” – indul az öt fejezet közül a középső: az *Őszintén megdicsérik az egész világot* címet viselő fejezet. Először a látás élményköréről tesz vallomást, méghozzá az „erdélyi gondolat” (a „transzszilvánizmus”) demokratikus eszmekörét is megszólaltatva:

Nézd, a színek, diadalzászlók, a szemünkbe lobognak,
kék, zöld, barna, piros, biborlila, sárga, narancsszín,
lelkesek és tüzesek, meghányva ezüsttel, arannyal,
nagy kigyuladt zászlók, minden nép zászlaja: fennen
hirdeti mind, hogy a jó anyaföld valamennyi fiának
egyformán lobogózta ki roppant ünnepi termét
s minden nemzeteit közösen kebelére fogadja.

Ezt követi a szagok, a tavaszi erdő illatainak költői dicsérete, ami azután a szerelem magasztalásába torkollik: „Hát a szagok! Televényföld illata, májusi esték / illata, édes akácfa-virág dús illata, kedves / szép szeretőm szájának vadszeder-illata, zizge / szőke hajának fűszeres illata, ifju szerelme / ujjaimon maradó meleg illata, melyre ficánkos / huncut örömmel ismersz rá, nagyokat szimatolva.” Ugyancsak szinte ódai hangon emlékezik meg a költő a tapintás által keltett jóérzésekről, ez a költői vallomás ugyancsak nem nélkülözi a szelíd erotikát: „Jó a tapintás is, puha csiklandó tenyerünket / végighúzni a pázsiton, átborzolni az érett / búza fölött, simogatva kuszálni a hajban, a sima / test zugain babrálni, kutyuska fülét vakarászni.” A negyedik érzék az ízek világába vezet és a kulináris élvezetek: az evés és az ivás örömeinek lajstromozásához érkezik: „Édes az iz is, az ajknak, a nyelvnek, az inynek elomló / ingere, táplálékok örömteli útja erünkbe, / drága kenyér, aranyos pecsenyénk, s ó, nagyszerű csontok, / izletesen ropogó, remek álmai sok kutyaszivnek, / bájos burgonya, kedves ugorka, szerelmes alma: / hódolok ennivalók és innivalók zamatának, / legfőképpen azonban a bornak, a bíboran ömlő / rácürmösnek, amely víg dalra deríti a lelket / s vérünket duhaj ugrálásra pezsegteti, táncra.” Végül az ötödik érzék a hallás, és a hangoknak is van konkrét, a költő életének színhe-lyeit meghatározó tapasztalata:

Áldom a hang szent élvezetét is: a fák suhogását,
és morajos dörgését, záporosó zuhogását,
kis verebek csipegését, nagy motorok dohogását,
nők csacsogó fecsegését, pajkos ebek csaholását,
füрге lovak dobaját és társzekerek robaját és
zongora mély akkordjait este, ha kedvesem ujjá
surran a billentyűkön, s halk futamok szeliden hűs
hullámozása csobog körül. Ó „Traviata” szerelmes
dallama, ó zengő „Pathétique” s valamennyi szonáta!

Ezek az érzéki örömök rendre a kutyához kötődnek, az állat is, gazdája is átéli őket, mi több, a kutyasétáltatással töltött tavaszi délután teszi még nyilvánvalóbbá, még átélhetőbbé a köznapi örömeiket, illetve ezek emlékét. Az elemi érzékelések a kutya (általában kifinomult) ösztöneinek függvényei, a költő ugyanakkor mintegy „humanizálja” ezeket az érzékszervi tapasztalatokat, midőn minden egyes ilyen tapasztalatot emberi (sőt költői) nézőpontból értelmez, vagyis egy emberi lény, pontosabban saját maga kommentárjával magyaráz. Ez az értelmezés és az értelmezést meghatározó élmény, illetve emlék alapozza meg azt az életörömet – és a köznapi örömök átéléséből származó „élet-filozófiát”, amely a költeményben alakot ölt. Dsida Jenő tavaszi versének magaslati pontján (a költői kompozíció centrumában) az életörömnek ez a vallomása foglal helyet:

Szép dolog élni, kutyuskám. Szembe haladni a széllel,
ázni, ha bús zivatar vág, megszáradni, ha nap süt,
szánon siklani, míg a pihék csillogva csapongnak
s vattacsomóként ülnek vállamon és a fenyőkön.
Nagyszerű elcsavarogni, bolyongani, menni örökké,
így lézengeni, mint most, gondtalanul füttyörészve,
így ballagni, kutyástul, erős nagy örömmel a szívben,
s mondani himnikusan: Csodaszép, csodaszép ez az élet,
semmi se múlja felül.

Az életöröm eszköze és forrása – a köznapi élet egyszerű örömei mellett – maga a költészet, egyáltalán a művészet és az abban megjelenő játékoság. Dsida Jenő, a maga alkotói természetét követve, eleve játékos természetű költő volt, aki mindig önfeledt örömmel szeretett játszani a szavakkal, a ritmusokkal, a rímekkel. A *Kóborló délután...*-ban is, amelynek szabatos hexameterai maguk is játékosak – a „pásztori Múzsát” keltik életre, azt az antik hagyományt, amely a két világháború közötti korban éppen a személyes élet és a költészet védelmében – szemben a mindinkább barbár történelemmel – idézte fel az antik eclogairók: Theokritosz, Vergilius, Tibullus költői örökségét, olyan költők tollán, mint Radnóti Miklós, Vas István, Hajnal Anna – és Dsida Jenő, aki bizonyára nem véletlenül választotta természetközeli: a természetes élet ajándékait ünneplő verse ritmikai formájának a hexametert. Igazi versművészként ez a hexameteres forma

természetes módon szólalt meg nála, semmiféle mesterkéeltség nem terhelte meg a kifejezést, mintha a költő eleve a klasszikus versformában szólította volna meg tavaszi sétájának társát: a kutyát és persze ebben a formában vallott legszemélyesebb dolgait.

Játék és költészet, nagyon régi hagyományok értelmében is egymást kiegészítő fogalmak, a költészet születése óta rokonok. És a játék ebben az összefüggésben nem komolyság, nem mulatság és nem szórakozás. Ellenkezőleg, a gyermeki játék komolyságára, kutató és felfedező igényére utal. „A >poiesis< – olvassuk Huizinga *Homo ludens* című híres könyvében – játékfunkció. A szellem játszóterén zajlik le, saját külön világban, amelyet a szellem alkot magának. Ott a dolgoknak más az arcuk, mint a közönséges életben, és nem logikai, hanem más kötelékek révén függenek össze egymással. Ha a komolyságot úgy értelmezzük, ahogyan az élet józan pillanataiban, akkor a költészet sohasem teljesen komoly. A komolyságon innen áll, ott, ahol a gyermek, az állat, a vadember és a látnok állanak, az álom, az elvonság, a mámorosság és nevetés birodalmában.” Ha eltökélünk a fogalmazás szellemtörténeti jegyeitől, Huizinga a költészet egyik fontos tulajdonságára hívja fel figyelmünket, nevezetesen a vers játékos-szakrális lehetőségeire.

Nemcsak Huizinga az, aki a költészet és a játék mélyebb és lényegi kapcsolatára figyelmeztet. Általában a huszadik századi líraelmélet közmeggyőződése volt, hogy a költészetben valamiképpen a játék őszintesége és konvenciókat elutasító, teremtő képzelete ölt alakot. Elméletírók és gyakorló költők gondolkodtak így, általában a modern líra mesterei és teoretikusai. A költői állapot leírása, az alkotás gesztusának megfigyeltése során elméletíró is, költő is a gyermek természetes őszinteségére hivatkozott érvelése során. André Breton, a szürrealizmus teoretikusa és propagandistája például így beszél *A szürrealista varázsművészet titkai* című 1924-es manifestumában: „Aki a szürrealizmusba veti magát, rajongva-ujjongva ismét átéli gyermekkora legjavát. [...] A gyermekkori és egyéb emlékből kiszűrődik valami ártatlan lebegő érzés, amelyet később a *kicsapongás* érzése követ, amit én a lehető legtermékenyebbnek tartok. Talán a gyermekkoron túl az ember már csak néhány szabadjeggyel rendelkezik a menlevélen kívül; a gyermekkorban pedig minden összejátszott, hogy háborítatlanul és hatékonyan a magunk urai legyünk. Úgy látszik, a szürrealizmusnak köszönhető, hogy ez az esély ismét visszatér. Mintha még mindig üdvösségünkbe vagy vesztünkbe rohannánk. Mindent megér az újra fellelt árnyék-rettenet.”

Hasonló módon gondolkodik Weöres Sándor is, aki 1939-es, *A vers születése* című alkotáslélektani tanulmányában (egyszersmind költői vallomásában) így nyilatkozik: „Legtöbb embernél a gyermeklélek káosza átsimul a konvencionális szemléletmód kész csatornáiba; a többség a megtanult és beidegződött sémák szerint gondolkodik, érez és cselekszik, mechanikusan – de vannak, kiknek lelke nem fér el a mindennapi keretekben, szellemisségük többet mozog úttalan-járatlan területen, mint a sablonok között; és a költő is ide tartozik.” A költő tehát – őszinteségből és a sztereotípiák elutasításában – a gyermek természetes elhelyezkedését és gondolkodását folytatja. A gyermek ugyanis nem szerepekbe helyezkedik (legfeljebb az a gyermek, akit már „elrontott” a felnőtt-nevelés!), hanem önmagát reprezentálja, a saját igazi valóját mutatja meg, ezért a világgal, környezetével is természetes kapcsolatba kerül. Éppígy a játék is, mint tevékenység,

természetes folyamat: nem a szerepek terméke, hanem a személyiség megnyilvánulásának területe. A költészetben alakot öltő játékoság ezért, bármennyire a gyermeki világra emlékeztessen is, nem a „felnőtt” nosztalgiája vagy infantilizmusa vezérli, hanem a költői egyéniség őszintesége, amely mindenkor át tudja törni a konvenciók falát. A költészet játékosága komoly dolog és ez a játékoság érvényesült Kosztolányi Dezső, József Attila és Weöres Sándor és természetesen Dsida Jenő költészetében, így a *Kóborló délután...-ban* is.

Az életöröm és a játékoság a modern költészetben (alighanem a mindenkori költészetben) sohasem problémánélküli, nem érvényesül maradéktalanul, a boldogító élményeket és ezek önfeledt kifejezését általában valami erősebb vagy gyengébb szorongás ellenpontozza, annak sejtelve, hogy az öröm igazából sohasem lehet végleges és maradéktalan. Dsida Jenő tavaszi bukolikájában is feltetszik ez a nyugtalanító érzés, a kutya szapora lépteit követő költő időnként a kifülő lélegzettel viaskodik, először mintegy játékosan utánozva az ügető kutya lihegését: „ütemre zihálok” – olvasom, ez a zihálás aztán mindinkább elveszíti játékos jellegét, a költőnek időnként valóban levegőért kell kapkodnia. Ismeretes, hogy Dsida Jenő kora ifjúságától kezdve súlyos szívbajjal küszködött, ez okozta korai halálát, és a betegség rányomta bélyegét költészetére is, nem egy versében és igen sok levelében panaszkodik miatta, s bizonyára a *Kóborló délután...* zárószorai, amelyek egy túlvilági megérkezés és fogadtatás emberi tragédiájára utalnak, egyszersmind a mélyen keresztény lélek vigasztalódását fejezik ki, maguk is az élet törékenységének régóta tudatosított személyes drámája nyomán kapják elégikus fényüket:

Szép dolog átszökkenni az életen, átkarikázni,
átviharozni az ifju mezőkön, az ösztönök útján,
igy szabadon, felelőtlenül. Itt van az árok, előre,
mélybe le, dombon fel s ujujuj, fel a hegyre, a hegyre
s túl a hegyen gyémántporral teleszórt levegőben
rajta, gyerünk, alakunk megnőtt a sötét horizonton,
fénylik az arcunk, szép kutya-homlokodat ragyogó láng
iveli körbe, zuhogva sugárzik a mennyei kékfény,
felkacagó fuvolák, mély kürtök, aranyhegedük vig
hangjai mellett porzunk át a mezőn, a vakító
angyali őrség kettős sorfala közt, csak előre... –
szállva, repesve, kifúlva, kigyúlva rohanni előre,
mignem a Márvány-Trónus elé dobbanva jelentjük
– „Ifjan tértünk színed elé, örök isteni Felség.
Átnyargaltuk az életet. És megfogtuk a macskát!”

Igen, életöröm és haláltudat egyszerre hatja át Dsida Jenő kutyás idilljének sorait – az életöröm ad neki játékos fényt és a közelgő vég bizonyossága ad neki drámai színezetet. A keresztény költő drámája ez, aki nyitott szívvel fogadja az élet természetes örömeit, nem minden szorongás nélkül vet számot az élet esendőségével, végességével, mind-

azonáltal bízik abban, hogy az utolsó szót nem a halál mondja ki. Áprily Lajos, aki 1958-ban mélyre látó előszóval vezette be költőtársának *Tóparti könyörgés* című válogatott verseskötetét, állapította meg: „Aki két első kötetének halálmisztériumos verseiben néha költői játékot érzett, korai halálának gondolatánál elidőzve elismeri, hogy gyermekkora óta beteg szíve nem képzelődött és nem tévedett, mikor ilyen sorokat íratott vele: »És a halálnak minden vacsoránál külön tányért teszek asztalomhoz.« Mint ahogy nem volt költői játék a megragadó sokratesi búcsúszó sem, mellyel egyik szerkesztőjének kezét adott a halálos ágyon: »Ti az életbe mentek, én a halálba, de nem tudjuk, melyikünk boldogabb.« A »csipkehúsú« ember, akinek annyi szorongása volt az elmúlás miatt, férfiasan szembe tudott nézni a halállal.» Ez a szembenézés, amelyet a költő keresztény hite bátorított, kapott hangot a tavaszi bukolika zárósoraiban.

SÁJTER LAURA

„ARCOK” DIALÓGUSA MIKES LEVELESKÖNYVÉBEN

A műfaj története különös tekintettel a fikcionalitás és a szubjektivitás változó megítélésére

Tüskés Gábor 2010-ben megjelent tanulmánya¹ átfogó ígérennyel és problémaérzékenyen követi végig a Mikes-recepció történetét úgy, hogy kutatási területenként megfogalmazza a kétszáz éves múltra visszatekintő kutatás mára már bizonyítottnak tekintett tételeit (például a *Műfaj- és tárgytörténet* alfejezetben így: „ma már senki nem vitatja, hogy olyan fiktív levélgyűjteményről van szó, melynek fő rendező elve a levelek kronológiája”²), majd felvázolja az e tárgykörben még meglévő neuralgikus pontokat (például a már említett alfejezetben: „Ez a meghatározás azonban részben elfedi a levelek tartalmi és formai komplexitását...”³), megnevezi azokat a szerzőket, akiknek ígéretes munkássága új távlatokat nyitott a mikesi műfaj kutatásának területén, felvázolja az újabb és legújabb magyar és nemzetközi kutatásokat, majd felvillantja a levélműfaj problematikájához kapcsolódó izgalmas kutatási területeket. Teszi mindezt oly széles palettát felvillantó jártassággal és leleménnyel, oly elkötelezett ügybuzgalommal, hogy célzott olvasója nem maradhat érzéketlen a felszólításra, s maga is tollat ragad, hogy az őt érintő kérdésekben állást foglaljon.

Az általa felvillantott egyik problematika – „milyen egyéni eszközökkel hozta létre Mikes a saját önarcképét („image de soi”) a levelekben, hogyan formálta meg a fiktív címzett alakját, milyen módon konstruálta meg újra és újra az elbeszélés tárgyát [...]. Feltárára várnak a levelekben alkalmazott fiktív dialógus, azaz a látszólagos kölcsönös-ség megalkotásának technikái...” – esetében produktívnak ígérkezik a dialóguselmélet, ill. a prosopopeiával kapcsolatos azon – először a dekonstruktivisták által használt – elemzési módszer, amely a retorikai-stilisztikai alakzatok sajátos szerveződését tételezi az „arc” létrehozásában. Ezen elméletek alkalmazhatósága érdekében viszont meg kell tisztítani az elemzésre szánt fogalmakat a fölösleges sallangoktól, amelyek a (műfaj-meghatározási kísérletek területén) több mint egyévszázados kutatás során rárakódtak. Erre a feladatra vállalkozik a jelen dolgozat.

Kiindulópontunk, hogy a mikesi műforma lehetőséget teremt a lírai én sajátos önreprezentációjára. A levélforma ugyanis a lírai szöveg sajátosan szervezett válfaja, „*amikor az én osztoottsága mintegy behatol a megnyilatkozás szerkezetébe*”.⁴ A levélben két sze-

¹ Tüskés Gábor, *Mikes-problémák*, ItK, 114(2010), 292.

² *Uo.*, 300.

³ *Uo.*, 300.

⁴ HORVÁTH Kornélia, *A versről*, Bp., 2006, 196.

mélyre bomló hang azáltal *van*, hogy valakihez intézi szavait, reagál valakire, tehát dialógusban tételezi fel önmagát. A két személyt tételező levelezés mint kommunikációs helyzet behatol magába a megnyilatkozásba, és jelentésgeneráló erőre tesz szert a dialógus által. Mikes tehát a levélformának köszönhetően nem *egy* konstruált arc mögé bújik, hanem *kettő*. Sőt mi több: a kettő közti dialógusban *van* igazán jelen.

Mindezeknek az elemzések során való termékeny felhasználása érdekében szükséges a *Leveleskönyv* keletkezésére vonatkozó elképzelések, valamint a műfaji meghatározás-kísérletek változásainak számbavétele. A Mikes-irodalom e két – egymástól elválaszthatatlannak bizonyuló – problematikája (keletkezés és műfajiság) felveti a misszilitás, az írói tudatosság, valamint a személyesség kérdését is.

Hopp Lajos a 150 éves kutatástörténet összegzéseként⁵ teljes bizonyossággal csak a levelek fiktív jellegét állítja. A műfajt és keletkezést érintő összes többi nézet vita tárgyát képezi. Az egyes – fent említett – problémakörökön belül két szembenálló álláspont köré rendeződtek a kutatói érvelések, s ezek a többi problémakör ugyancsak ellentétekbe rendeződő hipotézisei közül csak bizonyos álláspontok vállalását tették lehetővé. Ily módon a Mikes-kutatás eredményei nem mindig épültek egymásra, és „hosszú ideig nem alakulhatott ki a teljes életművet átfogó, szerves tudományos folyamat”.⁶

A keletkezés vitájában a folyamatos, keltezés szerinti keletkezés mellett érvelők (Erdélyi János, Szilágyi Sándor) előbb összekapcsolták a folyamatosságot a misszilitással, és mintegy mellékesen jelölték meg a műfajt: memoárféle jegyzetek, ill. emlékiratok és naplók.⁷

Toldy Ferenc a másik póluson helyezkedik el: ő rövid idő alatt, egy szuszra írt emlékiratot feltételez később választott levélalakokkal nem létező nénének címezve. Ez az álláspont teret enged az írói tudatosság, ill. a műkonceptió elméleti alapvetésének. Toldy tervszerű irodalmi alkotást vél felfedezni, melyet Mikes „valódi műszándéka” hozott létre. Zolnai Béla a 20. század második évtizedében ugyanezt vallja mondván, hogy Mikes készített ugyan közvetlen följegyzéseket élményeiről, de a végleges levélforma kialakulása bizonyára nem esik az első levéldátumok idejére.⁸ A műkonceptió hívei szerint eme tudatosság elválaszthatatlan a Párizsban megszerzett irodalmi műveltségtől, és – minden jel szerint – nagyobb figyelmet érdemel, mint a műfaji besorolás, ill. meghatározás.

Beöthy Zsolt kockáztatja meg először folyamatos keletkezés és misszilitás különválasztását mondván, hogy a levelek „nem készülhettek sem csoportokban egyszerre, sem hosszabb idő múlva, mintegy emlékezésül, azok után az élmények után, amelyek változatos tartalmukat képezik. [...] Az, akivel beszélt, bizonyára nem is második (énje) volt,

⁵ HOPP Lajos, *A Törökországi levelek műfaji problémái*, MTA I. OK, 15(1960), 145.

⁶ TUSKÉS, *i. m.*, 292.

⁷ Vö. HOPP, *i. m.*, 130.

⁸ *Uo.*, 140.

hanem önmaga”.⁹ Ezzel Négyesy László is egyetért mondván, hogy a *Leveleskönyvet* általában már nem tartják egyszerre készült irodalmi műnek, sem misszilisnek.¹⁰

A 19. század nyolcvanas éveiben Beöthy tesz célzást először a francia levéltudomány kiemelkedő képviselőire jelezvén a stílusbeli rokonságot köztük és Mikes levelei között. A Beöthy utáni kutatások a keletkezés és misszilitás vitáját mintegy felfüggesztve a mikesi műforma eredetének kutatására fókuszáltak. Már Toldy figyelmeztetett a Párizsban megszerzett irodalmi műveltségre, Beöthy a francia levéltudomány jeles képviselőivel fedez fel stílusbeli rokonságot, Császár Elemér pedig már kifejti, hogy Mikesre nagy hatással volt Sévigné levélgyűjteménye. A századforduló előtt egyre terjed a francia levéltudományra való hivatkozás többnyire erőltetett párhuzamokat és egyezéseket keresve Sévigné asszony és leánya levelezésében.¹¹ Nyugaton ugyanis „éppen a 17. század végén és a 18. század elején vált a levél az irodalomnak szélesebb körben használt, befogadott műfajává, mégpedig mind az ún. misszilis (valóban elküldött), mind a fiktív (költött, álcázott, nem elküldésre szánt) változatában”.¹² A valóban elküldött levelet Sévigné emelte magas irodalmi szintre, akinek leányához írt levelei előbb kéziratban terjedtek, 1725-ben pedig gyűjteményben, nyomtatásban is megjelentek. Az 1713 és 1717 között Párizsban tartózkodó, leveleit már 1717 óta Törökországból keltező Mikes nem vehette kézbe Sévigné leveleskönyvét, a kéziratához való hozzáférése pedig több ok miatt nem valószínű. A továbbiakban a kutatás eme irányát a legtöbb kutató elveti.

Négyesy László viszont nem hátrál meg. Mikes műfajára vonatkozóan tesz lényegre törő megállapításokat, és hangsúlyozza, hogy Plinius és Sévigné valóságos leveleket írtak valóságos cselekményekről. Ezzel szemben „Mikesnél a tartalom tényleges, és az alkalmiság, a személy költött, azaz fiktív leveleket írt tényleges helyzetből”.¹³ Riedl Frigyes is elismeri a francia levéltudomány hatását, valamint azt, hogy Mikes Sévigné asszonnyal természetes hangjában rokonítható. Zolnai Béla észreveszi, hogy Mikes stílusa Sévigné valóságos leveleihez áll közelebb, és egy lépéssel továbblépve a francia misszilis levéltudomány felé tereli a további érdeklődést, egészen pontosan Mme de Sévignének unokatestvérével, Bussy-Rabutin gróffal váltott leveleire. Hopp Lajos új vizsgálatnak vetette alá Mme Sévigné és a vele kapcsolatos elutasító és védelmező nézeteket. Arra a következtetésre jutott, hogy bár a márkinő és lánya közti levelezés alig 1725-ben jelent meg, unokatestvérével, Bussy-Rabutin gróffal folytatott levelezése már előbb napvilágot látott. A gróf a leveleket belefoglalta emlékirataiba, s ezek 1697-től kezdve egyre bővülő újabb kiadásokban váltak ismeretessé. A „chère cousine” és Bussy-Rabutin levelezésének hangneme egyedülálló a francia levéltudományban. „A hang és stíl sokszor kísértetiesen hasonlít Mikes nénjével évődő alaptónusára”.¹⁴

⁹ *Uo.*, 137.

¹⁰ *Uo.*, 137.

¹¹ *Uo.*, 135.

¹² BARTA János, *Mikes Kelemen* = B. J., *Költők és írók: Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1966, 20.

¹³ HOPP, *i. m.*, 138.

¹⁴ *Uo.*, 149.

A klasszikus francia irodalmi levél hatásának elméletét tagadja az az álláspont, mely szerint a párizsi hatás nem döntő, Mikes nem rendelkezett irodalmi műveltséggel Törökországba érkezésekor, a levelet mint műformát pedig alig Rodostóban ismerte meg César de Saussure svájci francia diplomata *Angolországi leveleiből*, ill. a francia levéltudomány hasonló termékeiből. Ezek a fiktív levelek az irodalmi igényesség alacsony szintjét, valamint a személyesség minimumát mutatják. A levélforma legtöbbször csak keret ill. az útirajz vagy emlékirat álcázása. Ezen álláspont hívei szerint, mivel Saussure 1733-ban került Rákóczi rodostói udvarába, Mikes *Leveleskönyve* ismert levélformájában 1733 előtt nem jöhetett létre. Király György műfaj-meghatározást is megkísérel a saussure-i levélalakú útirajzok alapján: „Így Mikes Kelemen leveleskönyve az úti, történelmi és novellisztikus levél szerencsés egyesüléséből jött létre”.¹⁵

Az előbbi hipotéziseknek az a vonatkozása érdemel a továbbiakban figyelmet, mely a műfaj mibenlétére tesz megjegyzéseket, ill. meghatározási kísérletet. Érdekes megjegyezni, hogy önálló műfaj-meghatározási kísérletek 1960-ig nem léteznek, ezek csupán a fenti problémakörökkel kapcsolatos koncepciók „melléktermékeként” állnak rendelkezésünkre.

A folyamatos keletkezés korai hívei memoárféle jegyzeteket, naplót azonosítottak be, a megszólítás és elköszönés formuláit, a nényével való dialogizálás fordulatait figyelmen kívül hagyták.

Az egyszerre-keletkezés hívei a levélforma mögött műkonceptiót, tervszerűséget sejtettek, ami többnyire megmaradt a „levélalak” meghatározásnál: „későbbi levélalak”, „levél alakú memoire” (Toldy), „úti, történelmi és novellisztikus levél” (Király), „tisztán levélalakban írt irodalmi mű” (Gyulai). Ezen koncepció szerint a mikesi műformának a levél csak külsőleges kerete, a műszándéknak kínálkozó formai elem, mely egyrészt összetartja a különböző természetű élményanyagot, másrészt irodalmivá varázsolja. A Saussure hatását valló Király Györgynél a legfeltűnőbb a levél keretként való alkalmazása. Szerinte Saussure levélformájú útirajzai és több hasonló törökországi útirajz, ill. emlékirat volt hatással Mikesre: „Mikes bennük nem tisztán útirajzot kapott, hanem emlékiratot, naplót, sőt történelmi műveket is levélalakban”.¹⁶ Téves alapfeltevése ellenére Királynak is el kell ismernie, hogy a formai és tartalmi mintakövetésen túlmenően Mikes „levélírói egyénisége” átsugárzik a levélszövegen, s miközben szerényen óvakodik a nyilvánosságtól és művésziileg a legigénytelenebb megnyilvánulási formát választja, annál szebben és erősebben domborodik ki „az ő kedves, szeretetreméltó egyénisége és lesz legelső szubjektív, szinte lírai jellegű író”-nká.¹⁷ Király Györgyhez hasonlóan szinte minden kutató elismeréssel szól a levelek személyességéről: Szilágyi szerint Mikes néha saját lelkiállapotát festi, Gyulai szerint Mikes lelkivilágát és jellemét hívebben tárja elénk, mint az eseményeket, Miklós Ferenc úgy vélekedik, hogy a levélíró mutatkozik meg elsősorban a leírt események mögött is. Zolnai szerint Mikes *Leveleskönyvében* „a

¹⁵ KIRÁLY György, *Mikes Kelemen levélformája*, It, 2(1913), 268.

¹⁶ *Uo.*, 268.

¹⁷ *Uo.*, 270.

magá szubjektivitásának is maradandó emlékiratát hagyta ránk”.¹⁸ Beöthy is megerősíti azt a megfigyelést, mely szerint Mikes magát adja a levelekben.

Beöthy Zsolt lesz az első, aki a levél műfaját (nem a levél alakú művet!) összekapcsolja a levelek személyességével: „A műfajhoz híven Mikes alkotása a külső körülmények és belső világa egymásra hatásaképpen tele van változatos mozzanatokkal”.¹⁹ Négysy is a levélműfaj híve, de a „valóságos levél valóságos cselekményekről”-típusával szemben hangsúlyozza, hogy a mikesi műforma fiktív levél tényleges helyzetből. Miklós Ferenc különválasztja a misszilis irodalmi levél műformáját a memoártól és a naplótól mondván, hogy a levelezést az teszi alkalmosszerűvé, hogy nem vonja bele a múltat.²⁰ A Nyugat írói is – többek között – a Mikestől ajándékba kapott lélekdarabért voltak hálásak: „Mikes azonban ezekben a levelekben egyebet is ránk hagyott, sokkal becsesebbet. Egy lélek arcképet”.²¹

Hopp Lajos – a kiindulásnál jelzett módon – pálcát tör a fiktív irodalmi levél mellett, de az eltűzött írói tudatosság visszafogására int, a műkonceptió helyett pedig a műgond bevezetését javasolja. Szerinte a levélműfaj egy korhoz és a spontán irodalmiság szférájába tartozik.²²

Az 1960-as években a Mikes-recepció új aranykora kezdődött, amikor Hopp Lajos gondozásában megindult a kritikai kiadás.

Az utóbbi évtizedek műformára vonatkozó kutatásai számtalan új árnyalattal gazdagították a mikesi levélműfajról kialakított képet. Valamennyi kutató a levél és az alkotó-egyéniség összefüggéseinek sajátos megközelítésével definiálta a Mikes-jelenséget.

Mi magunk is a levélműfaj meghatározása után summázzuk a mikesi műfaj összetevőire vonatkozó (néhol véletlenszerűen elhangzó) megállapításokat.

A levél összes változatában közös „a megszólító forma, a perszonális és interperszonális jellegből adódóan a szubjektumközpontúság kommunikatív kitágítása, a társalkodást imitáló nyelvhasználat és vele a mindennapok helyhez és időhöz kötődő tényeinek gyakori szerepeltetése, a napi események megvitatása, valamint az antikvitásból eredeztethető retorikai formákhoz való koronként változó kisebb-nagyobb mérvű kötődés”.²³ „[...] A prózai levél műfaja gyakran összefonódik a naplóval, az emlékirattal és az önéletrajzzal. A hasonlóságon kívül azonban jelentés különbség, hogy a levél interperszonális és megszólító jellegű, a performatív beszédaktusnak nagy retorikai teret (például a *salutatio*, a *captatio benevolentiae* és a *conclusio*ba olvasztott elköszönés) biztosító műfaj.”²⁴ A levél meghatározását nehezíti az is, hogy „értékelése koronként változik, ami

¹⁸ Vö. HOPP, *i. m.*, 130–141.

¹⁹ *Uo.*, 138.

²⁰ *Uo.*, 136.

²¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Mikes Kelemen* = K. D., *Látjátok, feleim*, Bp., 1976, 71.

²² HOPP, *i. m.*, 146.

²³ TARJÁNI Eszter, *A viaszablától az e-mailig, avagy „epistola non erubescit” = Levél, író, irodalom – A levéltudomány történetéről és elméletéről: Tanulmányok*, szerk. KICZENKO Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, 2000, 8.

²⁴ *Uo.*, 11.

erősen függ a korszak irodalomfelfogásától. A levél műfaja ugyanis az irodalmiság határán mozog, hol az alá merülve, hol pedig afölé kerülve”.²⁵

Az utóbbi évtizedek kutatásai adósk maradtak a *Leveleskönyv* irodalmi mibenvalóságának meghatározásával, noha a rendelkezésünkre álló műelméletek ezt lehetővé tették volna. A kutatások homlokerében egyes műfaji összetevők heurisztikus felismerése, ill. alkalmazása, a prózai, ill. lírai jelleg megjelenésformáinak kimutatása állt, ill. ezek kapcsolata az alkotóegyéniség intenciójával vagy spontán megnyilvánulásvágyával. Mindezek a kutatások hallgatólagosan elismerik a levelek irodalmi jellegét.

Cs. Gyimesi Éva szerint az irodalmi mű „szövegvilága olyan szimbolikus reprezentáció, amely elsősorban önmagára utal egy reális külső szituáció nélkül: önfenntartó lévén tisztán nyelvi úton maga teremti meg azokat a tényvonatkozásokat, amelyek alapján az olvasó egy imaginárius világot hozhat létre”.²⁶ A mű „lehetséges világként” való olvasata feltételezi a szövegkoherencia bizonyos mértékét: „A jelenség- és lényegszinten egyaránt szervesen összefüggő jelleg a mű világszerűségének feltétele”.²⁷

A *Levelek* összefüggőségét az olvasó többé-kevésbé érzékeli, a kutató olvasó pedig nevet is ad neki. Barta János kidomborította azokat a „modern elbeszélőnek is becsületére való” kompozíciós elemeket, amelyek ezeket a leveleket az alkotói intenciónak megfelelően egységes és autonóm szövegvilággá kovácsolják: az édes nénével játszott kis galáns regény valóságos, bár vékonyszálú cselekménye, melybe beleszövi a bujdosók történetét is, továbbá a „folytatásos regény” technikája, a káposzta és a hozzá hasonló visszatérő motívumok ismételt felbukkanása, valamint fiktív címzettjének személye, akit több, általa ismert nő alakjából állított össze, és akihez mondanivalójának válogatását szabta. Ez a magyarázata annak, hogy az élet, a történelem, a világnézet zordabb vagy szakszerűbb tartalmait vagy eleve kizárja, vagy csak átformálva, kicsinyítve fogadja be.²⁸

Kibédi Varga Áron szerint a *levelek*ben elrejtett szerkesztési elemeken túlmutat az az egészet átfogó mitikus struktúra és az általa létrehozott mítosz, mely a nagy modern regényekhez hasonlóan az eposzok transzcendentális dimenziójának megjelenésformája. A mikesi mítosz kellékei a természetesség, a humor, de leginkább az a modern filozófiai és irodalmi attitűd, az írás, amely az élet értelmét kutatja (egy értelmetlennek látszó tér-idő dimenzióban), és megtalálja az irodalomban, egy teremtett fiktív univerzumban.²⁹

Ehhez a felfogáshoz áll közel János István elmélete is, aki az irodalmi alkotás teremtő aktusát a játék érdek nélküli, csupán kielégülést szerző tevékenységével rokonítja. A Jánosnál megjelenő játék-funkció nem más, mint az alkotás által teremtett fikció, „lehetséges világ”. János szerint a néjje alakjának játszópartnerként való kitalálása lehetővé teszi egy fiktív játéktér kialakítását, mely valami ideális, mélységesen emberi és humánus

²⁵ *Uo.*, 8.

²⁶ CS. GYÍMESI ÉVA, *Teremtett világ: Rendhagyó bevezetés az irodalomba*, Bukarest, 1983, 33.

²⁷ *Uo.*, 34.

²⁸ BARTA, *i. m.*, 23–40.

²⁹ KIBÉDI VARGA ÁRON, *Mikes mítoszai = Számadás: Emlékkönyv*, Pozsony, kiadja a hollandiai Mikes Kelemen Kör fennállásának 50. évfordulójára, 2001, 103–108.

szellemi attitűdöt varázsol Mikes köré. A fiktív „édes néne” alakja és a köréje fonódó sejtelmes, már-már mitikus nexus biztosítja a szöveg koherenciáját, „sajátságos spirituális ritmusát”. Továbbá ebben a játékban teljesül be – János szerint – Mikes *jövője* azáltal, hogy mindazt a *hiányt* éli meg ebben a játékban, melyet lassanként életminőséggé emel a céltalanul pergő idő”.³⁰

Láng Gusztáv szerint is *hiányt* kompenzál az alkotás Mikes esetében is: „Rodostó kényszerítette íróvá, az a világtól elszigetelt életforma, melyet a kor szavával oly találóan nevezett bujdosásnak”.³¹

Az irodalmi alkotás immanens léte nem zárja ki az alkotói világ és a szövegvilág átjárhatóságát, a műbeli világ és az objektív valóság kapcsolatát. „A mű világa, ha az alkotó felől nézzük, levezethetőnek tűnik a való világból, [...] a műben mindig is fellelhetők bizonyos világtörédekek: individuumok, viszonyok és így tovább. Csakhogy ezek az adottságok és struktúrák mindig az alkotó meggyőződéseinek, világszemléletének egy szubjektív való világot képező rendszerén szűrődnek át, továbbá az ily módon átszűrt tények az alanyi-művészi intenció és az intenzionalitás elve alapján önfenntartó szövegvilággá szerveződnek”.³² Az, amit Cs. Gyimesi „az alkotó meggyőződéseinek, világszemléletének egy szubjektív való világot képező rendszerének” nevez, a Mikes-irodalomban többnyire érzelmi beállítottságként, humoros, ironikus alapállásként, ritkábban janzenista életfelfogásként nyer megfogalmazást. Ezek azok a személyiségi összetevők, melyek szűrőjén keresztül – majd az intencionált levélműfaj által teremtett intenzionális világ közvetítésével – jutnak el az objektív valóság tényei az olvasóhoz.

Már Kosztolányi hangsúlyozza, hogy a nagy dolgokat kicsinnyé, a kicsinyeket naggyá tevő humor, melynek köszönhetően el tudta viselni a sorsát, adja meg a mértékét és az értékét.³³

Bene Sándor sem vitatja el a humor és a gúny jelentőségét. Szerinte Mikes humora nem pusztán személyes habitusból adódik vagy közösségre örökölt hajlam, nem is csak önvédelmi eszköz, hanem önmaga léthelyzetének sajátos interpretációjából következik: „Mikesnél minden viszonyba kerül mindennel; [...] Ami pedig csak rá jellemző, amiből összetéveszthetetlen hangja származik, az a viszonyítás *humoros* jellege. Ez nem automatizmus, hanem a világot történni hagyó passzív létezés mód egyetlen aktív értelmezői döntésének következménye”.³⁴

Bitskey István szerint, ha az epikus szálra felfűzött olvasmányként értelmezzük a *Törökországi leveleket*, nincs jelen egységes koncepció, hanem mozaikokból áll. Ha ellenben a saját sorsán, az emigráció értelmén töprengő, szülőföldjéért epekedő kamarás „lírai önéletrajzát” keressük benne, akkor már sokkal egységesebbnek látjuk ezt. Hangulati egység ez, melyről Mikes a 27. levélben azt vallja, hogy „a hajlandóság viszen reá” (ti.

³⁰ JÁNOS István, *Élmény és fikció: Mikes Leveleskönyvének margójára*, Szabolcs–Szatmári Szemle, 1991/1, 89–93.

³¹ LÁNG Gusztáv, *Az „enigmatikus” Mikes Kelemen*, Vasi Szemle, 49(1995), 415.

³² CS. GYÍMESI, *i. m.*, 36.

³³ KOSZTOLÁNYI, *i. m.*, 74.

³⁴ BENE Sándor, *Eljutni Zágomba*, Holmi, 19(2007), 562–563.

az írásra). Bitskey szerint a hajlandóság az az érzelmi töltés, személyesség, mely a levelek egységes tónusát megteremti. Ennek összetevői a helyzetmeghatározás (mely a bujdosó-lét jelenéből indul ki, és a jövőt fürkészi), a híranyag és annak líraivá oldása, a szinte minden levélen érezhető hangulati csapongás egyéni sors és politika, humor és keserv között, valamint az erős lokálpatriotizmussal párosuló, kedvesen évődő túlzásai. Eme lírai attitűd fogja egységbe a leveleket.³⁵

Bene Sándor Mikes világszemléletének jelentős összetevőjét emeli ki, és teszi meg szövegszervező elvvé. A janzenista teológia szerint a sorsot jelentéssel felruházni képes akarás meggyengült az emberben. Ezt a készséget csak az isteni kegyelem állíthatja helyre az emberben, amit kívárni lehet, kiérdemelni nem. A *Leveleskönyv* rejtett, a mozaikszerű elbeszéléseket összefogó „cselekménye – Bene szerint – éppen ez: a várakozás. Mikes nem törekszik az Istennel való egyesülésre, hanem várja, hogy Isten megszólítsa. Hagyja beteljesedni magán a sors ismeretlen törvényét.”³⁶

A Cs. Gyimesi által említett alkotói „szubjektív való világ” összetevője a *feminin* erények preferenciája Mikesnél. Ennek történelmi-társadalmi irodalmi előfeltétele, hogy Mikes korában a katona, a marcona államférfi szerepe sorvadóban van, ezzel szemben megjelennek a „nőies” erények: „a műveltség, a megértés, az érzelmi eredetű jellem tulajdonságok, amilyen a hűség, a személyes ragaszkodás. [...] Mikes *Leveleinek* különlegessége, hogy őt egy rendhagyó történelmi helyzet, a »bujdosás« vezette rá az új erények elfogadására”.³⁷ Király György Mikes művét összehasonlította egy híres angol írónő rokontárgyú leveleskönyvével, és levonta a következtetést: Mikes „inkább kontemplatív, érzelmi tehetség, jellemében is sok a nőies, a szelídség”.³⁸

Láng Gusztáv a Mikes-levelek *megtervezettségének*, megszerkesztettségének előfeltételét az anyag *megválogatásában* látja.³⁹ Az, hogy a szelekció során mi bizonyul értékesnek és ezáltal a levélbe beemelendőnek, azt a mikesi műformának a kezdet kezdetén kialakított immanens értékelvei döntenek el. Eme értékszerkezet lényeges eleme, hogy *mit* ír Mikes, és *kinek* írja? A *mit* kérdését ő maga válaszolja meg: *nem históriát és nem prédikációt* (elhatárolódik a történelmi és hitbuzgalmi célzatú emlékirat-irodalomból), a *kinek* kérdésére pedig válaszként ott van a fiktív néne alakja. Mikes több helyen is körülírja, meghatározza az ideális levél tartalmi, formai, stílusbeli összetevőit. A 27. levélben a lányok neveléséről szólva utal arra, hogy a levél „a szeretetből származó gondolatok” megfogalmazásának a helye. A levelezés tehát az érzelmi élet, az érzelmi kultúra, az intimszféra kiművelésének fontos eszköze Mikes szerint. „Ilyen fokú írói tudatosság nem lehet meg – legalább feltételezett – közönség nélkül. [...] Ismerve körülményeit, másra,

³⁵ BITSKEY István, *Mikes Kelemen és a magyar emlékirók = Irodalom, történelem, folklór – Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára: A budapesti Mikes-konferencián elhangzott előadások*, szerk. HOPP Lajos, PINTÉR Márta Zsuzsanna, TÜSKÉS Gábor, Debrecen, 1992, 67–70.

³⁶ BENE, *i. m.*, 562–563.

³⁷ LÁNG, *i. m.*, 419.

³⁸ KIRÁLY, *i. m.*, 270.

³⁹ LÁNG, *i. m.*, 416.

mint az utókorra, nem számíthatott”.⁴⁰ A kedves és bájos nőrokonnal való társalgás tehát nem más, mint a Mikes által teremtett fikcionális világ eszményi kapcsolata, melybe beleírta az ideális társadalom ideális irodalomszerető, -művelő egyéniségét. Jól ráérezett arra, hogy a „mű ugyan nyelvileg teremtett világ, de ahhoz, hogy irodalomként megnyilatkozzék, a szerzővel egyezsége lépő olvasó készsége is szükséges. Sőt ez a készség sem elegendő: a szövegbe sematikusan foglalt tényállások az olvasó kognitív-pszichológiai adottsága, a »frame« kerekíti világszerűvé”.⁴¹ Tehát az irodalmi mű létezési módja *feltételes*, érték- és jelentéstelítettsége olvasóitól függ, ezért teremtett Mikes egy értő, érdeklődő, felvilágosult, vele egyívású olvasót, aki sokra becsüli a tudást, a műveltséget, és aki a hűség, a tisztesség, az önzetlenség értékelésében méltó párja lehet.⁴² Egy olyan olvasót, aki a megálmódott haza műélvezőjeként a *Leveleskönyvet* értő műgonddal forgatja. És ennek az olvasónak teremtett olyan levélíró, aki gyönyörködve oktat, a köz- és magánérdekű témákat hasonló könnyedségű társalgási tónusban kezeli, aki érzelmi támasza, és – ha szükséges – a politikában is eligazító vezérfonalat nyújtani képes társa partnerének. „És az egész illúzióteremtés abban a pillanatban meg is szűnik, amikor a bujdosó az isztambuli császári követből hivatalos engedélyt kap arra, hogy erdélyi rokonainak – nyilvánvalóan ellenőrzött – levelet írjon”.⁴³

A teremtett világ két főszereplőjének dialogikus jelenléte sem véletlen: ez a dialógus egyrészt a szándékosan kiválasztott interperszonális levélforma immanens velejárója, mely „a legnyitottabb, a spontán kommunikációra legalkalmasabb műfaj”,⁴⁴ „társalgási és társasági műfaj”.⁴⁵ Hopp szerint „A levélírásban nincs idegen anyag, minden [...], sőt a téma hiánya is alkalom a beszélgetésre”.⁴⁶ A dialógus másrészt Mikes csevegő, társalkodó kedvű hajlamának természetszerű következménye: egyénisége „gazdag, eleven, mozgékony, a kedély csak úgy árad belőle – és a megnyilatkozásra, a társaságra van teremtve”.⁴⁷

Mindezek után úgy véljük, elgördült néhány akadály a *Levelek* két szereplőjének nyelvi-retorikai tételezettségű „arcának” a fiktív világ dialógusaiból és a dialógusok kontextusából való meggrajzolásának útjából.

⁴⁰ *Uo.*, 416.

⁴¹ Cs. GYÍMESI, *i. m.*, 99.

⁴² LÁNG, *i. m.*, 417.

⁴³ VERESS Dániel, *A levélíró Mikes Kelemen*, Tiszatáj, 1987/11., 10.

⁴⁴ KIBÉDI VARGA, *i. m.*, 107.

⁴⁵ KOSZTOLÁNYI, *i. m.*, 71.

⁴⁶ HOPP, *i. m.*, 147.

⁴⁷ BARTA, *i. m.*, 19.

SAS PÉTER

KISBÁN MIKLÓS ERDÉLYI TÖRTÉNET CÍMŰ TRILÓGIÁJÁNAK MEGÍRÁSRA VÁRÓ FOLYTATÁSA: BÁNFFY MIKLÓS HÉT LÁDÁJA

Bánffy Miklósban, alias Kisbán Miklósban életműve legszerteágazóbb értékelése ellenére is maradtak fel nem derített, be nem mutatott, ismeretlen részek.¹ Ennek egyik megfjéjtéskísérlete lehet családjának hatszáz éves lakókörnyezete, az egykoron a Doboka, majd a Kolozs vármegyéhez tartozott Bonchida (ma Bonțida). Erdély történetében mindig jelentős szerepet játszó familiája emlékezetének és saját művészi lelkületének megfelelő otthont rendezett be a családi tuszkulánumban. A romosan álló, egyes részleteiben napjainkra már újjáépített bonchidai kastélyt megelőző épület története a homályba vész. Nagy valószínűséggel csak annyit lehet megállapítani, hogy a 14. század első harmadában nemesi kúria, a 15–16. században udvarház állhatott a Szamos partján. A kastély épület-előzményét – berendezésével együtt – a hadijog akkori szabályai szerint székelyek égették fel 1674-ben, Bánffy Dénes (Dienes) dobokai, majd kolosi főispánnak, Kolozsvár, majd Szamosújvár kapitányának, a fejedelmi tanács tagjának 1674. december közepén történt lefejeztetése után. Filmvászonra kívánckozó alakját *Erdély aranykora* című regényében Jókai Mór örökölte meg. A Bánffy családnak méltó otthont nyújtó kastély, majd a barokk palota a főlovászmester Dénesnek és a gubernátor Györgynek (1661–1708) köszönhetően nyerte el fénykori alakját.²

Míntha a már egyszer lejátszódott történelem ismételte volna meg önmagát három évszázaddal később, 1944 őszén. Az épület emeleti traktusát katonakórháznak rendezték be a németek. A hadi helyzet alakulása miatt menekülniük kellett, de előtte még lehetőséget adtak önmaguknak, hogy a halál torkában valamilyen jólesőt cselekedjenek. Ki tudja, talán utoljára. Felgyújtották a pompás barokk épület két szobáját, de előtte még alaposan kirabolták. A teherautókra rakott ruhákkal, ágyneműkkel, a legszebb bútorokkal, az ezüst evőeszközökkel s más kincsekkel nyugat felé vették útjukat. A szóbeszéd, a mendemonda szerint Lőcse környékén kifogyott a kocsikból a benzin, a németek által tovább nem vitt, őrizetlenül hagyott értékeket boldog-boldogtalan vitte magával.³ Ma már igencsak

¹ Vö. SAS Péter, *Bánffy Miklós ismeretlen arca: Adalékok az életmű megismeréséhez*, ItK, 2001/5–6, 716–723. és *A nagyúr, Bánffy Miklós emlékezete*, vál., szerk., összeáll. SAS Péter, Bp., Nap Kiadó, 2008 (Emlékezet).

² A kastély szakirodalmát I. BIRÓ József, *A bonchidai Bánffy-kastély*, Cluj, Minerva, 1935 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 75); GY. DÁVID Gyula, *A bonchidai Bánffy-kastély*, Kolozsvár, Polis, 2001. és KOVÁCS András, *Bonchida – Bánffy-kastély*, Kolozsvár, Kriterion, 2005 (Erdélyi műemlékek, 10).

³ BODOR Ferenc, *A bonchidai kastély és utolsó gazdája: Városkapu = Bodor Ferenc válogatott írásai*, vál., szerk. BODOR Katalin, Bp., Magyar Iparművészeti Egyetem, 2001, 54.

nehéz lenne az akkori állítólagos történeseknek utánajárni, hiszen ami később a szepeségi hegyek között élőkkel történt, amelletl ártatlan pusmogás a német kincses karaván esete.

De térjünk vissza a lángban álló kastélyszárnyhoz! Az ott történeteket az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek a megmenthető levéltári és kulturális értékek összegyűjtésére kiküldött megbízottai által 1944. december 19–24-én felvett jegyzőkönyvekből rekonstruálhatjuk. Bod Péter orvos, Rigó György uradalmi gépész és felesége, Kigyán Mária, valamint Lovász Márton udvari komornyik pontosan emlékezett a rémmesébe illő eseményekre. A németek egy SS-köteléke 1944. október 13-án tíz óra tájban gyújtogatott a főépületben: a honvédkórháznak berendezett szárnyban „összehúzták a szalmazsákokat, benzinnel leöntötték és meggyújtották”. A tüzet nem oltotta senki, az esős napokon keservesen senyvedt, szinte elaludt, majd újraéledt. Így ment ez három-négy héten keresztül. A németek elvonulása után egy órával megérkeztek a román csapatok, majd másnap a még fellelhető „bútort, szőnyeget autókra rakták, s elvitték”. A példán felbátorodott helybeliek akkor özönlöttek el a kastélyt, „ami elvihető volt, azt elvitték (bútort, szőnyeget, ruhaneműt, ágyneműt, díványpárnákat stb.)”⁴

Német Hugó vármegyei gazdasági felügyelő figyelmeztetett, hogy a „levéltár nagy része, valamint egy kisebb könyvtár megmaradt”. Az EME kiküldöttei – Kelemen Lajos (1877–1963) nyugalmazott levéltári főigazgató és Köpeczi Sebestyén József (1878–1964) heraldikus, az Egyetemi Könyvtár tisztviselője – december 10-én próbálkozott először a mentőmunkával. Nyomasztó lehetett az eléjük táruló kép: „Szomorú látványt nyújtott a hatalmas barokk kastély füstös falaival, leégett fedélzetével és üresen tatóngó, füstös szélű ablakaival, melyeknek szárnyatlan nyílásain át az ég látszott. Pusztulás, szemét, rablás nyomai mindenfelől.” A kisebb, ún. Miklós-kastély nem égett le. Tevékenységük révén először egy ládányi és háromzsáknyi levéltári anyagot, majd a kis kastély faliszekrényéből még 12 zsákra való régi iratot és könyvet mentettek meg. A helybeli, nem hivatásos kincskeresők előttük már legalább kétszékényi levéltári anyagot behánytak a Szamos malomárkába.⁵

Kelemen Lajos nyugalmazott levéltáros, a bonchidai levéltári anyaggyűjtés egykori irányítója és egyik résztvevője évtizednyi távlatból így emlékezett az egykori történesekre: „Csupán azt írom még pótlólag ide, hogy a bonchidai kastély egyik külön állott szárnya nem égett le. Ennek kerek bástyájában, a földszinten 1944 végén megtaláltuk a gyalakutai gr. Lázár-levéltár zömét. Én is ott voltam az összeszedésnél. A becsomagolás után visszajöttem és Sebestyén [József] ott maradt a behozásra. Másnap azonban a teherautó súlyos töréssel használhatatlanná vált. Az átrakott anyagot aztán egy Almás-vidéki sofőr-féle, Boldis nevű magyar meglopta. Négy év múlva azonban azt gondolva, hogy mindenki csak olyan okos, mint Ő, vételre kínálta fel a lopott anyagot, itt. Meg is vették tőle, hogy nehoogy elpusztítsa, s így a levéltár anyaga újra együvé került. Az eladó-tolvaj

⁴ SEBESTYÉN József, *Jelentés a bonchidai gróf Bánffy-kastély könyv- és levéltármaradványainak az Erdélyi Nemzeti Múzeumba való beszállítására vonatkozó kiküldetéséről* = JAKÓ Zsigmond, *Az erdélyi levéltárvédelem múltjából*, Erdélyi Múzeum, 1994/1–2, 116–119.

⁵ *Uo.*, 115–116.

pénzzel, mi tapasztalattal gazdagabban – gandalunk amit gandalunk – ahogy az egyszeri örmény mondotta.”⁶

Úgy tűnt, Bonchidán minden elpusztult. Amit otthagytak a németek, azt elvitték a „felszabadítók”, majd a maradékon osztoztak a nemes – illetve a korszak politikumát tekintve – a nagyobb becsben álló „nemtelen”, öntudatra ébredt helybeliek. Néhány Bánffy-címeres relikviával még az unokáik is eljátszódhattak. Csak sejthető, mit érezhetett Bánffy Miklós a pusztulás láttán. Megsemmisültek az „erdélyi Versailles”-ként emlegetett kastély belső felvételein látható velencei kristálycsillárok, Blauher és Marschy kályhámesterek remekei, az előttük álló szecessziós kályhaellenzők, a harcos múltat idéző páncélok, a társas együttléteket idéző bécsi és holicsei porcelánok, a szobák neveit adó színes függönyök és bútorkárpitok és a féltve őrzött réz-, acél- és fametszetgyűjtemény, s a Bismarck-kollekció. Az egykori pazar csillogást, káprázatos pompát találóan, egy szóval jellemezte a gróf egykori sofőrének fia: „Álom volt!”⁷ Odaveszett a régi könyvtár, az új könyvtár, amelynek csupán kéziratos anyaga rekonstruálására történt kísérlet.⁸ A bárói ághoz tartozó Bánffy István véleménye szerint író rokona a háború pusztításában már nem menekíthette a kastélyból az értékeket, mert „Bonchida nem került be a magyar hadsereg védelmébe. Olyan gyorsan jött Dés és Szászfenes felől a támadás, hogy nem volt idő javakat menekíteni”.⁹

Bánffy Miklós 1940 őszén, a nagy észak-erdélyi eufóriában Kolozsvárról Bonchidára vitte a családi levéltár anyagát. Hogyan is sejtette volna szegény, hogy akkor pecsételte meg sorsukat. Az élet kiszámíthatatlansága azonban itt is megmutatkozott. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy megjelent az isteni gondviselés. Dr. gróf Bánffy Miklós „m. kir. titkos tanácsos, ny. külügyminiszter” mint az Erdélyi Múzeum-Egyesület igazgatósági tagja és alelnöke Kolozsvárt, 1944. szeptember 8-án négy nagy köteg iratot (1. Népközösségi iratok, 2. Irodalmi anyag (beszéddek, vázlatok), 3. Erdélyi Helikon 1928, 4. Felszabadulás utáni iratok) adott át letétként az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának, melynek átvételét Kelemen Lajos főigazgató hivatalosan igazolta.¹⁰ Az EME elnöksége nevében a filozófus Tavaszy Sándor (1888–1951) alelnök és a piarista Bíró Vencel (1885–1962) főtitkár az átvétel időpontjával megegyező keltezésű levélben az egyesület elnöksége és az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára nevében megköszönték a nagylel-

⁶ Kelemen Lajos levele Herepei Jánosnak (Kolozsvár, 1954. június 6.), MTA Kt. Ms 5123/401. Közlését l. SAS Péter, *Kelemen Lajos levelei Herepei Jánoshoz*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1993/1–2, 166.

⁷ SZÉPRÉTI Lilla, *Hol volt elrejtve az arany?: A bonchidai kastély*, Erdélyi Figyelő, 1990/16, 7.

⁸ L. SAS Péter, *A bonchidai Bánffy-kastély egykori kéziratsgyűjteménye*, Magyar Könyvszemle, 2008/1, 56–61.

⁹ MAKKAY József, *Bánffy-birtokok nyomában*, Szabadság, 1998. január 5., 4.

¹⁰ Kelemen Lajos ny. múzeumi és levéltári főigazgató átvételi elismervénye. Gépírás autográf aláírással. A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, C/6, Bánffy Miklós gróf (1873–1951) iratai, I. doboz, 1/4. (A továbbiakban: DRERL C/6 Bánffy Miklós iratai)

küen átadott levéltári letétet, melyért „fogadja őszinte hálánk és nagybecsülésünk nyilvánítását”.¹¹

A művészi hajlamú, a szép iránt lelkesedő és a régiséget őszintén megbecsülő gróftól mélyen megrázhatták a Bonchidán történetek. Lelke mélyén abban reménykedett, talán a környező házakban, putrikban, gazdasági épületekben fellelhető néhány igazán becses családi és egyben történelmi emlék. Valahogy kiderítette, hogy a CASBI néhány, a tűzvészből megmenekedett bútordarabot „egyes odavaló lakosoknak adott ki használatra”. Erre utalt az Erdélyi Múzeum Egyesületnek írott adománylevelében, melyeket úgy próbált megmenteni, hogy miután a jogi személynek minősülő intézmény a CASBI-tól¹² kikéri, a muzeális értékű tárgyakat a tudós társaságnak ajándékozza. Csupán néhány darabról van szó, de azok lélegzetelállítóak: „Jósika Miklós írószobájának teljes berendezése, melyet emigrációban, Drezdában történt haláláig használt. 1. íróasztal és hozzá tartozó szék, 2. egy fali tükör, 3. egy fiókos szekrény, 4. egy hosszú könyvespolc, 5. két magas hátú szék. Tovább: 1. Bánffy György gubernátor íróasztala és fiókos szekrénye, 2. az én ifjúkori ú. n. 'secretaire' íróasztalom, melyen első műveimet írtam és 3. későbbi íróasztalom, melyen 1926-tól 1944-ig minden művemet írtam, 4. számos XVIII. sz.-beli igen értékes metszet és almáriumok, 5. egyéb bútorok XIX. elejéről stb., melyek az EME számára bizonyára értékkel bírnak”.¹³ A bútorok további sorsa – egyelőre – még nem tisztázott.

Talán attól tartva, hogy ezek után semmi sem lehet biztonságban, Roska Márton (1880–1961) régész, egyetemi tanár útján további letéteket, négy albumot helyezett el az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában. A beadott albumok közül három gróf Horváth-Tholdy János (1801–1865) karikatúráit, egy a bonchidai kastélyról készített fényképfelvételeket tartalmazta. Az akkori levéltár-igazgató, Szabó T. Attila (1906–1987) egyetemi tanár 1945. április 5-én kelt köszönőlevelében örömét fejezte ki az addig ismeretlen képanyag megmeneküléséért. Szomorúságának is hangot adott, amikor arról írt, hogy „ez a néhány darab legalább halvány képet ad az utókornak arról, hogy a bonchidai gyűjtemények megsemmisülése mekkora vesztesége egész Erdélynek”. Biztosította Bánffy Mik-

¹¹ 522/1944. sz. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöksége levele dr. gróf Bánffy Miklósnak. Gépirásos levél autográf aláírásokkal. DRERL C/6 Bánffy Miklós iratai.

¹² Az 1944. szeptember 12-én Moszkvában megkötött szovjet-román fegyverszüneti szerződés 8. szakasza hozta létre a CASBI-t (Casa de Administrare și Supraveghere a Bunurilor Inamice – Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Felügyelő Pénztár). A Hivatalos Közlöny 1945. február 10-i számában tették közzé Mihály román királynak a fegyverszüneti szerződés 8. szakaszára hivatkozó 90. számú törvényerejű rendeletét, a magyar állampolgárságú Romániában tartózkodó természetes személyek, magyar állampolgárságú vagy magyarországi tőkeérdekeltségek és a „vélelmezett ellenségek” javainak elkobzását. Az ingóságokról és ingatlanokról leltárt készítettek, melyben a magánépületek mellett bankok, üzemek, gyárak, szövetkezetek, magyar érdekeltségek szerepeltek. Vö. SÁRÁNDI Tamás, *A magyar lakosságot ért sérelmek és az MNSZ politikája*, Magyar Kisebbség, 2005/1–2, 380–382.

¹³ Bánffy Miklós kéziratos levélfogalmazványa az EME elnökségének. DRERL C/6 Bánffy Miklós iratai.

lóst mint az Erdélyi Múzeum-Egyesület alelnökét, hogy az átvett albumokat a „Bonchidáról bemenekített családi levéltárával együtt” helyezték el.¹⁴

1949-ben, hosszas kérvényezés után Bánffy Miklós öregen és betegen elhagyta Erdélyt, áttelepült Magyarországra.¹⁵ Előtte – mint egyházkerületi főgondnok – még gyakorozott a Kolozsvár-belvárosi református egyházközségnek. A letét átvételét az egyházközség elnöksége nevében László Dezső (1904–1973) lelképásztor és Teleki Artur (1873–1959) főgondnok igazolta vissza 1948. október 15-én. „Ezennel elismerjük, hogy a mai napon a Főgondnok úrtól letétként átvettünk négy darab egyforma fali gyertyatartót, amelyeknek a leírása a következő: XVII. század elejéről származó kínai tál (famille verte), amelyet ugyanazon század második felében, valószínűleg Hollandiában bronzba kereteztek és aranyozott sárgaréz díszekkel láttak el, valamint egy-egy gyertyatartó karal is. (...) Ezeket a tárgyakat a Főgondnok úrral együttesen a templom falán helyeztük el. Kijelentjük, hogy a Főgondnok úrnak, vagy leányának bármikor rendelkezésére bocsátjuk azokat. Amennyiben sem a Főgondnok úr, sem a leánya ezeket életökben vissza nem veszik, azok automatikusan a Kolozsvár-belvárosi református egyház örök tulajdonába mennek át.”¹⁶

A repatriálását közvetlenül megelőző időszakban, 1949. március 9-én az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek adományozta a korábban a Bolyai Egyetemnek bérbe adott kolozsvári szülőházát (Király utca 14.) „abból a célból, hogy az erdélyi magyar kultúrát szolgálja”. Szegény, így akarta átmenteni szeretett, egykori otthonát. Nem sikerült neki, mert házát egy néhány nappal korábbi, március 1-jei határozattal kisajátították. Igaz, erről csak július 12-én kapta meg az értesítést.¹⁷

1949. április 26-án az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek küldött levelében pótlólag megírta a márciusi házadománnyal együtt az egyesületre hagyott tárgyak jegyzékéből – mely lista, sajnos még ismeretlen – kimaradt ajándékát. A tárgy újabb adalék lelkivilága és ízlése jobb megismeréséhez: egy, az őstörténeti harmadkorból fennmaradt óriás-szarvas „rendkívül szép” kövült agancsa, melyet 120 fontért még az első világháború előtt hozott egy angol cégen keresztül Írországból. „Akkoriban a bonchidai kastély valamelyik falára akartam függeszteni, de háború folytán ez elmaradt – írta az EME-hez szóló levelében – és az agancs ma is abban a ládában van, melyben érkezett és a felső-malom melletti kocsiszínbén áll.” Nagyon a szíven viselte sorsát, aggódott, nehogy „tudatlan emberek elpusztítanak, vagy meszet égetnének belőle”. Levelének utolsó mondata érzékeltette, hogy Kisbán Miklós író – a művész külseje mögött – valójában gróf Bánffy Miklós

¹⁴ 18/1945. Lsz. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára levele Dr. gróf Bánffy Miklósnak, az Erdélyi Múzeum-Egyesület alelnökének. Gépírásos levél autográf aláírással. DRERL C/6 Bánffy Miklós iratai.

¹⁵ L. SAS Péter, *Kelemen Lajos feljegyzése Bánffy Miklósról*, Művelődés, 2001/3, 27–28.

¹⁶ 168–1948. A Kolozsvár-belvárosi református egyházközség elnöksége levele Bánffy Miklós egyházkerületi főgondnoknak. DRERL C/6 Bánffy Miklós iratai.

¹⁷ Sipos Gábor, *Bánffy Miklós tevékenysége az erdélyi református egyházban*, Magyar Szemle, 2010/5–6, 132–133.

lakozott: „Szász József régi kocsisom tudja hollétét.”¹⁸ Vajon mi lehetett további sorsa a bonchidai infernót elkerülő tercier ékítménynek?

Még nem beszéltünk a kastély egyéb berendezési tárgyairól, a családi ereklyékről, az ezüst- és aranyművekről, az igazi, vagyont érő kincsekről. Egy jó történet mindig csattanóval végződik. Remélhetőleg ez is olyan érzést kelt majd. Bánffy Miklós gróf a nemcsak értékes, de a szívéhez közel álló, családi eredetű tárgyait még időben elmenekítette. 1940. április 4-én kelt nyilatkozatából ismerhető, hogy az Országos Magyar Történeli Múzeumban jelentős nagyságú és értékű letétet helyezett el. A múzeum 1943-ban keltezett visszaigazolása hét ládáról tesz említést, melyek közül a római III.-tól a VII.-ig számozású – és a hatodikba helyezett – kisebb láda tételes listája áll rendelkezésre.¹⁹ Ezekből megállapítható, hogy a Bánffynak tulajdonítható tárgyakon kívül a közgyűjteményben más arisztokraták, így az Esterházy család és a kolozsvári „katolikus nagyasszony”-ként ismert gróf Bethlen Györgyné, Jósika Paulina bárónő (1889–1957) is nagyon komoly értékeket deponált, helyezett el: Rákóczi László, Lajos király és Miksa király kardja, I. Lipót és Oláh Miklós mentéje, Thököly Éva ruhája, az egyik Báthory és Lorántffy Zsuzsánna terítője, a Hann Sebestyén készítette „szarvas alakú asztaldísz”, valamint „érmes pohár”, „cápás pohár”, „talpas serleg”.²⁰ Bánffy Miklós 1945. december 7-én keltezett, az Országos Magyar Történeli Múzeumnak címzett levelében egyes tárgyainak kiadásáról rendelkezett, miután megállapodásuk szerint letétéből „időlegesen vagy véglegesen kivonhatók és elvihetők”, otthagynaként ítéelve három arcképet és saját mellszobrát.²¹ Azt kérte, hogy feleségének, „Bánffy Miklósné Várady Arankának (1886–1966) az ő kezeihez, nyugtájára” kiadott, általa megjelölt tárgyakon kívül bocsássák rendelkezésére 18–19. századi zsebóra-gyűjteményét, „melyek az Iparművészeti Múzeumban, külön vitrinben voltak elhelyezve”. A felsoroltakon kívül kérte az 1944. szeptember 16-án 113/1944. számon átvett „két Biblia” átadását is.²² A régi családi jellegű műkinccsen kívül képzőművészeti alkotásokat is letétbe helyezett. Ezek egyik legszebb ismert darabja Martin van Meytens (1695–1770) olajfestménye, mely egyik ösét, gróf Bánffy

¹⁸ Bánffy Miklós az Erdélyi Múzeum-Egyesület vezetőségének. Gépirásos levél autográf aláírással. DRERL C/6 Bánffy Miklós iratai.

¹⁹ Az öt nagy és egy kis ládában elhelyezett és tételesen felsorolt tárgyak darabszáma 37+192+56+36+71+36, mindösszesen 428. DRERL C/6 Bánffy Miklós iratai.

²⁰ Hihetőleg azok a műkinccsek is közöttük voltak, melyek megtekintésére a nagyközönségnek is lehetőséget biztosított. 1926 novemberében Majális utcai házában két helyiségében kiállítás keretében összegyűjtötte a kolozsvári családok műtárgyait (fej- és nyakékek, himzések, fegyverek, zománc- és ötvösmunkák, üveg- és porcelántárgyak), amiket szakszerű tárlatvezetésen szakemberekkel ismertetett. L. KELEMEN Lajos, *Régi műtárgyak kiállítása Kolozsváron*, Művészeti Szalon, 1926/3, 8–11.

²¹ A Strobl Alajos szobrászművész alkotta bronzba öntött mellszobor másolatát 2004. szeptember 25-én leplezték le a kolozsvári Farkas utcai templomban. Az Erdélyi Református Egyházkerületnek ajándékozott alkotást Bánffy Miklós végakarata szerint az egyházra hagyott Király (ma I. C. Brătianu) utca 14. sz. alatti Toldalagi–Korda-palota udvarán kívánják véglegesen elhelyezni, ha az ingatlant a reformátusok visszakapják. SÁNDOR Boglárka Ágnes, *Hazatért gróf Bánffy Miklós mellszobra*, Szabadság, 2004. szept. 27., 4.

²² Bánffy Miklós autográf javítású gépirásos levélfogalmazványa az Országos Magyar Történeli Múzeumnak. DRERL C/6 Bánffy Miklós iratai.

Dénes főlovaszmestert ábrázolja, háttérben a bonchidai kastély korabeli megjelenítésével.²³

A ládák Bánffy Miklós tulajdonának jelzett nyilvántartásában nagyon izgalmasnak tűnő tárgyak nevei olvashatóak. A hevenyészve készült lista pontatlan, nem jelzi, hogy azok milyen anyagból és mikor készültek. Hihetőleg sok ezüst alapanyagú ötvösmű lehetett közöttük, melyeket neves, főleg helyi mesterek készíthettek. Erre utalnak a „fedeles, hólyagos serleg”, a „nagy virágos, fedeles serleg”, „hegyikristály talpas tál”, „3 gömbös lábú kis pohár” megjelölések. Közülük kettőt az egyik leghíresebb erdélyi ötvösmester, Hann Sebestyén (1644–1713) készített: „talpas tálka és fűszertartó”. Ritkaság számba menő, féltve őrzött érdekességek lehetnek az egyes történelmi személyiségekhez köthető relikviák, mint a „Dyonisius Bánfi A. D. 1674” feliratú buzogány, „Bethlen Gergely kancsója”, a „kamarási kulcsok”, „nyereg-óra”, a „kínai láda”. Erdély nehéz tusakodásaitól terhelt históriáját idézték a különféle mívés fegyverek: 1513-as évszámú pallos-penge, szabályák, kardok, pallosok, fokosok, buzogányok, puskák, pisztolyok, lőportartók, pajzsok vagy a türkizekkel és smaragdokkal kirakott díszbuzogány. Művészi kivitelűek és finom anyagból készültek lehettek a főnemesi öltözetek: díszmagyar, mente, főveg, dolmány, atlasz, melyeket korabeli kard egészített ki. Nagy meglepetést kelthet a Georg Raphael Donner (1693–1741) nevéhez köthető Meleager, Diana, Vénusz és Merkúr elnevezésű, mitológiai témájú ólomszobrok jelenléte. A barokk időszak osztrák művésze hazai és német megbízók után udvari szobrászként és építészeti igazgatóként egy teljes évtizedet töltött Pozsonyban Esterházy Imre (1663–1745) esztergomi hercegprímás szolgálatában.²⁴ A magyar főúri udvarok számára az egykori felvidéki koronázó városban készítette ólom kisplasztikáinak sorozatát, melyből – mint kitűnt – legalább négy darab a Bánffy családhoz is eljutott.

A történetnek az a része még nem kiderített, hogy a listán szereplő becses és a mai napig ismeretlen tárgyak hol várják Jézusukat. Mi maradt meg? – tehetjük fel átvitt értelmű kérdésként az egykori bonchidai-kolozsvári Nagyúr budapesti temetésén Ravasz László (1882–1975) egykori dunamelléki püspök, majd alacsonyabb beosztású református lelkész elmondott búcsúbeszédének teológiai értelmű alap gondolatát.²⁵

De ez már egy másik erdélyi história.

²³ BIRÓ József, *Erdélyi kastélyok*, Bp., Új Idők Irodalmi Intézet, 1943, 39. jegyzet, 188–189.

²⁴ Életéről és munkásságáról I. PIGLER Andor, *Georg Raphael Donner élete*, Bp., Franklin, 1933.; AGG-HÁZY Mária, *Georg Raphael Donner ismeretlen magyarországi alkotásai*, Szépművészet, 1941. és KOVÁCS Péter, *Donner*, Bp., Corvina, 1979.

²⁵ RAVASZ László, *Mi maradt meg?: Bánffy Miklós felett*, Protestáns Szemle, 1993/3, 162.

SZATHMÁRI ISTVÁN

SZENCZI MOLNÁR ALBERT *NAPLÓJÁRÓL* *

Nemrégiben, 2003-ban látott napvilágot a zsolnárköltő Szenczi Molnár Albert *Napló*-ja, amely hű képet ad a XVI. század utolsó és a XVII. század első évtizedeinek mindegyikéről magyar művelődési viszonyairól. A *Napló* szerzője rendkívül sokoldalú alkotó volt. Elsőként mérte fel és rendszerezte nyelvünket a maga egészében: szó- és kifejezőképességét 1604-es és 1611-es szótárában; hangtani, alaktani és mondattani, valamint helyesírási jelenségeit 1610-es nyelvtanában; aztán költői ihletettséggel zsolnároskönyvének kívül „megjobbította” a *Károli-bibliát*; megalapozta a magyar filozófiai-teológiai szaknyelvet Kálvin *Institutio* című hatalmas művének magyar nyelvű kiadásával, és számos vallási tárgyú művet fordított és írt.

Mindehhez vegyük hozzá, hogy Molnár Albert „univerzális” egyéniség volt: hogy mindenki és minden érdekelte; hogy „örök utazó”-nak nevezhetjük, hiszen bejárta az akkori Magyarország nyugati, északi és keleti részét, valamint a teljes Közép-Európát; hogy mindenekelőtt nyelvünket akarta művelté tenni, s ezért kereste fel Európa legkiemelkedőbb szellemi műhelyeit, egyetemeit, és ezért tartózkodott hosszú ideig külföldön, a legtöbbit Németországban.

Nos, Szenczi Molnár naplót is írt. Bár ez sajátos, változékony műfaj, minden esetben tükrözi írójának az igazi valóját. A *Napló* közlétevéje, Szabó András nem véletlenül adta bevezető tanulmányának ezt a címet: *A napló – egy élet tükré*. Valóban, a *Napló*t olvasva végigkísérhetjük Molnár Albert életútját születésétől, 1574-től és gyermekkorától egészen 1617-ig, naplójírásának befejezéséig. Találkozhatunk legrégebb emlékeinek viszonylag részletesebb felidézésével, máskor meg csupán azon városok, falvak nevének pusztán felsorolásával, amelyeken átutazott, vagy ahol rövidebb időt töltött. A *Napló* jobbára latin nyelvű, de amikor családi eseményekről esik szó, illetve amikor írója hazalátogat, át-áttér anyanyelvére. 1590. augusztus 15-én például ezt jegyezte fel: „... Cassarol hazamba indultam”, majd szeptember 9-én: „haza jutottam, otthon majd két hónapig mulattam, az Nagj föld induláskor (vagyis az 1590. szeptember 15–16-i bécsi földrengéskor) Betsbe mentem latni”. (108) Íme, a *haza* szó ekkor még a szülővárost (és környékét) jelentette. A következőt is magyarul jegyzi fel 1613-ban: „Fiamnac két felső

* Két korábbi rádióelőadással köszöntöm Mózes Huba irodalomtörténész születésnapja alkalmából

fogai nőni keztenec.” (167) 1615. április 10-én pedig ezt tartalmazza a *Napló*: „Jöttem hozzam Benedec batyam Lukacz öcsém, Sofi nénem...” (178) Aztán milyen kedvesen emlékezik meg – immár latinul – édesapjáról, aki azt akarta, hogy a fia is ún. faragómolnár legyen: „Apám odafutva hozzám – jegyzi meg –, újszülött gyermekéhez, rögtön szekercéjét nyújtotta felém, hogy fogjam meg. Ezzel kimutatta, hogy azt óhajtja, lépjek a nyomdokaiba. Ezt az esetet drága édesanyám gyakran felemlégette a gyermekkori ácsolásomon csodálkozó embereknek.” (104) 1597-ben a nyomorúságáról panaszkodik: „Gyászos volt számomra ez az évkezdet Heidelbergben. Dühöngött a pestis, a Collegium Casimirianumban borzalmas nélkülözés szorongatott, és szenvedtem a kemény hidegtől. De jaj, kegyetlenebb idők is közelednek még felém! Kora tavasszal visszatértek a kollégiumi ösztöndíjasok, s a hű professzor urak március 25-én, Nagypénteken váratlanul elveszik tőlem az ingyen ellátást.” (122) Szerénységét bizonyítja egy 1598. február 23-i bejegyzés: „Levelet kaptam Magyarországról, tiszteletes Tolnai Fabricius Tamás úrtól, a sárospataki gyülekezet elsőpapjától, amelyben följajnlja a sárospataki iskola lektori állását, amelyre nem gondoltam, s nem vagyok érdemes.” (124) Aztán beszámol mindig munkáinak: szótárainak, nyelvtanának, zsoltárkönyvének, a biblia megjobbításának és fordításainak a munkálatairól.

Íme Molnár Albert, az ember így mutatkozik meg a maga szerénységében, tisztességében a *Napló* lapjain.

ÉLNEK-E NAPJAINKBAN IS A NÉPBALLADÁK?

Kallós Zoltán 1996-os kiadású *Balladák új könyve* című hatalmas és valóban gyönyörködtető gyűjteményét és a balladatípusokhoz fűzött értő és érző megjegyzéseit olvasva felmerül bennünk a kérdés: vajon élnek-e napjainkban is a népballadák? Azt hiszem, éppen e páratlanul szép munkát forgatva a kérdésre nyugodt lélekkel igennel felelhetünk. Hogy miért, erről kívánok szólni ez alkalommal.

Kallós Zoltán 1942-ben jegyezte fel az első népdalokat és balladákat szülőfalujában, a Kolozs megyei Válaszúton, és azóta rendszeresen folytatta és folytatja a gyűjtést. Évtizedeken át járta az észak-mezőségi, a kalotaszegi Nádas menti falvakat és a gyimesi, valamint a moldvai csángó településeket, hogy – mint maga írja – gyönyörűséget szerezzen az összegyűjtött balladák közreadásával. „Valami belső erő hajtott – folytatja –, hogy én is tegyek valamit azért a közösségért, amelyikhez tartozom.”

A legfőbb bizonyíték a balladák élő volta mellett az, hogy – legalábbis az erdélyiek és a csángók – napjainkban is mondják, éneklik őket, sőt a mai életük is beépül költészetükbe. Kallós kötete egyébként megszületésükben, elterjedésükben, megszilárdulásukban mutatja be a balladákat, a bujdosó- és katonadalokat, a keserveseket, valamint a szerelemről szóló dalokat.

Ezek élő voltát az is magyarázza, hogy témáik szinte a teljes emberi élet általános érzelései: öröm és bánat, szerelem és csalódás, bujdosás és rabság, minden, ami emberrel

megtörténhet. Az előadók – akár részesei éppen a megénekelt történetnek, érzelemnek, akár nem – szinte sajátjukként, saját sorsukként élik át. A *Három árva* c. balladával kapcsolatban pl. Kallós arra utal, hogy a változatok különösen nagy számát (a kötet 27-et közöl) a következő indokolja: főleg azok éneklik, akik árván maradtak.

A balladák élő volta mellett tanúskodik az is, hogy előadásukban a kisebbektől a legöregebbekig részt vesznek, ahogyan Kallós jelzi: „Adatközlőim között 9 éves a legfiatalabb, és 86 éves a legidősebb énekes.” Aztán arról sem feledkezhetünk meg, hogy ezekből az emberekből mintegy kikiváncozik a génjeikben átörökített ősi nyelvi és dallamkincs. Így vall erről Kallós: „E régies kultúrának fontos jellemzője, hogy bizonyos szabályszerűségek keretein belül maradványként nagy jelentősége van a rögtönzésnek. Egy költői tehetséggel és képzelőerővel megáldott nótafa gyönyörű »ötvözetballadákat« hozhat létre a tudatában meglévő különböző balladai elemekből.”

Az elmondottakból érthető, hogy pl. a *Molnár Anna* c. ballada 11, a *Nagy hegyi tolvaj* 18, az említett *Három árva* meg 27 szöveg- és – többször – dallamváltozatban szerepel a kötetben, és még a szerző hozzáteszi, hogy csak a legszebb darabokat válogatta bele a kötetbe.

A balladák, közelebről a moldvaiak élő jellegét különösen igazolja egy klézsei aszszony esete, aki 1963-ban elénekelte a *Párjavesztett gerlice* egy változatát, aztán elénekelte 1965-ben is, de már férje halála után. „Így ezt a változatot – jegyzi meg Kallós – a szomorú személyes élmény ihlette, benne van a magárahagyatottság és az egyedüllét minden keserősége, a férjét sirató özvegy árvasága...” Az első változat 14 szakaszból, a második 21-ből áll. Ezúttal csak az utóbbi 6 többletszakaszát idézem:

Mind kinek nincs apja s anyja,
Sem egy igaz pártfogaja.

Sem egy igaz pártfogaja,
S én leszek egy az ez árva.

Árva vagyok, árva lettem,
Szerencsétlenül születtem.

Szerencsétlenül születtem,
Met én tölled férejestem.

Párom, párom, édes párom,
S ekit vártam egész nyáron.

S ekit vártam egész nyáron,
Hogy én valahol meglássom.

SZIGETI JENŐ

AZ EGYVERSŰ CSENGEY GUSZTÁV

Szeretettel, barátsággal ajánlom ezt a kis dolgozatot a kincses Kolozsvárról miskolcivá lett Mózes Hubának, akitől hasznos és tartalmas beszélgetéseink során sok fontos ismeretet kaptam az irodalomról és sok minden másról, amelyek fontosak, hogy teljes értékű emberek maradjunk akkor is, ha ez lassan kimegy a divatból.

Az irodalomtörténésznek nemcsak az a dolga, hogy az égis érő hegycsúcsokat meghódítsa, feltérképezze és ismertté tegye, hanem az is, hogy a szerény képességű írók tehetség-lankáin is tájékozódjon. Most egy ilyen felhőtlen sétára hívom önöket.

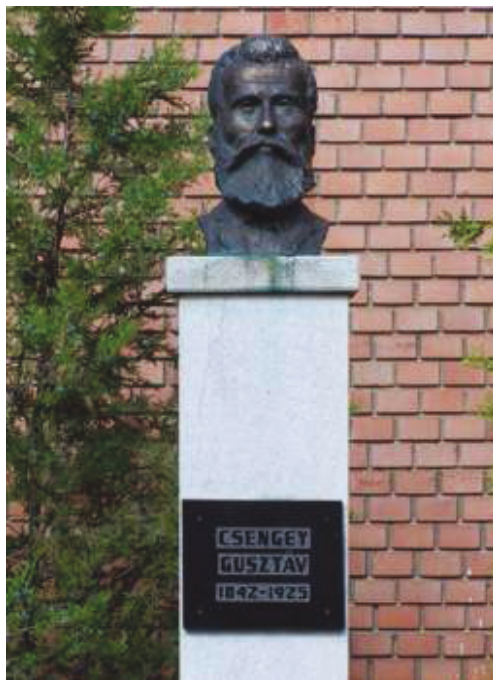
Hol volt, hol nem volt a „szizma-szagú Miskolcon” – ahogyan Kaffka Margit fakadt ki a városa ellen –, egy nagy tekintélyű „koszorús költő”, akinek babérai mára teljesen elfonnyadtak. Egyetlen máig idézett verse, a *Ballag már a vén diák* nosztalgikus, iskolabúcsúztató nótájának szövege, melyet Jénából hozott zsákmányként, és ha minden igaz, akkor hálából ő magyarított.¹ Csengey Gusztávval, Miskolc város koszorús költőjével fogunk ismerkedni.

Csengey (korábban Csenge volt a neve, Gusztáv Adolf pedig a kettős keresztnéve) Komáromban 1842. augusztus 8-án evangélikus családban született.² Apja gazdatiszt volt, s kettős keresztnévét az evangélikus svéd fejedelemről, a német protestánsok felszabadítójáról, Gusztáv Adolfról kapta, akinek 19. századi kultusza (pl. Gusztáv Adolf Egylet stb.) a romantikus szabadságpártiság szimbóluma lett. A család 1848-ban Pesten tartózkodott, majd rövid időre Pilsen, innen pedig 1849-ben Irsára (ma Albertirsa) költöztek, így Csengey Gusztávnak zezugos ifjúsága volt, amit iskoláinak sora is bizonyít. Visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy első élményei a szabadságharc utáni bujdosók, menekülők meséihez kötődnek. Apja beszélte el Pest bombázását. Ez alapozta meg lángholó hazaszeretetét, ami egy életre elkísérte. Irsán kezdte az elemi, majd Aszódon tanult, ahol ma egy általános iskola is őrzi a nevét, s az iskola egy mellszobrot is állított tiszteletére.³

¹ BAKÓ Endre, *Rejtett vízjelek – Irodalmi tanulmányok*, Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2009, 105–107. (Az OSzK. Quart. Hung. 3188, fol. 35., 38. szám alatt fennmaradt autográf kézirat a „Végzett diák bucsu.dala. A németországi „Bemooster Bursche után” címen. Aszódon, 1868-ban kelt. – (b. d) „A vén diák már elment”, *Népujság* 55/ 117. (15382) 2003. máj. 23.

² SZÍVÓS Béla, *Csengey Gusztáv*, Pécs, 1924. (Ebben felhasználja Csengey *Életem története* című kézírásos életrajzát.); KEMÉNY Lajos, *Csengey Gusztáv*, Protestáns Szemle (a továbbiakban: PrSzle), 1925.; MESTERHÁZY Jenő, *Csengey Gusztáv emlékezete*, PrSzle, 1942.; MAJOR János, *Csengey Gusztáv, az elfelejtett költő*, Napsziget, 58, 2001. ápr.-máj. (A nem jelzett adatok ezekből valók.)

³ Spisák Pál szobra 1995-ből

Spisák Pál Csengey Gusztáv-szobra Aszódon (1995)

1856-tól Pesten kezdte el középiskolai tanulmányait, majd apja javaslatára 1858-tól Sopronban tanult az evangélikus gimnáziumban. Itt volt diák annakidején édesapja is. A városban a szabadságharc után megélnéknélkül irodalmi élet indította Csengeyt versírásra. Arany János költészetét annyira megszerette, hogy apját arra kérte, 1860-tól hadd legyen nagykőrösi diák. Meg is látogatták a költőt, de Csengey már nem lehetett tanítványa a költőfejedelemnek, mert ebben az évben költözött Arany Nagykőrösről Pestre, és lett a Magyar Tudományos Akadémia titkára. Csengey Nagykőrösön a református gimnáziumban érettségizett. Amikor vizsgái után hazautazott Irsára, megírta 1862. szept. 27-én máig legismertebb versét, *A fogoly lengyelt*, ami a lengyel forradalom⁴ kitörése után meg

⁴ A januári felkelés 1863. január 22-től 1864 áprilisáig tartott, amit a cári csapatok véresen levertek. Vö. SZOKOLAY Katalin, *Lengyelország története*, Bp., Balassi, 2009³.

is jelent Pákh Albert (1823–1867) jeles lapjában, a Vasárnapi Újságban.⁵ A vers hőse Kosciuszko, Tadeusz (1746–1817) lengyel szabadsághős, akinek emléke a 19. századi magyar irodalomban jelentősen hatott.⁶ A vers felébresztette az olvasókban a szunnyadó 1848-as forradalmi lelkesedést és rendkívüli ismertséget hozott az ifjú Csengey Gusztáv számára, akit ezentúl a legnépszerűbb költők között tartottak számon. Versét országszer-
te évtizedekig szavalták. A verset számos nyelvre lefordították és a lengyelek hálások voltak ezért az irodalmi „hőstettért”.⁷ Évekkel később, amikor Csengey Lengyelországba látogatott, Varsó polgármestere díszfogaton vitette a tiszteletére rendezett ünnepségre.

Tanulmányait 1862-ben Pesten a közös protestáns teológiai főiskolán folytatta, Török Pál és Székács József közös főiskolájára, a mai Károli Gáspár Egyetem elődjére iratkozott be hallgatónak.⁸ Teológus korában, 1863-ban lett országos hírű költő. Az első karácsonyi szünetben készített egy humoros, illusztrált naptárt, a *Babszem Jankó kalendáriumát*, amelyben kollégáit és tanárait karikírozta. A naptár mindenkinek tetszett, még a szigorúságáról híres Ballagi Mórnak⁹ is, aki a főiskolán a hittan és a szentírás-magyarázat tanára volt. Ballagi maga mellé vette az ifjú Csengeyt segédszerkesztőnek és javaslatára a Heckenast Kiadó meg is jelentette a naptárt, sőt a kiadó megbízta 1865–66-ban az első magyar nyelvű gyermekfolyóirat, a *Gyermekbarát*¹⁰ szerkesztésének munkálataival, valamint a „Házi Kincstár”¹¹ című lap főmunkatársa is ő lett. Vizsgáit 1865-ben végezte el, majd Sopronban az evangélikus papi vizsgát is letette. Ezután külföldi tanulmányútra indult. Jénába vezet az útja, itt lesz ösztöndíjas vándordíák. 1866. október 22-én iratkozik be az egyetemre. Innen hozta haza a *Ballag már a vén diák* című, azóta is népszerű ballagódalt, amit a Bursch-nótából fordított le.¹²

A következő évben hazatérve nevelősködött, ami a korban a megszokott útja volt a fiatal pedagógusoknak. 1868-ban Aszódon – ahová családja Irsáról 1864-ben elköltözött – először segéd-, majd rendes tanár. 1874-ben tanári vizsgát tesz, később pedig 1874–1877

⁵ Vasárnapi Újság 1863/10, márc. 8., 86. – SZABOLCSI Miklós, *A magyar sajtó története 1705–1892.*, Bp., Akadémiai, 1985, II/1, Ix/I. (Elektronikusan: <http://vmek.oszk.hu/047000/04727/html/357.html>)

⁶ KÓKAY György, *A Kosciuszko-felkelés visszhangja a korabeli magyar sajtóban – Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*, Bp., 1969, 301–316.

⁷ Szlovákra Mikó Vilmos fordította le 1913-ban. GULYÁS Pál, *Magyar szépirodalom idegen nyelven a Magyar Nemzeti Múzeum naptárgyűjteményében*, Magyar Könyvszemle, Új folyam XXVII, 14., 1919. jan. 8. A Nasa Zastava című Eperjesen 1913-ban megjelent kalendárium 41. oldalán.

⁸ *A Budapesti Református Teológiai Akadémia története 1855–1955*, szerk., PAP László, BUCSAY Mihály, Bp., Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1955. – Az összesített anyakönyvben 33. szám alatt, de a nevezetes hallgatók között nem említi a könyv.

⁹ GYÖRGY Aladár, *Ballagi Mór életrajza*, Bp., 1886.; IMRE Sándor: *Emlébeszéd Ballagi Mór r. tag felett*, Bp., MTA, 1891 (MTA Emlébeszédék, 7).

¹⁰ SZEMÁK István, *A magyar ifjúsági irodalom története*, Bp., 1924. – A lap az 1843–44-ben megjelent Magyar Gyermekbarát folytatásának tekinthető. KRISTÓF György, *Az első magyar ifjúsági folyóirat: Magyar Gyermekbarát*, Magyar Pedagógia, 1938, 218–223.

¹¹ A Házi Kincstár vagy Leiki Kincstár melléklete volt a Protestáns Egyház s Iskolai Lapnak. Főmunkatárs 1864. okt. 14-ig. Vö. V. BUSA Margit, *A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent, valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*, Országos Széchényi Könyvtár, Bp., 1996, 265. tétel.

¹² Vö. az 1. jegyzet.

között az evangélikus gimnázium igazgatója lett. Ebben az évben megjelent verseinek és novelláinak kötete.¹³ Az aszódi gimnáziumban volt diák Petőfi is.¹⁴ Csengey fontosnak látta a helyi Petőfi-kultusz ápolását. Emléktáblát helyeztetett az iskolaépületre, melyre ő írt epigrammát.

„Itt lobbant fel a láng, itt nyerte olympi¹⁵ tüzét a
Legszeretőbb költő, a haza Tiraeusa.
Szelleme bölcsőjét itt hű anya őrzi; szegény bár:
Kincse, e lángelmék, átragyog ifjaira.”

1878. január 25-én tagja lett a Petőfi Társaságnak. Újabb verseskötete jelent meg,¹⁶ majd a *Bokrétás világ* című költői elbeszélése.¹⁷ Aszódi éve alatt írt néhány hazafias érzelmű regényt.¹⁸ Szabadkőműves lett, a Madách Páholy tagja volt.¹⁹

1886-ban Eperjesre választották teológiai tanárnak.²⁰ Ekkor kezdődik életének újabb, eperjesi szakasza. Ószövetségi és egyháztörténeti tárgyakat tanít, és teológiai tárgyú dolgozatokat publikál a Protestáns Szemlében.²¹ Legnevesebb teológiai tárgyú munkája az *Izrael története* című könyve, ami a századforduló történetkritikai írásmagyarázatának hatását tükrözi a liberális teológia szellemében.²² Tanított a jogakadémián is. Népszerű ember volt, tanítványai szerették, környezete tisztelte. Itt volt tanítványa Kemény Lajos, a későbbi budapesti evangélikus esperes is, aki halálakor nekrológját írta a Protestáns Szemlében. A helyi Luther Társaság tiszteletbeli tagjának választotta. Az Eperjesi Lapok munkatársa lett. Tovább írta regényeit, melyeket mérsékelt siker koronázott.²³ Hazafias és vallásos költeményeinek sora került ki kezei közül,²⁴ néhány énekszövege az evangélikus énekeskönyvbe is belekerült.²⁵

¹³ CSENGEY Gusztáv *Munkái – I, Költeményei, II, Beszélyei*, Bp., 1974.

¹⁴ OMPOLY M. Ernő, *Petőfi aszódi emlékei*, Ellenőr, 1878. ápr. 14., 2.; OSVÁTH Gedeon, *Petőfi és az aszódi gimnázium – Az aszódi gimnázium értesítője*, 1914/1915, 1–22., 1915/1916, 1–9.; OSVÁTH Gedeon, *Petőfi aszódi ifjúsága*, Aszód, 1925, 24.

¹⁵ Az Olümposz a görög istenek és a múzsák lakhelye volt.

¹⁶ *Eszter: Költemények*, Esztergom, 1876.

¹⁷ *Bokrétás világ: költői elbeszélés*, Bp., 1978.

¹⁸ *Hullámok közt*, Pest, 1871. Ez a regény gyermekkori élményeiről, a szabadságharcról szól.; „*Mocsarak királya*” (Fáy Dezső rajzaival), Révai, Bp., 182. Új kiadása: 1983, Móra, Bp.; *A gavallér* Bp., 1877.

¹⁹ BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: *A Madách-páholy története*. Elektronikusán: <http://www.mad...poziomVI/9.htm>. Uő., *Madách és a szabadkőművesség – V. Madách Szimpózium*, Balassagyarmat, Madách Könyvtár, 1997 (1998), 11.

²⁰ GÖMÖRY János, *Az eperjesi evangélikus kollégium története 1531–1931*, Plesov, 1933, 79.

²¹ Pl. *Egy remekmű a héber irodalomból*, 1890.; *Jézus képe az Ótestamentumban*, 1896.; *Egy nevezetes rejtély megoldása*.

²² *Izrael története az újabb bibliai kritika eredményei nyomán*, Eperjes, 1909, 681. + 4 l.

²³ Pl. *Elbeszélések*, Bp., 1889.; *Ida emléke*, Bp., 1897.

²⁴ *Vallásos költemények és énekek*, Luther Társaság, Bp., 1912.

²⁵ Pl. az evangélikus énekeskönyv 354. „Rád bízom sorsomat Uram, mindhalálig” kezdetű éneke.

Teológiai tanárként 1890-ben, negyvennyolc esztendőskorában vette feleségül az eperjesi Barta Lenkét, akihez egy szerelmes versciklust írt (*Lenke-ciklus*)²⁶. Magát az „utolsó kurucnak”²⁷ tartotta és ennek megfelelően magyaros, zsinóros ruhában, csizmában járt. Sebes Ernő visszaemlékezése szerint az eperjesi „március 15-iki ünnepélyeknek egyik specialitása az volt, hogy az ősz hajú poétát Kovács utcai lakásán felkereste a diákság és a Fogoly lengyel elszavalása után lakása egyik ablakából beszélt hozzájuk a Költő. [...] Elnézegettem ilyenkor a költő Kossuth-szakállát, a sujtásos mentét és úgy találtam, hogy nem is a költő állt előttünk, hanem maga a tradíció a legtisztább és a legnevesebb értelmében ennek a méltóságos szónak.”²⁸ Eperjesen Sebes Ernő szerint évtizedeken át ő írta a március 15-i ünnepi ódát. Talán ebbéli romantikus hangulatának korszerűtlenségét érezve 1903-ban a *Don Quijote*-t versebe szedte.²⁹

Vállalt szerepéből következett, hogy egyre élesebben szembefordult a századforduló minden modern gondolatával, irodalmi irányával, mint ahogyan „A hamis próféták” című versében 1912-ben írja:

„Szent hagyományt a költő el nem árul,
Nem áll közétek, nemzetköziek!
Hamis a jelszó, a ti hirdetéstek,
Hogy mindenütt jó, hol jólét virul,
Az lesz a jobb kor, ha ti elenyésztetek,
Fejlődő hazámnak boldog tájairul.”

Megválasztották a teológiai kar dékánjává is, és a kollégium igazgatója is volt. Az Eperjesi Teológiai Főiskoláról 1916-ban nyugállományba vonult. Teológusnak sem volt a legkiválóbbak közül való, de szorgalmas munkás volt.

1919-ben, az Eperjesi Jogakadémia a trianoni döntés következtében Miskolcra költözött.³⁰ A jogakadémiával együtt Miskolcon telepedett le az akkor már hetvenhét éves Csegey Gusztáv is, és rendszeres, főként egyháztörténeti tárgyú előadásokat tartott a jogakadémián³¹. Már az 1919/20-as tanév második félévében „Nemzeti küzdelmeink a XVII. században” címen tartott speciális kollégiumot a negyedik évfolyamnak³². Eljött Miskolcra bujdosó magyarnak. Itt töltötte életének utolsó hat esztendejét. Lakáshoz is nehezen jutott. Kezdetben sógornőjénél volt albérlő, majd Soós Mihály református fő-

²⁶ A miskolci Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára őrzi kéziratos kötetben, melynek címe *Lenke* Ltsz. HTD 73. 898. 2. Címlapján az 1890-es évszám olvasható. Ajánlása: „Feleségemnek, Bartha Lenkének”. A versek két csoportra oszlanak. *Menyasszonyom I, Feleségem II*.

²⁷ Magyar Jövő, 1925. júl. 14. Idézi PORKOLÁB *i. m.*, 8.

²⁸ *Sebes Ernő visszaemlékezése*, Kassai Napló, 1925/167.

²⁹ *Don Quijote: verses regény*, Bp., 1903.

³⁰ BRUCKNER Győző, *A Miskolci Jogakadémia múltja és kulturmunkássága*, Miskolc, 1996.

³¹ Ezeknek az éveknél egyik terméke *A Nikolsburgi béke* című dolgozata (Sárospatak, 1922, 14.).

³² Evangélikus Országos Levéltár, Tiszai Egyházkerület Jogakadémiája, Kari ülési jegyzőkönyvek 1919–1927, 7., 9., 22. – BRUCKNER, *i. m.*, 1920.

gimnáziumi tanár fogadta be papszeri házába³³, végül a város utalt ki számára egy lakást a „menekülttelepen”. Bruckner Győző, a jogakadémia dékánja írt érdekében a Magyar Jövőben³⁴. A város a Hodobay-telepen, a Kolozsvár u. 11. szám alatt utalt ki számára szükséglakást, ahol igen szerény körülmények között, állandó anyagi gondok között élt feleségével. „Trianon menekültje” volt, és a bujdosó, „utolsó kuruc” ezt a szerepet is megejtően jól játszotta.³⁵

Költőhöz nem illően magas korú aggastyán volt, amolyan nemzeti sors-szimbólum. Erre emlékezett vissza Dienes István a temetésén mondott beszédében: „Felejtethetetlenek azok a történelmi kollégiumok, amelyben az új fészek egyszerű falai között, de az eperjesi ősi Collégium nemes tradíciójától áthatva, olyan áhítattal hallgattunk Téged. Hallottuk Bocskay, Bethlen, Rákóczy küzdelmét, a nemzet megpróbáltatásának idejét [...] s a kurucok bánatán, magyarok bánatán hányszor könnyeztél és könnyeztünk [...] a nemzet küzdelmét megismerni, a hazát önfeláldozással szeretni Tőled, az utolsó kuructól tanultuk meg.”³⁶ Miskolcon, a menekült jogakadémia háttérén a pátriárka korú Csengey politikai szimbólum lett, hiszen „mint bujdosó kuruc volt kénytelen menekülni 1919-ben a cseh impérium elől. [...] Maradhatott volna talán ott is, de ő eljött szenvedni bujdosó magyarnak, semmint maradjon fogoly magyarnak.”³⁷ Csengey lett Miskolcon az egyre anakronisztikusabb, kuruckodó költőideál, a magyar poéták nesztora. Jól tükrözik ezt azok a visszaemlékezések, mely szerint „letéteményese és halálig hű őrizője volt annak a nagy irodalmi örökségnek, melyet irodalmunk klasszikus nagyjai, különösen Arany János, ránk hagytak.”³⁸ Halálakor a miskolci evangélikus egyház tanácsa így emlékezett rá: „Benne a magyar irodalom magas ívelésű pályájának utolsó szereplője tűnt le az élet színteréről, hogy Petőfi, Arany, Lévy után [...] bezárja azt az irodalomtörténeti korszakot, melynek az előbb említettek elköltözése után egyedüli képviselője volt közöttünk, hogy élő alakjával ismét figyelmeztessen bennünket e nagy idők nagy szellemére.”³⁹

³³ Csengey Gusztáv így írja le 1921. szept. 16-i levelében helyzetét Serédi Jenőnek: „Összeszűfolyva élünk hát egy szobában [...] a menekültek konyhájáról étkezünk. Ez egész nyugdíjamat elnyeli, sőt nem is elég [...] Tele bánattal, nyugtalansággal s gyötörő aggodalmak közt – életem 80.ik évben lelki egyensúlyom végképp letörtött [...] Én leszámoltam az élettel s többé nem várok semmit, de tőlem se várjon senki bármiféle újabb szereplést.” A miskolci Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára 80.89.2.5. Közli: PORKOLÁB *i. m.*, 3.

³⁴ BRUCKNER Győző, *Csengey Gusztáv otthon nélkül: A miskolci lakáshivatal figyelmébe*. Magyar Jövő, 1922. dec. 24. „Csengey Gusztáv országos híré költőnk még mindig hontalan Miskolcon [...] A fogoly lengyel szerzője [...] dolgozószoba hiányában a jogakadémia helyiségeiben keres napközben írói munkálkodásához szerény kis helyet, vagy enyhébb időben a Népkertben, tehát a szabad ég alatt hódol műzsájának.

³⁵ *Csengey Gusztáv hagyatéka*, Miskolc, 1996 (A Miskolci Egyetem Textológiai Műhelyének Füzetei, 3). Benne: PORKOLÁB Tibor, *Csengey Gusztáv, „Trianon menekültje” – Csengey Gusztáv miskolci kultuszáról*; NYILAS Attila, ZEMLENYI Attila, *Autográf Csengey verskéziratok a Herman Ottó Múzeumban és az Országos Széchényi Könyvtárban*.

³⁶ Idézi PORKOLÁB *i. m.*, 9.

³⁷ Magyar Jövő, 1925. júl. 14. Idézi: PORKOLÁB *i. m.*, 9.

³⁸ Miskolci Jogászélet Szépirodalmi Melléklete 1925. szept. PORKOLÁB *i. m.*, 9.

³⁹ Kivonat a miskolci ág. hitv. ev. egyház tanácsának 1925. évi július hó 21-én tartott ülésén felvett jegyzőkönyvből. Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára, 80. 89. 6. 1. PORKOLÁB *i. m.*, 9.

A Lévay József Társaság tiszteletbeli tagjával fogadta, hiszen Csengey életeszménye, költői felfogása jól illett a Lévay-féle eszményekhez, akinek megfellebbezhetetlen kultusza körül szerveződött a 20. század első felében Miskolcon az irodalmi élet. Krúdy Gyula ezt írta erről: „Ha itt valaki ismét a város költője akar lenni, annak legalább is akadémikusnak kell lenni, művelnie kell ódát, a komoly lírát, és nem szabad megretírálni a néhez borok elől. A régi, megkopott házak mentén tulajdonképpen napjainkban is Lévay József törekény, őszbeborult alakja suhan tova, amikor költészetre fordul a beszéd.”⁴⁰ Csengey úgy lett miskolci költővé, hogy Lévay örökébe lépett, hiszen néhány hónapra a nagy előd halála után (1918. július 4.) érkezett Csengey Miskolcra, hogy ő is itt haljon meg, ahogyan temetésekor elhangzott: „Lévay József megszentelt földjén [...] hajtottad le örök nyugalomra tiszteletben megőszült fejedet, érdemes nesztorunk. Megindító véletlen, hogy bujdosóvá tett sorsod. [...] Idehozott a Bükk árnyalta borsodi magányba, hol Lévay 75 éven át írta dalait, azokat, melynek eszményvilágát a te ideális lelked is annyira szomjazta. [...] Innen röppentek ki egészséges magyar dalai szerte a hazába és szereztek számára a követőket, barátokat, híveket, akik között te voltál a legnagyobbak egyike.”⁴¹

A versírást sem hagyta abba Csengey, ekkor írta „őszikéit”, a *Népkerti dalokat*. A város hivatásos versírója lett. Maga vallotta: „Az én költészetem mindig hazafias irányú volt. [...] dicső múltunk gyászos vagy fényes fordulatai inspiráltak leggyakrabban költői munkásságomban. A magyar szabadság költője igyekeztem lenni.”⁴² Elárulja egy kis epizód azt, hogy hogyan készültek ezek a megrendelésre készített versek. 1922 karácsonya után ezt írta a Miskolci Napló: „Tegnap (dec. 29.) felkerestük az ősz költőt, azzal a kéréssel, hogy írjon a Miskolci Napló újról számába, melyet Petőfi Sándor emlékének szentelünk, ünnepi verset a legnagyobb lírikus születésének századik évfordulójára. [...] Készséggel vállalta az ünnepi költemény megírását [...] Majd szíves szóval mondja el, hogy ez lesz a harmadik Petőfi költeménye, legutóbb a kiskőrösi és az aszódi Petőfi ünnepségekre írt ódát.”⁴³ Testhezálló feladat volt ez a „tárogató hangú ősz költőnek”.⁴⁴

A város irodalmi életében nemigen vett részt, egy új irodalmi társaság vezetését akarták rábízni, de a megkeseredett költő nem vállalt semmilyen tiszteletet. Így hártotta el a megtisztelő felkérést: „Hosszú évek szellemi munkájában kifáradt vénember vagyok s 79-ik évemben mindenekelőtt nyugalomra van szükségem [...] Egy más baj is van. Arra a szerepre, amelyre engem igen tisztelt uram kiszemelni szíves volt, idevaló, miskolci ember kell, aki benn él a társadalomban, ismeri annak alkalmas tagjait, s tud hatni külön-

⁴⁰ KRÚDY Gyula, *Miskolci koszorú = Irodalmi kalendárium*, Bp., 1989.

⁴¹ Miskolci Jogászság Szépirodalmi Melléklete, 1925. szept. Idézi: PORKOLÁB *i. m.*, 10.

⁴² Miskolci Napló, 1923. nov. 25. Idézi: PORKOLÁB *i. m.*, 8.

⁴³ Miskolci Napló, 1922. dec. 30. Idézi: PORKOLÁB *i. m.*, 8–9. Egyik Petőfi-centenáriumára írt verskézirata a Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattárában, 80. 89. 1. 40. A kézirat címe: „Emlékezés Petőfira (születése századik évfordulójakor). A keltezés: Miskolc, 1922. november 30. Ezenkívül az aszódi ünnepségre írt *Aszód ünnepe* című vers két példánya is ismert (Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Gyűjteménye, 80. 89. 1. 41., valamint Irodalomtörténeti Gyűjtemény 92. 99. 28. Az utóbbi Sopronban 1922 márciusában kelt. Az utóbbi gyűjteményben még egy *Petőfi emléke* című verskézirata is megtalálható (IGY. 92. 99. 38.).

⁴⁴ Miskolci Napló 1925. júl. 14. PORKOLÁB *i. m.*, 9.

féle irányokban; én pedig itt egészen idegen vagyok, s itteni rokonaimon kívül alig ismeretek egy-két embert”.⁴⁵

Irodalomtörténeti szempontból a legérdekesebb a pátriárka korú költő körül élete utolsó éveiben kialakult kultusz volt. Porkoláb Tibor megállapítása szerint „Valószínűleg a történelmi-politikai szituáció adhat magyarázatot arra a különös jelenségre, hogy ezt az öreg, elkeseredett, mérsékelt tehetségű, majdnem jelentéktelen és szinte teljesen elfelejtett költőt élete alkonyán (és halála után is) meglepően nagy (helyi) tisztelet vette körül.”⁴⁶ Máiig utca őrzi nevét Miskolcon, mellszobra áll a miskolci belvárosi evangélikus templom udvarán – Borsodi-Bindász Dezső, a város divatos szobrászmesterének alkotása⁴⁷ –, s ha a miskolci kötődésű költőket vesszük számba, mindig felemlítjük nevét.

Kultikus tiszteletének első nagyszabású megnyilvánulása hatvanéves írói jubileumának megünneplése volt 1923. november 25-én. Az ünnepséget a Miskolci Joghallgatók Testülete rendezte a színházban, előtte az agg költőt a társaság tiszteletbeli tagjának választották, amiért a költő természetesen versben mondott köszönetet. Este a joghallgatók fáklyás, lampionos felvonulással köszöntötték „az egész Felvidék szeretett Guszti bácsiját”.⁴⁸ Az ünneplés okát a Miskolci Napló így adja meg: „a megtikkadt magyar lelkek szinte habzsolták A fogoly lengyel isteni ihlettel írott szavait”.⁴⁹ A jogakadémia szemináriumának első díját Szívós Béla joghallgató Csengeyről írt dolgozatával nyerte, amit fel is olvasott a színházi jubileumi ünnepségen.⁵⁰

Miskolcon 1925. július 13-án halt meg. Temetése demonstratív ünnepség lett, ami a korábban is alakuló kultuszának talán a betetőzője volt. A helyi újságok oldalas cikkeiben méltatták emberi nagyságát, költői érdemeit. A jogakadémia és a város is saját halottjának tekintette, mint „a magyar költők nesztorát”.⁵¹ Bruckner Győző szerint, aki a jogakadémia mindenese volt, „Aranyaknak ő egyik leghivatottabb tanítványa és utódja, költészete minden ízében nemzeti és őszinte, tiszta és nemes. Csengey még a nyelv s a külső forma tekintetében is Arany követője, gondos, választékos magyarsággal ír.” A gyászjelentés szerint: „egy nemzedék vallja őt mesterének, melyet éltének példájával tanított keresztény erényekre, puritán gondolkodásmódra, nemes egyszerűségre. A Gondviselés beláthatatlan akaratából aggkorában kellett elbujdosnia idegenné vált otthonából, s messze a hitvalló vértanúk városától – ahol élete javát leélte s munkásságát, gazdag szellemi kincseit egyházának és hazájának áldozta – tér örök nyugovóra.”⁵²

⁴⁵ Serédi Jenőhöz írt levele, 1921. jún. 15. Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára 80. 89. 2. 3. Közölte: TÓTH Kálmán, Miskolci Napló, 1925. júl. 26.

⁴⁶ Idézi: PORKOLÁB *i. m.*, 3.

⁴⁷ Ő készítette a többi közt Lévay József egészalakos szobrát (1934) a Palóczy u. és a Kossuth u. sarkán és a háromi Szent István kőszobrát (1938) is. Az ónodi Ond vezér szobra, valamint az alsószolcai I. világháborús emlékmű is az ő alkotása.

⁴⁸ Jogásztestületi jegyzőkönyv. Idézi: PORKOLÁB *i. m.*, 4.

⁴⁹ Miskolci Napló, 1923. nov. 25. Idézi: PORKOLÁB *i. m.*, 5.

⁵⁰ Az ünnepség műsorának fotója: PORKOLÁB *i. m.*, 4. A dolgozat megjelent: A Miskolci Evangélikus Jogakadémia Almanachja 1923/24, 127–145.

⁵¹ Miskolci Jogászetlet Szépirodalmi Melléklete, 1925. szept. PORKOLÁB *i. m.*, 5.

⁵² A gyászjelentés másolata: PORKOLÁB *i. m.*, 6.

A gyászszertartás nemzeti ünneppé magasztosult. Novák István beszámolója szerint „1925. június 15-én Miskolc egyetlen nagy gyászoló családdá forrott össze s ezres tömegekben zarándokolt az evangélikus templom utolsó nagy halottja elé a fájdalmas végtisztességre.”⁵³ A gyászszertartás csúcspontja az volt, hogy Csengey egyik tanítványa, Furja Zoltán, aki Kiskőrösön lett vallástanár, Petőfi szülőházának udvaráról hozott virágokat, és azt a nyitott koporsóban a költő tetemére szórta.⁵⁴ Az eperjesiek egy fekete szalagos koszorút küldtek minden felírás nélkül, a korabeli tudósítás szerint „jellemzően a mostani közállapotokra”⁵⁵ Novák István is felfigyelt az eperjesi koszorúra, amiről fent idézett munkájában ezt írta: „ez a felírás nélküli fekete szalag beszél mindarról, amit a szuronyokkal őrzött határon még szavakban sem lehetett átküldeni”.

A korabeli tudósítások szerint a gyászmenet a *Ballag már a vén diák* hangjai mellett indult el az evangélikus templom udvaráról a Széchenyi utcán, és amerre elhaladt, a gyász jeleként az üzletek redőnyeit mind lehúzták, amikor a négylovas gyázkocsi boltjuk elé ért. A templomtól a Mindszenti temetőig a jogakadémia tanári kara kíséerte – ismét Novák István patetikus szavait idézve – „Eperjes száműzött kollégiumának országos hírvő költő professzorát”. Temetésén „felsírt a bujdosó kurucok, a menekülők tárogatója”⁵⁶ mint a kuruc romantika elmaradhatatlan hangszere. Ez a gyászünneplés nem annyira az akkor már csaknem feledésbe zuhant agg költő ünneplése volt, hanem Trianon gyásza. Jól tükrözi ezt Dienes István jogszigorló sírbeszéde is, melyben a többi közt ezt mondta: „Mint élő mementó járkál közöttünk, hogy a Felvidék elvesztét soha egy pillanatra el ne feledjük [...]. Imádkozunk a mindenható Istenhez, adjon Neked csendes, békés nyugalmat, nekünk pedig erőt, hogy azzal a tüzzel, lelkes honszerelémmel, amit Tőled nyertünk szent örökségképpen, visszaszerezzük Nagy-Magyarországot.”⁵⁷

Csengey kultuszának fáradhatatlan ápolója „az eperjesi szellem miskolci újjáélesztője” (Novák István) Bruckner Győző volt. Az elvesztett, nagy hagyományokkal rendelkező eperjesi főiskola emléke az irredentizmus melegágyává tette a jogakadémiát. Az ő szorgalmazásukra a „város közönsége” hamarosan utcát nevezett el a költőről. Bruckner Győző a Miskolci Jogászéletben megemlékező cikket írt róla⁵⁸, és lassan nemzeti szentként kezdték tisztelni az elhunyt pátriárkát. Kőrákó Béla ezt írta róla: „A régi idők hordozták bölcsőjét, amikor még a régi erények éltek, amiket ő teljes értelemben örökölt. [...] Csengey Gusztáv pátriárka és apostol volt, akire teljes értelemben illett rá az írás szava: Egy igaz ember.”⁵⁹ 1929-ben a Csengeyről elnevezett utcában, emlékének ápolására emléktáblát helyeztek el a következő felirattal:

⁵³ *Az eperjesi-miskolci jogászfűjség diákélete*, Miskolc, 1929. PORKOLÁB *i. m.*, 5.

⁵⁴ Miskolci Napló, 1925. júl. 16.

⁵⁵ Miskolci Jogászélet Szépirodalmi Melléklete, 1925. szept. PORKOLÁB *i. m.*, 5.

⁵⁶ Miskolci Jogászélet Szépirodalmi Melléklete, 1925. szept. Idézi: PORKOLÁB *i. m.*, 9.

⁵⁷ Miskolci Jogászélet Szépirodalmi Melléklete, 1925. szept. PORKOLÁB *i. m.*, 5–7.

⁵⁸ BRUCKNER Győző, *Csengey Gusztáv*, Miskolci Jogászélet Szépirodalmi Melléklete, 1927, 4.

⁵⁹ Herman Ottó Múzeum Helytörténeti Adattára, 80. 89. 7. 14. PORKOLÁB *i. m.*, 9.

CSENGEY GUSZTÁV
(1842–1925)
EPERJESI EV. KOLLÉGIUMI TEOL. ÉS JOGAKADÉMIAI TANÁR,
ZSOLTÁR-, REGÉNYÍRÓ, KÖLTŐ, A „FOGOLY LENGYEL” SZERZŐJE,
TRIANON MENEKÜLTJE

Az emléktábla ma már nincsen meg.⁶⁰

A Csengey-emléktábla leleplezésekor szólt a kuruc romantika kedvelt hangszere, a tárogató. A jogászenekar a költő legkedvesebb dalait, kurucnótákat játszott. Végh László joghallgató mondott beszédet, amiben a következőket mondta: „és én, hogy eleget tegyek az ő emlékének, szeretnék most valami emberfeletti módon belekiáltani a levegőbe, hogy meghallja mindenki, hogy ma, itt a Felvidékről kiüldözött nagy költő: Csengey Gusztáv emléktáblájának leleplezésekor tiltakozunk az ellen, amit velünk elkövettek. [...] Úgy szeretném belekiáltani a levegőbe, hogy mi itt ezek között a szűk, nyomorult határok között nem bírunk élni. [...] Nekünk az integer (érintetlen), régi Magyarország kell”.⁶¹

A miskolci Csengey-kultusz utolsó jeles eseménye 1942-ben, születése centenáriumán szobrának felavatása volt, a miskolci evangélikus templom főbejárata mellett, a „Lutherudvarban”. Ennek is Bruckner volt a kezdeményezője, aki 1942. szeptember 2-i dékáni megnyitóbeszédében elmondta, hogy a mellszobor felállítására évek óta készült a jogakadémia és annak költségeit legnagyobb részét a hallgatók adományából gyűjtötték össze, akik a Csengey-kultuszt évről évre ápolták. A szobrot a Petőfi Társaság nevében Preszly Elemér titkos tanácsos leplezte le. Az ünnepségen a legismertebb Csengey-műveket (*Ballag már a vén diák, A lengyel fogoly, Az utolsó kuruc*) énekelték, szavalták. Ezután az ünneplő közönség a költő özvegyének kíséretében kivonult a mindszei evangélikus temetőbe Csengey Gusztáv sírjához, hogy megkoszorúzzák. Itt Turóczy Zoltán püspök – híres egyházi szónok – mondott ünnepi beszédet.⁶² Az is a nap rituáléjához tartozott, hogy a jogászfjúság este Tapolcán fáklyás felvonulással köszöntötte a centenáriumot, mint ahogyan életében is kijárt Csengeynek ez a látványos processzió.

Az utána következő évek drámai eseményei eltakarták Csengey emlékét. Ma utcája nevének kívül nemigen tud mást róla az irodalomkedvelő közönség egyre szűkülő tábora. Álljon itt – befejezésül – Csengey Gusztáv legismertebb költeménye, a már életében is mindig emlegetett mű, *A lengyel fogoly*, ami tulajdonképpen Arany János *A walesi bárdok* című közzismert versének párja vagy talán utánérzése. Igaz, hogy Csengey balladája hepienddel végződik, és a cár enged. A nagyilekűen parolázó I. Péter cár a kiegyezés gondolatát sugallja, hiszen a vers főhősére, Kosciuszko Tadeuszra nem a lángsír, hanem a kemény börtön után a nagyilekű kegyelem várt.

*A walesi bárdok*at Arany talán 1857 májusában írta, amikor I. Ferenc József Budára jövelete alkalmából a legjobb magyar költőket, így Arany Jánost is és Tompa Mihályt is

⁶⁰ Szövege: PORKOLÁB *i. m.*, 5.

⁶¹ Miskolci Jogászélet, 1929. jún. PORKOLÁB *i. m.*, 8.

⁶² A Miskolci Jogakadémia Almanachja 1942/43, 64–74.; BRUCKNER *i. m.*, 185.

dicsőítő óda írására kérték fel, de ők a nagy honorárium ellenére sem vállalták a király dicsőítését. Ez az adat Arany Lászlótól származik, aki az *Arany János Kisebbségi költemények* 1894-es kiadásában ezt írta: „1857.-ban keletkezett, mikor egy alkalommal Aranyt, Tompát, más költőket is fényes díj ígéretével hiába igyekeztek üdvözlő óda megírására megnyerni.” Erre csak Lisznyai Damó Kálmán (1823–1863), Petőfi egyik barátja, a Tíz-*zek Társaságának* tagja vállalkozott író társainak legnagyobb megbotránkozására. Szil-*ági Sándor* (1827–1899), Arany János egykori nagykőrösi tanártársa, híres történész erre így emlékezett: „Lisznyait életmódja arra kényszeríté, hogy elfogadjon oly megbí-*zást is, melynél fogva egy ünnepi verséért annyi honoráriumot kapott, mennyit Arany harminc lyrai verséért vagy tíz balladájáért. Persze folyt a pezsgő pár napig. Hogy mek-
kora sebet ütött ez szívünkön, a mai nemzedék meg sem értené.”⁶³ Az is lehet, hogyha Milbacher Róbert következtetései helytállóak, hogy Aranyt Széchenyi 1958-as pamfletje ihlette és így a vers valamikor 1861-ben készült el, az 1861-es, reménységgel kecsegtető országgyűlés után.⁶⁴ A vers 1863 novemberében a Koszorúban jelent meg először mint „óangol ballada”. A ballada történeti háttere ismert volt. Már Pulszky Ferenc említette „*Úti vázlatok 1836-ból*” című munkájában.⁶⁵ Arany is erre utal a vers végéhez illesztett jegyzetében.⁶⁶ Elképzelhető az is, hogy a nagykőrösi diák, az Arany-tisztelő Csengey előbb olvashatta, ismerhette a balladát, és az aktuális lengyel eseményektől indítva, és az 1861-es országgyűlésen felbuzdulva írta meg ezt a versét, ami maradandó érdemeket szerzett számára.*

⁶³ Nemzet, 1883. dec. 30.

⁶⁴ MILBACHER Róbert, *Szegény Edward király: A walesi bárdok értelmezéséhez*, ItK, 2006, 44–97. Vele vitatkozik MÁCSOK Márta *A walesi bárdok értelmezéséhez* című előadásában, amely az ELTE 2009. június 26–27-i *Idegen költők – örök barátaink* konferencián. Absztraktja: <http://angolpark.blogspot.com>.

⁶⁵ Pulszky ezt írja: „Bár I. Edward ötszáz költőt egyszerre levágatott, hogy a nemzetet a régi időkre emlékeztetve forrásba ne hozzák, még most is minden pitvarban a hárfá áll”. – PULSZKY Ferenc, *Aus dem Tagebuche eines in Grossbritannien reisen Ungarn*, Pest, 1887.

⁶⁶ „A történelem kétségbe vonja, de a mondában erősen tartja magát, hogy I. Eduárd angol király, Wales tartomány meghódítása (1277) után ötszáz walesi bárdot végeztetett ki, hogy nemzetök dicső múltját zöngve, a fiakat föl ne gerjeszthessék az angol járom lerázására.”

Csengey Gusztáv szobra Miskolcon
(Borsodi Bindász Dezső, 1942)

A fogoly lengyel

Beh világos a cár palotája!
Zene harsog, vigalom van nála.
Arany serleg... gyöngyöző bor benne,
Hajtogatja az oroszok
Vitéz fejedelme.

„Hej, ez a nap győzedelem napja!”
És első Pál a serleget kapja, –
S az uraknak biztatás nem kellett...
„Ez nap halt meg Lengyelország
Maciejovic mellett.”

A jó urak rákiáltják: Éljen!...
„Hozzatok be lengyel rabot nékem,
Rég nem volt ily virágos a kedvem, –
Ma, október tizedikén,⁶⁷
Köszöntsön fel engem!”

Hallatára az elmés parancsnak,
A jó urak kacajra fakadnak,
A szemük is könnyezik beléje.
Im, belép a fogoly lengyel
A cár teremébe.

„Ide lengyel, lépj ide. Hadd halljam
Tudod-e még, ma micsoda nap van?
Régen nem volt ily virágos kedvem;
Ma, október tizedikén,
Ma köszönts fel engem!”

Fogoly lengyel a parancsra készen
Serleget vesz. Halotti csend lészen.
S míg könnyei borába peregnek,
Lángba borul sápadt arca
A fogoly lengyelnek.

⁶⁷ Csengey a Vasárnapi Újságban a következő jegyzetet illesztette ehhez a verssorhoz: „Október 10-én 1794-ben ment végbe a maciejoviczei ütközet, melyben II. Katalin cárnő seregei győztek; Lengyelország pedig harmadszor és végképp földarabolatott”.

„Jól tudom, hogy micsoda nap van ma,
Maciejovici csata napja:
Akkor halt meg lengyelek hazája...
Felköszöntlek a nagy napon
Oroszoknak cárja.

Szép hazámat földaraboltátok
– Küldje Isten a büntetést rátok!
Minden orosz átokként viselje
Földönfutó légy népeddel
Szolgák fejedelme!”

Elnémul a fogoly lengyel ajka
És poharát fenékiig felhajtja.
Bősz dühében a cár arca kékül,
És üvöltve száz orosz kard
Száll ki hüvelyébül.

„Hm, köszönöm. Megfizetek érte.
Hogyne, hogyne? Törjétek kerékbe!
De különben úgyis nagy a kedvem.
Mi a neved lengyel szolga?!
Hogy el ne feledjem.”

„Maciejovici csatatéren
Én vezettem rohamra a népem.
Sirat engem lengyelek hazája,
Az én nevem *Kosciuszkó* –
– Emlékszel-e rája ?”

A hős névre megrendül a nagy cár.
Arca piros, nem is haragos már.
Az urak is szégyenlik a tréfát
Kigúnyolni egy nemzetnek
Legnagyobb fájdalmát!

A cár arcán piroslik a szégyen,
Szégyenülten a fogolyhoz mégyen.
Odanyújtja jobbát békülésre:
„Menj, szabad vagy, Európa
Legnagyobb vitéze!”⁶⁸

⁶⁸ A Vasárnapi Újságban megjelent vershez a költő a következő jegyzetet fűzte: „A maciejoviczei eldöntő ütközetben Kosciuszkó elfogatott; de később első Pál szabadon bocsáttatott.”

Csengey Gusztáv halálakor kedves, szép sorokkal búcsúzott „az egyversű költőtől” Tóth Árpád a Nyugatban. A többi közt ezt írta róla: „Vannak ilyen egyetlen versek, amelyek egyébként kevésbé jelentékeny szerzőjükből ritka teljességgel szakadnak ki. Többnyire a kor zendül ki belőlük, valami nagy és egyszerű közösség rendkívüli feszültségű pátosza, amelynek nagyobb tehetségek, éppen egyéniségük komplikáltabb, korukon már túl járó voltánál fogva, nem tudnak ilyen naiv és skrupulustalan kifejezést adni. Gondoljunk a franciák közismert esetére, a Rouget de Lisle⁶⁹ *Marseillaise*-ére. De akad más példa is. Az angol irodalom egyik leghíresebb költeménye, a Burial of Sir John Moore (Sir John Moore temetésére) szintén »egyversű« költő műve: Charles Wolfe,⁷⁰ a szerző, szelíd és jámbor lelkipásztori rigmusokat alkotott ezen az egy költeményen kívül, amelyben viszont benne van a brit katonai erénynek, az angol nagyságnak minden marcona és fenséges ereje. Úgy jelent meg szép szerényen annak idején az Edinburgh Annual Registerben, mint „A fogoly lengyel” a Vasárnapi Újságban s Byron odavolt érte, de azóta se hiányzik egy angol antológiából sem. *A fogoly lengyel* ugyanazoknak az eszméknek havasi levegőjét szívta, mint híres külföldi társai. A szabadság imádata, az izzó nacionalizmus, a végletesen idealista lelkesedés lobog benne is. Tudjuk, ezek az érzések és eszmék veszélyesen verselhetők meg: folyton fenyeget a közhely, a laposság, az áradozás, a pufogás réme. Ezer és száz gyötrelmes klapanciát írtak már ezekről a nagy témákról. És írtak súlyosakat, nagyszerűeket is, amelyeket viszont, ha szájába rágták is, nem értett, nem bírt meg a tömeg. Olyan vers, amely csaknem a közhelyek trivialitásával, igen egyszerű lélek lendületével emelkedjék a ritka tökéletességű kifejezés és a fenség régióiba, a legkevesebb költőnek sikerült. *A fogoly lengyel* költőjének megadatott ez a csoda a magyar irodalomban s ezért maradandóság jár ki nevének azután is, ha a két generáció, mely versén, oly híven tudott lelkesülni, lassanként el is tűnik az örökké változó, de mégis örökké ugyanannak maradó világból.”⁷¹

A hajdan volt világgal a régi eszmék is eltűntek. Csak némi tanulság maradt utánuk. Csengey írásai és a körülötte kialakuló miskolci kultusz végiggondolása nem irodalomtörténeti, hanem inkább mentalitástörténeti szempontból mond valami lényegest. Segít megérteni az irredentizmus pszeudovallását, melynek hívei máig élnek. Még mindig Trianon sérültjei vagyunk és adósak maradtunk egy másféle, a többi népeket is magunkhoz ölelni, megérteni tudó új típusú hazafiság kiépítésével. A hallgatás vagy a magyarázkodás nem elég. Nemzeti önvizsgálatra, elfogulatlan önértékelésre volna szükségünk, mert a romantikus álmok mai világunkban veszélyesen fertőznek. Csengey írásait olvasgatva egyre jobban érezzük az egészséges (uram bocsá’ „eurokonform”) nemzeti tudatunk hiányát. Mert a régi elmúlt, visszasírni kár. De csak a múltat kritikailag becsülve és nem bálványként tisztelve vezet előre az út.

⁶⁹ C. J. Rouget DE LISLE (1760–1836) írt drámákat, verseket, történeti munkákat és novellákat, de csak a *Marseillaise* tette nevét halhatatlanná. – Vö. Stefan ZWEIG, *Csillagórák*, Bp., 1988.

⁷⁰ Charles WULFE (1791–1823) a Trinity College-ban, Dublinban tanult, 1817-ben pappá szentelték. Egyetlen verse az itt említett, amit 1816-ban, egy kollégiumi társa, S. O’Sullivan szobájában írt és a Newly Telegraph című újságban jelent meg.

⁷¹ TÓTH ÁRPÁD, *Az egyversű költő*, Nyugat, 1925/16–17. (Figyelő)

TÓTH SZILVIA

MEGJEGYZÉSEK VALÓSÁG ÉS FIKCIÓ KAPCSOLATÁRÓL BRÓDY SÁNDOR REMBRANDT-REGÉNYÉBEN

Bródy Sándor *Rembrandt. Egy arckép fényben és árnyban* c. regénye első, 1922 augusztusában írt előszavában így figyelmeztette olvasóit: „A rendkívüli öregúr valóban nem ült nekem modellt, mint ahogy ezt a szívességet Michelangelo sem tette meg Romain Rolland-nak, még kevésbé Leonardo de Vinci Merezkovszkijnak.”¹ A szerző e megjegyzésével a fikció szabadságát hangsúlyozta. Műve keletkezésének idején nálunk is roppant népszerű volt az említett két külföldi szerző (Romain Rolland Nobel-díjat is kapott, bár nem Michelangelo könyvéért). Említésük Bródy írói öntudatát bizonyítja, és munkájuk példa rá, hogyan lehet és szabad képzőművészről írni.²

A halállal viaskodó Bródy regénye az öregséggel és halállal viaskodó Rembrandtról szól, élete utolsó éveiben, az 1660-as években. Bár szinte természetesnek látszik, hogy az öreg Bródy az ifjúságára rendre visszatekintő öreg Rembrandtról ír, a tárgyválasztás az életrajzi okoktól függetlenül is indokolt. A XIX. század végén, a XX. század elején Rembrandt ifjúságáról és felnőtt koráról már majdnem annyit tudtak, mint ma, de a XX. évszázadban az adatok értelmezése megváltozott.

A XIX. században még legendák keringtek például arról, hogy Rembrandt parasztlányt vett feleségül,³ Angliába való átköltözéssel fenyegetett,⁴ és Svédországba ment és a király festőjeként halt meg. Rembrandt öregkoráról az 1920-as években is keveset tudtak, még Abraham Bredius, a ma is nagy tekintélynek örvendő művészettörténész is feltételezte, hogy a művész talán Angliában járt. A rendkívül gazdag holland levéltárak anyagából dolgozó *The Rembrandt Documents* (1979) szinte semmit nem közölt Rembrandt haláláról.⁵

¹ BRÓDY Sándor, *Rembrandt. Egy arckép fényben és árnyban*, Bp., Athenaeum, 1925, 6.

² Más kérdés, hogy a *Michelangelo élete* és a *Leonardo da Vinci* műfaja nem azonos. A *Michelangelo élete* (ford. Éber László, Bp., Révai, 1920., a kiadó hamarosan másodsorra is megjelentette) tudományos apparátussal, filológiai pontossággal – többszáz lábjegyzete a szöveg elválaszthatatlan része – csiszolt stílusban írt esszé vagy tanulmány, a *Leonardo da Vinci* (1925 és 1929 között két fordításban – Trócsányi Zoltán és Havas József, majd egy évvel később Hönigschmied Oszkár fordításában – háromszor is megjelent, először a Dante, majd az Athenaeum kiadásában) kétkötetes történelmi regény.

³ Ezt állítja a *Budapesti Szemle* cikke (1861. XIII. 226–251.) is, amit CSENGERY Antal Planche nyomán írt, fordított vagy dolgozott át, továbbá a németországi múzeumokat gondosan áttanulmányozó ORMOS Zsigmond, *Utazási emlékek*, 4, Pest, Emich Zsigmond, 1862, 410.

⁴ Sok holland festő, így Lievens is dolgozott Angliában. Holland állami ajándékként korán került Rembrandt-festmény Angliába.

⁵ Nicolaes Sebastiaansz Vlinck gyógyszerész, aki Amszterdamban a Sonnebloem-en lakik és anyai ágon Rembrandt távoli rokona, Hágában bejelenti, hogy 1669. október 4-én rokona, Rembrandt van Rijn, festő,

Bródy képzeletével pótolhatta a hiányt: Bonus rabbi és orvos házában helyezi el az öreg festőt, függetlenül attól, hogy a valóságos Bonus ekkor már nem élt. A festő halálát és temetését leíró jelenetekben keveredik a fikció és valóság.

1906-ban, Bródy az amszterdami Rembrandt-kiállítás alkalmával az *Új Idők*nek írt cikkében Rembrandt haláláról még így írt: „Még néhány esztendő, és elkövetkezik a bécsi arckép – a vég. És ami azután jön: ezerhatszázhatvankilenc. Menye meg az unokája gyámja hazajönnek a temetésről, az ő padlásszobájába, ahonnan kivitték. A hivatalos személy át akarja adni az örökséget: a staffelájt, a festékes ládát és egy barna köpönyeget. Ez az egész, ami utána maradt. A férfi – a kényesebb – befogja az orrát: »Piha, firnisz-szagú ez a gyapjú-rongy!« Az asszony meggondolási időt kér, alkalmasint gyöngédségből. Az úton alighanem veszekednek.»⁶

Rembrandt fia, Titus halott, a menyé és az unokája gyámja temetik. Hagyatékát néhány festőeszköz képezi. Egy – a menyé és a gyám közt zajló – képzeletbeli, feltételezhető beszélgetésre utal. A gyanútlan olvasó azt hihetné, hogy mindent tudunk a festő haláláról és temetéséről. Az elbeszélő mintha kihagyásokkal és utalásokkal tömörítené a történetet. Egyébként Van Loo asszony egy utalásban a *Rembrandt* regény *Titus* fejezetében sem mutatkozik majd megértőbbnek festő apósa iránt.⁷

meghalt. A Westerkerk nyilvántartása szerint Rembrandt van Rijn (aki a Roosegrachton lakott) októberben elhunyt. A temetési regiszter szerint temetése október 8-án volt. „Rembrandt sírjának pontos helye ismeretlen, a sírhelyek nyilvántartásában nem jelzik, és a halálórási könyvben [Westerkerk és Amsterdam, GA. Weeskamer] sincs rá vonatkozó megjegyzés.” STRAUSS, Walter L., MEULEN, Marjon van der, *The Rembrandt Documents*, New York, 1979, 589–590.

⁶ BRÓDY Sándor, *Rembrandt*, Magvető, Bp., 1957, 188; BRÓDY Sándor, *Rembrandt*, *Új Idők*, 1906, II, 12/29, 57–61. (első megjelenés)

⁷ Richard Muther írta Rembrandt monográfiájában: „Titus özvegye és Cornelia gyámja gondolkodási időt kértek, hogy átvegyék-e az örökséget.” – RICHARD MUTHER, *Rembrandt: Ein Künstlerleben*, Egon Fleischel&Co, 1904, 20.

Rembrandt hagyatékáról a halála utáni napon, 1669. október 5-én leltár készült. „A hagyatékot képező ingatlan, a festményekkel, rajzokkal, ritkaságokkal, régiségekkel és más tárgyakkal három szobában található, melyek ajtóit én, a jegyző, bezártam, és lepecsételtem [...] Mindezt Magdalena van Loo, Titus özvegye és Christiaen Dusart úr, Cornelia van Rijn [Rembrandt leányának] gyámja kérésére, a jegyző és tanúk jelenlétében történik, azzal a feltétellel, hogy ők nem tekintik magukat az elhunyt törvényes örökösének, de fenn akarják tartani a jogot, hogy erről később döntsenek [...] A dokumentum utolsó része egy tűz miatt sérült, csak részben olvasható. Úgy tűnik, hogy Magdalena van Loo, és Cornelia gyámja, Christiaen Dusart, vonakodtak átvenni az örökséget, kivéve, ha a szükséges összeget fedezni tudják a temetési költségek kifizetésére. Leltár készült, annak ellenére, hogy az 1660. december 15-én készült megállapodás világosan rögzítette, hogy a bútor Titusé és Hendrickjéé.

Rembrandt szolgálója, Rebecca Willems H. Rosa jegyző előtt, 1670. március 18-án tett tanúvallomása szerint Magdalena van Loo a Rembrandt halálát követő napon megkérdezte őt, hogy nem talál-e pénzt a házban. Ő nemmel válaszolt, és megjegyezte, hogy volt rá eset, hogy Rembrandt elvett a pénzből, amelyből Cornelia a háztartást vezette. Majd nem sokkal később átkísérték Dusart – akinek ő átadta Cornelia szekrényének a kulcsát – Rembrandt házába, és kinyitották a szekrényt. Volt benne egy pénzes zacskó, és abban egy még kisebb, amiben aranyérmék voltak, amit Magdalena hazavitt magával, azt mondván, hogy a fele az övé, és megígérte, hogy ezüstöt hoz majd vissza.

Mayke Christoffels, Rembrandt szomszédja, és Rebecca Wilems 1670. április 25-én tett tanúvallomása szerint ők ketten az előző nap elkísérték Rembrandt házához a hivatalnokokat, akik megtekintették a bútorokat és az ingóságokat, és lepecsételték az összes szobát. Délután két órákor egy törvényhatósági alkalmazott jött a

A *Rembrandt. Egy arckép fényben és árnyban* című regényben (vagy novella-füzében) három fejezet is foglalkozik Rembrandt haldoklásával, halálával és temetésével. Bonus házában, zsidók közt hal meg, és zsidó szertartás szerint temetik. Az író a zsidó szokásoknak megfelelően ábrázolja ezeket a jeleneteket, ám mindez mégis a felzabardult képzelet játéka. Tudjuk, hogy mi a fikció, de nem tudjuk, hogy hogyan is zajlott Rembrandt temetése a valóságban. A fikció Rembrandt életének történetileg hiteles elemei közé ágyazódik.

Ha a regény szereplőit tekintjük, van, aki valóságos szereplője volt Rembrandt életének, és van, akit az írói képzelet helyez a történetbe. Ephraim Bonus (az orvos) valóban élt, Rembrandt kétszer is megörökítette alakját, egyszer festményen, egyszer rézkarcon. Családja portugál eredetű volt, orvos és tudós leszármazottai éltek Dél-Franciaországban, Itáliában, Angliában, Hollandiában és a Keleten. Ephraim Bonus apja maga is jónevű orvosként működött Hollandiában. Apa és fia egyaránt a bordeaux-i egyetemen tanultak, és mindkettőjüket baráti kapcsolat fűzte Menasseh ben Israelhez⁸.

Ephraim Bonus a zsidó liturgiát spanyolra fordította, verseket írt spanyolul, és számos zsidó tudományos mű kiadását támogatta. 1665 novemberében halt meg. Bonus figurájának megformálásakor Bródy támaszkodhatott a *Jewish Encyclopedia* harmadik, 1902-ben megjelent kötetére (a fenti adatokat is innen vettem át). Nevét megtaláljuk a *Pallas Lexikon* Rembrandt szócikkében. És Muther is említi monográfiájában.⁹

házza, és minden ingóságot lefoglalt Titus „kis lányának” [Titia] a gyámja nevében.” – STRAUSS, MEULEN, *i. m.*, 588–589.

A fenti adatok Bode művének dokumentációjában is szerepeltek (W. von BODE, C. HOFSTEDE DE GROOT, *Rembrandt: Beschreibendes Verzeichniss seiner Gemälde mit [595] heligaphischen – Nachbild: Geschichte seines Lebens und seiner Kunst. 8. Bde.*, Paris, 1897/1905, 8. kötet, 315. és 316. tétel), Bródy mégis Rembrandt menyéről és unokája gyámjáról beszél.

⁸ Menasseh ben Israel (1604, Madeire–1657, Middelburg) nyomdász, diplomata, rabbi, a 17. századi hollandiai zsidóság egyik vezetője. Szülei La Rochellen át menekültek Amszterdamba. Több mint hatvan művet adott ki, ebből tizenegyet ő maga írt. Fő műve a *Conciliador*, melyben a Biblia egymásnak ellentmondó paszuszait magyarázza, „békíti”. Ma elsősorban arról nevezetes, hogy ő járt közbe Cromwellnél, hogy engedjék a zsidókat újra letelepedni Angliában. Indítványát az angol parlament tárgyalta, és kijelentette, hogy a zsidók Angliába történő visszatelepülésének nincsen jogi akadálya. Menasseh ben Israel vallási-politikai elképzeléseit magyarázza a *Piedra Gloriosa, o de la estatua de Nebuchadnesar* c. munkáját, melyhez Rembrandt készítette az illusztrációkat (négy képet). Erről a munkáról fontos cikket írt a holland Rembrandt-kutató, Henri van de Waal. – Henri van de WAAL, *Rembrandt's etching for Menasseh Ben Israel's Piedra gloriosa*, = H. W., *Steps towards Rembrandt: Collected articles 1937–1972*, Amsterdam, London, North-Holland Publishing Company, 1974, 113–131.

Rembrandt Menasseh arcképét is rézbe metszette 1636-ban. Egy katalógus alapján feltételezik, hogy akár csak Bonus esetében, először olajban készítette el a portrét, amely azonban elveszett. A Menasseh-ábrázolásokról I. Rachel WISCHNITZER, *Ezra Stiles and the portrait of Menasseh Ben Israel* = R. W., *From Dura to Rembrandt: Studies in the history of Art*, Milwaukee, Vienna, Jerusalem, Aldrich Center for Jewish Art IRSA, 1990, 125–129. Van olyan feltételezés is, mely szerint Rembrandtot Menasseh ajánlotta volna Bonus doktor figyelmébe.

⁹ „Rembrandt nagyon sokat forgott zsidó körökben. Ephraim Bonushoz szoros barátság fűzte. Menasseh ben Israel rabbi egy könyvéhez illusztrációkat rajzolt. [...] És Rembrandt számára a zsidónegyed a színek világát jelentette.” – MUTHER, *i. m.*, 16–17.

Rembrandt férfi portréi között számos rabbi is szerepel. Ezek a portrék azt bizonyítják, hogy a XVII. századi amszterdami gazdag szefárd zsidók nem ismerték (vagy nem követték) az arckép festés tilalmát.

A regény – vagy Sötér István szerint életrajz-sorozat – a történet kibontakozásával egyre inkább Bonus könyve is lesz, nemcsak Rembrandté. A világcsavargó Bonus és a Hollandiát soha el nem hagyó Rembrandt; a nyitott és az ateizmust sem elvető, de a hagyományokat megbecsülő orvos, és az egyházzal szemben a függetlenségét hangoztató, de Jézus példáját mélyen átélő festő; a művelt és a tehetséget elismerő zsidó orvos és a zseniális keresztény művész regénye. Az író Bonus alakját szeretettel és némi iróniával rajzolta meg, Rembrandtét rajongással és némileg a századvég bohémjaira emlékeztetően, akik közé ő maga is tartozott.

Heskia, Bonus lánya fiktív alak, akinek megformálásakor Bródyt valószínűleg Rembrandt nőalakjai is inspirálták.

Heskia és Rembrandt egyik beszélgetése során a nagy utazó (ekkor már öreg és nélkülvöző) Bródy nagyon szubjektív választ ad a művészettörténészeket mindig érdeklő tényre, hogy Rembrandt miért nem tett soha itáliai tanulmányutat. Nem volt készpénze. A festő válasza megfellebbezhetetlen: Heskia, aki Rembrandtot gazdag éveiben nem ismerete, és mert nő volt, és a készpénz fogalmát sem ismerhette, nem firtatja tovább a dolgot.

Heskia és Rembrandt gyakran beszélnek Rubensről. A Rembrandt–Rubens párhuzamot eredetileg talán Plutarkhosz párhuzamos életrajzai ihlették: katolikus–protestáns; flamand–holland; udvari festő, politikus és világfi–polgárok festője, akinek a piacon kell versengenie megrendelőiért; világjáró–otthonülő. Az újabb amerikai kutatások feltételezik, hogy Constantijn Huygens, Frigyes Henrik herceg helytartó titkára az „északi Rubenst” kereste, mikor Lievenst és Rembrandtot „felfedezte”. Sőt, azt szerette volna, hogy Rubens a herceg festője legyen. Rubens járt Hollandiában, és az összes nevesebb festőt meglátogatta, de Rembrandthoz nem ment el.

Bródy Rubenst és Rembrandtot mint férfit is egymás mellé állította¹⁰. Rubensről gyakran Heskia kezd beszélni, aki nagyon szép. Tartja magát olyan szépnek, mint az idős Rubens fiatal asszonya volt. Bízik magában, hogy ő Rubens fiatal asszonyához, Rembrandt pedig Rubenshez méltó, és ez halhatatlanságot biztosít a számára. Bródy regényében Rubens a vakmerő, magabiztos öreg férfi, míg Rembrandt a félszeg, visszahúzó. A „faun” rokona.¹¹

¹⁰ Összehasonlította őket Richard Muther is: „Az embernek az az érzése, hogy a negyven éves Rembrandt sorsa hasonló, mint az 53 éves Rubensé, aki Isabelle Brandt halála után a fiatal, dús Helene Forment-t oltárhoz vezette.” – Richard MUTHER, *Rembrandt van Ryn*, Berlin, Brandussche Verlangsbuchhandlung, W. 31.

¹¹ A Rembrandt–Heskia kapcsolat problémája Bródy egy 1907-ben írt novellájáig, *A faun haláláig* nyúlik vissza. Főhőse visszautasítja a forrón kívánt és felkínálkozó, szerelmes fiatal lányt. Talán azért, mert a nő a halott gyermekét juttatja eszébe. A lány vallomása után rövid búcsúlevelet hagy hátra, és eltűnik. A levél szövege: „A faun halott!” – BRÓDY Sándor, *A faun halála* = B. S., *Húsevők: Kisregények*, Bp., Singer és Wolfner [1913], 109–116.

Rubens második, fiatal feleségéről Bródy először a *Don Quixote kisasszony* című regényében tesz említést. A sikertelen csábító, az öreg festő, Oláh Tibor mondja a fiatal és szép – művészetért lelkesedő – nőnek: „– El vagyok látva tárggyal életem végéig – nem fogok mást festeni soha többé, csak téged. Halhatatlan műveket akarok teremteni, hogy halhatatlanná tegyelek. – Az egész világ le fog borulni arcképed előtt, miként a Sixtinai

Bár Van Loo asszony¹², Herman (Harman) Becker¹³, Abraham Francen¹⁴, Jan Six¹⁵ a Rembrandt-irodalomból ismert alakok, akiket Rembrandt meg is örökített, Bródy szuverén módon, írói mondanivalójának alárendelve, az életrajzokon változtatva ábrázolta őket. Markja, a cselédlány alakját talán Rembrandt szolgálólányokat ábrázoló képmásai is befolyásolhatták. A regénynek két női főszereplője van (Heskia és Markja), ami ugyanúgy konfliktust hordoz, mint Bródy több korábbi regényében.

Saskia sírjának eladását, melyet Bródy több helyen – a *Céhmesterné* és a *Rembrandt Van Rijn a féltékenységről* c. epizódokban – is említ, a kutatók dokumentumokkal igazolták, 1662. október 27. történt.¹⁶ De hogy eladta volna a saját holttestét (*Rembrandt eladja holttestét*): a fikció világába tartozik. (Bár a történet nem idegen a Rembrandt alakja körül kialakult legendák világától.) Ma már tudjuk, hogy Rembrandt korában tudományos célú kísérletet, boncolást, a hatóságok csak köztörvényes bűnözők holttestén engedélyeztek. Valószínű, hogy az ötletet Bródynak az írás belső logikája adta, és Rembrandt „anatómiái” (*Tulp doktor anatómiája*, *Deyman doktor anatómiája*). A motívum régi novelláiban is szerepel. Vajda Jánosról írta a *Rembrandt fejekben*: „Halála napjának rosszkedvű délutánját azzal töltöttem, hogy írásaim között kétségbeesve keres-

Madonna láttára. Te leszel a modern tiszta szépség szimbóluma. De le kell tenned a prűdériáról; Bíznod kell bennem! – Igen. – Amely percben akarod, a feleségem lehetsz. A Rubens feleségének szépsége még ma is hódít, érezelemre gerjeszt.” – BRÓDY Sándor, „*Don Quixote*” *kisasszony*, Bp., Magyar Nyomda, 1893, 259.

Bródyt az idősebb férfi és fiatal nő kapcsolata foglalkoztatta az 1892-ben írt *Mese a Tulipánról* c. elbeszélésében is. A fiatal Bródynál a férfi, az idős Bródynál a nő érvel Rubens fiatal feleségével.

¹² Magdalena van Loo (1642–1669), Anna Huibrechts és Jan van Loo (meghalt 1659-ben) tizenharmadik gyermeke. 1668-ban ment férjhez Titus van Rijnhez, aki már hosszabb ideje baráti viszonyban volt a családdal, sőt Saskiát rokoni szálak is fűzték a családhoz. Rembrandt megfestette édesanyja képmását, de a képet máig nem sikerült azonosítani.

¹³ Herman (Harman) Becker (1617, Riga,– 1678, Amszterdam,) vagyonos kereskedő, aki művészeknek és műkereskedőknek adott kölcsönöket. Zálogként festményeket is elfogadott. Simon Schama megjegyzi, hogy jólétben élt a Keizersgrachtton, háza homlokzatát kővel burkolták. – Simon SCHAMA, *Rembrandt's eyes*, Penguin, London, 1999, 659. Leltárában tizenhét Rembrandt kép szerepelt. Rembrandt 1662-ben kölcsönt vett fel tőle. Rembrandt 1653-ban Jan Sixtól kölcsönt kapott, melyet Gerbrand Ornia, 1662-ben Ludick, majd Herman Becker vásárolt meg, és időközben a kamatok miatt tetemesen megnőtt.

¹⁴ Abraham Francen (1612-ben született) 1637-től gyógyszerész, foglalkozásával 1650-re már felhagy. Rembrandt kitaró barátja. Számos Rembrandttal kapcsolatos dokumentumon szerepel a neve. Rembrandt halála után, 1670-ben Cornelia van Rijn gyámjaként találkozunk a nevével. Gyakran változtatja a lakóhelyét, ami arra utal, hogy anyagi nehézségei támadtak.

¹⁵ Jan Six (született 1618-ban) orvos, többször Amszterdam polgármestere. Felmenői hugenották voltak, akik Amszterdamban selyemkereskedésből gazdagodtak meg. Fiatalon utazást tesz Itáliában. Művelt, gazdag patricius-költő. Szenvedélyes műgyűjtő. Rembrandt először 1647-ben készíti el portróját *Médea* c. művéhez. *Pandora* c. munkájához illusztrációkat készít. 1653-ban Six Rembrandtnak nagyobb, kamatmentes kölcsönt ad, melyet aztán elad. Rembrandt 1654-ben készíti róla festményt.

¹⁶ Wilhelm von Bode (és Cornelis Hofstede der Groot) nyolckötetes műve utolsó kötetének dokumentumanyagában (*Urkundenbuch über Rembrandt*) a 254. tétel alatt közölte, hogy Rembrandt eladta Saskia sírját, és az amszterdami Oude Kerk sírregiszterét. – BODE, HOFSTEDE DE GROOT, *i. m.*, 263.

„Rembrandt van Rijn 1662. november 1-jén ezt a sírt átengedte Pieter van Gervennek annak a szerződésnek megfelelően, melyet Willem van Veen jegyző előtt kötöttek 1662. október 27-én. (Amsterdam, GA. Oude Kerk, Grafboek Transporten, PA 378, fol. 157v.) Pieter van Gerven az amszterdami Oude Kerk sírásója volt. A sírhelyet 1663. június 6-án Hillegondt Willemsnek eladta.” – STRAUSS, MEULEN, *i. m.*, 506.

géltem Vajda János végrendelete után [...] Ceruzával, pár sor, mindössze ennyi: »nevem Vajda János, magyar író, a testem, halálom után felboncolandó«.¹⁷

A *Jisbi Bénob* c. novellában (1892) a címadó szereplő eladja a csontvázát az orvosi egyetem bonctani intézete számára, mielőtt öngyilkos lesz. Ezzel segít nyomorgó orvos-tanhallgató barátain, akik a vizsgáikhoz szükséges vizsgapénzt sem tudják kifizetni.

Rembrandt utolsó éveivel kapcsolatban szeretnék még néhány megjegyzést tenni. Ma már tudjuk, hogy Rembrandt az utolsó éveiben sem volt elfelejtett, ismeretlen művész, ahogy Bródy és művészettörténész kortársai gondolták, hanem európai híru mester. Amikor 1667-ben Cosimo de Medici toszkánai nagyherceg Amszterdamban járt, meglátogatta a „híres festőt”. Nem vásárolt tőle semmit, Charles L. Mee, JR. szerint azért, mert Rembrandtnak nem volt befejezett festménye.¹⁸

Az ismeretek bizonytalanságát jelzi, hogy Wetering 1997-ben, majd 2000-ben megjelent könyvében lehetségesnek tartja, hogy a toszkánai nagyherceg 1669-ben is járt Amszterdamban, és megvásárolta Rembrandt egyik önarcképét.¹⁹

Egy dokumentum szerint 1669. október 2-án – két nappal Rembrandt halála előtt – Pieter van Brederode amszterdami kereskedő és amatőr genealógus, műkedvelő történész meglátogatta Rembrandtot. „Feljegyzései bizonyítják, hogy anyagi helyzete ellenére Rembrandt új gyűjteményt hozott létre.”²⁰ Ezekről az adatokról Bródy korában nem tudtak, vagy nem vették őket figyelembe.

Ha egymás mellett olvassuk Émile Verhaeren Rembrandt-esszéjét (1904) és Bródy Sándor Rembrandtról szóló regényét (1925) nyilvánvaló, hogy Verhaeren műve háború előtti, Bródyé háború utáni alkotás. Verhaeren esszéjében, pályaképében egyetlen megjegyzés sem utal arra, hogy Rembrandt életének utolsó évtizedeiben nagy háborúk folytak. Az angolokkal vívott háborúk megrendítették Hollandia világhatalmi pozícióját. (Rembrandt nem sokkal az előtt halt meg, hogy Hollandia XIV. Lajos Franciaországával is konfliktusba keveredett.)

A *Rembrandt. Egy arckép fényben és árnyban Második előszavában* Bródy figyelmeztet rá: „Hollandia az angolokkal verekedett, már ekkor se volt ez valami biztos üzlet. A derék németalföldiek se nyertek ezen a verekedésen: az egész Amszterdam úgy szólván tönkre ment. A házak üresek, minden második kémény füstölög csupán, az is hűvösen.”²¹

¹⁷ BRÓDY Sándor, *Vajda Jánosról* = B. S., *Rembrandt fejek*, Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1910], 187; előzőleg: *Fehér könyv*, 1900. július, 103–111.

¹⁸ Charles L. (jr.) MEE, *Rembrandt's Portrait*, New York, Simon and Schuster, 1988, 305.

¹⁹ Ernst van de WETERING, *The Painter at Work*, Amsterdam, University Press, 2000, 291.

²⁰ STRAUSS, MEULEN, *i. m.*, 583–585.

²¹ BRÓDY, 1925, *i. m.*, 6. – Teljesen valószínűtlen, hogy Bródy tanulmányozta volna a XVII. századi Hollandia történetét. De érzékenységét és az első világháborúban szerzett történeti tapasztalatait igazolandó idézem a *The Rembrandt Documents* néhány adatát:

„1653: A holland-angol tengeri háború folytatódik. Oliver Cromwel Lord Protector lesz. A hollandok vereget szenvednek Portlandnál, North Forelandnál és Texelnél. [...] 1653-os esztendőben a pestis pusztít Amszterdamban. A gazdasági depresszió miatt sok ház üresen állt, és csökkentették a kormánykölcsonök kamatát.”

„1656: Depresszió Amszterdamban. Több mint 1500 ház lakatlanná válik. (Ebben az évben készül Rembrandt javainak összeírása.)”

Önmagában a *Második előszóra* – ami Bródy utolsó írása – az olvasó talán még nem figyelne fel. Az előszó nem feltétlenül tartozik elválaszthatatlanul a műhöz. A háborúról a regény *Titus* fejezete is beszél. Az epizód témája az apa és a fia közötti nemzedéki ellentét, akárcsak Bródy háború előtt írt Rembrandt-novellájának²² és Rembrandt-színművének²³ volt. De a novellában és a színműben csak arról volt szó, hogy a fiatal Hendrickje kihez tartozzon, a fiúhoz-e vagy öregedő édesapjához. A regényben már a nős Titus szerepel, az ő lakásán zajlik a beszélgetés. Titus apja szemrehányásaira ezt mondja: „Maga nyilván irigykedik rám, Fatter, de én még csak ennyi esztendő vagyok, a felét se éltem, mint maga. És sok híján nem olyan jól, mint maga. Akkor még nem voltak ezek a döghalálok és háborúk, mint most. Béke és olesóság volt akkoriban, amikor maga volt fiatal.”²⁴

Bródy rendkívüli módon sűrít, akár az amszterdami cikkében is, amikor Rembrandt haláláról és a temetést követő eseményekről beszél. (Egyébként a regényben éppen a *Titus* fejezetet megelőző részben jegyzi meg a festő azt is, hogy „nem tudok ránézni gyerekre, amióta a fiam elmúlt”.) Hogy érzékeljük Titus szavainak feszültségét, nem szükséges tudnunk, hogy 1668 szeptemberében halt meg, huszonhét évesen, pestisben.²⁵ Akad olyan életrajzíró, aki azt állítja, hogy Rembrandt halálát is pestis okozta. Hollandiában ugyanaz a járvány dúlt, mint Angliában, amit Defoe írt le *A londoni pestisben*.

A háborús élmény, ha rejtetten is, máshol is jelen van a Rembrandt-regényben. Az újra indított *Fehér könyvben* jelent meg Bródy szép novellája, az *Egy csirke meg egy asszony*.²⁶ A történet Budapesten játszódik az első világháború alatt, a háttérben a vérző Magyarország rajza. A „couleur locale” a pesti kisemberek élete a háborús években. Az egzotikum: egy papagáj. A történet egy asszonyról szól, akit kacérsága miatt a férje kidobott. Utcái mutatványosként tartja el magát. Papagájával planétát huzat (jószóltat). Alakja a bohócéval, kolduséval, művészéval rokon. De kitűnő üzleti érzéke is van. Meggazdagszik (ahhoz képest, hogy a háborúban sokan éheznek), és amikor a papagája meghal, egy magyar „madárral”, Borissal, a csirkével pótolja, aki még népszerűbbé válik, mint az elődje volt. Az asszony találkozik a háborúból rokkantan hazatérő férjével. Egymásra ismernek. Bár az asszony megtudja tőle, hogy elválásukat követően a gyermekük meghalt, kibékülnek. Az asszony újra megtalált, éhes urának levágja a csirkét (a magyar népmesék aranyat tojó tyúkját), és ezzel megélhetésének, és a történetnek is vége szakad.

²²1663: Ez év nyarán a pestis 1752 ember életét követelt.”

²² BRÓDY Sándor, *Rembrandt* = B. S., *Imre herceg: Elbeszélések*, Bp., Singer és Wolfner, é. n. [1912].

²³ BRÓDY Sándor, *Rembrandt* = B. S., *Királyok*, Bp., Singer és Wolfner, 1913. (Bemutatója a Magyar Színházban 1913-ban volt.)

²⁴ BRÓDY, 1925, *i. m.*, 25.

²⁵ Titus van Rijn (1641, Amszterdam—1668, Amszterdam) Saskia van Uylenburgh és Rembrandt van Rijn negyedik, és egyetlen életben maradt gyermeke. Apja vagyonának elárverezésekor mindössze tizenöt esztendő. 1660-ban (nevelőanyjával) Hendrickje Stoffels-szel szerződnek műkereskedelmi tevékenység folytatására, melynek célja az elárverezett, de minden adóssága kifizetésére még így sem képes Rembrandt van Rijn védelme volt. Egyébként Titus és apja kapcsolata egészen a fiú haláláig szoros volt. Titus támogatta, védte édesapját.

²⁶ BRÓDY Sándor, *Egy csirke meg az asszony: Fehér könyv*, 1916. november, 47–64.

Az elbeszélés motívumai – a baromfi levágása, közös evés, szerelem – a *Rembrandt* regény *Nász a kis cseléddel* c. fejezetében is megjelennek, a cselédlány levágja és megsüti libát, a festővel közösen elköltik, és szerelemben töltik az időt. Menekvés a halál elől, amikor a halál árnyékában a korábban lényegesnek tűnő dolgok érvénytelenné válnak. Amikor az *Egy csirke meg egy asszony* hősnője találkozik a háborúból hazatérő férjével, minden megváltozik.

H. Taine és H. W. van Loon szerint a hollandiai „új fényűzés” volt az oka, hogy Rembrandt elvesztette a népszerűségét. Bródy is megjegyzi, hogy az új ízlés²⁷ következtében már nem vásárolják Rembrandt képeit. De az első világháborút és az azt követő forradalmakat, és a spanyolnátha járványszerű terjedését megélt magyar író, ha szűkszávan is, de annál kifejezőbben beszél a háborúkról és a pestis járványról. Rembrandt népszerűségének hanyatlását nemcsak az „új fényűzés” okozta, hanem a vesztes háborúkat követő viszonylagos elszegényedés is. Nem elképzelhetetlen, hogy Rembrandt a mesés honoráriumokat a viszonylagos elszegényedést megelőzően kapta, és a gazdasági depressziók miatt csökkent képei ára, piaci kereslete.

²⁷ Az ízlésváltásról: Julius HELD, *Rembrandt: Truth and legend (1950)* = J. H., *Rembrandt's Aristotle and other Rembrandt Studies*, Princeton, New Jersey, University Press, 1969. és Jeroen BOOMGAARD, *De verloren zoon: Rembrandt en de Nederlandse Kunstgeschiedschrijving*, Amsterdam, Babylon, De Geus, 1995. angol nyelvű összefoglalása.

TÖRÖK LAJOS

„KELET NÉPE ÉS PESTI HÍRLAP”

Politika, könyv és hírlap 1841-ben

1. Kossuth Lajos azt üzenté...

Az 1841-es évben a magyar közéletben két fontos esemény történt: útjára indult a Pesti Hírlap és kirobbant a Kelet népe-vita. A történetírás és a sajtótörténet az elmúlt bő egy évszázadban számtalanszor foglalkozott ezekkel, s többnyire a reformkor mozgalmasságának komoly lendületet adó, a korabeli nyilvánosságot, illetve közvéleményt dinamizáló nemzetpolitikai koncepciók összecsapását hozó jelenséget látott bennük. A történeti perspektívákat meghatározó ilyen típusú összefüggések az 1841. évet átélők számára sem voltak ismeretlenek, hiszen a Pesti Hírlapnak a politikai véleményformálásban betöltött újszerű szerepéről, illetve a Széchenyi kezdeményezte vitának a politikai gondolkodásra és cselekvésre gyakorolt hatásáról elsőként a korabeli közbeszédben fogalmazódtak meg az utókor számára is hasznosíthatónak és átörökíthetőnek vélt nézetek. Úgy is mondhatnánk, hogy az 1841. év jelentőségére vonatkozó egykorú és későbbi álláspontok között igazán nagy eltérések nincsenek. Ha mégis vannak különbségek, azok bizonyos kérdések eltérő súlyozottságával függenek össze, illetve azzal a ténnyel, hogy a reformkor utáni politikusi nemzedékek már ismerték annak a történetnek a végét, amelyet Kossuth és Széchenyi megkezdett vagy fordulópontjához juttatott, de teljesen még nem láthatott át.

Hogy a lap megjelenése és a vita kibontakozása az újkori magyar historiában az első igazán nagy horderejű médiaesemény, az egykorú vélekedésekben és a szakirodalomban eltérő hangsúllyal kerül kiemelésre. A recepcióban csupán azok az alapvető tények kerülnek előtérbe, amelyek a reformkor politikai gondolkodásának folyamatrajzában, történelmi arculatának vázolásában meghatározó szerepet játszanak. A Pesti Hírlap indulását a modern magyar újságírás kezdeteként tartjuk számon, de ez a „kezdet” inkább egy sajátos politikai beszéd- és szemléletmód képződését, illetve a közvélemény-formálás szándékának erősödését jelöli; a Kelet népe-vita jelentőségét döntően a Széchenyi és Kossuth nevéhez kötődő reformkori archetípusok párbeszédének politikai praxisra gyakorolt hatása alapján szokás értelmezni. Az értelmezői hagyományban tudtommal mindaddig csak egyszer került komolyabb vállalkozásban felvetésre az a kérdés, hogy e két jelenség mennyiben kötődött azokhoz a médiumokhoz és mennyiben szólt azokról a médiumokról, amelyek által napvilágra került.¹ Pedig az egykorúak számára a politika és

¹ A kérdéses mű, amely a téma vizsgálatát kezdeményezte: DR. BALÁS P. Elemér, *A Széchenyi–Kossuth-ellenét hirlapi vitájuk tükrében*, Kolozsvár, 1943.

a médiumok viszonya és kölcsönhatása ebben az összefüggésben korántsem volt elhanyagolt téma. Az időszaki sajtóban a politikai közbeszédre vonatkozó, s az 1840-es évek elején elterjedő kommunikációs technikák segítségével az eszmék, a nemzet ügyét érintő vélekedések közvetítésének diszkurzív gyakorlatába olyan receptív magatartásminták épültek be, amelyek jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a hírlap*olvasás* is politikai tevékenységgé vált. Az 1830-40-es évek fordulójáig a hazai politikai sajtó az eszmék egyszerű tranzakciójának fóruma volt. A politikai élet szereplőinek a törvényhozásban vagy a megyegyűléseken kifejtett álláspontjait többnyire tájékoztató jelleggel közölték, s a publikussá váló, általában a nemzet és haladás ügyét érintő programnyilatkozatoknak, illetve véleménycserének nem volt magukkal a médiumokkal összefüggő, illetve azokra irányuló problémafelvetései. Amikor a Kossuth vezércikkeiben képződő, illetve a Pesti Hírlap szerkesztésmódjában megjelenő, a véleményformálásnak újfajta lendületet adó energiák érzékelhetővé válnak Széchenyi és a Kelet népe-vitában megszólalók számára, gyakran kerül elő az a kérdés, hogy az időszaki sajtó közvetítő szerepe kimerülhet-e abban, hogy a politikai közszereplők nézeteinek és egymás közti vitáinak publicitást ad, vagy továbblépve (vagy egy határt átlépve) maga is belép a diskurzusba, s saját uta(ka)t nyit a politikai közbeszéd valóságos terében. Már magának a kérdésnek a felmerülése is komoly esemény az 1840-es évek elejének magyar világában, hiszen a publicitásnak ehhez a formájához kapcsolódó funkcionális szemlélet uralja szinte az egész korabeli hazai politikai sajtót. Innen nézve a Pesti Hírlap komoly törést idéz elő, mégpedig azzal, hogy a politikát és magát a nyilvánosságot is a médium által identifikálható jelenségnek tünteti fel. Ez azért bír különös jelentőséggel, mert miközben a funkcionális szemlélet keretei között egy lap a publicitást kapott közszereplők hangját közvetíti, vagyis szerepe azok nézeteinek nyilvánosságra hozásában, esetleg bírálatában merül ki, addig a Pesti Hírlap törekvésének következtében a politika és a nyilvánosság az lesz, amire a lap egyes száma vagy vezércikke vagy más írása éppen javaslatot tesz. Maga a nyilvánosság a funkcionális szemléletben a politikai vitába belépő vagy azt figyelemmel kísérő közszereplőkből áll össze, az olvasók köre tehát eléggé szűkre szabott és többé-kevésbé konkretizálható. A Pesti Hírlap teremtette nyilvánosság és olvasói kör ennél sokkal tágabb közösséget foglal magában. Úgy is mondhatnánk, hogy Kossuth lapja a politikához kötődő társadalmi teret a tömegesedés irányába bővítette. Az ezen teljesítmény eléréséhez szükséges, az időszaki sajtó jellegét érintő változtatásokról Kossuth az első szám szerkesztői bevezetőjében kiemeli: „alig van egyegy sürgetőbb, mint olly időszaki lap, melly a’ nemzet életének hú tükre legyen; közzé, nemzetivé tegye öröm ’s bánatnak, hűség ’s törvényességnek, bajnak ’s hiánynak minden érzetét, mellyet a’ nemzet szívében egy hangrezgésre találni köz, magas és szent érdekek jogosítanak; és szabad tért nyisson az észnek, értelemnek, jóakaratnak, hogy szűkkeblúséget, mint elbizakodást egyaránt kerülve, vak előszeretettel, vak előgyűlölség nélkül, higgadt kebellet [...] megvitassák és előkészítsék a’ napnak nagy kérdéseit, mikben e’ honnak jövődjöje rejtezik.”

A programban nem kimondottan az a kérdés foglalkoztatja Kossuthot, hogy a lap milyen szerepet tölthet be a kor politikai életében, s azt sem tekinti fontosnak, hogy tisztázza a Pesti Hírlapnak a többi laphoz fűződő viszonyát. Inkább arra keresi a választ, hogy

milyen politika és nemzet teremthető meg e médium által. Már a program nyelvi artikulálása is feltűnő: a „hű tükör”-be pillantó olvasó az elgondolás szerint saját arcát pillantja meg, a lap nyitotta beszédterben saját hangját ismeri fel, s egy olyan kollektív szólamban talál önmagára, amely által „a’ napnak nagy kérdései” az ő kérdéseiként kerülnek felvetésre. Ez burkoltan azt a kritikai ítéletet is magában foglalja, hogy a korábbi sajtó nem hű tükre a nemzetnek: hamis képe magát a nemzetet hamisítja meg. Mert hát nemzetnek tekinthető-e az a néhány politikus, aki véleményt cserél egy lap hasábjain? – vethető fel a költői kérdés. Kossuth nézőpontjából nyilvánvalóan nem. Ezért szakítani kell a jól ismert kommunikációs gyakorlattal. Nem a politikai közszereplők beszélnek a lapban, hanem maga a lap beszél és cselekszik (nemzetivé tesz dolgokat, szabad tért nyit az észnek, értelemnek), pontosabban az olvasó beszédének és cselekvésének nyit diszkurzív és mozgásteret. Ez az olvasó pedig a kor legtágabbnak tekinthető autentikus közönségének, a nemzetnek tagjaként van definiálva. A médium a maga periodicitásában a nemzettel való azonosságot dinamikusan tünteti fel, hiszen a felvetendő kérdések napról napra, lapról lapra változnak. A Pesti Hírlap ebből a szempontból éppen a megjelenése körül egyre meghatározóbbá váló időszemlélettel hozza összefüggésbe saját és olvasói diszkurzív identitását: az 1830-40-es évek fordulóján a politikai cselekvést és a történelmi helyzetmeghatározást a gyorsuló idő tudata hatotta át, s a jelen egyre inkább a múlt és jövő közötti tartam nélküli átmenet helyévé vált. A Pesti Hírlap az idő ritmikájának élnkülését (a ma gyorsabban válik tegnappá, mint tegnap, vagyis az idő ritmusának fokozatai rövidülnek) periodicitásával úgy próbálta elérni, hogy minden egyes számának vezércikkében más és más, egymással ritkán összetartozó témát tekintett aktuálisnak, s magát az „aktualitás”-t is alkalomszerűként gondolta el. Amikor Kossuth arról beszél, hogy a nap nagy kérdéseit a jövőndőbe tekintés céljából kívánja megvitatni, hallgatólagosan arra is figyelmeztet, hogy a holnapi nap kérdései egyáltalán nem biztos, hogy egybeesnek a mai napéval, vagyis 24 óra múlva a jövőndő(ről folyó beszéd) is más irányt vehet. Ez egyben azt is jelenti, hogy a lap mai olvasója holnap már másként ismerhet önmagára, de az sem kizárt, hogy a tegnapi olvasói folyamatosan cserélődnek.

Felvetődik a kérdés: hogyan válhat a lapban kezdetét vevő beszéd az olvasó hangjává? Köztudott, hogy a Pesti Hírlap cikkeinek jelentős része névtelenül jelent meg. A névtelenség természetesen nem volt ismeretlen a korabeli újságírásban (ahogy ma sem az). Általában az egyszerű tudósításokat volt szokás aláírás nélkül közölni, a politikai, közéleti kérdéseket feszegető programírásokat és bírálatokat viszont nem vagy nagyon ritkán. Ezt a hallgatólagos szabályt a Pesti Hírlap vezércikkei, igencsak kritikus hangú szemléi, morális érzékenységet keltő, már-már hatásvadász életképei felrúgták. Noha senki előtt nem volt titok, hogy az írások többsége Kossuthtól származik, a szövegek anonimitása sokak számára zavaró volt. A „ki beszél éppen?” kérdésre egyértelmű választ a lap a cikkek összeszerkesztésében, retorikai felépítésében nem adott. Az Athenaeum egyik – magát *Dömének* nevező – bírálója például azt nehezményezte, hogy „ezen szó: *mi* a’ Pesti Hírlapban a’ szerkesztőt, őt segédársát, ’s még a’ kiadót is jelentti”, s javasolta, hogy a félreértések elkerülése érdekében „ajánlatos volna, [...] ha a’ szerkesztő örökké egyes személyben (én), a szerkesztőség pedig többesben (mi) szólna, vagy

pedig állandó nevek vagy jegyek íratnának a' cikkek alá [...]”² Csakhogy ez Kossuth számára nem volt elfogadható. Amikor a lap 1841. június 30-i számában a *Névtelenség* című – szintén aláíratlan – vezércikk(é)ben a hírlapot „egy egész nemzet közvéleményé”-nek nevezte, többek között arra utalt, hogy az anonimitással a beszéd alanya rögzíthetetlen, s ennek következtében a cikk akár egy kollektív hang megszólalásaként is értelmezhető. A *mi* személyes névmás tehát nem elhatárol, hanem összetartozásra ösztönöz. Ha beleolvasunk a lap valamelyik vezércikkébe, akkor magunk is meggyőződhetünk róla, hogy a többes szám első személyű alany nem azonosítható sem az író, sem a szerkesztő, sem pedig a kiadó személyével, vagyis identifikációs határai kijelölhetetlenek. Egy példa a lap egyik korai számából: „Minket nem deríthet munkánkban az a' gondolat, hogy megérni látjuk a' nehéz harc szép gyümölcseit. Nemzetek nyara nem érhetik meg egyetlen éjnek átfordulatán. Hiszen mi még csak nem is veteményezünk. Csak irtogatunk, földet tisztogatunk, hogy a' kik utánuk jönnek, veteményezhessenek azoknak számára, kik ő utánuk jövedenek, 's kik ha korunkat nem is, de korunk viharait feledve, gazdag kalászkodat aratandnak ott, hol mi háladatlan munkában csak az önzés, szeretetlenség 's nemzetiségtelen balitételek ezredes tölgyeivel véres veríték közt birkozánk.”³

Az anonimitásból fakadó kommunikatív körköröségnek (bárki lehet annak írója és olvasója is) mint beszédalkotási manővernek a szerepe mellett az „orgánum” kossuthi értelmezése is hasonló következtetések levonására ösztönözhet *minket*. Mielőtt azonban erre röviden kitérnénk, egyetlen példával szeretném illusztrálni e kifejezésnek a korabeli sajtóban általánosan jellemzőnek tekinthető értelmét. A Jelenkor 1842. évi egyik számában egy az ősiség kérdésében vitára invitáló szerkesztői megjegyzésben olvasható a következő: „Hogy lapunk a' közvélemény valódi organuma legyen, mi nemcsak célszerűnek, sőt szükségesnek hisszük a' tárgyhoz érdemileg szóló minden értekezésnek helyet engedni, fentartván mindenkor felőle saját igénytelen nézetünk előadhatóságát.”⁴

Ebben az értelmezésben egy lap akkor tekinthető a közvélemény orgánumának, ha biztosítja egy vitában minden valamire való hozzászólás publicitását. Mivel a megszólaló jelzi, hogy a lap saját véleményének kifejtésére is igényt tart, a *mi* – az előbbi értelmezés alapján nem azonosítható azzal a kollektív hanggal, amely a Pesti Hírlapot jellemzi. Itt a „közvélemény” (még) perszonalizálódik; identifikálódása kizárással és elhatárolással jár. „Hírlapok organumai a közvéleménynek”⁵ állítja ugyanezt Kossuth *A kelet népére írott Felelet...*-ében. Csakhogy az ő értelmezésében ennek a sajátosságnak a léte vagy nem léte a mindenkori olvasótól függ. Attól, hogy elfogadja-e a lapot saját hangjának vagy sem. Ebből a szempontból a közvélemény nem egy eleve meghatározott, más szóval célzott nyilvánosságot jelent (más korabeli periodikák politikai irányok szerinti elkötelezettségének alapján határozta meg saját olvasói publikumát), hanem egy a médium

² [DÖME], *A' magyar olvasók 1841-ben*, Athenaeum, 1841. okt. 12.

³ Pesti Hírlap, 1841. jan. 16.

⁴ Jelenkor, 1842. júl. 2.

⁵ KOSSUTH Lajos, *Felelet gróf Széchenyi Istvánnak*, Pest, Landerer és Heckenast, 1841, 179.

által önmagára ismerő és így hangját megtaláló közösséget. Kossuth a Pesti Hírlap bő féléves múltjára visszatekintve kijelenti: „a’ Pesti Hírlap nem mint választott orgánium született, hanem orgániummá csak vált, ’s most is csak azon résznek orgániumává, mellynek pártfogását ’s hozzácsatlakozását megnyerni szerencsés volt”,⁶ majd a lap jelenéről szólva hozzáteszi: „van egy nevezetes része a’ közönségnek, melly azt a’ közvélemény egyik organumának elfogadta”.⁷

Ebben az összefüggésben közönség, közvélemény és orgánium egymás létét feltételező jelenségek. A médium kommunikatív eredményességének következtében egyik sem előzi meg a másikat: mondhatnánk azt is, hogy viszonyuk csak egyidejűségükben gondolható el. Kölcsönhatásuk – kölcsönös identifikálódásuk – a médium által következik be. Nem véletlen, hogy Kossuth a médiumhoz fűződő kollektív alapviszonyt – egyszerűen és minden további magyarázat nélkül – az olvasásban jelölte meg. Ahogy ő fogalmaz: „hírlapnál a’ létel föltétele: ugy irni, hogy sokak által olvastassék.”⁸ Az „orgánium” ebben az összefüggésben olyan médium, amely az írást és az olvasást is egymást kölcsönösen identifikáló aktusokként mutatja fel. Vagyis: miközben az írás aktusának alanya az olvasó arcává igyekszik válni, azonközben az olvasás aktusának kollektív szubjektuma az önmagára ismerés pillanatában maga válik az írás alanyává.

Ezek alapján is belátható, miért volt akkora sikere és népszerűsége a Pesti Hírlapnak már megjelenése első esztendejében. Amikor Széchenyi tollat ragadott, s – saját bevallása szerint – a dühtől égnek meredő hajszálakkal igyekezett amellet érvelni *A kelet népében*, hogy Kossuth ténykedése nemzetpusztító forradalmat idézhet elő, bizonyos tekintetben már elkésett. Művének írása közben ugyanis a revolúció már éppen zajlott. Nem az, amely néhány évvel később valóban bekövetkezett, hanem egy másik, amit divatos szó szerkezettel élve nevezhetünk „mediális forradalom”-nak is. A korabeli politikai-irodalmi lapokban számos olyan reflexióra bukkanunk, amely arról tájékoztat, hogy a Pesti Hírlap nemcsak egy sajátos attitűdöt képvisel, de más hírlapok arculatát is kezdi megváltoztatni, s az olvasóközönség időszaki sajtóval szembeni elvárásait is módosítja. Ilyen jellegű tapasztalatot rögzít az Athenaeum 1841. októberi számainak egyikében Hazay Gábor álnéven Vörösmarty: „[...] nézzünk körül politicai hírlapjaink közt, egy pillanatig sem kétkedhetünk az elsőséget mindeddig Kossuth’ hírlapjának adni, sőt azon kis életet is, mi azóta egyéb hírlapjainkat megszállotta, egyenesen Kossuth’ hírlapjának vagyok bátor tulajdonítani [...]”⁹

Vagyis a Pesti Hírlap mint politikai médium elkezdte saját képére formálni azt a környezetet, amelybe bő fél évvel korábban lépett be. Tulajdonképpen ugyanez a tapasztalat áll annak a véleménynek a háttérben is, amelyet *Döme* fogalmaz meg szintén az Athenaeumban egy közvetlen összehasonlításában: „a’ Jelenkorra nézve annyi ösztövérek után szük esztendők kezdődnek, Kossuth mind felszedi előle az epret [...]”¹⁰

⁶ *Uo.*, 57.

⁷ *Uo.*, 68.

⁸ *Uo.*, 65.

⁹ [HAZAY Gábor] VÖRÖSMARTY Mihály, *A’ Kelet népe 1841-ben*, Athenaeum, 1841. okt. 7.

¹⁰ [DÖME], *i. m.*

A cikk, amelyből idéztem, a következő címet viseli: *A' magyar olvasók 1841-ben*. Valószínű, hogy ez alapján a Kossuth által eltulajdonított gyümölcsök az időszaki sajtó olvasóit jelölik. Az írás egyébként az „olvasó” fogalmát sajátosan értelmezi. Nem társadalmi hovatartozás, nem politikai vagy pártszimpátia vagy elkötelezettség, nem is műveltségi rétegek szerint definiálja, hanem a médiumokkal szembeni elvárásai alapján. Bosszankodva állapítja meg, hogy „a' Pesti Hírlap politikai lapjaink fölébe emelkedett”. A többi periodika alárendeltségének okát abban látja, hogy olvasóinak várakozásai egyre inkább azokéhoz kezd hasonlítani, akik Kossuth lapját betűzik: a politikát nem egy magasabb szellemi produktumként gondolják el, hanem hétköznapiakhoz kötődő felszínes látásmódnak.

2. Könyv és/vagy hírlap

Az 1841. év olvasóinak előbbi jellemzése nem csupán a Pesti Hírlap hatását taglaló, s némileg elfogult szemlélő értéktétele, hanem a politikai közbeszéd egykorú médiumainak hangsúlyviszonyaiban, szerkezetében, kommunikációs technikáiban beálló változások tapasztalatából levonható következtetés is. Amit az időszaki sajtó „elpestihírlaposodása” felett kesergő vagy örvendő szerzők diagnosztizálnak, az, mint láttuk, már nem magyarázható pusztán a politikai praxis nézőpontjából. Az eszmék tranzakciójának keretét adó korabeli médiumok áttetszőségét megtörő Pesti Hírlap bírálói számára, és a bírálatokra *Felelet*ében reflektáló Kossuth számára is fontos kérdéssé vált a politika és a médiumok közti viszony taglalása. E témát illetően az 1840-es évek elején már nem egyszerűen az volt a kérdés, hogy bizonyos eszmék, pártok, személyek számára mennyiben van jelentősége az időszaki sajtó közvetítő szerepének, hanem az, hogy maga a médium miféle politikai kommunikációra ad lehetőséget. Vagyis a funkcionális jelleget hangsúlyozó beszédgyakorlatba a politikai diskurzus mediális létmódjára vonatkozó feltételezések és elgondolások is beszüremkedtek. Az „orgánium” fogalmának az a változata, amellyel a Pesti Hírlap konfrontálódott, még funkcionális szemléletet tükröz: adott a közvélemény, s ennek válik fórumává a médium; a kossuthi értelmezés alapján azonban a médium orgániummá válása egy közösségképző, közvéleményt létesítő esemény is egyben, ennyiben – mint arra az előbbieken utaltam – identifikációs jelleggel bír.

A Pesti Hírlap médiatörténeti szerepének „forradalmi” jellegéről nemcsak a korabeli időszaki sajtót érintő változások alapján beszélhetünk, hanem a politikai kommunikáció reformkori gyakorlatát ugyancsak meghatározó másik médiummal, a könyvvel való összefüggésében. Sőt inkább úgy lehetne fogalmazni, hogy a hírlap és a könyv viszonya feletti vita adja meg a politikai közbeszéd korabeli médiumaira vonatkozó általános nézetek kereteit. A könyvnek és a sajtónak a romantika korára jellemző viszonyáról Thienemann Tivadar *Irodalomtörténeti alapgondolatok* című munkájának egyik fejezetében hasznos megfigyeléseket találhatunk. A szerző szellemes megkülönböztetése szerint az „időhöz kötött sajtó” (vagyis az időszaki sajtó) „Nem lezárt szövegű időtlen szellemi individualitás [...], mint a könyv, hanem *folyóírás*, miként kezdetben nevezték, mindig befejezetlenül halad tovább az idő végtelen folyamán, megszakadhat, de elvben sohasem

fejeződik be, szüntelen leperreg, mint az idő, amellyel összefonódik, – ezt fejezi ki a német Zeitung szó – mindig újra szövi és szorosabbra fűzi a kapcsolatot láthatatlan közönségével... mert folyton alakulva kerül az olvasó kezébe, az olvasó napi igényeihez alkalmazkodhatik, az olvasó maga is cselekvően befolyhat kialakításába, az íróval együtt tovább szövi a megkezdett fonalat és végül is úgy érzi, hogy az idősajtó az az irodalmi forma, amelyet maga teremtett, mely az ő gondolatait fejezi ki és az ő vágyait tolmácsolja a nagy világban. Az idősajtó olyan befejezetlen könyv, amely ugyanazzal a névvel és címmel mindig újabb és újabb szöveggel jelenik meg. A könyvben testet ölt a marandóság elve [...] a folyóírás pedig a változás szavát követi.”¹¹

Thienemann gondolatmenetének folytatásában arra is kitér, hogy a könyv médiumának történetében a szerző egyre növekvő jelentőségével szemben a „folyóírás” a névtelenség irányába tart. A könyv a szellemi javak időbeli tartósságának záloga, szemben az időszaki sajtóval, amelynek aktualitását periodicitásának ritmikája szabja meg. Thienemann nézeteihez hasonlóakat dolgozatunk korábbi szakaszában már megfogalmaztunk. Azok az általános elgondolások, amelyeket az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* írója kifejt, a XIX. század negyvenes éveinek elején a magyar kulturális és politikai gyakorlatban lelhetik meg legszembeütőbbben történeti referenciáikat: az időszaki sajtónak a gyorsuló idő reformkori tapasztalatához illeszkedő periodicitása és szinte egy-egy napnyi időre korlátozódó aktualitása, illetve a politikai kommunikáció kollektív identitás létrehozásában döntő szerepet játszó anonimitása emelhető ki a jellemző vonások közül.

A Széchenyi és Kossuth közti nézeteltérés médiatörténetileg is releváns, részletes vizsgálatát a kolozsvári jogászprofesszor, Balás P. Elemér végezte el az 1940-es évek elején. Munkája felettébb izgalmas hipotézisekkel lendül neki a Széchenyi–Kossuth-vita taglalásának. Vizsgálódásaink hátralévő részében érdemes részletesebben foglalkozni koncepciójával. Balás véleménye szerint a vitának szükségszerűen *hírlapi* vitának kellett lenni, vagyis nem függetlenedhetett attól a mediális környezettől, amelyben lezajlott. Hozzáteszi, hogy „a vitázó felek kifejezetten tudatában vannak annak a körülménynek, hogy rajtuk keresztül a könyv, a röpirat harcol az ujság ellen.”¹² A politikai közbeszédről vallott eltérő nézeteikben a könyv és az időszaki sajtó kommunikációs gyakorlata közti különbségének fontos szerepe van *A kelet népe* és a *Felelet...* lapjain. Széchenyi és Kossuth ellentétének magva Balás szerint a következőkben ragadható meg: „ellenkező felfogást vallottak a publicisztikának az újságíráshoz való viszonyáról. Széchenyi szerint a publicista, aki hatásra törekszik és nevelő célzata van, csak a könyvet használhatja eszközül, míg a hírlapíró hivatása szerinte csak a rendszer nélkül felmerülő tények regisztrálása.”¹³

E vélekedés szerint a gróf számára a médium a mögötte álló személyre irányítja a figyelmet. Míg a publicista, aki a könyv embere, lényegében saját magának (eszméinek, törekvéseinek) a reprezentálására használja fel a médiumot, addig a hírlapíró mindenfajta szubjektivitást nélkülöző, értelmező műveletektől mentes, tisztán tárgyyszerű közlemé-

¹¹ THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, Danubia, 1931, 182.

¹² BALÁS, *i. m.*, 12.

¹³ *Uo.*, 8.

nyeket bocsát a nyilvánosság elé. Balás megfigyelése valóban közel áll Széchenynek a könyvre vonatkozó elképzeléseihez. A gróf politikai beszédmódja ugyanis olyan autorizációs stratégiákat foglal magában, amelyeket a könyv közvetíthet a leghitelesebben. Köztudott, hogy Széchenyi írásai teli vannak az életmű múltjára és jövődjére vonatkozó előre- és visszautalásokkal. Az ilyesféle stratégiák, amelyekről *A kelet népe* sem mentes, az egész oeuvre-öt egyetlen nagy, időben folytonos monológként tüntetik fel. E monológ fejezetei a könyvek, amelyek így – bár formális értelemben van kezdetük és végük – feloldódnak a szerző monologikus beszédének nagy folyamában. *A kelet népében* a beszéd kontinuitására és lezáratlanságára utalnak a következő megjegyzések: „Az időbül kifogytam, ‘s jobbadán: mert, hála az ég, más, és mondhatom jobb ‘s tán egy kissé hasznosb dolgom is van, mint szónokolni ‘s irkafirkálni egyedül, mi noha szép – ha t. i. szép – még sem tett, ‘s csak annyiban neveli a’ nemzet’ szellemi ‘s anyagi kincsét ‘s ekkép hatalmát, a’ mennyiben hasznos tette gerjeszt, ‘s hasztalan ‘s káros tetteknek elejét veszi; minthogy szó és betű nem több mint szerszám, melly magában semmi, de csak alkalmazása által válik hasznos- vagy károossá; mikép sokszor a’ legélénkebben éljenezett szónoklat és declamatio, meg a’ legnagyobb divatu könyv sem ér valódiilag annyit, ha t. i. tettbe és életbe nem megy át haszonhajtólag, mint ér a’ szántóvetőnek minden tanu és taps nélküli csak egy órai szántása is.”¹⁴ „[...] Csonka munkát vagyok tehát kénytelen benyújtani a’ közönségnek, valóban felette csonkát és csak általánost, mellyet azonban, ha élek ‘s csak egyetlen egy magyar van is, ki tiszta szándékomat félre nem ismeri, okkal móddal folytatandok.”¹⁵

A szerzői hang kitüntettségét különösen érzékletesen reprezentálják azok az autobiografikus bekezdések, amelyek nemcsak a szó szoros értelemben vett életrajzra (ilyenek *A kelet népében* a gyermekkorra visszautaló, a szerző jelenbéli cselekedeteit motiválttá tévő emlékek),¹⁶ hanem a korábbi Széchenyi-könyvek hangjára is reflektálnak.¹⁷ A gróf nézeteinek dinamikája ebből a szempontból nagyobb időbeli távlatokban érzékelhető, hiszen a *Hitel* és *A kelet népe* közti bő tíz esztendő alatt elképzelése a magyarság múltjáról és jövődjéről lényegét tekintve nem változott.¹⁸ A hatásra törekvés és a nevelő célzat egyértelműen utal az auktorialis *én* és a mindenkori olvasó szétválasz-

¹⁴ SZÉCHENYI István, *A’ kelet népe*, Pozsony, Wigand, 1841, 294.

¹⁵ *Uo.*

¹⁶ „Oh milly sokszor látám még mint gyenge fiú szegény atyámat búa mérülve, ‘s már akkor villant lelke-men keresztül, hogy magasbnak, valami sokkal nagyobb érdekűnek kell hatni rá, mint családi vagy házéleti bajak’ keserűségeinek. Mert Epictetos’ elveivel megbarátkozott keresztény férfit, mint ő vala, illyféle gyötrelmeket mosolylyal tűrt. Akkor nem birtam felfogni bánatait. Beh nagyok lehetek azok! Később tudám ‘s most tudom, hogy nemzetünk’ alacsony létét gyászolta.” *Uo.*, 10.

¹⁷ „Már *Hitel* című munkámban megpendítém a’ dolgot, és Shylocknak a’ szívtelen velencei zsidónak taglaltam; a’ *Világ* című munkámban pedig még egyszer megpróbálván szerencsémét, »ész és szívrül« már egy kissé bővebben értekezém.” *Uo.*, 129.

¹⁸ Egy példa: „a’ miként akkor, midőn a’ nemzetet halálos álmából kiméletlenül felriasztani, ‘s hangosan azt hirdetni, hogy a’ magyar még »lesz«, hogy a’ magyarnak még »lenni kell«: azonképen kiállok szinte ma is síkra számos évvel vénebb ugyan, ‘s így törőttebb testtel, de lélekben erősb, ‘s azt harsogtatom az egekbe megint – bár induljanak holt testemen keresztül, bár gázoljanak becsület- és jó hiremben – »Veszély fenyegeti a’ magyart«”. *Uo.*, 14.

tottságára. A gróf *A kelet népében* saját médiumfelfogásával a következőképpen szembe-síti a Pesti Hírlapot: „Egyébiránt kérdem, nincs-e különbség könyv és újságlap közt? – Az egyik egyszerre, bizonyos összefüggésben, és csak az érettebb közönségnek nyújtatik, úgy szólván mint »pezsgő« nagyobb alkalmánál; midőn a’ hetenkénti két újságlap meg nem szünő ingerlésben tartja a’ közönségnek nem csak érettebb, de illy eledelhez el nem készült nagyobb részét is, mikép olly hatással is van, mint pezsgő és fűszer, melly naponta nyújtatik.”¹⁹

Ebben a bírálóban Széchenyi szerint a közönség adott műveltségi szinten álló társadalmi csoportot jelent. A Pesti Hírlap közönségével a kritika szerint éppen fordított a helyzet: mivel az újság nincs tekintettel az olvasói rétegeket a számára megszokott módon szelektáló és hierarchizáló normákra, ki is csúszik szerkesztőjének kezéből a közvélemény ellenőrzése. Széchenyi bírálata alapján Balás joggal nevezi a gróf felfogását arisztokratikusnak, Kossuth lapját pedig demokratikusnak, hiszen a könyv az (autobiografikus és a politikai cselekvésre társadalmi előjogai alapján jogot formáló) *ént*, a hírlap viszont – ahogy arra korábban más összefüggésben utaltam – a(z) írás által identifikálódó, társadalmi pozíciója szempontjából nem preformált olvasó hangját is magában foglaló, többes szám első személyű) *mit* állítja középpontjába. A könyvre mint a publicisztika kizárólagos médiumára a szerző személye és az általa kijelölt közönség közti eszmecsere közvetítőjeként tekint Széchenyi, mégpedig úgy, hogy az előbbi irányt ad az utóbbinak. A hasonló szándékkal, de az előbb említett veszélyekkel fellépő újságíró a gróf nézőpontjából Balás szerint „nem hivatott a publicisztikára, a hatásra, a vezetésre, ez csak annak való, aki nemcsak szellemi tulajdonságainál fogva jelentékeny személyiség, hanem sorsadta egész valóságos helyzetének felsőbbrendűségénél fogva”.²⁰

Kossuth az efféle bírálattal természetesen nem ért egyet. Nem azzal vitatkozik, amit a publicisztikáról állít a gróf, hanem azzal, amit a hírlapnál kifogásol. A *Felelet...*-ben hangsúlyozza, hogy „a’ hírlapoknak legfőbb érdeme tulajdonképen nem abban áll, hogy elmondják a’ szerkesztőnek ’s dolgozótársaknak gondolatait, hanem hogy gondolatokra ébresztenek, ’s ekkép észrevétlenül működnek, mint a’ levegő.”²¹

Vagyis esztelenység volna azt várni a hírlaptól, amit csak a könyv képes megvalósítani: a személyiség mediális természetének széchenyiánus modelljét. A hírlap Kossuth véleményét figyelembe véve úgy válik az olvasó hangjává, hogy a megkezdett gondolat fonala – Thienemann magyarázatának virágnyelvén szólva – benne (az olvasóban) továbbszövedik. E továbbszövedés magyarázatára használt levegő-hasonlat kissé eufemisztikusan arra utal, hogy a médiummal való találkozást senki sem kerülheti el. Ez érvényes Széchenyire is. Bíráló megjegyzéseit és kellemetlen jóslatait ugyanis úgy is értelmezhetjük, mint a Pesti Hírlap gondolatébresztő levegőjéből való mély szippantás eredményét.

A Kossuthhoz ebben a kérdésben közel álló Eötvös a vitához írt hozzászólásában érzéketlenül foglalja össze a politikai diskurzus könyv és sajtó közti közegváltásából kö-

¹⁹ *Uo.*, 292.

²⁰ BALÁS, *i. m.*, 9.

²¹ KOSSUTH, *i. m.*, 152.

vetkező változásokat: „Kérdésen kívül nagy a’ korszaki sajtónak befolyása napjainkban; ’s ha újabb történeteinken végig tekintünk, alig fogunk találni egy nagyobb tényt, mellynek főindító okai, vagy legalább leghatalmasabb eszközei között a’ journalistica nem mutatkoznék. Korunk a ’ discussio’ kora; az idő, hol egyes hatalmasnak szava, vagy régi szokások minden ellenzést elnémitának, megszűnt; *nevek helyében vélemények léptek, szokások helyett meggyőződést keres a nép...*”²²

Az idézet általam kurzívval kiemelt szakasza lényegében azokat a módosulásokat diagnosztizálja, amelyek a Pesti Hírlap ténykedésének eredményeként változást idéztek elő a politikai médiumok reformkori történetében: a tulajdonnévtől elváló vélemények az anonimitás korább említett jelenségéhez kötődő kollektív politikai szólalmok megjelenésére, a szokásokat felváltó meggyőződés pedig – az előbbi következményeként is – a politikai eszmék interiorizációs stratégiáinak gyökeres megváltozására utalnak. A Pesti Hírlap „mediális forradalmának” legfőbb eredmény egy tágan értett, politikai műveltséggel bíró – vagy annak hitében élő – olvasóközönség létrejötte. Hogy a véleménynyilvánítás a politika iránt érdeklődő, a sajtót rendszeresen olvasó közvélemény számára is elérhetőnek bizonyult anélkül, hogy nézetének nyíltan hangot adott volna, nemcsak azzal a következménnyel járt, hogy a korabeli periodikák között az olvasói érdeklődés és a kereslet szempontjából komoly eltérések mutatkoztak a Pesti Hírlap javára, hanem azzal is, hogy az eszmék közvetítésére mindaddig autentikusabbnak tartott könyvnek a jelentősége csökkenni kezdett. Nehéz volna például azt bizonyítani, hogy *A kelet népe* 1000 darabos első kiadásának gyors elfogyását nem befolyásolta Kossuth lapjának sikere: a Pesti Hírlap növekvő közönségéből minden bizonnyal sokan megvásárolták Széchenyi művét. A reformkori Magyarországon a politikai véleménynyilvánításnak a Pesti Hírlap előtti gyakorlatát tekintve az időszakai sajtó és a könyv között alig találunk különbséget, főként azért, mert az előbbi egy ideig alkalmazkodik az utóbbi kommunikációs technikáihoz. A politikai nézetek nyilvánossá tétele a Pesti Hírlap gyakorlatától eltérő periodikákban egyéni álláspontokat tartalmazó, aláírt, vagyis tulajdonnévvel bíró szerzőtől származó és általában a lap több számára kiterjedő olyan cikk(sorozat) formájában zajlott, amely befejezését követően nem egyszer könyvként is megjelent (pl. Széchenyi *Balatoni gőzhajózásának* is ez lett a sorsa). A felsorolt tulajdonságok ugyan nem képezik le maradéktalanul a könyv sajátosságait, a szerzői név és a megjelent véleménynek, álláspontnak, javaslatnak a periodika megjelenésétől eltérő – vagyis lassúbb – ritmika szerinti közlése az időbeli tartósság, a nagyobb időközön átívelő aktualitás illúzióját volt hivatva közvetíteni. Ez a ritmika azt sugallta, hogy mindig van idő a dolgok megvitatására. A rendszerszerűség bármilyen módja is jellemezte az ilyen típusú periodikákat, a politikai elvek és vélemények folytatásos közlése vagy a lap hasábjain zajló vita ritmusa ennél lassúbbnak tűntette fel az eszmék cseréjének folyamatát. A könyvben, szemben a hírlapbéli hír értékének, aktualitásának kossuthi értelmezése szerinti gyors elillanásával, a maradandóság mutatkozik meg. Aki tehát az idők szavára hallgat, nem mindegy, hogy milyen időfelfogás szerint jár el, ugyanis az, aki a horatiusi recept szerint „ércnél mara-

²² EÖTVÖS József, *Kelet népe és Pesti Hírlap*, Pest, Landerer és Heckenast, 1841, 11.

dandóbb” művet kíván alkotni, olyat, amely a távoli jövő számára is bír üzenetértékkel, csakis könyvben gondolkodhat, aki pedig az elillanó jelen világának híve, Kossuth lapjában ír vezércikket. A Pesti Hírlap szerkesztője hangot is ad a *Felelet...* lapjain ennek, amikor kijelenti, hogy *A kelet népének* „nem egy órányi röpke éledeletré számított tartalmasságánál, a’ szerző nevével és genialitásánál fogva nem lehet a’ nemzet figyelméből hervatag virágillatkin elszállnia, mint a’ hirlapnak”.²³

Ez a kijelentés Kossuth könyvének azon megjegyzéseihez képest, amelyekben válszának időszerűsége felett elmélkedik, merő hízelgésnek tűnik, hiszen már a *Felelet...* előszavának következő gondolatai – „Sietnem kellett, nehogy feleletem korszerűségét elveszítse; [...] nem volt időm rövidre vonni, mi szótengerben terült előttem; majd nem volt időm kifejtetgetni, hol az eszme tán homályos szóban rejtezik; minden esetre pedig nem volt időm a’ stylnek azon gyalulatot megadni, mellyel tulajdonkép, mint a’ közönség iránti figyelem jelével, minden író tartozik...”²⁴ – nem csekély iróniával közlik, hogy a hírlapíró akkor is hírlapíró, ha éppen könyvet ír.²⁵

A könyv és a hírlap médiuma tehát eltérő időfelfogásokat, változó piaci kihívásokat, a politikai beszédet, illetve annak szerzőiségét érintő különféle kommunikációs stratégiákat tesz láthatóvá. Ebből a szempontból egészen frappánsan foglalja össze a Pesti Hírlap 1841. augusztus 18-iki számában napvilágot látott vezércikk a könyv és az időszaki sajtó közti eltéréseket. Engedtessek meg, hogy egy kissé hosszabban idézzük a kérdéses írást. „A’ kik könyvet irnak, az egész közönséghez képest sokkal csekélyebb számban állanak, mintsem hogy őket a’ közvélemény képviselőinek lehetne tekinteni. A’ könyvirás és könyvkiadás nehézségekkel jár, miket legyőzni, és pedig legyőzni úgy, hogy nagy olvasó közönségre találjon, csak igen keveseknek adatott; és ha legyőzött bár egy vagy más könyv minden nehézségeket, ’s habár nagy olvasó közönséggel találkozott: mégis arra nézve, hogy nemzet és kormány előtt tudva legyen, elfogadta e a’ közvélemény e’ vagy ama’ könyvnek javaslatait? a’ hirlapi fejtegetések okvetlenül szükségesek. Aztán tagadni nem lehet, hogy a’ törvényhozásnak tárgy ’s körülmények gyakorlati ösmeretein kell épülni; pedig nincs, de nem is lehet ember, ki egy országban, kivált ha (mint minálunk) a’ szokás nagy szerepet játszik, ’s egy kifejlett municipalis rendszerben a’ különbözőségek mintegy befoglalják, azon körülményeket mind ösmerhesse, mellyekre a’ törvényhozásnak figyelmeznit kell, hacsak annak nem akar kitétetve lenni, hogy rendeletei (mint ez ott, hol a’ törvény nem a’ közvélemény emanatiója, igen gyakran történik) papíron maradjanak. Ellenben nézzük a’ hirlapokat: ezekben tárt mező nyílik a’ legkülönszerűbb értelmiségnek, a’ legpartialisabb ismeretnek. Szőnyegre jó egy törvényhozási tárgy,

²³ KOSSUTH, *i. m.*, 143.

²⁴ KOSSUTH, *i. m.*, oldalszám nélkül

²⁵ Ehhez hasonlóan érvel Vörösmarty, amikor Széchenyi írásmódjának darabosságát, terjedelmességét a könyv kvantitatív jellegzetességeire célozva magyarázza. „Valami elragadó van az értelmes és magas lelkesedésű beszédekben. ’S ha helyenként közbevetésekkel szaggatott, szerkezetlen, hosszú, fásztó mondatokra bukkanunk, annak mindenesetre a’ sok gondolat’ összetelakodása vagy egy kis circumspectio, miből némellyek tán a’ századost vagy polgárt fogják kiösmerni, ’s végre az lesz legfőbb oka: mert nem volt ideje röviden írni.” – VÖRÖSMARTY, *i. m.*

fejtegettetik; és az országnak különböző részeiben egynek egy, másnak más körülmény iránt észrevétele van; a' könyvirodalom mezejére tán soha sem lép, mert tán nincs is annyi mondanivalója, hogy egy könyvet irhasson, vagy ha volna, nem talál kiadóra, maga költeni nem képes, vagy nem akar; de különben is, nincs talán ismeretes neve, melly gondolatnak utat törjön, vagy nem gyakorlott stylista, 's több efféle; szóval: könyvet vagy nem ir, vagy ha ir, nem olvastatik; ellenben a' hirlapokban tér nyílik egyetlen gondolatnak is; egy-két hasábon elmondhat mindent, a' mi észrevétele van, elmondhatja, minő fokon áll vidékében azon tárgy iránt a' gondolkozás, 's ha csak vélemény forog szőnyegen, nem is nevezi meg magát, ha ugy tetszik, 's mégis biztos lehet, hogy olvasókra talál, többekre, mint a' legfényesebb sikerrel irott könyv; és ez olvasók között bizonyosan akad olyan is, ki ép' azon körülmények közt forog, miket amannak észrevételei tárgyaznak, ép' azon vidék lakosa, mellynek közvéleményét amaz tolmácsolá; 's ha ez vagy mást lát, vagy tulajdon azt másképen látja, szint olly könnyű szerrel nyilatkozik; 's így innen, így amonnan, így az országnak minden részeiről ugyanazon tárgynak ismét és ismét különböző alakban előfordulása elmesurlódásra ébreszt, eszmecezerére vezet, 's imigy alakszik, és a' mi fő dolog, imigy jut tudomásra a' közvélemény, mellyet könyvirodalomból megismerni lehetetlen."²⁶

Az időszaki sajtó által identifikálódó közvélemény jellege és az eszmék tranzakciójának, a véleménycserének a felgyorsulása egy olyanfajta kommunikációs rendszert igényel, ahol a visszacsatolásra maga a médium ad lehetőséget. A hírlap terének és időbeli dinamikájának változatossága, szemben a könyv statikus és homogén jellegével sokkal nagyobb mozgásteret biztosít olvasójának arra, hogy megtalálja a saját felfogásával leginkább egyező témákat, vagy számára bizonyos témákban – annak ismeretlenségéből fakadóan – eligazodást nyújtson. A médium olyan kollektív politikai attitűdöket, írás- és olvasásmódokat hordoz egyszerre, amelyek csak a receptív gyakorlat során töltődnek fel határozott tartalommal, s válnak a közvélemény arculatát meghatározó jelenségekké. Vagyis: a könyv közvetíthet ugyan eszméket, de azok – piaci, kommunikációs és más okok miatt – nem akkor, úgy és ott érnek célba, amikor, ahogy és ahol szükséges. A politikai életben bekövetkező változások a médiumokhoz fűződő viszonyban is tükröződnek: a fenti vezércikkészlet azokról az információáramlás gyorsulásának szükségletére vonatkozó elvárásokról beszél, amelyeket a könyv már nem tud kielégíteni.

A Széchenyi és Kossuth közti – nevezzük most így – „médiavita” többek közt a kölcsönös engedékenység hiánya miatt vált oly élessé. Ez azokban az argumentációs stratégiákban tűnik elénk a leglátványosabban, amelyek segítségével a felek saját médiumfelfogásuk alapján ítélik meg a másikat. Valahogy úgy kell elképzelni az így képződő diskurzust, hogy a könyv privilégiumát valló Széchenyi a könyv médiuma felől olvassa a hírlapot, a hírlapot privilegizáló Kossuth pedig saját lapjának mediális karakterét olvassa rá a könyvre (és persze *A kelet népére*). Ez utóbbira már korábban hoztunk példát: a *Felelet...* keletkezéstörténetét át- meg átszelő, egyébként a hírlapírásra jellemző sietséget. Széchenyi könyvében úgy jár el, ahogy egy könyvembertől várnánk: Kossuthot az

²⁶ Pesti Hírlap, 1841. aug. 18.

esetek nagy részében kénytelen ugyan „szerkesztő”-ként aposztrofálni, ez azonban nem akadályozza meg, hogy a Pesti Hírlaptól és redaktorától a könyv médiumával összeforrott elvárásokat kérje számon. Egy helyen így ír: „már a’ legelső négy öt lap ‘s kivált ezeknek vezérczikkei után ítélve – olly minden terv nélküli, szövevényes körülményeinkbe olly kevéssé ható, a’ legsajnosabb csalképzetekkel megtelt, felhevülés’ vagy pillanati irgalom’ sugtábul ide oda kapkodó, minden érdeket éllel egymás ellen állító, a’ kicsinyeket a’ nagyok ellen, a’ szegényeket a’ gazdagok ellen felingerlő, feluszító lapra – már csakugyan meg kell vallanom – legtávolabbrul sem voltam elkészülve.”²⁷

Amit talál: a rendezetlenség; amit keres: a rend, a folytonosság. Széchenyi úgy olvasa a Pesti Hírlap első öt-hat számát, mint egy könyv fejezeteit, viszont receptív szükségletei nem elégülhetnek ki. A szerkesztőben a gróf a szerzőt kívánja megpillantani: Kossuth nevét csupán egyszer említi *A kelet népében*, helyette legtöbbször a „Pesti Hírlap’ szerkesztője” kifejezéssel él, a megnevezés szöveggörnyezetében hozzá kapcsolódó cselekvések viszont rendre egy szerzőt identifikáló stratégiára utalnak. Csak a legjellemzőbb példát idézném: a „vezércikk” kifejezés Széchenyi-féle olvasatát. A gróf – némi gúnyjal fűszerezve szavait – így fogalmaz: „»annyi« követeléssel járó cikket vezércikknek keresztelni, nem a’ legszerencsésebb ötlet volt; mert itt bizonyos egyedeknek elménczsége tüstént »a«-t, ‘s »nek«-et ragasztott a’ cikkez, miszerint vezércikkbül tüstént a’ »vezérnek cikkje« lön, ‘s ezt most így tekinti a’ mindenfelé ‘s kivált tévútakba olly könnyen iramló sokaság...”²⁸

A kifejezés az értelmezés szerint a szövegnek nem a kontextuson (a hírlap felépítésén) belüli pozíciójára vonatkozik, hanem a szerző felé mutat, s a köztük fennálló birtokviszonyt reprezentálja.

Zárásként vessünk fel egy egyszerűnek látszó, s közvetve már megválaszolt kérdést. Miért írt könyvet Kossuth *A kelet népére?* *A Felelet...* lapjain így érvel: „nem tartám egyenlő fegyvernek, ha könyvre hírlappal felelnék. Könyvben felelni volt tehát adott szavam, s’ azt im! ezennel be is váltom.”²⁹

Első hallásra az idézetből a Széchenyivel szembeni, s a mű egészét átjáró hazafiúi, emberi és ranghoz kötődő tisztelet hangját észleljük. Arra rákérdezni, hogy a kettő – a könyv és a hírlap – közül melyik a jobb fegyver, ebben a kontextusban illetlenség lenne. Kossuthnak erre nincs is igazán szüksége. Az a Széchenyi ugyanis, aki *A kelet népe* és a gróf más műveinek lapjain megjelenik, olyan szerzőt reprezentál, aki kísértetiesen hasonlít a Pesti Hírlap grófi olvasatában élénk táruló vezércikkírójára. Kossuth szerint: „bizonyossá bátorkodom tenni a’ tisztelt grófot, hogy ha hírlapot írna olly hangon, mint minden munkái ‘s »A’ kelet népe« is írva vannak: minden bizonynyal igen számos olvasókra számolhatna; mert könyvei valóságos hírlapi hangon ‘s – mint maga mondja – *darabosan, töredékesen, ‘s rendszerét* nem a’ Hírlap eddigi életének rövid napjai, de *15 esztendő alatt sem kimerítőleg* irvák; de ha írna a’ számtudományak száraz hangján.

²⁷ SZÉCHENYI, *i. m.*, 83.

²⁸ *Uo.*, 85.

²⁹ KOSSUTH, *i. m.*, oldalszám nélkül

mellyet hírlapszerkesztőknek javasol, maga azonban még 24 éves könyvirásban sem követ, szerkesztési hivatalaszobáját néhány hónap alatt minden bizonynyal bezárhatná.”³⁰

Míg Széchenyi a hús-vér (az izgatót, az egyre nagyobb és egyre kellemetlenebb népszerűségnek örvendő) Kossuthot keresi a Pesti Hírlap vezércikkeinek sorai közt, addig Kossuth a gróf könyveiben (különös tekintettel *A kelet népére*) a médium által láthatóvá váló Széchenyit tapasztalja meg. Ha igaz, amit Kossuth állít – mások is gondolkodtak ebben az időben az előbbi idézet szerzőjéhez hasonló módon *A kelet népe* írójának nehezkés írásmódjáról – akkor közte és Széchenyi közt a politikai beszéd mediális karakterét tekintve alig van különbség. Vajon a könyv széchenyiánus mintázataiból ered a hírlap „könnyelmű” diskurzusa, vagy az időszaki sajtót megtermékenyítő Pesti Hírlap tette hozzáférhetővé a gróf politikai beszédmódjának mélyén rejlő „forradalmi” rétegeket?

³⁰ *Uo.*, 65.

MÓZES HUBA FONTOSABB PUBLIKÁCIÓI

Szerzői kötetek

1. „Majd a szabadság békessége is eljön...” /Kismonográfia József Attiláról./ Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1970. 119 l.
2. *Sajtó, kritika, irodalom.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983. 176 l.
3. *Az egészet akartam.* /Kismonográfia Szabédi Lászlóról./ Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1984. 196 l.
4. *Forrása rég fakadt...* /Tanulmányok, dokumentumok./ Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1985. 287 l.
5. *Romániai magyar verseskönyvek/ Volume de versuri maghiare din România (1944–1989).* Román Akadémia, Kolozsvári Fiók, Nyelvészeti és Irodalomtörténeti Intézet, Kolozsvár. 1991. 110 l.
6. *A fejedelemasszony portréjához.* /Tanulmányok, dokumentumok./ Balassi Kiadó, Budapest, 1994. 160 l.
7. *Semantica structurii textului poetic/ A költői szöveg szerkezetének szemantikája/ Sémantique de la structure du texte poétique.* Editura Fundației Culturale Române, București, 2000. 99 l.
8. *Verstörténeti kérdések.* Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Miskolc, 2001. 104 l.
9. *Míves munka a vers. A szonett kötöttsége és kötetlensége.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 2004. 62 l.
10. *Illik néki a minét. A refrén mint versszerkezeti alakzat.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 2005. 69 l.
11. *Itt flóta, okarina. A rím mint versszerkezeti alakzat.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 2005. 50 l.
12. *A kötöttség körei. Állandóság és változás egyidejűsége a versben.* Koinónia, Kolozsvár, 2006. 240 l.
13. *Amit az ember álmodni tud. Jegyzetek erdélyiségről, irodalomról.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 2006. 61 l.
14. *Repülőhid a sínek felett. Barangolás irodalmi téridőben.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 2006. 75 l.
15. *Vers és lélek. Dsida Jenő és költészete.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 2007. 135 l. /Társszerzővel./
16. *A fáklyák már égnek. Erdélyiségről és irodalomról.* Stúdium Könyvkiadó, Kolozsvár, 2009. 149 l.
17. *Textus és intertextus. Szövegek világa a Dsida Jenő-i szövegvilágban.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 2009. 160 l. /Társszerzővel./
18. *Párbeszéd vendégségben. Az irodalom szerepe és szereplői.* Bíbor Kiadó, Miskolc, 2010. 72 l.

Antológiák

19. *József Attila és a román költészet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1972. 152 l. (Téka)
20. *Férfiúdal*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1972. 208 l. (Tanulók könyvtára)
21. *Világ világa, virágnak virága. A magyar irodalom kezdetei*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1981. 280 l.
22. *Égi csikón*. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1985. 352 l.
23. *Emil Isac és a magyar irodalom*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1986. 224 l.
24. *Eminescu a magyar irodalomban/ Eminescu în literatura maghiară*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1989. 468 l.
25. *Az Erdélyi Szépmíves Céh és a Helikon indulásának dokumentumaiból*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár 1992. 56 l.
26. *Tükör előtt. Képek és iratok Dsida Jenő hagyatékából*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1992. 24 l. /Társszerkesztővel./
27. *A nemes magyar jádzó társaság jelenti. Válogatás régi kolozsvári színlapokból*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1993. 16 l. /Társszerkesztővel./
28. *Térképlapok Kolozsvár történetéből*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kolozsvár, 1993. 16 l. /Társszerkesztővel./
29. *Kötött formájú költemények antológiája*. Balassi Kiadó, Budapest, 1997. 396 l.
30. *Napkelet 1920–1922*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2004. 323 l.
31. *Világfigyelő tető. Mozzanatok az Erdélyi Helikon történetéből. 1928–1944*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2008. 354 l.

Konferenciakötetek

32. *Program és mítosz között. 500 éve született Oláh Miklós*. Az 1993. január 9–10-i kolozsvári megemlékezés anyagából. Szent István Társulat, Budapest, 1994. 71 l.
33. *A próza intertextualitásának retorikája és pragmatikája*. Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc, 2001. 95 l.

Szerkesztett kiadványok

34. Brassai Viktor: *Példázat kétkedőnek*. Versek, műfordítások. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971. 152 l.
35. Jancsó Elemér: *Kortársaim*. Tanulmányok, cikkek, portrék, bírálatok. 1928–1971. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976. 360 l.
36. Szabédi László: *Rózsahullató fa*. Versek és műfordítások. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1982. 228 l.
37. Dsida Jenő: *Égi mezőkön. Vallomások versben és prózában*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2001. 200 l. /Társszerkesztővel./
38. Dsida Jenő: *Buzdítás könnyűségre. Kötetből kimaradt versek 1932–1938*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2009. 72 l. /Társszerkesztővel./
39. Dsida Jenő: *Útban a rendeltetés felé. Kötetből kimaradt versek 1928–1931*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2010. 118 l. /Társszerkesztővel./

Hasonmás kiadások

40. Dsida Jenő: *Psalmus Hungaricus*. Erdélyi Szövetség, Budapest, 1992. 23 l. /Társszerkesztővel./
41. Dsida Jenő: *Kóborló délután kedves kutyámmal. A lírai riport dedikált gépirata*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2009. 15 l. /Társszerkesztővel./
42. Dsida Jenő: *Tükör előtt. Utolsó korrektúra és utolsó aláírás*. Bíbor Kiadó, Miskolc, 2009. 16 l. /Társszerkesztővel./

Kötetben megjelent tanulmányok

43. Metamorfoza Glossei la Eminescu, Dsida și Szabédi. In: Alexandru Dima ed.: *Probleme de literatură comparată și sociologie literară*. Editura Academiei, București, 1970. 201–205.
44. Szabédi László a nyelvművelésről. In: Gálffy Mózes – Murádin László szerk.: *Anyanyelvünk művelése*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975. 124–125.
45. A népdalvers sorfajai. In: Szabó Zoltán szerk.: *Irodalomtudományi és stilisztikai tanulmányok* 1984. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984. 211–235.
46. A színek vallomása. /Társszerzővel./ In: Szabó Zoltán szerk.: *Tanulmányok nyelvről, irodalomról*. Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Filológiai Kar, Magyar Filológiai Tanszék, Kolozsvár, 1992. 159–174.
47. Illyés Gyula és Erdély. In: Tasi József szerk.: „*Költő, felelj!*” Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 1993. 282–287.
48. Magyarországi szerzők a kolozsvári Napkelet spektrumában. In: Békési Imre et al. szerk.: *Régi és új peregrináció*. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft., Budapest – Szeged, 1993. 1129–1133.
49. A szellem és a szerelem. In: Szabó B. István szerk.: *Feltáratlan értékek a magyar irodalomban*. ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet – MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 1994. 353–361.
50. Concerning the Personality Picture of a Community. In: Margriet Gosker ed.: *Een boek heeft een rug*. Uitgeverij Boekencentrum B.V., Zoetermeer, 1995. 155–157.
51. A magyar irodalomtudomány fóruma: a NyÍrK – és megjelenésének előzményei. In: Heikki Leskinen et al. eds.: *Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Pars VII. Moderatores, Jyväskylä, 1996. 144–147.
52. Traductions parallèles et réception créatrice de la poésie. In: Marcel Thelen – Barbara Lewandowska-Tomaszczyk eds.: *Translation and Meaning*. Part 3. Universitaire Pers, Maastricht, 1996. 449–453.
53. Mikszáth és a korabeli Erdély. In: Kovács Anna szerk.: *A magyar polgárosodás kérdései – élet a századfordulón*. Nógrád Megyei Múzeumok Igazgatósága, Balassagyarmat, 1997. 115–118.
54. A Szabédi-filológia árkusa. In: Cseke Péter szerk.: *Szabédi napjai*. KOMPRESS, Kolozsvár, 1998. 17–21.

55. A lírai költészet műfajai korai magyar bibliafordításokban. In: Jankovics József et al. szerk.: *A magyar művelődés és a kereszténység*. Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Rt., Budapest – Szeged, 1998. 873–881.
56. Az álarc mint metafora a verstanban. In: Kemény Gábor szerk.: *A metafora grammatikája és stilisztikája*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2001. 188–191.
57. Lexique des écrivains et leurs importance dans les traductions littéraires. /Társ szerzővel./ In: Marcel Thelen – Barbara Lewandowska-Tomaszczyk eds.: *Translation and Meaning*. Part 5. Universitaire Pers, Maastricht, 2001. 295–298.
58. Intertextualitás és térszerkezet egy Wass Albert-regényben. In: Andor József – Benkes Zsuzsa – Bókay Antal szerk.: *Szöveg az egész világ*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002. 379–388.
59. Szeccessziós sajtóságok Ady Endre verselésében. In: Szabó Zoltán szerk.: „*Aranyalapra arannyal*”. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2002. 122–147.
60. Te nyújtasz nekik egykoron babért. In: Székely Szabó Zoltán szerk.: *Az európai-ság jegyében 11. „Európa”-Club*, Bécs, 2003. 97–121.
61. Az egységbe szervező távlat. In: Ladányi Mária et al. szerk.: „...*Még onnét is eljutni túlra...*” Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2004. 470–471.
62. Perspective as a text organizing factor. In: Amedeo Di Francesco ed.: *Studi finno-ugrici*. IV. Dipartimento di Studi dell 'Europa orientale, Napoli, 2005. 195–198.
63. Kötött hangritmusféleségek a magyar költészetben. In: Galgóczi László – Vass László szerk.: *A mondat: kaland*. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára. JGYF Kiadó, Szeged, 2006. 272–276.
64. A pálosok a magyarországi vers történetében. In: Sarbak Gábot szerk.: *Decus solitudinis. Pálos évszázadok*. Szent István Társulat, Budapest, 2007. 423–431.
65. „Látd, mint fejrlik...” Mozzanatok a magyar vers felvilágosodás kori történetéből. In: Benő Attila et al. szerk.: *Nyelvek és nyelvvaltozatok*. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére. 2. köt. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, Kolozsvár, 2007. 131–133.
66. Találkozásaink Szabédi jegyében. In: Pomogáts Béla szerk.: *Beke György emlékezete*. Közdok, Budapest, 2008. 111–113.
67. A dicséret eufóriájától a kiengesztelődés harmóniájáig. In: Sas Péter szerk.: *Dsida Jenő emlékezete*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2009. 94–110.
68. Az Erdélyi Helikon és a Nyugat. In: Angyalosi Gergely et al. szerk.: *Nyugat népe*. Tanulmányok a Nyugatról és koráról. Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2009. 398–404.

Időszaki kiadványokban megjelent tanulmányok, cikkek, közlemények

69. Új kenyér – kicsiknek. *Utunk*, 1963. nov. 22.
70. Életszerű olvasmány – majdnem regény. *Utunk*, 1964. jan. 17.
71. Sem többet, sem kevesebbet... *Utunk*, 1964. ápr. 10.
72. Szilárd talajon... *Utunk*, 1964. ápr. 17.

73. Horváth Imre románul. *Utunk*, 1964. nov. 6.
74. Egy ismeretlen Brassai-vers. *Utunk*, 1964. dec. 11.
75. Tudatos költészet. *Korunk*, 1964. 5, 718–721.
76. Az eminescui harmónia titkai. *Utunk*, 1965. febr. 12.
77. A népköltészet édes gyermeke. *Utunk*, 1965. febr. 26.
78. A Dózsa-poéma. *Korunk*, 1965, 4, 581–582.
79. Antal–Fragó–Szabó: Kriza János. *Utunk*, 1965. máj. 14.
80. Tinca – Katinka. *Utunk*, 1965. máj. 21.
81. Jávorfamuzsika. *Utunk*, 1965. jún. 11.
82. Salamon Ernő: Cântec pentru urmași. *Utunk*, 1965. jún. 18.
83. Balogh József: Kék akasztófa. *Utunk*, 1965. júl. 16.
84. Balassi Bálint összes versei. *Utunk*, 1965. okt. 8.
85. Názim Hikmet Balogh József tolmácsolásában. *Igazság*, 1965. nov. 20.
86. Arthur Rimbaud összes költői művei. *Utunk*, 1965. dec. 10.
87. Vers – versmondás. *Korunk*, 1966, 1, 63–66.
88. Brassai Viktor műfordításai. *Korunk*, 1966, 10, 1481–1482.
89. Endre Károly: Versek. *Utunk*, 1966. febr. 5.
90. Szergej Jeszenyin versei. *Utunk*, 1966. márc. 11.
91. Hullámgyűrűk – a felszínen. *Utunk*, 1966. márc. 18.
92. Szemlér Ferenc: Különös korban. *Utunk*, 1966. okt. 28.
93. Virginia Woolf: Orlando. *Utunk*, 1966. dec. 23.
94. Költészet és groteszk. *Korunk*, 1967, 2, 288–291.
95. Dsida Jenő: Versek. *Utunk*, 1967. jan. 6.
96. Tudor Vianu: A metafora kérdései és egyéb tanulmányok. *Utunk*, 1967. máj. 5.
97. A vers tudománya. *Utunk*, 1967. máj. 26.
98. Moralizáló anekdoták. *Utunk*, 1967. aug. 11.
99. Minél többet – minél jobban. *Utunk*, 1968. ápr. 5.
100. Hagyomány és egyéniség. *Utunk*, 1968. ápr. 12.
101. Eminescu legszebb versei. *Utunk*, 1968. máj. 3.
102. Palocsay Zsigmond: A Nagyelefánt. *Utunk*, 1968. máj. 17.
103. Köznapi látomások. *Utunk*, 1968. máj. 24.
104. Irodalom vagy közírás? *Utunk*, 1968. jún. 21.
105. Fekete hanglemezek. *Utunk*, 1968. júl. 2.
106. Halici Mihály, a poéta. *Igazság*, 1968. okt. 19.
107. Az értelemig és tovább. *Utunk*, 1968. okt. 25.
108. Szabédi László: Van egy témám. *Korunk*, 1969, 4, 586–595.
109. Több mint kultúrtörténeti adalék. *Előre*, 1969. szept. 25.
110. Bölöni Farkas Sándor életregénye. *Előre*, 1969. okt. 3.
111. Eminescu Glosszájának változatai és a Glossza két magyar fordítása. *Nyelv- és Irodalom- tudományi Közlemények*, XIV, 1970, 1, 159–162.
112. Contribuții maghiare la studiul vieții și al operei lui Ion Budai-Deleanu. /Társszerzővel./ *Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Series Philologia*, 1970, 2, 11–18.

113. Ion Budai-Deleanu magyar szemmel. /Társszerzővel./ *Igaz Szó*, 1970, 8, 294–298.
114. Jegyzet Babits Mihály és Áprily Lajos költői indulásához. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XIV, 1970, 2, 357–359.
115. Tanulmányértékű antológia. *Utunk*, 1970. jan. 16.
116. Szépirás és elmélet. *Utunk*, 1970. ápr. 10.
117. Irodalmi publicisztikától az irodalomtörténet-írásig. *Korunk*, 1970, 7, 1127–1129.
118. Irodalmi repertóriumért. *Utunk*, 1970. szept. 4.
119. Franz Kafka először magyarul? *Utunk*, 1970. szept. 25.
120. Alapozás. *Igazság*, 1970. okt. 10.
121. Az ész igaz útján. *Igazság*, 1970. okt. 30.
122. Ady Endre kórrajzi iratai 1909-ből. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények*, XV, 1971, 2, 367–375.
123. Brassai Viktor. *Igaz Szó*, 1971, 4, 623–629.
124. Izsák József: Tamási Áron. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XV, 1971, 1, 184–185.
125. Stiliztika és stílustörténet. *Korunk*, 1971, 4, 646–648.
126. Kritikatörténetünk gondjaiból. *A Hét*, 1971. aug. 13.
127. A vers értelmezéséről – Dsida ürügyén. *Utunk*, 1971. dec. 3.
128. Metafora és valóság. *Korunk*, 1971, 12, 1930–1933.
129. Brassai Viktor versmondó művészete a korabeli sajtó tükrében. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XVI, 1972, 1, 139–141.
130. Egy elfelejtett Szabédi-vers. *Korunk*, 1972, 5, 700.
131. Adalékok a G. G.-életmű ismeretéhez. *Utunk*, 1972. ápr. 21.
132. Szabédi László: Ki-ki maga mesterségét. *Utunk*, 1972. máj. 5.
133. Hitvallás és szolgálat. *Korunk*, 1972, 11, 1734–1735.
134. Egy elfelejtett Radnóti-írás. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XVII, 1973, 1, 321–324.
135. Madách-problémák. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XVII, 1973, 2, 321–324.
136. Lucian Blaga Gorunul című versének szerkezetéről. /Társszerzővel./ *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XVII, 1973, 2, 331–333.
137. Romániai magyar avantgarde... *Igazság*, 1973. jan. 31.
138. Néhány szó a Kalevaláról és magyar fordításáról. *Korunk*, 1973, 4, 639–641.
139. Magyar irodalomtörténeti vonatkozások a romániai sajtóban. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XVIII, 1974, 1, 162–175.
140. A humor szükségességéről. *Korunk*, 1974, 4, 632–633.
141. Egy levelezőlap. *A Hét*, 1974. máj. 17.
142. Kuncz kezdte. *Utunk*, 1974. nov. 8.
143. Legrégibb Szabédi-kézirat? *Utunk*, 1974. nov. 15.
144. Fél évszázad erdélyi magyar sajtója. *Utunk*, 1974. dec. 27.

145. A líra vándorlása. /Társszerzővel./ *Korunk*, 1974, 8, 954–955.
146. Irodalmi elvek, elméletek az 1830–1848-as évek erdélyi magyar sajtójában. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XIX, 1975, 1, 73–79.
147. Sóni Pál: Avantgarde-sugárzás. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XIX, 1975, 1, 116–118.
148. Irodalmi problémák régi erdélyi lapokban. *Utunk*, 1975. jan. 10.
149. Elfelejtett irodalmi tanulmányok. *Utunk*, 1975. márc. 21.
150. Az *Ars poetica* előzményeihez. *Utunk*, 1975. ápr. 11.
151. Az Ex-Libris és a *Korunk* indulása. *A Hét*, 1975. máj. 23.
152. Balogh Edgár: Mesterek és kortársak. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XIX, 1975, 2, 233.
153. A megjelenés aszinkroniája. *Korunk*, 1975, 7, 570–571.
154. A kritika esélyei. *Igazság*, 1975. okt. 28.
155. A *Korunk* indulásának és fogadtatásának dokumentumaiból. *Korunk Évkönyv 1976*. Kolozsvár, 1976. 85–88.
156. (A *Korunk* előfizetési felhívása 1925-ből.) *Tiszatáj*, 1976, 5, 7–10.
157. Mi újság a gyermekirodalomban? *Korunk*, 1976, 5, 381–382.
158. Adalékok a XX. század eleji erdélyi és bánági magyar irodalom ismeretéhez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XX, 1976, 1, 68–74.
159. Az *Utunk* előkészítésének dokumentumaiból. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XX, 1976, 2, 204–207.
160. A Keleti Virágok repertórium. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XX, 1976, 1, 102–104.
161. Finnugor népek irodalmából. *Korunk*, 1976, 1–2, 159–160.
162. Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok. *Utunk*, 1976. febr. 20.
163. A *Korunk* évfordulójára. *Dolgozó Nő*, 1976, 2, 15.
164. Költő, vers, olvasás. *Igazság*, 1976. febr. 29.
165. Gaál Gábor: Levelek. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XX, 1976, 2, 218–219.
166. Szabédi szépprózája. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXI, 1977, 1, 22–32.
167. Szabédi László életművének hatása. *Korunk*, 1977, 5, 352–355.
168. A magyar szóbeli hősi epika történetének kérdései. *Református Szemle*, 1977, 6, 485–486.
169. V. Szendrei Júlia. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXI, 1977, 1, 127–128.
170. *Utunk* Évkönyv 77, avagy az önismeret mértéke. *Korunk*, 1977, 5, 413–415.
171. Kritikatörténeti pillanatok. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXII, 1978, 1, 57–62.
172. Ady-centenárium. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXII, 1978, 1, 119.
173. Kahána Mózes vallomása. *Utunk*, 1978. febr. 17.

174. Az író és a történettudós. *A Hét*, 1978. febr. 24.
175. Levélváltás – 122 éve. *Utunk*, 1978. márc. 31.
176. Mégis Jancsó írta. *A Hét*, 1978. máj. 5.
177. Káprázat és kiáltás. *Igazság*, 1978. jún. 14.
178. Egy lexikon közelről. *Utunk*, 1978. jún. 16.
179. Rövidített szöveg! *A Hét*, 1978. jún. 23.
180. Országos irodalomszociológiai tanácskozás. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXII, 1978, 2, 240.
181. Kicsi Antal Tompa László-monográfiája. *Igazság*, 1978. aug. 2.
182. Barta Lajos Kolozsvárott. *Igazság*, 1978. okt. 25.
183. Anton Holban – magyarul. *Igazság*, 1978. nov. 29.
184. Népszolgálat kettős tükrében. *Korunk*, 1979, 5, 324–327.
185. A Keleti Újság és az irodalom. I–II. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXII, 1978, 2, 123–236; XXIII, 1979, 1, 15–30.
186. Irodalomtörténet-írás – 1978. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXIII, 1979, 1, 87–93.
187. Domokos Sámuel: A román irodalom magyar bibliográfiája. 1961–1970. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXIII, 1979, 1, 119–120.
188. A fejedelemasszony portréjához. *Utunk*, 1979. jún. 29.
189. A folytonosság jegyében. *Igazság*, 1979. szept. 30.
190. Vallomás a felelősségről. *Igazság*, 1979. okt. 3.
191. Dicționar cronologic – literatura română. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXIII, 1979, 2, 230–231.
192. A Brassói Lapok irodalomszolgálatára 1927–1940 között. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXIV, 1980, 1, 59–68.
193. A romániai magyar írói tömörülések történetéből. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXIV, 1980, 2, 189–200.
194. A regény megközelítése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXV, 1981, 1, 67–76.
195. Irodalomtörténet – 1979. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXIV, 1980, 1, 91–98.
196. Szabó Lőrinc elfelejtett verse és Mallarmé-fordítása. *Utunk*, 1980. márc. 28.
197. A mindennapi szó szükségége. *Igazság*, 1980. máj. 28.
198. A Napkelet pályázatai és estjei 1920–1922 között. *Igazság*, 1980. júl. 13.
199. Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXIV, 1980, 2, 230.
200. A történész önéletírása. *Utunk*, 1980. nov. 14.
201. Balázs Ferenc és Szabédi László közös könyvkiadási terve 1935-ből. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXV, 1981, 2, 193–194.
202. Irodalomtörténet – 1980. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXV, 1981, 1, 83–88.
203. Az írói szervezetek történetéből. *Igazság*, 1981. júl. 5.

204. A legnemesebb önzés. *Utunk*, 1981. júl. 10.
205. G. Bacovia költészetéről. *Dolgozó Nő*, 1981, 9, 13.
206. A Holnapról – Dutka Ákos születésének centenáriumán. *Utunk*, 1981. szept. 25.
207. Irodalomtörténet – 1981. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXVI, 1982, 1–2, 133–141.
208. „Ha más nem, hát én...” *Utunk*, 1982. ápr. 9.
209. Széljegyzet. *Utunk*, 1982. ápr. 23.
210. A romániai magyar regény a két világháború között. *Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények*, XXVII, 1983, 1, 65–71.
211. Kuncz Aladár: Levelek. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXVII, 1983, 1, 77.
212. A harmadik pillér. *Utunk*, 1983. márc. 25.
213. Irodalomtörténet – 1982. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXVII, 1983, 2, 165–171.
214. Réthy Andor – Váczy Leona: Magyar irodalom románul. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXVIII, 1984, 1, 79–82.
215. Irodalomtörténet – 1983. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXVIII, 1984, 2, 162–170.
216. Magyar–román filológiai tanulmányok. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXVIII, 1984, 2, 183–184.
217. Bibliografia românească modernă. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXIX, 1985, 1, 88.
218. Irodalomtörténet – 1984. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXIX, 1985, 2, 159–165.
219. Bibliografia relațiilor literaturii române cu literaturile străine în periodice. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXIX, 1985, 2, 178–179.
220. A két világháború közötti romániai magyar rövidpróza. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXX, 1986, 1, 59–61.
221. Aranymetszés és szimmetria Eminescu Harmadik levél című költeményében. *Korunk*, 1986, 9, 689–691.
222. Analele Academiei R. S. R. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXX, 1986, 1, 84–85.
223. Irodalomtörténet – 1985. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXX, 1986, 2, 161–171.
224. A gesztus irodalma. *Utunk*, 1986. máj. 23.
225. Arte poetice. Renașterea. /Társ szerzővel./ *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXI, 1987, 1, 86–87.
226. Irodalomtörténet – 1986. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXI, 1987, 2, 174–181.
227. Egy levél és egy dedikáció. *A Hét*, 1988. júl. 28.
228. Molnár Szabolcs: Berde Mária. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXII, 1988, 2, 185–186.

229. Romániai magyar verseskönyvek és -füzetek a két világháború között. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXII, 1988, 1, 57–69.
230. A hazai magyar verseskötetek megjelenésének dinamikája 1944–1987 között. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXII, 1988, 2, 149–159.
231. Irodalomtörténet – 1987. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXII, 1988, 2, 163–170.
232. M. Eminescu: Opere VIII. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXIII, 1989, 1, 93–94.
233. A megismerés és a megértés lépcsőfokai. *Utunk*, 1989. jan. 27.
234. Üzenet. *A Hét*, 1989. máj. 25.
235. „A tóba csillag fénye hull...” *Utunk*, 1989. jún. 16.
236. Arany metszések aranymetszései. *Utunk*, 1989. jún. 16.
237. Széljegyzet egy eszméltető kiadványsorozathoz. *Utunk*, 1989. jún. 16.
238. Az egyidejűség költészete. *Igaz Szó*, 1989, 6, 537–538.
239. A nyolc szótagos sor mértékváltozatai. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXIII, 1989, 1, 63–68.
240. A romániai magyar irodalomtörténet-írás történetéhez. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXIII, 1989, 2, 173–176.
241. Dsida Jenő utolsó versei. /Társszerzővel./ *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXIII, 1989, 2, 188–192.
242. „Ezek a nyugati magyarok még szerencsétlenebbek, mint mi”. *Hitel*, 1990. szept. 19.
243. A megmaradás ösztönének formakeresése. *Kortárs*, 1990, 12, 122–127.
244. A nyelvében élő közösség személyiségképe. /Társszerzővel./ *Élet és Irodalom*, 1990. szept. 19.
245. A magyar emigráns irodalom számbavétele felé. *Erdélyi Múzeum*, LIII, 1991, 1–4, 165–166.
246. Régi Magyar Költők Tára. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXV, 1991, 1–2, 185–186.
247. A versformák a posztmodern kor irodalmában. *Erdélyi Múzeum*, LIII, 1991, 1–4, 162–164.
248. A legrövidebb költemény. *Irodalomtörténet*, LXXIII, 1992, 1, 56–57.
249. A színek vallomása. /Társszerzővel./ *Irodalomtörténet*, LXXIII, 1992, 2, 237–251.
250. Egy Dsida-vers variánsa. /Társszerzővel./ *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXVI, 1992, 1, 87–92.
251. Benedek Elek irodalmi levelezése. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XXXVI, 1992, 1, 107–108.
252. A szöveggondozás minősége. *Erdélyi Múzeum*, LV, 1993, 3–4, 155–156.
253. A hatvanas-hetvenes évek magyar prózaíróinak személyiségképe. /Társszerzővel./ *Studia Nova*, 1994, II, 265–267.

254. Az iskolai színjáték és a népi dramatikus hagyományok. *Magyar Könyvszemle*, 110, 1994, 1, 109–111.
255. Szilágyi Domokos színpreferenciái. /Társszerzővel./, *Irodalomtörténeti Közlemények*, XCIX, 1995, 1, 88–94.
256. Petőfi Sándor 1848/49-es költeményeinek román fogadtatása. *Studia Nova*, 1995, III, 209–212.
257. Baráti Tudósító 1930–1932. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, VIII, 1996, 3–4, 189–206.
258. „Az diáki bötüről ez magyar nyelvre”. *Református Szemle*, 1996, 4, 292–293.
259. Fél évszázad erdélyi (romániai) magyar időszakai sajtójáról. *Református Szemle*, 1997, 4, 318–319.
260. A regényműfaj, amint változásaiban határozza meg önmagát. *Erdélyi Múzeum*, LX, 1998, 1–2, 100.
261. Szabédi László verstana és a verstan Szabédija. *Nyelvünk és Kultúránk*, 1998, 104, 45–51.
262. Két dokumentum egy hagyatékból. *Magyar Könyvszemle*, 114, 1998, 3, 303–306.
263. A Laskai Sorok verstani vizsgálatához. *Magyar Nyelv*, XCV, 1999, 1, 63–65.
264. A két világháború közötti erdélyi kisebbségi magyar prózakötetek és a második világháború utáni recepciójukat jelző újrakiadások megjelenésének dinamikája 1989 decemberéig. *Magyar Könyvszemle*, 115, 1999, 2, 246–255.
265. Frequency Dictionaries as Devices for the Retrospective Investigation of Collective Personalities. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Linguistica*. Bp., 1999–2001. 313–315.
266. Vékás Lajos levelei Dsida Jenőhöz a Pásztortűz szerkesztéséről. *Magyar Könyvszemle*, 117, 2001, 3, 370–372.
267. Intertextualitás és térszerkezet, szubtextus és mise en abyme egy Wass Albert-regényben. *Székelőföld*, 2002, 6, 145–153.
268. Intertextuality and Spatial Structure, Subtext and mise en abyme in a Novel by Albert Wass. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Linguistica*. Bp., 2002. 57–63.
269. A Nagycsütörtök két szövegváltozata. *PoLiSz – Kocsárdtól az Olajfák hegyéig*. Eger–Pomáz, 2002. 3–4.
270. A Naphimnusz Dsida-féle fordításának csorbítatlan szövege. *Kortárs*, 2003, 11, 109–110.
271. Szövegszervező arányok Enyedi György széphistóriájában. *Keresztény Magvető*, 2003, 1–2, 46–56.
272. Álarcos Chevy Chase-periódusok. *Irodalomtörténet*, LXXXIV. (2003), 2., 246–262.
273. Egy jelentős vers, amely a kiadók figyelmét elkerülte. *Tiszatáj*, 58. (2004), 2. (febr.), 33–35.

274. Az ismertnek vélt rapszódia. *PoLiSz*, 2004. jún.–júl., 77. megjelenés. A sorsváltás drámája. A Dsida Jenő Baráti Kör melléklete. 13–14.
275. Három szótagos hangzasegységre épülő sorok és sorkapcsolatok. *Magyar Nyelv*, C. (2004), 3., 331–336.
276. Erdélyi elégia. Ismeretlen Dsida-fordítások. *Forrás*, 36. (2004), 12. (dec.), 39–42.
277. Műfaji-formai kezdemények a pálos írásbeliségben. *Magyar Könyvszemle*, 121. (2005), 4., 422–430.
278. A gondolatritmust szorosabbra vonó kötöttségek a boldogmondások korai magyar fordításaiban. *Magyar Nyelv*, CII. (2006), 2., 198–202.
279. A birtokon belüliség illúziójától a kismemizettség bizonyosságáig. Szabédi László és a Bolyai Tudományegyetem. *Hitel*, XX. (2007), 1. (jan.), 86–89.
280. „Sicut et nos dimittimus debitoribus nostris”. Kettős parafrázis Dsida Jenő Sírfeliratában. *Vigilia*, 72. (2007), 1. (jan.), 51–52.
281. Szabédi László posztumusz könyvismertetése 1960-ból. *Magyar Nyelv*, CIII. (2007), 2., 223–225.
282. „Egyes kérdések még megoldásra várnak.” Erdélyi írók „nyilatkozatai” 1956-ról – 1956/57-ben. *Tiszatáj*, 61. (2007), 8. (aug.), 54–59.
283. Széttartó szójelentések. Megjegyzések *vendég* szavunk történetéhez. *Magyar Nyelv*, CIII. (2007), 4., 460–461.
284. Angyalok citeráján. Száz éve született Dsida Jenő. *Magyartanítás*, XLVIII. (2007), 4. (szept.–okt.), 3–4.
285. A költő életútja. (Dsida Jenőről születése centenáriumán.) *Miskolci Keresztény Szemle*, III. (2007), 4., 61–67.
286. Arcod mind ragyogóbb. *Keresztény Szó*, XIX. (2008), 7. (júl.), 6–8.
287. „Az ezerszínű élet”. Dsida Jenő Kóborló délután kedves kutyámmal című lírai riportjának hagyatéki gépiratváltozata. *Forrás*, 40. (2008), 9. (szept.), 81–82.
288. Cynthia festi magát? Egy Sextus Propertius-vers Dsida Jenő két fordításában. *Nagyvilág*, LII. (2008), 11. (nov.), 1208–1210.
289. Hős testvérem az Igében. Reményik Sándor Dsida Jenőről. *Kortárs*, 53. (2009), 2. (febr.), 88–90.
290. Dsida Jenő utóéletéhez. A költő özvegyének levelesládájából. *PoLiSz*, 2009. márc., 122. megjelenés. 29–37. /Társszerzővel./
291. Festett üvegablak. Kötetből kimaradt versek Dsida Jenő érett korszakából. *Tiszatáj*, 63. (2009), 3. (márc.), 88–94.
292. Megjegyzések *dialogus* szavunk értelmezéstörténetéhez. *Magyar Nyelv*, 105. (2009), 1., 69–71.
293. Dsida Jenő levelesládájából (1926–1938). *Forrás*, 41. (2009), 4. (ápr.), 95–103.
294. Egy zsoldár megújuló szöveghagyománya. *Vigilia*, 74. (2009), 4., 289–294.
295. Örvénylő napok árján. Dsida Jenő két ismeretlen Eminescu-fordítása. *Nagyvilág*, LIV. (2009), 5. (máj.), 456–461.

296. Az Isten-szeretet felszabadító ereje. *Miskolci Keresztény Szemle*, V. (2009), 2., 60–68.
297. A rím. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, LIII. (2009), 2., 101–120.
298. Nápolyi csoda a kálvinista Rómában. *Nagyvilág*, LIV. (2009), 7–8. (júl.–aug.), 672–674.
299. Az Erdélyi Helikon és a Nyugat. *Forrás*, 41. (2009), 9. (szept.), 55–60.
300. Dsida Jenő Tavasszal című Trakl-fordításának palindromja. *Nagyvilág*, LIV. (2009), 11. (nov.), 976–978.
301. Mesterek tanítványa. *Magyartanítás*, L. (2009), 5. (nov.–dec.), 10.
302. Erdélyi Helikon – aikauslehti on 80-vuotias. *Unkarin Uutiset*, 2009/3, 7–10.
303. Napolin ihme kalvinistien Roomassa. *Unkarin Uutiset*, 2009/3, 25–27.
304. Mária éneke magyar fordításváltozatainak szövegalakító hagyománya. *Keresztény Szó*, XXI. (2010), 1. (jan.), 22–24.
305. Dsida Jenő irodalmi seregszámlái. *Helikon*, XXI. (2010), 4. (febr. 25), 17. /Társszerzővel./
306. A fordítói „birtokbavételtől” a költői áthasonításig. *Nagyvilág*, LV. (2010), 2–3. (febr.–márc.), 189–192.
307. Egy klasszicista epigramma arányossági és hangzásviszonyai. *Magyar Nyelv*, 106. (2010), 1., 83–84.
308. Szövegépítő arányok Lucian Blaga költeményeiben. *Nagyvilág*, LXV. (2010), 6. (jún.), 524–526.
309. Két etűd. (Bábel. Retorikai alakzatok egy korai Dsida-versben. – Báránfyelhőt, lebegőt. Korai Dsida-versek szövegépítése.) *Helikon*, XX. (2010), 17. (szept. 10), 14.
310. Könnyűvé teszi a tiszta lelkiismeret. Dsida Jenő verse IV. Károly királyról. *Új Ember*, LXVI. (2010), 42. (okt. 17), 11.
311. Kultúrák egytlényegűsége. *Forrás*, 42. (2010), 11. (nov.), 125–128.
312. Ó, múzsá, tedd, mi istened parancsa. *Nagyvilág*, LV. (2010), 11. (nov.), 1115–1119.
313. Dsida Jenő az erdélyi Helikon marosvécsi találkozóin. *Helikon*, XXI. (2010), 23. (dec. 10), 16. /Társszerzővel./
314. A felismeréstől a virtuális egységbefoglalásig. *Helikon*, XXI. (2010), 24. (dec. 25), 14.
315. Törekeny alak, zengő orgánum. Dsida Jenő utolsó előadói szereplése. *Helikon*, XXII. (2011), 2. (jan. 25), 7.
316. Variációk. Tallózás a Hymnus lehetséges ritmikái előzményei között. *Új Ember*, LXVII. (2011), 9. (febr. 27), 11.
317. Dsida Jenő Psalmus Hungaricus. (Fogantatásától fogadtatásáig.) *Új Ember*, LXVII. (2011), 12. (márc. 20), 12.

Összeállította **Kabán Annamária**

FÉNYKÉPMELLÉKLETEK

NEMZETKÖZI TUDOMÁNYOS KONGRESSZUSOK, KÜLFÖLDI ELŐADÓI KÖRUTAK

Göteborg, EURALEX Kongresszus

A kongresszuson bemutatott poszttere előtt

Maastricht, Translation and
Meaning Konferencia

A konferencia záró fogadásán

Az Udinei Egyetemen
elhangzott előadása után

Rómában, a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus alkalmával

Velencében,
egyik olaszországi előadása alkalmával

A Szent Márk térien

Maastricht, Translation and
Meaning Konferencia, 10 évvel később

Jyväskylä, Nemzetközi Finnugor Kongresszus, záró fogadás

Amszterdam, EURALEX
Kongresszus

Amszterdamban, Margriet Goskerrel
és Postma Ferencsel

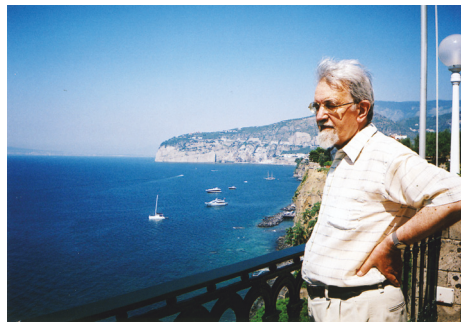
Párizsban, a XVI. Nemzetközi Nyelvész-
kongresszuson elhangzott előadása után

A Mont-Blanc lábánál

Előadása után a nápolyi
tudományegyetemen

Sorentói kiruccanás Nápolyból

KONFERENCIÁK, EMLÉKÜNNEPSÉGEK

Előadást tart a Magyar Tudományos Akadémia centenáriumi Dsida-konferenciáján

Előadást tart Kolozsváron, Dsida Jenő születésének 100. évfordulóján

Laudációt mond a 100 éve született Dsida Jenőről a Tokaji Írotáborban

A Tokaji Írotábor ünnepi megnyitóján

A Tokaji Írotáborban elhangzott előadása után

A Tokaji Írotábor záró fogadásán

Marosvécsen, az Erdélyi Helikont méltató előadása után, a Helikon írói közösség házigazdájának, Kemény Jánosnak a sírjánál

Wass Albert marosvécsi emlékhelye

KÖNYVBEMUTATÓK

A Petőfi Irodalmi Múzeumban, köteteinek bemutatóján, Havas Judittal és Sipos Lajossal

A Petőfi Irodalmi Múzeumban tartott Dsida-előadása után új könyvét Csorba Csillának ajánlja

Kolozsváron, A fáklyák már égnek című könyvének bemutatóján, Tökés Elekkel, a Stúdium Könyvkiadó igazgatójával

A kolozsvári könyvbemutatón új könyvét Egyed Emese méltatja

Miskolcon, a Megyei Könyvtárban rendezett kettős könyvbemutatón, Borkuti Lászlóval, a Bíbor Kiadó igazgatójával

Könyvbemutató a Miskolci Városi Könyvtár Petőfi Sándor Fiókkönyvtárában, H. Szabó Gyulával, a Kriterion Könyvkiadó igazgatójával

Tokaji közös könyvbemutató alkalmával rendezett ünnepi vacsorán, Kemény Gáborral és másokkal

A Tokaji Írótáborban bemutatja legújabb könyveit

Mózes Hubát, az irodalomtörténészt, a verstan, az összehasonlító irodalomtudomány, a sajtó- és eszmetörténet, a filológia neves kutatóját és tanárát köszöntik 70. születésnapja alkalmával a most megjelent kötetben kollégái, barátai, tanítványai. A kötet címét, *Versében él...*, 2006-ban megjelent verstörténeti könyvéből idézik: „A vers egyetemes, nyelvhez kötött emberi megnyilatkozás, és mint ilyen, a nyelvi közösségek életében kitüntetett szerepet játszik... Ha tehát érvényes »Nyelvében él...« kezdetű szólásunk, nem vitatható el a szólás »Versében él...« kezdetű változatának igazságtartalma sem.”

Mózes Huba következetes munkával sokat tett a magyarság irodalmi, kulturális értékeinek kutatásáért, ápolásáért. Erről tanúskodik 16 önálló és 2 társszerzős könyve, 21 szerkesztett könyve, harmadfél százánál több rövidebb-hosszabb tanulmánya, közleménye.

A köszöntő kötetben nemcsak miskolci egyetemi kollégái, tanítványai, hanem budapesti, kolozsvári, debreceni, nyíregyházi, egri, marosvásárhelyi, sőt hollandiai, olaszországi és finnországi kollégái, barátai is felsorakoznak egy-egy tanulmánnyal.

VERSÉBEN ÉL...

Mózes Huba köszöntése 70. születésnapján

VERSÉBEN ÉL...

**Mózes Huba köszöntése
70. születésnapján**